

УДК 2-756(477-25)"18-19:271.2:27-72-144(=16)

Н. А. Шип,
доктор історичних наук,
Український державний університет
фінансів та міжнародної торгівлі

**ІДЕЯ ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДУХОВНО-ПРАВОСЛАВНОЇ
ЄДНОСТІ У ТВОРАХ ВИКЛАДАЧІВ І СТУДЕНТІВ
КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Проаналізовано окремі твори викладачів і магістерські дисертації студентів Київської духовної академії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), в яких порушувалась актуальна, водночас дискусійна проблема всеслов'янського єднання. Доводиться, що викладачі, а також студенти з південнослов'янських країн, які навчалися в академії, в ідею всеслов'янського єднання вкладали духовно-православний, а не політичний зміст; показано, що в духовно-культурній основі ця ідея наближалася до слов'янофільства.

Ключові слова: всеслов'янське єднання, Київська духовна академія, студенти, викладачі В. З. Завитневич, І. Г. Малишевський, М. І. Сагарда, слов'янофіл О. С. Хомяков.

Сучасна практика державного будівництва в східнослов'янських народів – росіян, українців і білорусів – і налагодження міждержавних відносин стикається з багатьма політико-економічними проблемами не лише об'єктивного, а й суб'єктивного, зокрема, ментального характеру. Їхня державно-політична спільність у княжий період історії, яка змінилася феодальною роздробленістю, зумовила подальший розвиток білоруського та українського етносів у складі сусідніх держав, що наклало свій відбиток на історичні процеси. Особливий характер взаємин у них складався з російським етносом у межах Російської імперії, де вони відчували загальні родові витоки всупереч гнобительській політиці самодержавства. Наступною віхою їхнього взаємного тяжіння став 1922 рік, коли Російська Федерація, Білоруська СРР, Українська СРР, Закавказька Федерація створили союзну державу, що проіснувала до грудня 1991 року. Проголосивши незалежність на початку 90-х років ХХ ст., три східнослов'янських народи шукають свої шляхи подальшого

історичного розвитку. Політики і заангажовані вчені при цьому виголошують претензії і висувають звинувачення на адресу колишніх одноплемінників, надійних сусідів і партнерів, вважаючи, що таким чином можуть вирішити внутрішні соціально-економічні та культурні проблеми. Але успіх або програш у даній справі лежить не на шляху роз'єднання, а в пошуках взаєморозуміння, довіри, взаємовиручки.

Неупереджені судження на адресу нашого спільного історичного минулого висловлюють білоруські вчені. «Всі пострадянські держави – колишні радянські республіки – залишаються осколками цього суспільства. Між ними зберігаються потужні сили зчеплення. Навіть відцентрові сили, що відштовхують нас один від одного, одночасно об'єднують нас, виявляючи через всі відмінності культур, мов і політичних амбіцій разючу структурну однотипність, спільність породжуючої матриці. Це віщує, незважаючи ні на що, неминучу реінтеграцію великої євразійської спільності народів. Втручання могутніх зовнішніх сил, ускладнюючи перебіг цього процесу, в кінцевому разі лише підштовхують його» [1, с. 3], – йдеться у вступі до сучасного навчального посібника з історії Білорусі. Його автори вважають одним з основних положень, на якому ґрунтується їхня концепція, те, що «в людській історії нове – майже завжди добре забуте старе».

У загальній культурній спадщині слов'ян є вічні цінності, які викликали й донині викликають неоднозначні оцінки. До таких відноситься літературний і суспільний рух у Росії 30–60-х років XIX ст., що отримав назву «слов'янофільство»¹, а також його школа (прихильники та послідовники). За умов глибокого процесу формування націй з порядку ден-

¹ Терміни «слов'янофільство», «слов'янофіли» запроваджені в літературу петербурзькими журналістами, які іронічно називали представників «руського направления» за їхнє прихильне ставлення до історичної долі слов'ян. Уперше «слов'янофіл» прозвучав у гумористичному оповіданні О. С. Пушкіна «Опасный сосед». Ідеолог слов'янофільства О. С. Хомяков зауважував, що точніше потрібно було б називати «славянолюбцы». Слов'янофільство формувалось як слов'яно-християнський напрям у літературі й суспільно-політичній думці, пізніше найменованій «православно-слов'янським». Принцип православ'я покладений в основу світогляду слов'янофілів і зумовлює теологічний характер їхньої доктрини. Її суть в обґрунтуванні необхідності самобутнього розвитку Росії на власній етнічній основі, відмітною рисою якої є православ'я.

ного не сходили питання всеслов'янської єдності (слов'янофіли в Москві та Петербурзі, кирило-мефодіївці, українофіли в Києві). Здавалося б усе це залишилося в минулому. Однак національно-історичне самовизначення, проникнення православних церковних засад в індивідуальне і суспільне життя в даний час відроджують інтерес до ідеї соборності та духовної цілісності особистості [2, с. 11]. Ці та інші питання знаходилися в полі зору ідеологів слов'янофільства, які намагалися вирішити їх за допомогою православно-богословського віровчення. Незважаючи на ідеалістичну основу, непослідовність і суперечливість філософських, історичних і соціально-політичних конструкцій, «слов'янофільство довело, що потенції релігійно-ідеалістичної філософії в Росії не вичерпані, можливості не втрачені» [3, с. 40]. Більш того, на нашу думку, ще не настав (і чи прийде?) час раціоналізмові безапеляційно судити (заперечувати) ірраціоналізм, адже досі це відбувається аргіогі.

Безперечно, пріоритет у дослідженні слов'янофільства належить філософам, ми ж робимо обережну спробу розширити межі його розуміння і без політичного підтексту. Підкріпити актуальність питання в такому аспекті можна словами Т. І. Благової: «До російської ідеї вселюдськості і соборності звертаються ті, хто відкидає етнічну нетерпимість і відчуження людей один від одного, хто не мириться з вседозволеністю і егоцентризмом, з дискредитацією таких моральних цінностей, як сором, співчуття, милосердя» [2, с. 5]. Отже, природним є незгасаючий інтерес до проблем всеслов'янської єдності з можливою екстраполяцією на сучасність. Вважаємо, що в кожній суверенній, у першу чергу, східнослов'янській республіці, є здорові сили, здатні, спираючись на історичний досвід, враховуючи національні особливості, знайти спільний знаменник у взаєминах на основі рівності, партнерства і загальноправославних духовних цінностей. Мова не лише про східних, а й південних слов'ян, які тяжіли до єдності з російським народом, який створив міцну централізовану державу й служив оплотом у їхній боротьбі з іноземними загарбниками. Про це варто пам'ятати не заради вироблення нових звинувачень і штампів в оцінці історичного минулого, а з метою використання кращих традицій та досвіду напрацювання ідей злагоди і співпраці у нинішніх жорстких умовах світової конкуренції та глобалізації.

Тема слов'янофільства завжди була затребуваною в наукових колах. В одній з недавніх публікацій авторитетного російського філософа

З. Каменського подана його обширна історіографія, яка фіксує часом полярні підходи до оцінок головних ідеологів слов'янофільства І. В. Киреевського, К. С. Аксакова, О. С. Хомякова [4]. Ідея всеслов'янської єдності в поглибленій інтерпретації подана в спеціальному дослідженні М. Я. Данилевського «Россия и Европа...» [5], яка викликала наукову і науково-публіцистичну полеміку між прибічниками і критиками його ідейних поглядів, іноді набираючи політичного забарвлення.

Проблему всеслов'янського єднання не обходили своєю увагою також викладачі й студенти Київської духовної академії (1819–1919), наповнивши її культурно-православним змістом. Духовним стрижнем слов'янської єдності для них служила православна віра, практично втілена в діяльності названого навчального закладу (КДА). Його призначення полягало в підготовці кадрів вищої церковної ієрархії, викладачів для духовних навчальних закладів та розвитку богословської науки. В академії навчалися українці, росіяни, білоруси, а також вихідці з країн, де сповідувалося православ'я, зокрема серби, болгар, греки, чорногорці та ін. Приміром, сербський уряд з другої половини XIX ст. припинив посилати молодих сербів навчатись у паризькому й німецьких університетах, щоб уникнути «зараження пануючими в тих навчальних закладах ідеями», натомість направляв їх «для вищої освіти в одну лише Росію» [6, с. 116]. Так, болгарин Феофіл Добранович був зарахований в КДА в 1863 р. У своєму зверненні до митрополита Київського і Галицького Арсенія він зазначав, що бажає ґрунтовного вивчення богословських наук для того, щоб «зробити хоча б найменшу користь своєму рідному народові, який тривалий час страждав під турецьким деспотизмом» [6, с. 135, 141]. Списки студентів-іноземців засвідчують популярний характер їхніх освітніх мандрівок у КДА та інші духовні навчальні заклади Російської імперії, зокрема Московську, Санкт-Петербурзьку та Казанську духовні академії. Багато випускників обіймали викладацькі посади і в своїй науково-педагогічній діяльності різною мірою торкалися проблем міжслов'янського діалогу [7]. Яскравими прихильниками ідеї всеслов'янської єдності були І. Г. Малишевський і В. З. Завитневич – вихідці з Білорусі, М. І. Сагарда (з Полтавщини) та ін. Незважаючи на значний внесок у церковно-історичну та археологічну науку, бібліотекознавство, бібліографознавство, слов'янофільська складова їхньої творчості недостатньо відома сучасному читачеві.

Варто зазначити: ідеали слов'янофільства, які поділялися православними священиками, викладачами і студентами духовних навчальних закладів, не тотожні москвофільству. Для них характерним є зближення понять «освіта» і «культура», на основі чого виростало неприйняття наслідувальності Заходів [8, с. 10]. У зв'язку з цим виношувалась ідея всеслов'янської культурної єдності в рамках єдиної православної віри. Її успішно розвивав Іван Гнатович Малишевський (1828–1897), уродженець м. Негневичі Новоградського повіту Мінської губернії [9, с. 41]. Батько майбутнього професора КДА був уніатським священиком Корелицької церкви. Синові довелося спостерігати і відчувати тяжке становище свого батька, що характеризувало ту ситуацію, в якій знаходились уніати, особливо напередодні їхнього возз'єднання з православними (1839). Можливо вже тоді зародилася гаряча любов І. Г. Малишевського до православ'я, що лише міцніла з роками. Цьому сприяло Жировицьке духовне училище та семінарія, де був сильний народний патріотизм і тому «всі тримали бік православ'я» [10, с. 10]. Разом з родиною та учнями семінарії І. Г. Малишевський перейшов з унії в православну церкву; навчався в Мінській духовній семінарії (1843–1849) та Київській духовній академії, яку закінчив зі ступенем магістра богослов'я. З осені 1853 р. і до кінця життя І. Г. Малишевський читав лекції з історії російської церкви (доктор богослов'я – 1873 р.). Крім того, викладав російську громадянську історію, деякий час – історію російського розколу і французьку мову [10, с. 18–19]. З щирою любов'ю І. Г. Малишевський ставився до вихованців академії південнослов'янського походження. Він виступав незмінним керівником з підготовки ними кандидатських і магістерських дисертацій, клопотав про всіляку підтримку через Слов'янське благодійне товариство, за що в грудні 1894 р. сербський король нагородив його Орденом св. Савви II ступеня. У всій своїй багатогранній діяльності педагог і вчений виступав прихильником всеслов'янського культурного єднання, іншими словами, був слов'янофілом без фанатизму. Вивчаючи характер відносин Росії до слов'ян, він на історичному матеріалі показав їхні витоки і благодійну сутність у конкретних проявах. Як член Київського слов'янського благодійного товариства І. Г. Малишевський 21 лютого 1893 р. виголосив промову, в якій схарактеризував ставлення Росії до слов'ян з моменту поневолення християнських держав греко-слов'янського Південного Сходу Османською імперією (сербі – 1389 р., болгари – 1393 та

1398 рр., греки – 1453 р.). Церкви та монастирі (у т. ч. Афонської гори) пригноблених османами народів посиляли до російських князів і государів прохачів милостині, бо їхні обителі були зганьблені і розграбовані. В ім'я святої віри Росія надавала їм допомогу, оскільки саме церква була головним носієм залишків їхньої народної самобутності. Росія по суті перетворилася для них у благодійницю [11, с. 80–83]. Милостиня подавалася митрополитами, патріархами, царями і царицями, монастирями. Предметами милостині були хутра, які потім продавалися в Туреччині, золоті і срібні монети, предмети домашнього вжитку (одяг, страви, посуд тощо), священне начиння (ризми, хрести, ікони, нерідко в золотих і срібних окладах, з розвитком книгодрукування – слов'янські богослужбові книги та ін.). За документальними підрахунками, зазначає І. Г. Малишевський, сума милостині становила мільйони [11, с. 85], крім того, невелика милостиня надходила й з території Південної та Західної Русі.

Поступово терміни і розміри милостині підлягали регламентації і мали тенденцію до скорочення. З кінця XVI ст. з'являється ідея про визвольну місію Росії по відношенню до Греко-Сходу і Слов'янства, де в церковних службах і трапезах почали згадувати російського самодержця як єдиного православного царя в світі, а російський народ – як великий і сильний, покликаний визволити пригноблені народи від бусурманів [11, с. 88].

Подібні думки висловлювались і в Південній Русі (Україні. – *Н. III.*), де митрополит Київський Іов Борецький висловлювався про «союз південно-руського козацтва з Москвою і православними народами Південного Сходу для боротьби з Туреччиною»; не згасали вони і в часи Богдана Хмельницького. Пізніше почали створюватися Слов'янські благодійні товариства, в єдиновірній Росії слов'яни отримували освіту в Києво-Могилянській, а потім у Київській духовній академії. І. Г. Малишевський акцентує увагу на зародженні слов'янофільства, яке наразилося на критику і застереження (різке заперечення слов'янської єдності графом Уваровим у 1847 р.: немов Росія одна страждала від зовнішніх ворогів, а до неї тягнуться лише за допомогою.) [11, с. 95]. І нарешті приходить розуміння культурної єдності слов'ян на основі власного духовно-культурного розвитку, яке може виявитися і збагатитися в цілій сукупності народів слов'янського племені. На переконання І. Г. Малишевського, в такій єдності вони самі збагачуються і працюють для всього людства [11, с. 96].

Схарактеризувавши поступальну історію слов'ян та їхні взаємини з Росією, І. Г. Малишевський логічно підводить до висновку про культурне призначення російського народу, який утримав ту властивість, «що становить майже необхідну умову, аби набути значення народу як великого культурного народу: це – можливість розширювати свої національно-культурні надбання шляхом асиміляції чужорідних племінних груп, – можливість, яка майже вже зникла для інших слов'янських народів, більшості з яких доводиться думати не про подібні надбання, а про збереження того, що є, про повернення того, що втрачено» (у південних слов'ян через іслам і потурчення) [11, с. 97]. І. Г. Малишевський обґрунтовує провідну роль російського народу в слов'янському культурному єднанні тим, що він перевершує інших за територією розселення, чисельністю, «міцними основами політичного і народного життя» тощо. Разом з тим учений залишає за малими народами право на самостійний культурний розвиток, збагачуючись досягненнями росіян у цій сфері. При всьому мовному розмаїтті І. Г. Малишевський вважав за доцільне визнання російської мови як органу взаємоспілкування, підкреслюючи, що думка про російську мову не є панславізмом («славянские ли ручьи сольются в русском море», – казав поет), бо ця ідея народилася не в росіян, а в інших славистів [11, с. 98–99]. (Дві вищенаведені тези використовуються опонентами в якості звинувачення слов'янофілів у націоналізмі. Щоправда націоналізм використовує гасла, протилежні закликам до культурного єднання, про яке писав київський учений).

В інших своїх дослідженнях І. Г. Малишевський також торкається слов'янської теми. Зокрема, в творі «Варяги в початковій історії християнства в Києві (1887)» він вказує на необхідність вивчення ролі південних слов'ян, а також інших племен на південних околицях Русі в історії християнства і висвітленні місіонерської діяльності слов'янських першовчителів свв. Кирила і Мефодія. А це, в свою чергу, – підкреслював учений, дозволить повніше схарактеризувати особистість св. Володимира як просвітителя, розум якого охоплював міжнародні відносини Русі і скористався ними для створення християнської держави з східним православ'ям і слов'янською народністю [12, с. 653–654].

Предметом глибокого вивчення І. Г. Малишевського була також Берестейська церковна унія (1596 р.) і боротьба православних проти її впровадження. У його дослідженні цієї проблеми червоною ниткою

проходить ідея східнослов'янської єдності, що базувалася, по-перше, на певній однорідності слов'яноноруських племен: полян, сіверян, кривичів, дреговичів, полочан, радимичів та інших, які походили зі спільного слов'янського кореня; по-друге, на єдиній князівській владі, що поклала початок єдиній державі; по-третє, на православній вірі християнській. «Почуттям єдиновірства освячувалось і зміцнювалось в російському народі почуття єдиноплеменства і єдиноземства або співгромадянства» [13, с. 3]. Автор підкреслює, що спроби нав'язати православним унію з римо-католиками були неодноразовими, але не мали бажаного для Риму успіху, хоч не пройшли дарма для церковного управління. Уніатський митрополит Литви і Західної Русі Григорій Булгар відокремив від єдиної митрополії 9 єпархій в Західній Русі. Це призвело до того, що після смерті митрополита Юни почали обирати окремих митрополитів: Московського і всія Русі та Київського і всія Русі, аби не допустити в Московську Русь латино-уніатський вплив. небезпека, що загрожувала православній вірі й народності, активізувала православних на захист своїх духовних цінностей. І. Г. Малишевський розкриває діяльність першодрукарів Західної Русі: Григорія Скорини (родом з Полоцька), який, навчаючись в Празі, прийняв католицизм з ім'ям Франциск, але зберіг любов до своєї руської народності та видав у Празі «Русскую Библию», у Вільно – «Апостол Подорожник». У Заблудові (поблизу Білостока в Гродненській губернії) зусиллями диякона Івана Федорова і мирянина Петра Мстиславця за фінансової підтримки литовського гетьмана Григорія Хоткевича працювала друкарня для видання книг духовного змісту, засновувалися братські школи та ін.

Підготовка до підписання церковної унії 1596 р. здійснювалась із порушенням правил і звичаїв православ'я, що викликало протест і змушувало деяких ініціаторів відректися від цієї ідеї. Віленське духовенство писало Новогрудському воєводі Скумину-Тишкевичу: «Ми – все православне віленське духовенство – протестували перед Богом й усім християнським народом, як у книгах наших духовних, так і в урядах світських, що ми про такий відступ від наших святіших патріархів не мислили і не знали, і на те не давали згоди, та зобов'язуємося непорушно стояти при всьому благочестії святої східної соборної церкви» [13, с. 242]. Одночасно з уніатським православні провели свій собор і надіслали петицію

польському королю з рішучою незгодою прийняти унію. Але король затвердив рішення Брестського собору, поставивши по суті поза законом православну церкву. Відтоді розпочався новий етап боротьби православних Західної Русі за свою віру і народність.

Висловлювання професора КДА І. Г. Малишевського можна трактувати, виходячи з укорінені тенденційності, проте слід визнати їхню глибоку гуманістичну сутність. Він не був слов'янофілом або апологетом цієї течії суспільної думки, але як історик церкви, ім'я якого було шанованим не лише в Росії, а й поза її межами, не протиставляв російський народ усьому слов'янству, а всім серцем обстоював їхню єдність з визнанням авторитету та могутності Росії.

Безпосередній інтерес до слов'янофільства виявляв його земляк Володимир Зенонович Завитневич (народився в 1853 р. у сім'ї православного священика с. Литвяни Мінської губернії). Освіту юнак отримав у Мінській духовній семінарії та Петербурзькій духовній академії (закінчив у 1879 р.). Після декількох років викладання у Варшавському духовному училищі захистив у 1883 р. у Петербурзькій духовній академії магістерську дисертацію і в тому ж році був обраний за конкурсом Радою КДА на посаду доцента кафедри російської громадянської історії [14, арк. 1]. Молодий викладач сподобався студентам своєю ерудицією, жвавістю викладу матеріалу, а головне – сучасними поглядами. У 1903 р. за перший том (у 2-х книгах) твору «Алексей Степанович Хомяков» (двотомне видання) Петербурзька духовна академія надала В. З. Завитневичу вчений ступінь доктора церковної історії; у 1908 р. він став ординарним, у 1909 р. – заслуженим професором КДА; у 1911 р. залишив викладацьку роботу й був відновлений в складі академії в березні 1918 р. Коло наукових інтересів В. З. Завитневича – стародавня археологія та історія. Він, як і його співвітчизник І. Г. Малишевський, порушував дискусійні питання, що залишаються об'єктом уваги сучасних учених. Зокрема, він здійснив лінгвістичний аналіз Лаврентіївського, Іпатіївського, Троїцького, Переяславського та інших літописів, що дозволило йому в статті про походження імені «Русь» висловити власну точку зору з цього питання [15, с. 7–10].

Важливим для вченого було з'ясування історії взаємин слов'янських племен. Як повідомляє В. З. Завитневич, ранні слов'яни не визнавали над собою верховенства однієї людини. З плином часу, зазнавши багато

випробувань, вони прийшли до ідеї покори волі Бога, відмовившись від власної волі. Бог же за образом Свого єдиноначалія поставив на землі царя самодержавного [16, с. 545]. Проводячи порівняння між Москвою і Польщею в їхньому прагненні «в ранній період історії взяти на себе роль керівниці слов'янства», В. З. Завитневич зауважує, що Польща «звеличувалась своїми вольностями, пишаючись тим, що вона ні в що ставила волю своїх королів, котрих обирала, сини Москви смиренно величали себе «природженими холопами» своїх государів, волю яких вони ставили собі законом» [16, с. 539]. Автор роз'яснює, що це холопство означало вищий прояв справжньої свободи, тому що тут особисті амбіції добровільно приносилися в жертву державі, яка і створює необхідні умови для прояву розумної волі. Польща демонструвала уявну вільність і тому втратила справжню, тоді як уявне московське холопство дозволило знайти істинну свободу, чому яскравим прикладом є битва на Куликовому полі [16, с. 539].

Найзначнішим з численних його творів є вищезгадане дослідження життя і діяльності основоположника слов'янофільства Олексія Степановича Хомякова. В. З. Завитневич здійснив глибокий аналіз системи філософсько-богословського вчення слов'янофілів. Як відзначає З. Каменський, він створив воістину унікальний твір про О. С. Хомякова. Дослідження В. З. Завитневича (1728 сторінок) перевищує створене самим О. С. Хомяковим з філософії [4, с. 25]. В авторському слові до т. 1, кн. 1 В. З. Завитневич зауважує, що літературна критика характеризувала погляди слов'янофілів переважно як прояв вузького націоналізму на кшталт «церковного патріотизму» [17, с. II] і намагається всебічно розкрити сутність їхнього світогляду. Вчений констатує, що «слов'яни є особливим культурно-історичним типом, який пройнятий особливими духовними засадами. Виразником цих засад є православна віра, тому що ні Протестантство, ні Романізм не відповідають ні вимогам часу, ні глибоким вимогам слов'янської душі» [17, с. 812]. Він застерігає від змішування понять – європейці (народ) і Західна Європа, від несвідомого плазування перед Заходом, яке поступово розвивалося, доки не дійшло до того, що Росія стала не лише наслідувачкою, а й перетворилася на простий зліпок із Західного світу. Уже однієї пристрасті до всього іноземного, вже одного запопадливого бажання уподібнитись у всьому нашим іноземним зразкам було достатньо, щоб відірвати нас від своїх

корінних джерел розумового і духовного життя, – зазначав дослідник. Продовжуючи в глибині серця любити рідну землю, ми вже всіма силами розуму свого відривалися від її духовної суті [17, с. 734]. «Людина, яка зрікається своєї народності, не може зробитися загальнолюдиною, адже загальнолюдини немає на світі», – стверджує В. З. Завитневич. «Шлях любові до людства проходить крізь любов до народу, так само, як шлях любові до народу проходить через любов до людини» [17, с. 754]. Вчений підкреслює взаємозв'язок загальнолюдських і народних засад. «У справжньому житті загальнолюдське завжди є втіленням у народні форми. У цьому сенсі західноєвропейське просвітництво є таким же народним, як і просвітництво російське, давньогрецьке, давньоримське тощо. Тому зречення народу від свого просвітництва на користь просвітництва чуже-народного є по суті прагнення однієї народності перейти в іншу шляхом асиміляції з нею» [17, с. 757]. Щоб уникнути втрати свого етнокультурного типу, автор дає практичну пораду – «відмовитися від сліпого наслідування і з критичною розбірливістю ставитися до плодів іноземного просвітництва, іноземної культури, встати на шлях здорового самобутнього розвитку», використовуючи історичний досвід, оскільки «народ є духовний організм, а тому і розвиватися він повинен зі своїх органічних засад». При цьому вплив зовнішніх факторів та інонаціональних елементів не лише не заперечується, а й визнається з умовою їхньої «переробки згідно з особливостями народного духу». В. З. Завитневич, як і О. С. Хомяков відзначали, що, крім Москви як центру громадського життя Росії, не менш важливу роль відіграють Харків і Київ [17, с. 757–760, 800]. За зауваженням В. З. Завитневича, в характеристиці історичного розвитку людства О. С. Хомяков віддавав пріоритет просвітництву, в основі якого лежала релігія. Київський професор полемізує з О. С. Хомяковим з приводу такого трактування відносно давніх слов'ян. На відміну від нього, В. З. Завитневич не вважав православ'я головним двигуном цього процесу, поставивши на перше місце боротьбу за виживання, визначення територіальних меж, захист від зовнішніх ворогів. Росіянам довелося максимум зусиль докласти в справу освоєння величезної території, тобто переважала суто зовнішня сторона, а потім займатися духовним просвітництвом [17 с. 668, 670–672]. Як бачимо, методологічно в даному питанні В. З. Завитневич, на відміну від О. С. Хомякова, визнавав першоосновою соціального розвитку не ідеальне, а матеріальне. Він поділяв позицію

О. С. Хомякова про те, що, залишаючись політично вільними (виділено нами. – *Н. Ш.*), «слов'яни повинні об'єднатися і зміцнитися Православною вірою, яка має лягти в основу духовного єднання взагалі. Ось той центральний пункт, який Хомяков поклав в основу слов'янського питання; ось та основна думка, якою він керувався при його вирішенні» [17, с. 812], природно відводячи в ньому значну роль Росії. На нашу думку, це раціональне слов'янофільське зерно може слугувати духовним орієнтиром у взаєминах слов'янських народів на сучасному етапі.

Проблема слов'янофільства і духовно-православної єдності слов'ян не залишилася поза увагою викладача КДА, який після її офіційного закриття (1919 р.) плідно працював у Всенародній бібліотеці України, Миколи Івановича Сагарди (1870–1944) [18, с. 7, 71]. Він відстоював право націй на самобутній розвиток у союзі слов'янських суверенних держав. Шлях до єдності слов'янських народів учений бачив крізь призму національної освіти, ідеалом якої є загальнолюдські цінності, що ґрунтуються на моральних заповідях православ'я [19, с. 6–7]. Ознайомлення з твором М. І. Сагарди «Слов'янофільство та його ідеали» [20] свідчить про те, що тема, яку автор порушив понад сто років тому, знову набуває актуальності. Коротко характеризуючи історичний шлях Росії, він зазначає позитивні та негативні сторони західного впливу на російське суспільство. У XVIII ст. європеїзація набула загрозливих масштабів. Суспільство знаходилося під впливом природних, а частково штучно придуманих авторитетів Європи, в яких воно нібито повинно «ходити на буксирі». XIX ст., скинувши з п'єдесталу французьких енциклопедистів, наповнилось ідеями німецьких філософів Шеллінга і Гегеля. Їхня абстрактна філософія невдовзі пробудила у вітчизняної інтелігенції зацікавленість національним життям, проблемами відмінності європейської та російської освіченості. Все більше вона відчувала необхідність глибокого проникнення в національне коріння, у православні основи духовного життя. Національна самобутність розглядалась у світлі теорії Шеллінга, суть якої полягає у визнанні за кожним народом його історичної місії в системі загальнолюдської цивілізації [9, с. 15–16]. Гегелівська ідея великих обраних націй, зокрема Німеччини, стимулювала пошуки російською інтелігенцією історичної місії свого народу. В результаті дискусій висловлювалися різні думки, одна з яких образно характеризує еволюцію якої б то не було цивілізації: вона, як суспільний

організм, «вирастає з коріння та насіння, а не з культурних живців, які прищеплені зверху на дикі стовбури». Таке перенесення виявиться шкідливим, оскільки блиск західної цивілізації страждає від однобокості. У 1844 р. відбувся кінцевий розкол між носіями слов'янофільських ідей на західників і слов'янофілів, які представляли «православно-слов'янський напрям». За справедливим зауваженням М. І. Сагарди, він ще не знайшов гідної оцінки. Заслуга його adeptів у пробудженні національної свідомості, у зверненні до народу як до «носія і хранителя основ самобутньої національної культури» [20, с. 42].

Слов'янофільство виникло на протигагу рабському поклонінню Європі. Ідеологи слов'янофілів І. В. Киреевський та О. С. Хомяков у 1845 р. оприлюднили свою ідейну платформу. Не зупиняючись на історії, зазначимо лише її основний сенс, який передав М. І. Сагарда. Найважливіший постулат гласить, що народ є духовним організмом і якщо він відрікається від своїх органічних основ, то перетворюється на «етнографічний матеріал для нових невідомих історичних комбінацій» [19, с. 20]. Оцінюючи історичну місію Петра І, слов'янофіли відзначали її позитивну і негативну сторони. Вони були твердо переконані, що для виправлення останньої необхідно підняти рівень освіченості, а не змінювати почет, етикету і т.д. – це другий постулат. Не відвертаючись від прогресивних досягнень Заходу в науці, не варто дозволяти засліпити себе їхнім блиском, який ґрунтується на раціоналізмі. Життєвим началом російського народного організму є православ'я – третій постулат.

Його суть у гармонійній єдності розуму, серця і волі, що стане філософською основою та джерелом оновлення всього слов'янського світу. Автор підкреслив відмінність у формуванні державного устрою Європи та Росії: перший створювався шляхом насильства, ворожості, другий – шляхом миру та згоди, як у початковий період історії запрошенням на княжий престол Рюрика. Общинний характер буття, а не родовий, характерний для Росії. Реформа Петра І порушила моральний зв'язок держави з громадою, який намагалися відродити слов'янофіли, повернувши народу його свободу і віддавши уряду політичні права та владу. Звідси впливає четвертий постулат: у союзі влади і народу (землі) останньому належить право свободи думки [19, с. 25, 31]. П'ятий постулат, так би мовити, квінтесенція,

полягає в ідеї всеслов'янської єдності в процесі національного відродження та національної свободи. Ідея всеслов'янської єдності мала резонанс і, в першу чергу, реакцію західного слов'янства, яке усвідомлювало свою слабкість перед зовнішніми ворогами.

Спостерігаючи сучасні процеси державного будівництва в Росії, Білорусі та Україні, враховуючи історичне минуле, необхідно висвітлити ідейні уявлення слов'янофілів про форму та суть всеслов'янського союзу. Вони не відкидали історичної ролі Росії, фіксуючи за нею культурно формуюче начало. «Проте слов'янські струмки не повинні зливатися у російському морі, всі гілки слов'янства не повинні об'єднуватися в єдине політичне ціле – навпаки, жодне зі слов'янських племен не повинно втратити свою етнографічну особливість, оскільки різноманітність суттєво необхідна для всебічного розвитку культурно-історичного типу. Для спілкування, обміну думками, взаємного культурного впливу, для розвіювання багаточисленних непорозумінь, які накопичилися протягом довготривалої розлуки між різними слов'янськими народностями, необхідна жива спільна мова... Проте й відродження втраченої єдності, та її втілення – всеслов'янський союз – можливі лише тоді, коли весь слов'янський світ свідомо пройметься власним духовним началом. Це начало – православна віра.» [19, с. 35–36]. Таким чином М. І. Сагарда ніби озвучив ідею всеслов'янського духовного єднання, котре являє собою культурно-історичний тип, що не поглинає національні особливості та не має політичного підтексту.

До речі, варто зазначити, що в «Философском словаре» (за редакцією І. Т. Фролова. – М., 1987. – С. 413) М. І. Сагарда названий українцем-слов'янофілом, представником «консервативної політичної та ідеалістичної філософської течії». З такою однозначною категоричною оцінкою його поглядів не узгоджуються вищенаведені думки стосовно духовно-православної єдності слов'ян.

Слов'янська тематика розроблялася не лише викладачами, а й студентами. Найчастіше досліджувалися проблеми духовно-православної єдності слов'ян і слов'янофілство як явище у магістерських і кандидатських дисертаціях. У тематиці робіт чільне місце посідало вивчення історії стосунків південних слов'ян з Російською Православною Церквою, що здійснювались у різноманітних формах [21–24]. Як правило, дисертації відзначаються ґрунтовним опрацюванням джерел, логічністю побудови, вираженими висновками.

Відомо, що чималу роль у зміцненні духовно-православних контактів слов'янських народів відігравала Російська держава, розв'язуючи свої зовнішньополітичні проблеми на Балканах. Приміром, у дослідженні студента IV курсу КДА Станко Івановича (чорногорець) зазначається, що із пасивної ролі Чорногорію (у давнину її називали Превала, Дукля, Зета; Чорногорія – з початку XVI ст.) вивів Петро I, налагодивши з нею стосунки через цетинського митрополита. Після зруйнування турками Чорногорії (1714 р.) владика Даниїл поїхав у Росію просити допомоги для відновлення церков і монастирів [23, арк. 56–57]. У Петербурзі йому надали богослужбові книги, церковне начиння, 2712 червінців та 13 400 рублів сріблом. Крім того, Петро I вручив йому дві грамоти – одну чорногорському народові, іншу – монастирю в Цетиньє, призначивши йому щорічну пенсію в розмірі 500 рублів. У грамоті до чорногорського народу йшлося про те, що російський цар стурбований суцільною руйнацією Чорногорії. Він обіцяв їм своє покровительство і висловив сподівання, що чорногорці, які пов'язані з Росією «вірою й народністю», прийдуть їй на допомогу в разі нового виступу Туреччини проти неї. На зворотньому шляху через Малоросію Даниїлу надавали всіляку допомогу і сприяння, про що просив князь Головкін у своєму листі до гетьмана І. Скоропадського [23, арк. 62].

Станко Іванович робить висновок, що до початку XVIII ст. у Чорногорії спостерігався застій у політичному і церковному житті. Петро I виступив ніби «колумбом» Чорногорії, уклавши з нею союз. (До того Чорногорію сусідні країни не визнавали через те, що в ній панувала «схизматична» релігія (так називали східно-православне віросповідання). Як зазначалося в грамоті Петра I Даниїлу, Росія прагне визволити християнські народи від поганського ярма. Чорногорці увірували в добродійну місію Росії та її значення для православ'я і слов'янства взагалі й готові були захищати спільні інтереси [23, арк. 236–237]. В ім'я православ'я і слов'янства вони завжди боролися проти турків у війнах, що їх вела Росія з Оттоманською імперією, чим перешкоджали хоробрим балканським народам, як, приміром, отуреченим албанцям, герцеговинцям, боснійцям, чинити спротив російській армії [23, арк. 238].

На всьому історичному шляху взаємостосунків Росії та Чорногорії від їхнього початку до кінця XIX ст. траплялися непорозуміння, навіть образи з боку сильнішої сторони, однак позитиву в цих відносинах набагато більше. Негаразди, які мали місце, дослідник пояснював

об'єктивними і суб'єктивними причинами: характером абсолютистської влади, що прагнула пригнічувати слабших, перебуванням біля владного керма іноземців-католиків, зокрема Чорторийського, який вороже ставився до православного слов'янства.

Усупереч цьому зв'язок Чорногорії з Росією виявився для неї, особливо в церковному відношенні, рятівним. Наслідки цих зв'язків були очевидними: матеріальна допомога чорногорській церкві майже ніколи не припинялася. Вона витіснила мізерні милостині венеціанців, які вимагали цілковитого віропідданства, щоб таким шляхом підкорити Чорногорію та покатоличити її народ. Підтримка з боку Росії давала можливість Чорногорії упродовж 200 років боротися за політичну і церковну незалежність, розширивши свої територіальні межі [23, арк. 240, 244].

Чорногорські митрополити не йшли на угоди з іншими сусідами, зокрема Австрією, розуміючи, що під цим крилося бажання останньої повернути на васальну залежність. Подібне простежувалось і в замірах Венеції, Туреччини, Франції. Тому чорногорські владика вбачали в союзі з Росією єдиний засіб збереження православ'я і слов'яно-сербської народності [23, арк. 246].

За допомогою Росії в народів Балканського півострова міцніло прагнення позбутись іноземного ярма, що так і сталося завдяки їхнім зусиллям спільно з Росією внаслідок війни з Туреччиною 1876–1878 рр. Тоді утворилося п'ять незалежних держав: три королівства (Сербія, Греція, Румунія) та два князівства (Чорногорія і Болгарія) з автокефальними православними церквами [23, арк. 253–254]. Дослідник підкреслював важливе значення взаємозв'язків Чорногорії та її церкви з Росією для всього Балканського півострова¹.

Міцні історичні зв'язки з Росією підтримували й інші південнослов'янські народи, зокрема серби, про що йдеться в дисертації студента IV курсу Стефана Димитрієвича «Путешествия сербских иерархов и других духовных лиц в Россию в течении XV–XVIII веков и последствия этих путешествий». У ній подано історіографію проблеми, схарактеризовано методику дослідження та джерельну базу². С. Димитрієвич зазначає, що

¹ Твір Станко Івановича рецензували в.о. доцента М. Мухін і заслужений ординарний професор О. Розов. Обидва висловили низку зауважень і оцінили твір як задовільний для надання ступеня кандидата богослов'я [26, с. 207, 210].

² Обсяг дисертації С. Димитрієвича 569 стор. + 168 стор. додатків. Наводимо

його попередниками вивчалася проблема сербського впливу на державне і церковне життя допетровської Росії. Однак тема «про зародження і розвиток слов'янської ідеї, покровительства Росії слов'янству і появу, так званого нині східного питання» не порушувалася дослідниками [24, арк. 5].

У дисертації констатується, що після того, як обіцяних Австрією привілеїв серби не отримали, вони зверталися до Росії з проханням підтримати їхню православну віру. Це підтверджується просительними грамотами, різними рекомендаціями, посвідченнями тощо. Вони це робили через російських послів у Відні та Карловіцах. Так, посол Возніцин передав турецьким дипломатам побажання московського царя (кінець XVII ст., можливо 1699 р. – *Н. III.*): для забезпечення миру з турецьким султаном Росія бажає, щоб Гроб Господень перебував у Єрусалимі у володінні грецького патріарха, щоб грекам, сербам, болгарам, словакам була свобода і вільності. І хоча посол тоді успіху не досяг, однак ці вимоги визначали програму російського уряду в церковних питаннях на майбутнє у відносинах з Туреччиною. Це вселяло в сербів надію на покровительство Росії в їхній визвольній боротьбі [24, арк. 449–450]. Вони намагалися різними способами допомагати Росії в здійсненні її зовнішньої політики, сподіваючись в разі успіху на власне визволення з-під турецького ярма.

Мандрівні монахи збирали політичні відомості та повідомляли їх московським правителям, у XVII–XVIII ст. з'явилися монахи з «суто політичними місіями». Архімандрит афонського Павловського монастиря Ісаїя в травні 1687 р. повідомляв Івану Самойловичу про пересування військ у Туреччині. В серпні 1688 р. він прибув до гетьмана Івана Мазепи («у валці»), коли росіяни планували здійснити другий похід на Крим. Потім він вирушив до Москви з грамотою, в якій було висловлене прохання: використовуючи скрутне становище Туреччини, висунути війська проти неї для визволення підневільних народів [24, арк. 438]. Коли він прибув до Москви, то описав становище Туреччини і повідомив про готовність християн

деякі джерела, на які ним зроблено посилання (опис нами збережено): Памятники дипломатических отношений. Т. IX; Архив Министерства иностранных дел; Архив Св. Синода; ж. «Русский архив»; Записки императорского Новороссийского университета; Амвросий. История Российской иерархии. Ч. IV; История катихизиса; И. Чистович. История С.-Петербургской Духовной Академии. Т. I; Петров Н. И. Исторический взгляд на взаимные отношения между сербами и русскими в образовании и литературе. К., 1876 и др.

повстати проти поневолювачів. Але ця політична місія духівників виявилася невдалою [24, арк. 441]. З численних звернень сербів до Петра I варто назвати місію народного посланця Пантелеймона Божича, який 25 листопада 1704 р. на прийомі в канцлера Головіна заявив про готовність сербів стати підданими російського царя і «служити проти бусурман без усілякої платні, ніякої зброї не вимагаючи, а виключно за православ'я, – і яка кількість війська буде, сам його Царська величність здивується» [24, арк. 452]. П. Божич залишився в Москві як постійний представник і доповідач Петру I із сербських питань, маючи на це повноваження від собору духовних і військових старійшин сербського народу (1708 р.). Усе, що відбувалося, викликало занепокоєння в правителів країн, які вороже ставилися до Росії, їх лякало можливе об'єднання слов'янських народів [24, арк. 455].

Пізніше зі скаргою на утиски православних в Австрії до Москви приїхав ієромонах Ісаїя. Він розповідав, як їхні православні святині перетворюють на католицькі, руйнують монастирі, а православновірних насильницьки окатоличують, обертають на уніатів. У зв'язку з цим серби також просили допомоги через Феофана Прокоповича [24, арк. 470–471].

Православ'я не мало громадянських прав в Австро-Угорщині. Зокрема Марія-Терезія разом з єзуїтами провела в сеймі (1741 р.) закон, де в параграфі 46 стверджувалось: у Хорватії і Славонії ніяка друга віра, крім католицької, не буде сприйматися; сербського митрополита позбавили юридичної влади над священством і паствою. Цей закон викликав масове невдоволення і в майбутньому масове переселення сербів у Катеринославську губернію Росії. В 1750–1753 рр. їх переїхало сюди близько 100 тис. осіб. Вона намагалася не допустити подальшої еміграції сербів. По політичній лінії велися перемовини Росії з Австрією відносно цих проблем. Зусилля російської імператриці Єлизавети Петрівни змусили Марію-Терезію припинити переслідування православ'я (1757 р.). Незважаючи на пом'якшення релігійних утисків у XVIII ст., значна частина духовенства переїхала в Росію на постійне місце проживання. Деякі облаштувалися в Москві, Санкт-Петербурзі; Софроній Младенович у 1759 р. прибув до Києва з Санкт-Петербурга в ролі перекладача церковних переказів з грецької мови. Перший його переклад «Толкования священныя литургии» рецензував Григорій Полетика, відзначивши, що виконаний він слов'яно-сербською, а не слов'яно-руською мовою.

Потім С. Младенович служив перекладачем Московської синодальної друкарні [24, арк. 507].

У 1736 р. митрополит Карловіцький Вікентій Іоанович звертався до архієпископа Новгородського з проханням порушити клопотання про дозвіл 27 сербам навчатися в Санкт-Петербурзькій духовній академії та кадетському корпусі з подальшим поверненням на батьківщину [24, арк. 561]. У 1737 р. у Росію приїхав Петро Рафенкович і навчався в «Харківській академії словено-латинської науки навіть до філософії», після закінчення (1745 р.) просив видати йому паспорт для виїзду на батьківщину. Багато хто навчався в Києві, який був для них «головним просвітницьким центром».

Дисертант також розглянув вплив російських духовних шкіл і науки на культурне відродження в сербів. «За першу свою просвіту сербський народ повинен дякувати Росії. Перші зерна на сербську духовну ниву були кинуті росіянами». Загальновідомі факти культурно-освітніх зв'язків з Києво-Могилянською академією¹. У Карловіцькій школі (засн. 1733 р.) викладали латинську мову Еммануїл Козачинський (ректор), його помічник Іван Минацький і ще декілька українців. У 1726 р. для викладання латинської та сербської мов туди прибув перекладач синодальної друкарні Максим Суворов, який привіз із собою 400 букварів і багато іншої навчальної літератури [24, арк. 539]. Русько-слов'янська мова ввійшла в ужиток у церковному житті та літературі. Чимало книг передруковувалося з російських видань: «Славянская грамматика Мелетия Смотрицкого» (1755), «Псалтырь» (1763, 1765), «Требник» (1764, 1765), «Сказание о Боге и Божием промысле Феофана Прокоповича» (1765, 1770) та ін. З наведених фактів С. Дмитрієвич зробив цілком обґрунтований висновок: подорожі духовних осіб сприяли встановленню повної церковної і частково загальнодуховної єдності Сербії та Росії.

В унісон з вищенаведеним звучить дослідження Мілоша Сталетича Анжелковича, присвячене новому часу [22]. У Белградській

¹ Роль Києво-Могилянської академії у розвитку культурно-освітніх зв'язків між слов'янськими народами докладно висвітлена вітчизняними істориками: Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. – Вид. 2-е. – К., 2008; Алексієв Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII–XVIII ст.). – Т.: Збруч, 1999. – 264 с.

духовній семінарії (засн. 1836 р.) навчали австрійські серби. Однак митрополит Петро клопотався перед російським урядом про направлення сюди викладачів, оскільки тутешні виховані під впливом Заходу, тому викликають недовіру. Він також просив дозволити навчання сербів у російських духовних академіях для приготування до викладацької діяльності у себе на батьківщині, на що отримав позитивну відповідь [22, арк. 400–401]. Сербське духовне просвітництво започаткував вихованець КДА митрополит Михаїл. Ним написано понад сорок творів з усіх галузей богословської науки. Автором багатьох праць з канонічного права також був вихованець КДА Никодим Мілаш. Періодичні видання богословського і церковного змісту, що видавалися після 1846 р., мали риси російської богословської освіти і виховання [22, арк. 402–404].

Проблему всеслов'янської єдності всебічно висвітлював студент II курсу Церковно-практичного відділення КДА Олексій Майєранов у своїй кандидатській дисертації «Представители славянофильства в России» (1880 р.). Оскільки тема охоплює різні галузі людського знання (історію, філософію, богослов'я, філологію та ін.), він окреслив предмет дослідження з'ясуванням походження слов'янофільства та його основних положень, адже щодо них мають місце суперечливі судження [21, арк. 4, 5, 9]. Одні дослідники датують зародження слов'янофільства 20-ми – початком 30-х років XIX ст. і вироблення основних положень кінцем 30-х – 40-ми роками під впливом європейського романтизму і німецької філософії. Інші виявляють ознаки слов'янофільства у М. Ломоносова, М. Карамзіна, О. Шишкова; дехто навіть у Юрія Крижанича (у тексті дисертації прізвище написано по-різному: Крижанич, Крыжанич, Крыжанович). Вочевидь, припускає О. Майєранов, слов'янофіли прагнули віднайти підпертя своїм поглядам, заглиблюючись в минуле. На його думку, інтерес представляють панславістські ідеї Ю. Крижанича, який добре знав історію та літературу західнослов'янських земель і вважав, що лише Московське царство здатне надати допомогу одноплемінникам, які страждають [21, арк. 14]. Росіяни не поділяли слов'янофільські ідеї Ю. Крижанича, тому й не дивно, що його перебування в Москві завершилося сибірським засланням¹.

¹ Ю. Крижанич (бл. 1618–12.09.1683 рр.) – хорватський богослов, мислитель

Питання російської народності, – розмірковує дослідник, – у XVIII ст. також ще не набуло актуальності. У М. Ломоносова, ймовірно, виявилося не слов'янофільство, а русофільство як відповідна реакція на непохвальні відгуки про російських студентів з боку німецьких професорів, які працювали у Петербурзькій академії наук та університеті [21, арк. 18]. XIX ст. принесло нові ідеї в свідомість російських людей, зокрема філософів, літераторів, істориків, які розмежовували стародавні звичаї і побут Русі допетровської та післяпетровської, хоч суспільні звичаї переважно залишалися майже незмінними. О. Майєранов образно висловив цю думку так: ніби російські люди керувалися моральними правилами допетровського часу, «інші правила, інші погляди бралися лише на прокат» [21, арк. 24]. М. М. Карамзіна він також не вважав родоначальником слов'янофільства, оскільки той, скоріше, був західником, носієм загальноєвропейських ідей, чим налаштував проти себе прихильників старовини на чолі з О. Шишковим. М. М. Карамзін пропонував перенести європейську цивілізацію на молодий російський ґрунт, оскільки всьому європейському надавав ознак вищого ступеня розвитку. Пізніше він почав більше схилитися до національного, самобутнього розвитку Росії. Критично проаналізувавши «Историю государства Российского» М. М. Карамзіна, студент виявив її недоліки, зокрема героїзацію, надмірну красномовність, урочистість у характеристиці історичних осіб, внаслідок чого недостатньо висвітлений стан народного життя, ставлення людей до держави і процесів, що в ній відбувалися [21, арк. 25, 29]. О. Майєранов не вважав О. Шишкова не лише слов'янофілом, а й русофілом.

Здійснивши ретельне вивчення поглядів російських мислителів у пошуках витоків слов'янофільства, О. Майєранов приходять до такої влучної характеристики: «Слов'янофільство – не простий інстинкт,

і письменник, один із перших панславистів. У 1658 р. здійснив подорож до Росії з метою поширення ідеї слов'янського єднання. Відвідав Угорщину, Закарпатську Україну, Галичину, Гетьманщину, де прожив 1,5 роки й отримував протекцію І. Виговського та Ю. Хмельницького. Різко відгукувався про московську політику, за що був висланий до Тобольська; дозвіл повернутись отримав 5 березня 1676 р. і виїхав з Росії. Є автором «Подорожніх записок від Львова до Москви», «Розмови з Черкасом», «Політики» та ін. // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К., 2008. – С. 329.

а цілісне вчення, що діє філософськими доказами, володіє засобами найновішої освіченості, на яку нападає в ім'я народної старовини. Ось так воно відрізняється від консерваторів XVIII ст. і ступенем освіти, і властивістю багатьох своїх суспільних прагнень, що порівняння припиняється, і слов'янофільство доводиться визнати явищем нового порядку. Воно відрізняється від консерваторів більш близького часу – Олександрівського. Слов'янофільство не можна порівнювати з Шишковим і його прихильниками; вони люблять старовину не таким наївно грубим способом, і багато що в їх розумінні було б для Шишкова китайською мудрістю» [21, арк. 38].

Поділяючи думку О. М. Пипіна про те, що зародження слов'янофільства слід шукати не в окремих неясних прагненнях консерваторів XVIII ст., а в загальному характері російської освіченості й суспільному житті перших десятиліть XIX ст., дослідник проаналізував причини та умови, які викликали це літературно-суспільне явище. Як відомо, просвіта в Росії від самого початку відчувала на собі загальноєвропейський вплив. На початку XIX ст. у Росію проник поширений в Англії, Німеччині літературний сентименталізм (чуттєвість). На думку О. Майєранова, в своєму розвитку він прийшов до неприродної емоційності, сльозливості та фальші в зображенні дійсності.

Оскільки в Росії не існувало таких історичних передумов як на Заході, тут цей літературний напрям набрав характеру наслідування. За його словами, «всі літературні твори того часу, що прагнули до повнішого відображення народних особливостей, мають на собі відбиток фальшивих поглядів Карамзіна на історію» [21, арк. 46]. Частково під цим впливом перебував і О. С. Пушкін («Борис Годунов»). О. Майєранов вважав, що захоплення історичними поглядами М. М. Карамзіна привело його послідовників до крайнього обскурантизму, що переслідував всілякий прогресивний рух у суспільстві [21, арк. 47].

Серед літературних чинників слов'янофільства О. Майєранов також назвав видання П. Й. Шафариком (1826 р.) німецькою мовою всеслов'янської історії літератури, в якій слов'янські племена трактуються як єдине ціле [21, арк. 66]. Між слов'янськими вченими відбувалось інтенсивне листування, де відчувається, зокрема в чехів, прагнення ознайомити росіян з ідеєю всеслов'янської єдності, висловлюються пропозиції заснувати в російських університетах слов'янські кафедри, що підсилило б прагнення народів до єднання.¹

¹ На початку 30-х років XIX ст. у російських університетах засновуються

Історичні умови формування слов'янофільських ідей остаточно склалися наприкінці царювання Олександра I під впливом подій, що мали місце в грудні 1825 р. Після придушення повстання декабристів уряд посилив контроль за всіма проявами суспільного життя, що викликало в людей апатію і, так би мовити, розумову сплячку. У таких умовах у літературі схвалювалися описи героїзму полководців, слави російської зброї, давніх звичаїв (простота потреб, покора владі, набожність), які сприяли поступовому вихованню в росіян почуття національної винятковості. Граф О. Х. Бенкендорф акумулював це наступною сентенцією: «Прошедшее России удивительно, ее настоящее более чем великолепно. Что же касается будущего, то оно выше всего, что может себе представить самое сильное воображение, – вот точка зрения, с которой должны смотреть на русскую историю и писать ее» [21, арк. 50–51].

Подібна орієнтація служила базисом для сприйняття Росії як особливої, що відрізняється від інших країн, перевершує їх. Отже, О. Майєранов логічним шляхом дійшов до з'ясування історико-літературних передумов слов'янофільства. Аналізуючи погляди його засновників, студент зазначав, що О. С. Хомяков у середині 20-х років, полемізуючи із західниками, обстоював ідею російських підвалин освіченості й насамперед усього східно-християнського. На початку 1833 р. у подібних дискусіях він посилював свої аргументи на користь самобутнього розвитку кожного народу, «значення віри в людському, духовному і моральному побуті» й перевагу православ'я над католицизмом і протестантством. Між іншим, другий ідеолог слов'янофільства І. В. Киреевський вважав схоластичний католицизм «непримиренним ворогом розуму» [21, арк. 143]. У його поглядах студент виокремив також ідею необхідності розробки національної філософії, що ґрунтується на російських засадах, а не копіювання німецької [21, арк. 52, 54]. Ці зародки слов'янофільства проросли наприкінці 30-х – на початку 40-х років, коли в результаті наукових досліджень Росія ближче познайомилась із західнослов'янськими народами, а слов'янофіли розширили свої теоретичні кордони до ідеї всеслов'янської єдності [21, арк. 55].

Висловлена сентенція О. Майєранова підкріплюється прикладами. У пробудженні інтересу до всеслов'янської тематики, – зазначав він, –

кафедри слов'янських нарід, російські вчені Й. Бодянский, В. Григорович, І. Срезневський та інші з науковими цілями відвідують слов'янські країни.

велику роль відіграв М. П. Румянцев, який заснував бібліотеку та музей, організував дослідників старовини для її розробки (подібні зібрання і дослідження проводилися в Чехії під керівництвом вченого абата Іосифа Добровського). Поступово патріотичні почуття переросли в національні. Спогади про минуле викликали почуття національної гідності росіян, а західних слов'ян, наляканих наполеонівськими війнами, змусили думати про нові національно-політичні комбінації. Водночас блискуча роль Росії в Балканських війнах 1812–1814 рр. зміцнювала в слов'ян думку про те, «що на них чекає в майбутньому широка доля, яку вони поєднували з надією на Росію, як проводиря в цьому історичному майбутньому» [21, арк. 63].

Слов'янофіли не обмежилися попередніми теоретичними положеннями про героїзм і велич росіян, а показували внутрішню історію народу, характер, побут, вірування, пісні, билини. Їхній романтичний патріотизм ґрунтувався не на вихвалянні зовнішньої величі, а на піднесенні морального, духовного. Звертаючись до минулого, вони не уникли його ідеалізації. Варто відзначити також вплив філософії Гегеля, теоретичні положення якої були прийнятними для тієї історичної епохи. Оскільки, за Гегелем, кожна народність є носієм певної ідеї, яка належить лише їй, то й російська народність повинна вступити на історичну арену з ідеєю всеслов'янської єдності, йдучи у фарватері цього процесу. Тим більше, як вони вважали, що Захід свою історичну місію виконав і хилився до занепаду, стосовно чого дисертант висловив сумнів, вважаючи такі висновки передчасними [21, арк. 81]. Слов'янофіли боролися за самобутній розвиток, відхиляючи західний вплив, звідси їхнє критичне ставлення до реформ Петра І. Щоправда, вони все ж віддавали йому честь за пробудження Росії «к силе и сознанию силы» [21, арк. 141].

На основі критичного аналізу філософських, богословських, історичних, літературних, естетичних поглядів найвідоміших представників слов'янофільства І. В. Киреевського, О. С. Хомякова, К. С. Аксакова О. Майєранов виявив його основні постулати: два шляхи духовного розвитку Заходу і Сходу, першому з яких притаманна роздробленість, другому – духовна ціліність. Він ототожнював їх з характером просвітництва європейського і давньоруського. (Візантіїці вважали себе еллінами за просвітництвом і римлянами – за громадянством). Слов'янський світ живе на засадах общини, заснованих не на корисливості, а на прагненні

кожного до спільного блага. Такі моральні правила побуту і православна віра зумовили характер їхнього суспільного і політичного життя¹. Отже, свою теорію слов'янофіли будували на врахуванні різниці в просвітницьких засадах і державному устрої Заходу і Сходу, а також на глибокому аналізі різниці двох світів, що полягає у віросповіданні – католицизмі і православ'ї, якому, на думку І. В. Киреевського, належить істина. Тому греко-слов'янському світу під силу вищий духовний розвиток. Серед слов'янських держав найсильніша Росія, отже в ній полягає запорука майбутньої вищої цивілізації і разом розв'язання питання про долі слов'янства. Слов'янофіли не вказували, якими засобами можливо здійснити об'єднання. Шляхів може бути два: визнання літературної російської мови загальною або православ'я усіма слов'янами – католиками [21, арк. 214]. Отже, пропоновані засоби суто теоретичні, а не політичні.

Разом з тим, дисертант не обходить увагою і національно-політичну складову слов'янофільства. Спочатку концепція всеслов'янської єдності базувалася на матеріалах археологічних розкопок, згодом з'явилися публікації О. С. Хомякова, в яких О. Майєранов помітив деякі недоведені судження і висновки, зокрема про зверхність російської народності над іншими, виняткове значення Москви в етнографічному сенсі та ін. Це підготувало ґрунт для визрівання поглядів на Росію крізь призму національної винятковості під егідою «Російського Владики» [21, арк. 74, 141–142]. Як бачимо, студент висловлював міркування вільно, без застережень і кон'юнктурних впливів.

Кандидатські й магістерські дисертації рецензувалися викладачами академії. Професор І. Петров, оцінюючи роботу О. Майєранова, зазначав, що, за Гегелем, чотири народи мали всесвітнє значення: давні східні, греки, римляни і германці, які завершують розвиток людства. Слов'янофіли не погоджувалися, що германська (європейська) цивілізація є останньою, натомість висуваючи ідею всеслов'янської цивілізації, яка

¹ Відомий німецький соціолог М. Вебер зауважував, що між східною і західною гілками християнства великої різниці немає, навіть вважав православну антропологію оптимістичнішою, бо людина виступає об'єктом Божої любові, а не просто гріховною істотою. Але у сфері господарських і культурних перетворень православ'я залишалося пасивнішим, містично-споглядальним // Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Погорілий О. Пер. з нім. – К., 1994. – С.16.

рано чи пізно вступить на історичну арену. Вони вважали, що Захід уже сказав своє останнє слово і хилиться до занепаду; настав час для російського народу очолити рух до загальнолюдського культурного прогресу. Рецензент зауважив, що О. Майєранов не давав усебічної характеристики суті слов'янофільства, залишаючи це право за компетентнішими дослідниками, а також підкреслив, що основні ідейні постулати слов'янофільства залишаються майже незмінними до кінця XIX ст. І. Петров, попри критичні зауваження, назвав твір О. Майєранова «дуже задовільним» [25, с. 312–315].

Підсумовуючи, зазначимо: київський студент, проаналізувавши тогочасну літературу і першоджерела, спробував розібратись у такому доволі складному суспільно-політичному й літературному явищі, як слов'янофільство. Він зробив власний висновок стосовно реформ Петра I, обґрунтувавши їхню історичну обумовленість і підкресливши, що вони призвели до розшарування населення за культурно-освітнім рівнем. Суспільство кінця XIX ст. йде до того, «щоб відновити стару єдність – але не вигнанням і запереченням західної освіченості і не відновленням старовини та її єдності, а розширенням освіченості в самому народі» [21, арк. 401]. Крім того, він помітив негативні риси слов'янофільства, зокрема, московський гіперпатріотизм, надмірне захоплення і прикрашання історії Московського царства [21, арк. 403]. У підсумку підкреслено, що, незважаючи на деякі розходження з конкретних питань, слов'янофіли сповідували спільний принцип – відмінності західноєвропейського і православно-слов'янського історичних типів. Насамперед – це різні просвітницькі засади. У першого – римська церква, давня римська освіченість і завоювання, що зумовили подальший суспільний розвиток. У другого – «чисте і неушкоджене православне вчення східної церкви, характерною рисою якого є незмінне збереження вселенського передання, і яке було зібране й утверджене не приватною особою, як на Заході, а собором вселенської церкви, свідомістю всієї православної общини» [21, арк. 89].

Відмітною особливістю православ'я є те, що «розум підноситься до чуттєвого узгодження з вірою» [21, арк. 89–90]. Тому дисертант вважає, що надмірне наслідування освічених людей Західної Європи похитнуло народне коріння російської освіти. І хоча вона базується на православі, необхідно враховувати потреби часу. Отже, не треба відкидати німецьку філософію, яка має високий рівень розвитку. О. Майєранов

робить важливу ремарку методологічного змісту про те, що запозичення філософії Шеллінга і Гегеля повинно сприяти самостійному мисленню. На його думку, різниця між Сходом і Заходом не лише в просвітницьких засадах, а й у державному устрої. «Західноєвропейські народи, розпочавши своє історичне життя з насильства, з'єднаного із завоюванням, йшли в своєму історичному розвитку не шляхом спокійного зростання, а шляхом сильних переворотів» [21, арк. 93]. Зовсім іншим є шлях православних народів, зокрема російського, заснований на общинних началах, де глибоко проросло коріння православного віровчення в моральній, суспільній та політичній сферах. Цей процес, вважають слов'янофіли, був порушений петровськими реформами, які похитнули народну єдність і зв'язок народу з державою, підкоривши його правителю. Через це вони закликали повернутися в допетровські часи, звернувши увагу на вивчення історичних пам'ятників, у яких відображені всі сторони життя Давньої Русі [21, арк. 95].

Як бачимо, різноманітний матеріал, викладений студентами в своїх кваліфікаційних творах, переконливо свідчить, по-перше, про наукову зацікавленість даною проблемою; по-друге, про духовно-православний зміст ідеї слов'янського єднання й орієнтацію на Росію – єдину могутню слов'янську державу; по-третє, взаємну зацікавленість у зближенні слов'янських народів.

Прибічники західної просвіти на ранніх етапах розвитку цієї літературної течії вбачали в слов'янофілах лише розкольників-старовірів. Пізніше вони визнавали і позитивні їхні риси. Одним із перших відзначив це історик К. М. Бестужев-Рюмін. Він підкреслював, що «майбутнє належить слов'янофільській теорії саме тому, що теорія їхня, за самою своєю суттю, вимагає зближення з народом, тобто вивчення його» [21, арк. 6 зв.]. Їхні заслуги в справі розвитку російського суспільства визнавав відомий дослідник російської та інших слов'янських літератур О. М. Пипін. Тогочасний ліберальний літературний орган «Неделя» в передовиці (№ 1, 1876 р.) зазначав: «У Росії свої завдання, які не можуть розв'язуватися відповідно до західного шаблону», чим засвідчував свою підтримку слов'янофільських ідей.

Викладена вище суть слов'янофільства, що його досліджували викладачі та студенти КДА, послідовно розкриває ставлення представників духовенства до ідеї всеслов'янської єдності. Їхні погляди не суперечили

оцінкам слов'янофільства, які мали місце в світському середовищі, однак робився акцент на його духовно-православній складовій. Без озирання на авторитети вони висловлювали власні погляди. Якщо в М. Сагарди ідеї слов'янофілів дещо осучаснені його власним баченням проблеми, то студентські твори становили реферативно-аналітичні сюжети. Зокрема О. Майєранов неупереджено підійшов до розгляду еволюції слов'янофільства від звичайного народного патріотизму росіян до національної гідності, а згодом до винятковості. Він підкреслив зв'язок науково-літературних інтересів з національно-політичними. Дослідження вихованців і викладачів вищого духовного навчального закладу важливі й цікаві тим, що побудовані на християнсько-православному вченні, науковій методології, законах логіки і правилах ведення наукової полеміки. У їхніх трактатах – лише захист православ'я, а не амбітних політичних претензій Російської держави. Ідеали слов'янофільства, які вони поділяли, не тотожні москвофільству, а правомірно належать до духовного продовження справи великих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

Список використаних джерел

1. История Беларуси: В 2-х частях. – Ч. 2 /под ред. Я. И. Трещенка. – Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 2005. – 309 с.
2. Благова Т. И. Родоначальники славянофильства. Алексей Хомяков и Иван Киреевский. – М.: Высшая школа, 1995. – 350 с.
3. Сухов А. Д. Илья Муромец славянофильства (А. С. Хомяков). – М.: О-во «Знание» РСФСР, 1990. – 80 с.
4. Каменский З. А. Философия славянофилов. Иван Киреевский. Алексей Хомяков. – СПб.: Издательство Русского христианского гуманитарного института, 2003. – 533 с.
5. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – М.: Известия, 2003. – 605 с.
6. Путро О., Путро А. О. Студенти-іноземці Київської духовної академії і семінарії (XIX – початок XX ст.). – К.: НАККК і М., 2011. – 340 с.
7. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919). – К.: ТОВ «НВП «ІНТЕРСЕРВІС», 2010. – 435 с.

8. Керимов В. И. Историософия А. С. Хомякова: (Из цикла «Страницы истории отечественной философской мысли»). – М.: Знание, 1989. – 63 с.
9. Малышэўскі Іван Ігнатавіч // Беларуская энцыклапедыя. – Т. 10. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2000. – 542 с.
10. Памяти покойного профессора Ивана Игнатьевича Малышевского. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 60 с.
11. Малышевский Ив. Характеристика участливых отношений России к славянам в историческом развитии от их начала до настоящего времени. (Речь, произнесенная в общем собрании Киевского Славянского Благотворительного Общества. 21 февраля 1893 г. // Труды Киевской духовной академии (далее – Труды КДА). – 1893. – Т. II.
12. Малышевский И. Варяги в начальной истории христианства в Киеве // Труды КДА. – 1887. – № 12.
13. Малышевский И. И. Западная Русь в борьбе за веру и народность. – Ч. I. – Изд. 2-е. – СПб., 1896. – 260 с.
14. Завитневич Владимир Зенонович // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 175, № 1465.
15. Шип Н. А. Етимологія і семантика терміна «Русь». – К.: Вид-во УАЗТ, 2002. – 32 с.
16. Завитневич В. З. Откуда пошло спасение славяно-русского мира // Труды КДА. – 1896. – Кн. 8.
17. Завитневич В. З. Алексей Степанович Хомяков. – Т. I. – Кн. 1. Молодые годы, общественная и научно-историческая деятельность Хомякова. – К.: Тип. Горбунова, 1902. – 866 с.
18. Дубровіна Л.А.; Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К.: НБУВ, 1998. – 337 с.
19. Сагарда М. І. Слов'янофільство і його ідеали. – Ужгород: Карпатський край: Поличка, 2000. – 44 с.
20. Сагарда Н. И. Славянофильство и его идеалы. (Речь, произнесенная в актовом зале Полтавской духовной семинарии 11 мая – в день памяти свв. Первоучителей Кирилла и Мефодия). – Полтава, 1902.
21. Майєранов А. Представители славянофильства в России. – Рукопис. – К., 1880 // ІР НБУВ, ф. 304, № 814.
22. Милош Сталетич Анжелкович. Состояние Православной Сербской Церкви со времен восстановления сербского княжества до настоящего времени (1815–1893). Рукопис. – К., 1895 // ІР НБУВ, ф. 304, № 1379.

23. Станко Иванович. Сношения Черногорской церкви с Русскою церковью с конца XVII века до наших времен. Рукопис. – К., 1896/97 // IP НБУВ, ф. 304, № 1488.

24. Димитриевич С. Путешествия сербских иерархов и других духовных лиц в Россию в течении XV–XVIII веков и последствия этих путешествий. Рукопис. – К., 1898 // IP НБУВ, ф. 304, № 1531.

25. Протоколы собраний Совета Киевской духовной академии от 4 июня 1880 г. // Труды КДА. – 1880. – № 10.

26. Протоколы собраний Совета Киевской духовной академии от 11 июня 1897 г. // Труды КДА. – № 10.

Summary

This article analyses the individual teachers' works and master degree holders' dissertations of Kyiv Ecclesiastical Academy graduates (the second half of the XIX-th century and the beginning of the XX-th century) who rose the disputable problem of all-Slavic unity. The article tries to prove that both the teachers and the students of the South Slavic countries, who studied at the Academy, put into the idea of Slavic unity ecclesiastical and Orthodox content rather than political one. It is proved that the idea of ecclesiastical – cultural sense was equal to the Slavic idea.

Key words: Slavic unity, Slavic uniting, Orthodox, Kyiv Ecclesiastical Academy students, O. S. Khomyakov, O. Z. Zavitnevich, I. G. Malyshevsky, M. I. Sagarda.

УДК 655.1:2-523.6(477-25)"16":930.251

Г. І. Ковальчук,
доктор історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ
ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ
РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Розглянуто рукописні списки ХІХ ст. видань друкарні Києво-Печерської лаври, наголошено на зареєстрованих у списках найперших виданнях друкарні початку ХVІІ ст.

Ключові слова: друкарня Києво-Печерської лаври, списки видань, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, початок ХVІІ ст.

Поштовхом для пошуку списків видань друкарні Києво-Печерської лаври став машинопис І. П. Крип'якевича «Київські друки ХVІІ–ХVІІІ ст. Тимчасовий реєстр», виявлений нами серед архівних матеріалів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) [1] і переданий на зберігання до Інституту рукопису (ІР) НБУВ [2]. Унизу титульної сторінки машинопису є приписка: «Чорнилом дописані видання із списку «Книги печатання в типографії КП Лаври». Власність І. Крип'якевича».

Іван Петрович Крип'якевич працював завідувачим відділу стародруків Бібліотеки Академії наук УРСР, як тоді називалася НБУВ, з березня 1947 р. по березень 1948 р. Дослідження київських стародруків, як ми з'ясували в Архіві НБУВ, було його плановою науковою темою. Відомо, що після від'їзду з Києва він до дослідження київських видань більше не звертався. Виходячи з цього, ми припустили, що список, яким користувався І. Крип'якевич для укладання тимчасового реєстру київських видань, є рукописом, що зберігається саме в нинішній НБУВ.

Нам вдалося віднайти цей документ у фонді Ф. І. Титова [3] в ІР НБУВ. Це зшиток із 7-ми зошитів великого формату, загалом 78 аркушів, розлінованих у три колонки, в одній чи в двох з яких чорним чорнилом вписані назви видань лаврської друкарні та роки їхнього виходу. Зрозуміти логіку чи систему в послідовності наведених видань проблематично: це не алфавітне розміщення, не хронологічне і, звісно, не географічне. Можливо, було застосовано систему, прийняту в XIX ст. у бібліотечній справі для каталогів, а також для розстановки книжок. У Списку спочатку представлені видання Біблії та окремих її частин, причому (як і надалі для інших видань) вказані роки видань Біблії спочатку форматом «в аркуш», а нижче – меншими форматами. Тільки на 28 арк. з'являються записи про інші видання друкарні Лаври, з не дуже точно переданими назвами, зокрема, й про одні з перших: «Візерунок цнот» 1618 р., «Вірш на жалосный погреб П. Сагайдачного» 1622 р., «Проповедь З. Копытенскаго на погреб Е. Плетенецкаго» 1625 р., «Омилія – казанье З. Копытенскаго на память о Е. Плетенецком» 1624 р. Далі на кількох аркушах у Списку вказані видання кінця XVIII–XIX ст., а тоді знову з'являються записи за першу половину XVII ст. Остання за хронологією дата видання, що зустрічається в документі, – 1897 р. Проте внесення до Списку назв видань із Каталогу XI Археологічного з'їзду, який вийшов 1899 р., переконує, що завершення документа, який розглядається, може датуватися не раніше цієї дати. Список п'яти видань з Каталогу цього з'їзду знаходиться в середині рукопису, а не наприкінці – на 35–36 арк. із 78-ми, а отже, дата завершення документа може бути й пізнішою.

Найцікавіше, що в списку вказані за 1606 р. «Акафистник», за 1610 р. «Миня Праздничная (Анфологион)», тобто видання до загальноприйнятої дати початку діяльності друкарні Києво-Печерської лаври (КПЛ). Ще з 20-х років XIX ст., починаючи з праць київського митрополита Євгенія (С. О. Болховітінова) [4], початком книговидання в Лаврі вважається 1616 р. – від Часослова, що має грудневу дату цього року. Названі вище видання підкреслені в списку червоним олівцем; червоні позначки є і до інших спірних позицій, зокрема до Патерика Печерського 1762 р. Щодо Патерика в 4° 1656 р., позначеного на арк. 26, олівцем проставлено знак питання та зроблено приписку: «что-то тут не так, первое изд. Пат. было в 1661». Олівцем зроблено також приписку і до позиції «Патерик Печерский на польск. языке, лист»: йдеться, зрозуміло, про Paterikon С. Коссова 1635 р.

Але повернемося до питання про витоки друкарської діяльності Лаври. В «Списку книг, печатанных в К.-П. Лавре», зокрема, зазначено на арк. 13 зв.: Акафістник 1606 р. in 4°, і окремо на арк. 49 вказано «Акафісти с канонами» 1606 р. in 4°. Оскільки поряд зазначені 1844, 1845, 1847 та подальші за хронологією роки, можна було б припустити, що відбулася технічна помилка, треба читати 1806 р., а не 1606, хоча такого видання в бібліографії теж не зафіксовано. Біля цієї позиції червоним олівцем зроблено приписку «NB. Верится с трудом», причому запис виконано за старим правописом, із застосуванням літери «ять». Ймовірно, що укладання Списку всіх лаврських видань було здійснене в руслі підготовки до 300-річного ювілею друкарні КПЛ, услід за підготовкою її історії Ф. І. Титовим чи як допоміжний матеріал для написання цієї історії. За свідченням В. І. Барвінка [5], «за планом проф. Ф. І. Титова ця монографія повинна була дати як історичну картину праці лаврської друкарні, так і представити бібліографічний опис усіх лаврських видань, що вийшли з верстатів лаврської друкарні за 300 років».

В архіві С. І. Маслова [6] також є копії списків видань Києво-Печерської друкарні, що в 1930-х роках були зроблені В. Барвінком з архівних документів, які зберігалися чомусь у призабутого наразі історика вітчизняної книги П. Балицького, і в цих списках також фігурують названі видання 1606 р. і 1610 р., а також «Миняя общая» 1608 р., «Псалтирь» 1609 р., «Триодъ постная» 1615 р.

Гіпотезу щодо більш раннього початку друкарства в Києві достатньо коректно, на наше переконання, представив свого часу найбільш визнаний дослідник історії Києво-Печерської друкарні Ф. І. Титов. Він, професор Київської духовної академії, не був дилетантом у цій справі, і зовсім не випадково, що саме йому Духовний собор Києво-Печерської лаври доручив підготувати фундаментальну історію друкарні. Вчений дуже відповідально поставився до цього завдання. У його архіві, що зберігається в ІР НБУВ (ф. 175), безліч підготовчих матеріалів на цю тему, зокрема виписок, конспектів, чернеток, списків, у т. ч. і той, що розглядається. Ґрунтовне вивчення матеріалів з теми не тільки не примусило Ф. І. Титова відкинути спірні питання щодо більш раннього, аніж прийнято вважати, часу початку друкування в Лаврі, а навпаки дозволило йому винести більш ранню дату навіть у назву дослідження – «Типографія Києво-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 г.г.).

Том первый (1606–1616–1721 г.г.)). Звернемо увагу, як обережно висловлює Ф. І. Титов свої міркування щодо початку видавничої діяльності Лаври 1606 р.: «Не решаюсь категорически настаивать на полной достоверности указанной лаврской традиции, мы, вместе с тем, считаем позволительным высказать здесь общее теоретическое соображение, говорящее в пользу ее и подтверждаемое некоторыми данными реального характера. Нет решительно ничего невероятного, а тем более неестественного в том, чтобы допустить возможность напечатания в лаврской типографии успенского акафиста уже в 1606 г.» [7, с. 81]. І надалі він наводить ряд аргументів, відомих сьогодні і з його переказу, і з інших, пізніших видань, включаючи й монографії Я. Д. Ісаєвича [8], С. Р. Кагамлик [9] та ін.

Нагадаємо основні аргументи на користь цієї гіпотези. Ми не будемо торкатися тут легендарних питань щодо початку друкарства в Лаврі 1531 р. [10] чи навіть за часів Київської Русі. Хочемо привернути увагу до 1606 р. як до ймовірної дати започаткування київського друкарства, не наполягаючи на її достовірності, але й категорично не відкидаючи її.

1. Свідчення Феофана Шиянова 1781 р., тогочасного лаврського друкаря, про клопотання Лаври перед Синодом щодо друкування видання «Акафісти с канони», серед яких, як було зазначено в клопотанні, «Акафист Успению Пресвятой Богородице» почав друкуватися з 1606 р., «как из надписи давней печати акафистов значится» (пам'ятаємо, що ще після Указу Петра I від 1720 р. Лавра мала право видавати тільки передруки раніше випущених книжок). Духовний лаврський собор, а згодом і Св. Синод задовольнилися поясненням друкаря і друкування книги було дозволено [7, с. 79].

2. На двох Акафістах 1625 р. видання в передмові зазначено, що вони друкуються тут уперше, а на Акафісті Пресвятії Богородиці в тому ж виданні – що він «первое был изображен», тобто надрукований, в КПЛ, а попередніх видань Акафістів, якщо не зважати на 1606 р., не було [7, с. 80].

3. Свідчення З. Копистенського (у передмові до Анфологіона 1619 р.) про те, що будинок друкарні було «виставлено» в 1616–1617 рр., може означати, що в цей час було завершено будівництво спеціального будинку друкарні на території Лаври, а до того на привезеному із Стрятина обладнанні (найвірогідніше – 1 верстат) могли час від часу друкуватися пробні, невеликі книжки в пристосованому для цього приміщенні поза Лаврою, про що також є відповідні свідчення. Перше зображення друкарні на тери-

рії Лаври міститься в книзі Афанасія Кальнофойського «Teratourgema» 1638 р.; цілком можливо, що саме цей будинок було «виставлено» в 1616 р.

4. Федір Балабан, якому належала друкарня в Стратині, помер 24 травня 1606 р.; в існуючих свідченнях, зокрема, в передмові до Анфологіона, не називаються імена нащадків Ф. Балабана, у яких Плетенецький придбав друкарню, тобто вони ще були неповнолітніми. Реально припустити, що Єлисей Плетенецький міг того ж року розпорядитися придбати якесь обладнання для друкарні і перевезти його до Києва, тобто друкування до кінця року на цьому обладнанні в Києві кількох аркушів Успенського Акафіста є цілком можливим.

5. Сам вибір книжки – Успенського Акафіста, уявляється дуже вірогідним для початку діяльності друкарні Успенської Києво-Печерської лаври.

6. Заголовний аркуш саме цього Акафіста у виданні 1625 р. і зображення Успіння Богородиці на його звороті, у порівнянні з друком інших акафістів того ж видання, відрізняються очевидними слідами їхнього застосування раніше [7, с. 81].

7. Якщо погодитися з гіпотезою, що Стратинська друкарня була придбана Єлисеєм Плетенецьким у 1606 р., то, як справедливо зазначав П. Гільдебрандт, сумнівно, що друкарня 10 років, у самий розпал літературно-полемічних дискусій, перебувала в бездіяльності [11].

8. Дані архіву друкарні КПЛ за 1744 р. [7, с. 82] про відомості від різних священників щодо наявних у їхніх церквах, які належали Лаврі, давніх книг, серед яких були названі видання КПЛ Мінеї загальної 1608 р. у трьох різних селах – Вишеньок (Вишеньки) Чернігівської губернії, Дудурков (Дударків) і Іоанна-Богословської церкви с. Осокорок (Осокорки), вірогідно, Київської губернії; Псалтир 1609 р. – у Георгіївській церкві с. Осокорки; Тріодь пісна 1615 р. – у церкві с. Дудуркова.

9. Важко запідозрити священників різних населених пунктів у некомпетентності читання вихідних дат церковнослов'янських друків чи в їхній змові (невідомо, заради чого, адже їм замість старих, спорохнявілих мали передати нові книги для богослужіння), тим більше, що на Мінею 1608 р. вказали одночасно священники трьох церков різних губерній. В укладеному тоді списку стародрукованих книжок лаврського друку є видання XVIII ст., і всі дати вказані правильно [12, арк. 53]. П. Троцький у XIX ст. запитував: «Чому ж тоді потрібно вважати, що помилки зроблені саме відносно тих позицій?» [13] (маються на увазі видання початку XVII ст.).

10. Ще П. М. Строев у 1825 р. [14] вказував на більш ранні, аніж Анфологійон, видання Києво-Печерської друкарні і на цій підставі висловив припущення, що книговидавання в Лаврі могло розпочатися з перших років другого десятиріччя XVII ст. До речі, саме він увів до наукового обігу Часослов 1616 р., невідомий дослідникам до того (першим виданням друкарні Й. Бакмейстер, Амвросій Орнатський, В. Сопиков вважали до того Анфологійон 1619 р.).

11. Структурування Ф. І. Титовим історії друкарні на три періоди, з яких перший – 1606–1617 рр., представлення нарису цього періоду Духовному собору Лаври, керівництву Київської духовної академії та ін. [15], а також видана тиражем монографія, на нашу думку, свідчать про прийняття цієї періодизації керівництвом не тільки Лаври, але й православної церкви загалом, адже, без сумніву, книга проходила і духовну, і світську цензуру. Головним опонентом концепції Ф. Титова виступив проф. С. Голубев [16], але їхні стосунки – це окрема тема.

12. У путівнику по Лаврі 1912 р. Ф. І. Титов указав навіть точну дату заснування друкарні: «Лаврское предание, основанное на некоторых свидетельствах Лаврского и Синодального архивов, начало типографии относит именно к 1606 году и днем основания ее почитает 14 августа» [17].

13. При порівнянні Ф. І. Титовим стрятинського Требника 1606 р. і київського Часослова 1616 р. ним було виявлено тотожність і літер, і гравюр, але якщо в стрятинському виданні художнє оздоблення і шрифт надруковані чітко, з нових літер і дощок, то в Часослові відбитки виконано з уже дещо спрацьованих літер і дощок, що дозволило вченому зробити висновок у примітках до другої передмови до Часослова у «Всезбірці передмов» [18], що це друкарське приладдя могло використовуватися і до 1616 р.

14. Основними доказами початку діяльності лаврської друкарні в 1616 р. вважаються передмови до київських першодруків – Часослова та Анфологіона. Проте в передмові до Часослова йдеться про відкриття училища в Києві і про випуск першої книги для училища, а не першого видання друкарні Лаври. Тлумачити вислів щодо першості у передмові Анфологіона можна так, що це перша об'ємна за обсягом книга лаврської друкарні.

15. Найчастіше цитується фраза з панегірика на честь Єлисея Плетенецького «Візерунок цнот» 1618 р. Олександра Мітури про те, що Плете-

нецький придбав «припалу пилом» Стратинську друкарню, і це трактується в тому сенсі, що обладнання тривалий час не використовувалося. Як відомо, цей панегірик є першим збірником віршів, що побачив світ у Києві [19, 20], і поетична фраза автора може бути метафорою, поетичним перебільшенням, і, умовно кажучи, пил міг її укрити впродовж кількох місяців – з кінця травня 1606 і, наприклад, до грудня 1606 р., коли, як пробний друк, тоді могли надрукувати кілька аркушів Акафіста. Інших тогочасних свідчень, які б заперечували можливість друкування книжок у Києві раніше 1616 р., не існує.

Серед міркувань на тему можемо наголосити на таких, наприклад: у передмові «Систематичного каталогу книг бібліотеки Києво-Печерської лаври» (Том перший: Богословіє, 1908 р.) наголошено на тому, що рік видання деяких книжок не може бути визначений точно, оскільки вони не мають заголовного аркуша. Наразі всі, хто працює зі стародруками, так чи інакше стикаються з цією проблемою, причини якої можуть бути різними: використання православних видань старообрядцями, віруючими інших конфесій і звичайна зношеність початкових аркушів за кілька сторіч, що минули. Пожежа Лаври 1718 р., а також інші, на жаль, неодинокі випадки пожеж, війовничий атеїзм радянських років теж, безперечно, вплинули на погану збереженість давніх книжок. Адже багато стародруків, зокрема, київських, тим більше – найдавніших, на сьогодні відомі в одиничних примірниках. Це звичайна річ, а отже, можливо, що якісь видання не існують сьогодні в реальних примірниках, та це не означає, що їх не було взагалі. Але ж і Часослов був виявлений лише в 20-х роках XIX ст., і по сьогодні він є унікалом – відомий лише в двох примірниках.

Разом з тим ми повністю погоджуємося з твердженнями тих учених, які застерігали від категоричних висновків. Зокрема, Ф. Титов писав: «как в лаврском архиве, так и у нескольких из лучших наших библиографов, имеются прямые указания на издания Киево-печерской типографии до 1616 г. Но так как самые эти издания доселе не найдены, и в наших лучших книгохранилищах их нет, то и нельзя решительно полагаться на вышеупомянутые указания архива и библиографов» [7, с. 82]. М. Закревський, який вважав початком книговидання в Лаврі 1616 р., зазначав: «до той пори, пока не откроется какой-либо доселе неизвестный факт, могущий изменить его; например, отыскание купчей, дарственной надписи или

печатной книги, старее Часослова 1616 г. и проч. т. п.» [21, с. 698]. До речі, в Списку, що розглядається, і в публікаціях різних авторів Часослов датується 1617 р., оскільки 20 грудня 1616 р., як позначено у виданні, це час написання передмови, а не виходу книги. Детальну історіографію проблеми на сучасному етапі подала Світлана Кагамлик, зробивши висновок про цілковиту можливість більш ранньої дати початку друкарства в Лаврі [22, с. 191–199]. Ми не знаємо, як відбувалося керівництво видавничою діяльністю Лаври з боку Є. Плетенецького (на зразок того, як це було в 20–30-х роках XIX ст. з боку митрополита Євгенія (Є. О. Болховітінова) [23], – архів друкарні за цей період не зберігся. Наразі відомо (і то частими є випадки неправильної атрибуції), що зберігається в державних сховищах, але абсолютно невідомим є склад приватних і, головне, церковних збірок. Отже, наведені вище твердження Ф. Титова і М. Закревського й досі актуальні.

Список використаних джерел

1. Ковальчук Г. І. Реєстр І. П. Крип'якевича «Київські друки XVII–XVIII ст.» // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип. 11. – С. 79–89.
2. Крип'якевич І. П. Київські друки XVII–XVIII ст. Тимчасовий реєстр. – ІР НБУВ, ф. 260, № 1366, 62 арк.
3. Книги печатанья в типографии КП Лавры. – ІР НБУВ, ф. 175, № 2389, 78 арк.
4. О типографии Киево-Печерской лавры // Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва. – К.: «Либідь» – «ІСА», 1995. – С. 311–316.
5. Барвінок В.І. До історії друкарні Києво-Печерської лаври (бібліографічні замітки). – ІР НБУВ, ф. 160, № 1459, 14 с. (машинопис).
6. Ведомость о книгах церковной и гражданской печати, отпечатанных в типографии Киево-Печерской лавры с самого основания этой типографии с 1610–1876-й год. – ІР НБУВ, ф. 33, № 579, 19 арк. (копія 1936 р., рукопис); Дело типографии Киево-Печерской лавры. – ІР НБУВ, ф. 33, № 580, 49 арк. (копія, рукопис); Реєстр старопечатных книг издания Киево-Печерской лавры. Составлен по архивному делу 1736 года. № 29. – ІР НБУВ, ф. 33, № 581, 16 арк. (копія, машинопис); Выборка из дел Лаврского архива

о книгах, отпечатанных в Лаврской типографии со времени ее основания до 1850-го года включительно. – IP НБУВ, ф. 33, № 582, 13 арк. (копия, рукопис); Ведомость о книгах, отпечатанных в типографии Киевопечерской Успенской лавры. – IP НБУВ, ф. 33, № 583 (копия, машинопис).

7. Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.). Том первый (1606–1616–1721 гг.). – К., 1916. – 504 с. – С. 70–106.

8. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. – Л.: Світ, 2002. – 520 с. – С. 167–169.

9. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська Лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). – К., 2005. – 552 с. – С. 191–199.

10. [Самуил]. Краткое историческое описание Киевопечерской Лавры. Изд. второе. – К., 1795. – С. 62–64.

11. Гильдебрант П. Киевские и Волынские старопечатни // Давняя и Новая Россия. – 1880. – № 1. – С. 183–188.

12. Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.): Глава третья. Киево-Печерский архимандрит Елисей Плетенецкий, приобретение им стрятинской типографии и начало книгопечатания в Киево-Печерской Лавре. 1606–1616: IP НБУВ, ф. 175, № 73, арк. 36–53.

13. Троцкий П. Типография Киево-Печерской Лавры // Труды КДА. – 1865. – № 5. – С. 72–74.

14. Строев П. М. О начале Киево-Печерской типографии // Московский телеграф. – 1825. – № XVIII. – С. 122–130.

15. Титов Ф. И. Докладная записка в Духовный собор Киево-Печерской лавры, прошение в Совет Киевской духовной академии и другие материалы о написании истории типографии Киево-Печерской лавры. 1904–1910: IP НБУВ, ф. 175, № 93, 9 арк.

16. Голубев С. О начале книгопечатания в Киеве // Киевская старина. – 1882. – Июнь. – С. 381–400.

17. Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры г. Киева. – К., 1912. – Изд. 2-е. – С. 39–41.

18. Титов Ф. Приложения к первому тому исследования... Федора Титова: Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1721). – К., 1918, розділ 1–6; те саме: Титов Ф. Матеріали для історії

книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924, розділ 1–6.

19. Голубев С. Панегирик Киево-Печерского архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 года. – К., 1910. – 59 с.

20. Перетц В. Панегірик «Візерунок цнот»... Є. Плетенецького року 1618» // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. 6. – С. 54–68.

21. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – 950 с. – С. 698.

22. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська Лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). – К., 2005. – 552 с. – С. 191–199.

23. Рукавіцина-Гордзієвська Є. В. Листування київського митрополита Євгенія (Болховітінова) з начальником друкарні Києво-Печерської лаври Веніаміном (Базилевичем) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / На пошану проф. А. Г. Бolečуха. За ред. О. І. Журби. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 454–561.

Summary

The article considers the XIX century handwritten lists of publications by Kyiv-Pechersk Lavra printing house. Emphasis is put on the first editions of the printing house made in the beginning of XVII century which are registered in the lists.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra printing house, lists of publications, the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, the beginning of the XVII century.

УДК 82.0(051):82-6:929 Грушевський М.

*І. В. Ткаченко,
кандидат історичних наук,
Президія НАН України*

**ОСОБЛИВОСТІ ВИДАННЯ І РЕДАКЦІЙНА РОБОТА
В «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОМУ ВІСНИКУ»
КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ У ЛИСТУВАННІ
М. ГРУШЕВСЬКОГО ЗІ СПІВРОБІТНИКАМИ ЖУРНАЛУ**

Проаналізовано листування М. Грушевського зі співробітниками редакції журналу «Літературно-науковий вістник» і висвітлено особливості виходу в світ та редакційну роботу ЛНВ київського періоду, зокрема стосунки М. Грушевського з працівниками редакції.

Ключові слова: «Літературно-науковий вістник» (ЛНВ), М. Грушевський, листування, редакційна та видавнича робота.

Листування М. Грушевського привертає увагу вітчизняних дослідників як важливе джерело з історії України початку ХХ ст., зокрема з історії української періодичної преси. Відомий діаспорний дослідник і фахівець у галузі грушевськознавства Л. Винар писав, що листування М. Грушевського є одним із найважливіших джерел дослідження як його приватного життя, так і наукової та громадсько-політичної діяльності [1, с. 56]. Знаний український дослідник життя і постаті М. Грушевського І. Гирич також відзначає, що листи до історика часом є єдиним джерелом інформації про події історичної давнини [3, с. 5].

Так само можна сказати й про відображення в листах видавничої діяльності М. Грушевського, яка стала особливо помітним сюжетом в його листуванні 1907–1914 рр., коли після переведення ЛНВ зі Львова до Києва він змушений був ділити свій час і свою величезну громадську і видавничу працю поміж двох міст. Листування стало чи не єдиним способом вирішувати численні проблеми, які виникали при виданні ЛНВ, – як особистісні (підбір працівників, залучення до участі в журналі провідних українських публіцистів і літераторів), так і суто технічні, пов'язані з роботою редакції часопису, взаємодією з видавництвами, пошуком передплатників тощо [5, с. 47].

© І. В. Ткаченко, 2013

Дослідники життя і спадщини М. Грушевського традиційно виділяють київський період 1907–1914 рр., час, коли діяч вирішив перевести видання ЛНВ до Києва. Тому, оскільки тема видання ЛНВ і пов'язаних з цим сюжетів є основною у громадській праці й особистому житті М. Грушевського в ці роки, на сьогодні є ряд публікацій, монографій і дисертаційних досліджень, які так чи інакше стосуються як постаті видатного Українця, так і очолюваного ним всеукраїнського журналу. Серед них відзначимо праці І. Гирича [4], В. Дорошенка [5], Г. Корбич [6], С. Панькової [10], І. Ткаченка [14], Ю. Шаповала [15], в яких автори звертаються до теми ЛНВ київського періоду й участі в ньому М. Грушевського, використовуючи велику кількість маловідомих архівних матеріалів, насамперед джерел особового походження.

Говорячи про листування в контексті даного дослідження, слід згадати публікації листування М. Грушевського в серії «Епістолярні джерела грушевськознавства». На сьогодні видано 6 томів серії, які хоч і не позбавлені певних недоліків [11], однак дають можливість дослідникам у галузі грушевськознавства не переобтяжувати себе вичитуваннями мікроплівок на застарілому обладнанні в архівах України (за що упорядникам окрема велика подяка). Опубліковане листування М. Грушевського з І. Джиджорою [7] та Ю. Тищенком (Сірим) [8], які працювали в київській редакції ЛНВ у 1907 та 1907–1913 рр. відповідно, а також з М. Гехтером [9], І. Лизанівським [25], Л. Лукичем [22; 26–27] та іншими, дає можливість встановити, яким чином відбувалася співпраця М. Грушевського з технічними працівниками редакції журналу.

Видання ЛНВ стало справою життя М. Грушевського, тією ділянкою суспільної та громадської праці, якій він приділяв значну частину свого часу. Журнал, що від самого початку існування репрезентував себе як всеукраїнський поступовий часопис, з 1907 р. опинився майже під повним контролем М. Грушевського, який провадив у ньому більшу частину редакційної роботи. Маємо свідчення того, що він особисто займався підбором матеріалів до ЛНВ, перечитував у рукописах усі надані твори та статті тощо, тобто весь тягар відповідальності за журнал ліг на плечі професора, який став його справжнім духовним батьком [2, с. 184].

ЛНВ, що довгий час залишався єдиним всеукраїнським щомісячником, притягував до себе кращі публіцистичні та літературні сили обох частин України. Практично вся робота з дописувачами і співро-

бітниками київської та львівської редакцій журналу також проводилася М. Грушевським. Яскравим свідченням цього є його листування, у тому числі із наведеними вище співробітниками редакції, у яких розкривається його видавнича діяльність у Києві протягом 1907–1914 рр.

Видання літературного журналу в умовах, коли його головний редактор і видавець не міг постійно особисто опікуватися справою його видання, вимагало постійної, часом нецікавої та нудної редакційної роботи технічних працівників, за допомогою яких журнал міг вчасно надходити до своїх читачів. Як і завжди буває, часто непомітна для людського ока робота тих, хто забезпечує технічну сторону справи, є не менш важливою – у випадку з ЛНВ цими людьми були технічні працівники редакції часопису, на плечі яких лягла важлива справа підготовки журналу до випуску. Звичайно, листування М. Грушевського з ними не викликає такого інтересу дослідників, як, наприклад, з П. Стебницьким чи Є. Чикаленком, але так само є частиною його потужної епістолярної спадщини і неодмінно має бути опубліковане в серії «Епістолярні джерела грушевськознавства», зважаючи на те, що звернення до спадщини М. Грушевського у наші дні набуває особливого значення через її актуальність і співзвучність з проблемами сьогодення [10, с. 140].

Плануючи перевести ЛНВ зі Львова до Києва ще у 1906 р., М. Грушевський був змушений йти наперекір волі лідерів українського руху в Києві, які бачили в ньому конкурента місцевим, щойно народженим виданням. Шукаючи прихильників серед відомих діячів українського руху, він мусив заручитися підтримкою хоча б найвпливовіших з них. Так, М. Грушевський неодноразово зустрічався у Києві з Є. Чикаленком, В. Леонтовичем, П. Стебницьким, а у Львові радився з провідними співробітниками журналу [10, с. 142].

І, незважаючи на опір переведенню журналу на київський ґрунт та складні обставини, які склалися в Києві, коли ніхто не намагався ані зрозуміти його намірів, ані сприяти розповсюдженню журналу в Україні чи взагалі працювати в ньому [12, с. 64], М. Грушевський усе ж таки твердо вирішив з початком 1907 р. перенести ЛНВ до Києва, цілком розуміючи, що це завдання вимагатиме від нього напруження всіх сил, у першу чергу налагодження роботи редакції в нових умовах.

Наприкінці 1906 р. М. Грушевський активно готувався до переїзду – отримував дозвіл на видання журналу в Києві, активно листувався

з майбутніми співробітниками журналу і т. д. Не маючи можливості постійно перебувати у Києві, М. Грушевський більшу частину редакційно-організаційних справ вирішував за допомогою листування.

Так, за його дорученням архітектор А. Литвиненко займався пошуками приміщення для редакції журналу. У своєму листі він писав, що знайшов помешкання, яке могло стати в нагоді, незважаючи на досить високу орендну плату. Виходячи з цього, він запевняв М. Грушевського, що ціна компенсується вигідністю розташування помешкання – у центрі, недалеко від центральних київських книгарень та друкарень [18, арк. 40]. Як відомо, М. Грушевський зупинився на цьому варіанті, і першою адресою київської редакції ЛНВ стала вул. Прорізна 20, кв. 3.

Виходячи з ситуації, що склалася через прохолодне ставлення до переведення видання ЛНВ зі Львова до Києва, М. Грушевському також довелося самостійно вирішувати проблеми кадрового забезпечення діяльності часопису, організовувати роботу київської редакції журналу, запрошувати нових співробітників і авторів до участі в ньому.

Постійно перебуваючи у роз'їздах, М. Грушевський змушений був контролювати роботу ЛНВ протягом першого київського року шляхом листування з працівниками редакції, які прибули зі Львова для ведення журналу – І. Джиджорою та І. Кревецьким. Вони опікувалися виходом ЛНВ упродовж більшої частини 1907 р. і були власне редакцією журналу, підпорядкованою редактору і видавцеві у Львові.

Трохи згодом до них приєдналися Л. Лукич та Е. Квасницький-Трейман (останній відповідав за експедицію видання по Україні). З осені 1907 р. до їх числа долучився Ю. Сірий (Тищенко), згодом різного роду роботу виконували М. Гехтер, І. Лизанівський, О. Олесь та ін. Усі вони несли відповідальність перед М. Грушевським за своєчасний вихід журналу, його експедицію і доставку читачам.

Зважаючи на досить таки екзотичний спосіб керування редакційною роботою щодо підготовки ЛНВ до випуску за допомогою листування, виникало чимало різних робочих моментів, а також ситуацій, обумовлених «роллю особив історії» – різного роду життєвими обставинами і реальними можливостями технічних працівників редакції, серед яких не було жодного фахівця – знавця видавничої справи. Листування М. Грушевського з ними є одним з важливих свідчень того, яким чином відбувалося становлення ЛНВ на новому київському ґрунті, а також відображенням

часто дуже складного процесу підготовки випуску журналу людьми, які навчалися нюансам редакційної роботи в процесі самої роботи.

Працюючи в журналі, технічні працівники редакції ЛНВ, зокрема І. Джиджора та І. Кревецький, мусили повідомляти М. Грушевському про всі обставини з життя часопису, беручи до уваги, що його київська приписка була небажаною не лише для київських конкурентів, а й для місцевої адміністрації. 18 січня 1907 р., щойно вийшла перша книжка журналу, І. Кревецький повідомляв М. Грушевському про обшук, вчинений у конторі редакції [10, с. 144]. З приводу наступної заборони журналу до М. Грушевського звернувся Є. Чикаленко, пишучи, що журнал було закрито з Петербурга. Також Є. Чикаленко висловлював сподівання, що військовий стан незабаром припиниться [28, арк. 87]. І справді, 2 лютого 1907 р. І. Джиджора повідомив, що «знесення військового стану в Києві прийшло до нас дуже в пору. ЛНВістник може виходити далі» [20, арк. 22]. Так починалися будні часопису на київському ґрунті.

Тим часом, після виходу І книжки журналу І. Джиджора повідомляв М. Грушевському про хід передплати на ЛНВ. У листі від 20 січня він вказав, що «передплата йде досить добре, на день пересічно 4–5, так що разом буде 350» [20, арк. 18 зв]. Йшлося про наддніпрянських передплатників, оскільки галичанами опікувався М. Грушевський у Львові. І. Джиджора був довіреною особою М. Грушевського у Києві, повідомляючи про всі перипетії київського громадського життя. Особливо це стосувалося поточних планів конкурентів у сфері видавництва. В одному з листів він писав, що журнал «Україна» дотягнув до 400 передплатників, і, за словами Д. Дорошенка, його працівники дуже заздрили ЛНВ [20, арк. 41 зв], який, як повідомляв І. Джиджора, на літо 1907 р. придбав собі 720 передплатників, не рахуючи тих, які проживали в Галичині [20, арк. 60 зв].

Щодо технічної сторони справи, то нею, до залучення до праці в журналі Ю. Сірого, опікувалися Л. Лукич та Е. Квасницький-Трейман. Вони займалися виготовленням та правкою корект, які після їхньої обробки відправлялися на корегування до М. Грушевського. І лише після цього ці аркуші надходили до друку. У такий самий спосіб відбувалася експедиція журналу, оскільки М. Грушевський завжди визначав, скільки книжок журналу потрібно надсилати до Львова, а скільки взагалі друкувати. Часто в листах до М. Грушевського технічні працівники запитували, яким чином потрібно будувати структуру окремої книжки журналу

у випадку, якщо хтось із авторів не надсилає вчасно свої статті. Своєчасну підготовку журналу, а відповідно і його наповнення повинні були забезпечувати працівники редакції.

Затримка виходу книжок нервувала М. Грушевського найбільше, і він намагався прищепити працівникам відповідальність за вчасно виконану роботу. Проте, як ми пересвідчимося з листів до нього, дуже багато книжок журналу не були видані вчасно саме через недбалість працівників редакції. Для того, щоб якомога зменшити втрати від несвоєчасності випуску в світ ЛНВ, для М. Грушевського виходом із такої ситуації була підзвітність йому працівників редакції журналу. Звітність у листах була для М. Грушевського основою спілкування з людьми, які мали відношення до ЛНВ, і чи не єдиним способом тримати під контролем весь процес видання журналу – від наповнення матеріалом до виходу готового продукту і його доставки читачам.

Дуже складною справою був друк книжок ЛНВ. Оскільки друкувався журнал у Києві, працівникам друкарень було складно готувати видання до друку через так званий галичанський правопис. Через це складальники працювали повільно, і коштувало це дорожче, ніж для видань російськомовних, які видавати було простіше, а відтак і дешевше. Про недбалість працівників друкарень М. Грушевському писали і Л. Лукич, і Ю. Сірий та інші працівники редакції ЛНВ, однак з технічного боку весь процес підготовки журналу виглядав надзвичайно незграбним через відсутність необхідного досвіду видавничої роботи щодо випуску україномовного часопису.

Друкарням легше було відмовитися від видання українських газет і журналів, аніж займатися ними. Л. Лукич писав: «Се правда, що часами складачі роблять дуже мляво і тут дуже трудно з ними поступати, бо вони кажуть, що скорше не можуть робити і при тім відказують на артіль, ся послідня знову на складачів і получається безконечність. Яку же репресію можна зробити на артіль, як вона одного разу не нам у очі, а так я чув від наборщика, казала, що не дуже то вона «нуждається» у ЛНВ» [27, арк. 29].

Проблеми із випуском журналу виникали не лише через недбалість складальників у друкарні чи їхнє нерозуміння «чудового» почерку М. Грушевського на аркушах коректи. Часто випуск журналу затримувався, оскільки автори журналу невчасно надсилали свої праці з тих чи інших причин. Так, 2 березня 1907 р. Е. Квасницький-Трейман писав

М. Грушевському: «Сьогодні одержав від Сергія Олександровича (Єфремова – *І. Т.*) одкритку, в якій він пише, що певно не встигне написати свого огляду, бо не сподівався, що так швидко буде його треба.

Він думав, що III книжка вийде в такий час, що і друга. Що робити? Я знов-таки напишу йому, щоб постарався написати і щоб дав нам не пізніше 10 ч. Чи вийде що з того? А з книжкою однак ми трошки спізнимся, бо й рукописів до набору зараз нема усіх, та й наборщики отсе два дні – сьогодні й завтра – святкують масленицю. До того й корект зі Львова все ще нема» [21, арк. 2].

Л. Лукич так само повідомляв про ті обставини, у яких виходив журнал у Києві. Не маючи листів М. Грушевського до Л. Лукича, за листами останнього до М. Грушевського можемо уявити ступінь обурення видавця і редактора журналу недбальством працівників редакції. Так, в одному з листів Л. Лукич зазначав: «Ви маєте повне право писати так, не тільки як наш хазяїн, але і як чоловік науки, що працює за десяток інших. Але Ви дуже строго дивитесь на нас» [27, арк. 30].

Виправдовуватися перед М. Грушевським мусив і сам І. Джиджора, який інколи допускав вільне трактування розпоряджень М. Грушевського. Часом йому навіть доводилося просити вибачення, як у випадку з VI книжкою журналу за 1907 р., коли він писав М. Грушевському: «Прошу вибачити мої маніпуляції з VI кн. ЛНВістника і непісланне статті Лозинського, непоміщенне оповідання Іванчука і зміни в бібліографії» [20, арк. 47]. При цьому, однак, не слід забувати, що жодного фахівця з видавничої справи в цей час у розпорядженні М. Грушевського не було. Але, незважаючи на цю обставину, журнал успішно видавався, маючи протягом першого київського року понад 800 передплатників.

Значно легше стало вирішувати проблеми ЛНВ з того часу, коли до роботи у виданні став Ю. Тищенко (Сірий), який зумів добре організувати роботу редакції і книгарні ЛНВ. Після його приходу М. Грушевський дістав змогу менше перейматися київськими виданнями, оскільки Ю. Сірий так удосконалив редакційну роботу, що М. Грушевський міг не хвилюватися за неї аж до 1913 р. Про участь Ю. Сірого в редакційній роботі ЛНВ свідчить, між іншим, його величезне листування з М. Грушевським за 1907–1913 рр. [23–24].

Листування М. Грушевського дає можливість простежити особливості переведення ЛНВ зі Львова до Києва, а також подає відомості щодо

роботи редакції журналу у період становлення видання на новому ґрунті. Очевидно, що, незважаючи на обмеженість людських ресурсів, якими міг розпоряджатися М. Грушевський, видання не лише не втратило, а й поширило свій вплив, перетворившись на всеукраїнський журнал.

З часу прибуття до Києва Ю. Тищенко (Сірий) разом з Л. Лукичем брали участь у технічному обслуговуванні редакції. Так, вони займалися випуском книжок журналу, експедицією, коректурою окремих аркушів, які відправлялися до Львова. Як зазначав Ю. Сірий у своїх спогадах, така робота вимагала щоденного листування з М. Грушевським, який більшість часу проводив у Львові, час від часу наїжджаючи до Києва хоча б з метою перевірки роботи його друкованих органів. Тим більше, що, на думку Ю. Сірого, такий спосіб співпраці був цілком достатнім для нормального існування видавництва і редакційної роботи [13, с. 10]. Ефективність редакційної співпраці М. Грушевського та Ю. Тищенко (Сірого) засвідчує добірка з 348 листів, які накопичилися за 6 з лишком років їхньої співпраці.

У 1907–1913 рр. Ю. Сірий був правою рукою М. Грушевського у Києві і виконував всі редакційно-видавничі завдання, окрім, звичайно, підбору автури, чим займався сам М. Грушевський. Будучи адміністратором ЛНВ, завідувачем контори журналу, він подавав надзвичайно цінні відомості про будні київської редакції ЛНВ.

Ю. Тищенко (Сірий) листувався з передплатниками ЛНВ і відповідав за своєчасний вихід його книжок, вирішуючи справи з їхнім друком за будь-яких обставин. Часом траплялося, що редакція не мала чим заплатити за друк книжки, і він мусив відбиватися від напосідань друкарні, яка через своїх працівників часто скаржилася на самоуправство директора київської контори ЛНВ. Так, В. Бондаренко, працівник 1-ї київської артілі друкарської справи, скаржився М. Грушевському, прохаючи його звернути увагу на некоректну поведінку деякого пана Лаврова, «який постійно має звичку брехати, призначаючи день і годину сплати боргу, а сам в цей час десь ховається, і за отриманням яких 100 руб. доводиться ходити 3–4 рази» [19, арк. 2]. Очевидно, що така тактика не викликала у М. Грушевського ніяких заперечень, оскільки заборгованість за друк зростала, а розплачувалися за нього лише тоді, коли він надсилав гроші зі Львова. Тим часом у такій затримці оплати винною була й сама друкарня, яка досить недбало ставилася до своїх обов'язків, через що вихід

ЛНВ постійно затримувався. Ю. Тищенко (Сірий) мусив писати М. Грушевському, що він почав думати про зміну друкарні через безвідповідальність її працівників [24, арк. 41], які постійно вимагають грошей у нього і в самого видавця журналу [19, арк. 8].

Також він інформував М. Грушевського про хід передплати на журнал. Попри велику увагу до видання часописів для народу, головним об'єктом уваги М. Грушевського був ЛНВ. А відтак цей напрям роботи став першочерговим і для його ключового співробітника. У листах до М. Грушевського є дані про те, що Ю. Тищенко (Сірий) займався багатьма справами редакції – відвідував цензурний комітет, коли потрібно було перевірити твори, що мали друкуватися в журналі, брав участь у судових процесах над редакторами часопису як свідок і т. д. Так, у VI книжці ЛНВ за 1909 р. було вміщено статтю М. Грушевського «Виговський і Мазепа», яку незабаром передрукували інші часописи. Ю. Тищенко (Сірий) сповістив про це М. Грушевського [10, с. 150], клопотався про відміну штрафу, про що також повідомляв у черговому листі до Львова [23, арк. 238]. Йому доводилося часто відвідувати цензурний комітет та канцелярію губернатора у справах, пов'язаних зі штрафами на видання М. Грушевського. Так, він писав в одному з листів про штраф, який губернатор наклав на газету, бажаючи вислужитися перед приїздом до Києва Миколи II [24, арк. 72].

Беручи безпосередню участь у виданні ЛНВ, Ю. Тищенко (Сірий) інформував про справи щодо його видання не лише М. Грушевського. Одним з близьких його приятелів був В. Винниченко, якому він повідомляв про те, що найбільше заважало нормальному виходу в світ журналу. Це, насамперед, штрафи та адміністративний тиск. Так, у листі від 12 жовтня 1909 р. Ю. Сірий писав В. Винниченку: «Хотів би порадувати Вас київським життям, та на жаль нічого не викопаю приємного. Давлять невимовно. Учора постановила цензура skonфіскувати 5, 6, 7 і 9 книги Вістника, а до того ще редактора тягнуть по двом статтям. До найменшої дрібниці чіпляються і всі сили покладають на те, щоб упекти» [16, арк. 2–3].

Таким чином, аналіз листування Ю. Сірого з М. Грушевським та В. Винниченком дає підстави вважати його одним з найважливіших джерел до висвітлення видавничої діяльності останнього в Києві, а самого Ю. Сірого – найціннішим з технічних працівників ЛНВ, який

робив навіть більше, ніж можна було вимагати від нього, а отже, був найбільш вдалим вибором М. Грушевського.

Не так добре, як з Ю. Сірим, склалися стосунки М. Грушевського з іншими співробітниками. Не маючи змоги задіяти у виданні ЛНВ когось з київських українців, М. Грушевський скористався послугами австрійського підданого Л. Лукича, який опікувався технічною роботою в редакції ЛНВ і завдавав багато клопоту через часто недбале виконання своїх обов'язків. До його компетенції входило технічне обслуговування редакції, верстка матеріалів, вичитка і підготовка до друку. Маємо чималу підбірку його листів до М. Грушевського під різними псевдонімами (М. Лукич, М. Котик), якими він користувався у Києві [22; 26–27]. Багато з них підписані спільно з Ю. Тищенком (Сірим). У цих листах працівники редакції інформували видавця журналу про фінансові проблеми видання, підготовку до друку окремих аркушів, перераховуючи всі праці, що будуть міститися в окремій книжці часопису [27, арк. 1–2].

Також Л. Лукич часто інформував М. Грушевського про необхідність сплачувати борги Першій київській артілі друкарської справи, які час від часу сягали 1500 руб. і дуже нервували її керівництво, яке в особі В. Бондаренка писало М. Грушевському листи-нагадування такого змісту: «Покорнейше прошу Вас сделать распоряжение об уплате следующих Артели денег за печатание Вестника и Села, так как уже более года задолженность за печатание вышеупомянутых изданий с каждым месяцем все увеличивается и увеличивается и в настоящее время числится долга свыше тысячи рублей, а именно: за печатание Майской книжки Вестника числится 75 р., Июньская-же и Июльская совершенно непокрыты, а также за печатание Села числится долг за два месяца, затем на днях выходит Августовская книжка Вестника, с выходом которой долг Редакции возрастет до 1500 руб., не считая долг книгарни Вестника, за которой тоже числится свыше 100 руб.» [19, арк. 2]. Цей лист було написано 9 серпня 1910 р.

А 19 жовтня 1912 р., тобто більш ніж за два роки, той же В. Бондаренко нагадував М. Грушевському: «покорнейше прошу Вас, в виду некоторого затруднения в настоящее время у нас в деньгах, а также большой задолженности журнала Вестника (долг около 1500 р.) перевести нам следующие по счету деньги в возможно скором времени» [19, арк. 8]. А отже, борги друкарні були явищем перманентним і навряд чи позитивно впли-

вали на редакційну роботу, оскільки викликали різку реакцію. Як писав Л. Лукич: «...між іншим і Бондаренко вимагає грошей, хотів завернути «Село» і ЛНВістник і мав написати до Вас письмо в справі грошовій. Я, звісно, не турбував би Вас сими справами, але з почти на передплату дуже мало, а Книгарня що виторгує, то се йде на малі розходи; як на закупівлю книжок, марки екстенційні Села, і т. д.» [27, арк. 5–5 зв].

Прохаючи грошей, він писав, що «може б нам вислали зі Львова трохи грошей, бо в книгарні є ще виплати, а Ю. Лавров не оставив нічого. Самій друкарні винні більше 1100 руб., і за папір» [27, арк. 4–4 зв]. Л. Лукич також прохав М. Грушевського не затримувати присилку матеріалів, бо тоді він не встигав вчасно випустити книжку, за що М. Грушевський робив йому зауваження [27, арк. 16]. Не забував він повідомляти і про кількість передплатників ЛНВ та передавати прохання інших дописувачів журналу про друк статей. Очевидно, що Л. Лукичу доводилося обробляти редакційне листування, вибираючи з нього сюжети, які мали, на його думку, важливість для ЛНВ [26, арк. 24]. Одним із постійних сюжетів було звітування перед М. Грушевським у справі доручень, які останній адресував до постійних співробітників журналу, особливо оглядачів.

Так, Л. Лукич писав: «Гехтеру я переказував, що огляд має бути не більше 8 стор. Сьогодні прислав Смуток огляд до ЛНВістника. Вже в друкарні» [26, арк. 25]. Інформативні повідомлення подібного змісту складають основну частину листів Л. Лукича до М. Грушевського. Вони є яскравим свідченням того, як саме відбувалася взаємодія М. Грушевського з технічними працівниками його видань. Про те, що вони виконували свою роботу досить недбало, свідчать листи М. Грушевського до Ю. Сірого, у яких він критикував працівників редакції, а заодно й повчав тому, як потрібно виконувати свої обов'язки: «Тому що не знаю, хто се з Вас зробив, пишу до Вас обох, а прошу аби в кождім разі більше того не було: на останні книжки Спілки визначили Ви ціну самовільно та ще й невдатно – остання збірка Франка, що містить багато незнаних річей, розцінена дешевше, ніж передрук перекладу Сінклера. Сей за 2 арк. 25 коп., той за 4 арк. 40 коп. На будуче прошу питатися» [17, арк. 25].

Л. Лукич працював у редакції ЛНВ до 1913 р., коли його змінив І. Лизанівський. Листи останнього до М. Грушевського [25] навряд

чи зацікавлять широкі кола дослідників, бо ні про які цікаві сюжети в них не йдеться. Головним їхнім мотивом було змістовне наповнення чергового номеру журналу, він завжди подавав М. Грушевському ориєнтовний зміст кожного числа ЛНВ, зазначаючи ті речі, які вже подані до друку, та ті, що ні. Як і в попередників, з виходом у світ журналу траплялися затримки, причини яких обов'язково пояснювалися М. Грушевському. А вони були самими простими – деякі автори з числа анонованих вчасно не надсилали свої матеріали, через що запізнювався друк всієї книжки.

Технічні співробітники отримували невелику платню (25–35 карб. на місяць), а тому були, в основному, студентами або людьми, які не могли дістати сталого прибутку через різні обставини. На них часто покладалася вина за невчасний вихід окремих книжок, на них скаржилися інші працівники редакції, а тому технічний персонал довго на цій посаді не витримував. Після І. Лизанівського його роль перебрав на себе Редакційний комітет ЛНВ, який випускав книжки журналу аж до припинення його виходу.

Таким чином, можемо пересвідчитися, що технічні працівники ЛНВ київського періоду працювали у досить-таки складних умовах. Редакційний процес, керований М. Грушевським переважно дистанційно, не давав можливості організувати повноцінно редакційну роботу в журналі. Власне і сам журнал досить довго проходив становлення на новому ґрунті і притирався до нових умов свого існування на фоні цензурного й адміністративного тиску, а також прохолодного та навіть і байдужого ставлення з боку більшої частини лідерів київського українського руху.

У таких умовах робота, яку здійснювали працівники редакції ЛНВ, викликає справжню повагу до цих ентузіастів розвитку української справи та українського друкованого слова. Листування М. Грушевського з ними не є надзвичайно цінним джерелом до вивчення його титанічної громадської й видавничої праці, однак проливає світло на ті сюжети, які часто залишаються поза увагою дослідників, даючи уявлення про особливості редакційної роботи в єдиному українському літературно-науковому часописі початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – К.: Українське історичне товариство, Фундація ім. О. Ольжича, 1998. – 216 с.
2. Винар Л. Михайло Грушевський: історик та будівничий нації: Статті та матеріали / НАН України, ІУАД ім. М. С. Грушевського. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 304 с., іл.
3. Гирич І. Архів М. С. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 21 с.
4. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст. // Український історик, 1996. – № 1–4. – С. 142–187; Гирич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 96–127; Гирич І. Щоденник М. Грушевського (1904–1910) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10–30.
5. Дорошенко В. Літературно-Науковий Вістник // ЛНВ. – 1948. – № 1. – С. 47–55.
6. Корбич Г. До історії «Літературно-Наукового Вістника» (1907–1914) // Слово і час, 1996. – № 10. – С. 39–45.
7. Листування Михайла Грушевського: листування М. Грушевського та І. Джиджори / Ред.: Л. Винар. – К.: Простір, 2008. – 552 с. (Епістолярні джерела грушевськознавства. Т. 4).
8. Листування Михайла Грушевського: листування М. Грушевського та Юрія Тищенка / ред.: Л. Винар, Ігор Гирич; упоряд. Ольга Мельник. – К. [та ін.]: УІТ, 2012. – 637, [3] с.
9. М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського / Упорядкування, вступ та примітки І. В. Ткаченка. – К., 2005. – 64 с.
10. Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці М. Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 4. – К.: «Кий», 2005. – С. 140–157.
11. Сварник Г. Листування Михайла Грушевського: видавничі позитиви та негативи // Український археографічний щорічник. – Вип. 11. – К., 2006. – С. 779–789.

12. Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / упоряд. Сидоренко О., Сидоренко Н. Передмова М. А. Шудрі. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1997. – 112 с.

13. Тищенко-Сірий Ю. Перші наддніпрянські масові політичні газети (1909–1912). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.

14. Ткаченко І. В. Редакційна політика М. Грушевського в «Літературно-Науковому Вістнику» (1907–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 90–103; Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 55–67; Редакційний комітет «Літературно-Наукового Вістника» у листуванні М. Грушевського (1912–1914 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 153–163.

15. Шаповал Ю. «Літературно-науковий вістник» (1889–1932): Творення державницької ідеології українства. – Львів, 2000. – 352 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1823, оп. 1, спр. 36. – Листи від Юрія Тищенка, В. Федорчука, М. Цеглинського, М. Шаповала, В. Щербана, В. Луценка та ін. 18 січня 1904–26 березня 1912 рр., 143 арк.

17. ЦДАВО України, ф. 4028, оп. 1, спр. 3. – Листи від М. Грушевського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Л. Старицької-Черняхівської. 15 червня 1909–6 лютого 1914 рр., 58 арк.

18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 308. – Листи Гаврилка А., Рудченка Л. та інших осіб про присилку та друкування статей у «Літературно-Науковому Вістнику», 76 арк.

19. Там само, спр. 351. – Листи Бондаренка В. 1908–1913 рр., 11 арк.

20. Там само, спр. 447. – Листи Джиджори І. 1900–1914 рр., 349 арк.

21. Там само, спр. 522. – Листи Квасницького Е. 1907 р., 35 арк.

22. Там само, спр. 561 – Листи Котика М. 1907–1910 рр., 189 арк.

23. Там само, спр. 582. – Листи Тищенка Ю. 1907–1910 рр., 558 арк.

24. Там само, спр. 583. – Листи Тищенка Ю. 1911–1913 рр., 370 арк.

25. Там само, спр. 603. – Листи Лизанівського І. 1913 р., 36 арк.

26. Там само, спр. 614. – Листи Лукича Л. 1906–1910 рр., 42 арк.

27. Там само, спр. 615. – Листи Лукича Л. 1909–1910 рр., 19 арк.
28. Там само, спр. 822. – Листи Чикаленка Є. 1897–1914 рр., 204 арк.

Summary

In the article the specialties of publishing and editorial work in LSH of Kyiv period, represented in M. Hrushevsky's correspondence with the magazine's editorial staff, are taken up. It was shown, with a help of epistles, in what way M. Hrushevskyi cooperated with the technical workers of the editorial staff during the process of magazine's edition.

Key words: correspondence of M. Hrushevsky, editorial work in LSH, technical workers of the editorial staff, preparation of the magazine to edition.

УДК 025.171:027.021(477-25):929 Кримський А.

О. Д. Василюк,
кандидат історичних наук,
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського
НАН України

ОСОБИСТІ ПАПЕРИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

На основі документів, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, описуються події, які відбувалися в московському Лазаревському інституті східних мов у 1909–1912 рр. Відомий орієнталіст А. Ю. Кримський займав там посаду професора кафедри арабської мови. Він вів безкомпромісну боротьбу з вчинками, які вважав негідними в стінах інституту, зокрема, виступав проти платних уроків для студентів, які давав викладач М. О. Аттая. Справа дійшла до позову в суд громадської совісті, де звинуваченим опинився А. Ю. Кримський. На його користь свідчили понад 20 осіб – колеги та колишні студенти. Усе закінчилося примиренням сторін.

Ключові слова: А. Кримський, М. Аттая, Лазаревський інститут східних мов, платні уроки, суд громадської совісті, плагіат, конфлікт.

Академік Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) широко відомий як визначний сходознавець та україніст, організатор науки. Але поза увагою дослідників залишаються події його особистого життя, оскільки людиною він був закритою. Хоча іноді один вчинок може сказати про особу більше, ніж всі її наукові праці. При вивченні паперів Агатангела Юхимовича у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) увагу привернули зо два десятки справ, які мали цікаві заголовки: «Про плагіат», «Листування у справі Аттаї», «Свідчення колишніх студентів Лазаревського інституту по справі Аттаї» тощо. Ці матеріали охоплювали період 1909–1912 рр., тобто час, коли Кримський обіймав посаду професора Спеціальних класів Лазаревського інституту східних мов.

Московський Лазаревський інститут східних мов як вищий навчальний заклад був відкритий 1872 р. на базі заснованого в 1814 р. вірменськими купцями братами Лазаревими училища для вірменських дітей. Ще в 60-ті роки XIX ст. було вирішено поділити Лазаревську гімназію

на два рівні. Нижчі гімназичні класи, де надавалася середня освіта, хотіли наблизити до класичної гімназії, а старші – ліцейські – зробити ще більш спеціалізованими. Ця реорганізація ледь не призвела до знищення викладання східних мов. Але допомогло заступництво міністра народної освіти графа Д. Толстого. Тому 1872 р. за новим статутом установа була поділена на дві – п'ятикласну гімназію, в якій на додаток до класичного курсу викладали вірменську мову та Закон Божий Вірменської апостольської церкви, та спеціальні класи, в яких три роки мали викладати арабську, перську та турецьку мови, а також історію, мови та культуру країн Сходу та Закавказзя, російську словесність. До закладу міг вступити кожен, хто мав атестат зрілості. Оскільки головним завданням спеціальних класів було «приготовлять российских драгоманов и консулов на Восток», з 1892 р. ввели викладання ще й юриспруденції. Ті, хто завершили курс навчання на «задовільно», мали право на чин XII класу, «відмінники» та «хорошисти» ставали чиновниками X класу.

Агатангел Кримський був тісно пов'язаний зі Спеціальними класами Лазаревського інституту східних мов протягом багатьох років. Він вступив до них на навчання молодого людиною в 1889 р., а поїхав звідти зрілим професором у 1918 р., тобто 29 років свого життя провів у стінах цього вищого навчального закладу. Багато років Агатангел Юхимович навіть винаймав квартиру в будівлі Лазаревського інституту, бо, поперше, це було не дуже дорого, а по-друге, так він цілодобово міг користуватися інститутською бібліотекою.

Бібліотекарем в інституті якийсь час працював Михайло Осипович Аттая (1852–1924), який одночасно вів і практичні заняття з арабської мови з 1873 р., тобто навчав він і Кримського (у 1892–1894 рр.). Під час наукового відрядження до Бейрута (1896–1898) Агатангел Юхимович навіть жив там на квартирі у лікаря Юсуфа Аттаї, за рекомендацією його сина Михайла. Можна припустити, що стосунки між ними на той час були достатньо приязними. Що ж змінилося за кілька років? Дізнаємося про це з великого листа, який Агатангел Юхимович написав на ім'я міністра народної освіти Льва Кассо 1 листопада 1910 р.

Починається лист роздумами Кримського про те, хто вважається освіченою людиною на Сході та в Європі, які критерії оцінки, і чи є наявність диплома обов'язковою. Далі він зазначає, що арабський практикант Лазаревського інституту Аттая (родом турецький райя-християнин)

був прийнятий на роботу за відсутності диплома. До часу свого переїзду в Росію він закінчив лише американську місіонерську школу, де навіть не викладали англійську мову і головною метою якої було навернути православних християн у протестантство. «За ті 40 років, що Михайло Аттая живе в Росії, він так і не опанував російську мову на елементарному рівні грамотності»¹, – пише Кримський і наводить кілька прикладів з першого видання «Практического руководства к изучению арабского языка» Аттая для демонстрації малограмотності останнього. Зазначає, що, хоча після навчання в Бейруті Михайло Осипович розрізняє відмінність у словах «типографія» і «топографія», проте, слова «митрополія» – «метрополія» звучать для нього однаково. Напевно тому книгу Вельтмана «Дон, метрополія В. и М. Руси в IV в.» він розмістив у рубриці «Історія церкви», хоча в IV ст. Русь ще не була хрещена. А. Кримський іронічно зазначає, що для викладача практики арабської мови, згідно з критеріями, і не треба бути настільки освіченим, щоб знати, коли хрестили Русь. А пан Аттая відповідає тим засадам, які вимагаються від викладача практики [1].

Бентежить професора Кримського інше. Його бентежить те, що Михайло Аттая так і не перейняв, чи не захотів перейняти правила європейської коректності, і тому робить вчинки, які не відповідають європейській моралі. Так, на Сході, пише Кримський, ніхто не побачить нічого поганого, якщо учень чи його батьки подарують щось вчителю – «нехай краще вчить». З нашої точки зору, це не тільки неправильно, а й, навіть, незаконно. Бо в Лазаревському інституті до атестата йде оцінка, яку ставить не тільки професор, але й викладач практики. І якщо перший поставить «відмінно», а другий «задовільно», студент вже не отримає диплом 1-го ступеня, а тільки 2-го, і відповідно нижчий чин, який не дасть йому можливості працювати в Міністерстві закордонних справ. І, навпаки, якщо студент незаслужено отримає за практику гарну оцінку, а при цьому його знання мови не будуть добрими, МЗС отримає поганого працівника, бо майже всі відмінники Лазаревського інституту по закінченні його йшли працювати в російські посольства, консульства, місії на Сході. Тобто, вважає Кримський, несправедлива оцінка за практику може не тільки зламати кар'єру студентів-орієнта-

¹ Цитати в статті передаються мовою оригіналу. – О. В.

лісту, але й позбавити державу освіченого працівника, місце якого займе менш освічений, але який отримав вищу оцінку за практику. А оскільки за останні роки всі посади в МЗС для роботи на Сході отримували студенти-лазаревці, то ще настійніше постає питання про коректність отриманих ними оцінок.

Далі Кримський переходить безпосередньо до суті справи. Починає здалеку, з осені 1899 р., коли, пригадує, перший раз від студентів почув таку інформацію: «Аттая сказав студенту Олфер'єву, що той обов'язково отримає стипендію». Справа в тому, що стипендії надавали бідним студентам, а Олфер'єв був сином пензенського поміщика, достатньо забезпеченим. У той же час дуже бідував Тимофій Лебединський, і кілька його товаришів, хвилюючись за нього, прийшли до Агатангела Юхимовича просити про протекцію на Професорській раді. Кримський здивувався, бо вважав, що конкурентів на стипендію у Лебединського немає. «А Олфер'єв, – сказав студент Горстер, – хотів з'їхати з квартири Аттаї, бо дорого, але той обіцяв йому стипендію». Кримський пише, що тоді навіть зробив вигляд, що не чув цих слів, настільки це видавалось йому неможливим. Подумав, що студенти щось не так зрозуміли. Знав – Аттая здає кімнати студентам й займається з ними додатково за гроші. Але не вбачав у цьому елемент нечесності. Бо тільки змова між студентом і викладачем про те, що платні уроки чи оренда квартири обов'язково ведуть до високої оцінки на іспиті, може вважатися порушенням. Але Агатангел Юхимович довгий час просто не вірив у вірогідність таких змов [2].

У 1908 р. сталася подія, пише Кримський далі, сутність якої він зрозумів лише за два роки. Студент 2-го курсу Михайло Зятков розповів йому, що бере платні уроки в Аттаї. В той же час інші студенти розповідали, що Зятков майже голодує, й товариші намагаються частіше запрошувати його на сімейні обіди, щоб якимось підгодувати, не образивши при цьому. Кримський зазначає, що ще подумав тоді, чому ж студент, в якого не вистачає грошей на гарячий обід, бере платні уроки. Саме тоді товариші Зяtkова просили Агатангела Юхимовича посприяти в отриманні ним стипендії: Кримський почав цікавитися в оточуючих, зокрема в свого слуги Федора Іванова, який одночасно був швейцаром Лазаревського інституту, чи насправді Зятков бідує. Почувши ствердну відповідь, пише Агатангел Юхимович, він вперше подумав про те, що Аттая не має права займатися

за гроші зі студентом, який має складати в нього іспит. До того ж в Лазаревському інституті була поширена практика, коли старші студенти «підтягали» молодших, якщо вони того потребували [3].

Інший кричущий випадок стався з Олександром Равкіндом. Якось Кримський в розмові з Аттаєю із задоволенням констатував високий рівень знань Равкінда з арабської мови, на що Михайло Осипович відповів, що це наслідок додаткових занять з ним. Згодом Кримський випадково дізнався, що перед іспитом з турецької Равкінд був вимушений ходити на приватні уроки Аттаї з арабської, тому що останній взяв гроші за них наперед (щоб не втратити учня). Це дуже виснажувало Равкінда й обурювало його товаришів-студентів. Сам же Аттая не вбачав у тому нічого поганого. Хоча згодом, напередодні візиту ревізора до інституту, він просив Равкінда не повідомляти перевіряючого про платні уроки, а сказати, що вони були безкоштовні. Про це Кримський дізнався від самого Равкінда, який прийшов до нього радитися – чи можна так вчинити, бо сам вважав це нечесним. Звісно Агатангел Юхимович звелів йому сказати правду. А сам подумав, що на Сході обман влади з боку християн звичне явище і що такі дії проти влади російської свідчать тільки про те, що всі роки життя в Москві Аттая залишився людиною зі східною, а не європейською психологією. Але це не виправдовує його. Кримський вперше вирішив переговорити з ректором Всеволодом Федоровичем Міллером (1848–1913) про те, що необхідно припинити це платне репетиторство [4].

У цій думці він ще більше укріпився після зустрічі з уже колишнім своїм студентом, згадуваним Михайлом Зятковим, який, як й інші учні, іноді заходив провідати вчителя. Згадуючи студентські роки, Зятков розповів, що приватні уроки в Аттаї вимушений був брати за останні гроші, оскільки дуже страждав від зачіпок свого репетитора. Кримський, який вважав себе суворим викладачем, із здивуванням дізнався, що всі зачіпки Аттаї скінчилися, коли почалися платні заняття, й екзамен було складено успішно. Великою вадою Лазаревського інституту тепер уже випускник Зятков вважав можливість проведення таких занять за гроші на квартирі в Аттаї. Всю цю інформацію Агатангел Юхимович попросив викласти письмово, а сам у той час подумав, що коли він вивчав арабські фоліанти, шукаючи відповіді на питання на кшталт «Чи справді халіф Харун ар-Рашид був благодійним халіфом, і чи вештався він вночі вули-

цями Багдада, чи це пізніша легенда?», поряд, в інституті, відбувалися такі недостойні речі [5].

Кримський пише, що мовчати більше не міг, оскільки його сподівання про випадковість таких дій Агтаї не справдилися. Це вже система. А оскільки, згідно з інститутським статутом, посада викладача з практики арабської мови була створена для покращення успіхів в арабській словесності, тобто в його предметі, він має діяти не тільки з морального, але й зі службового обов'язку, оскільки вважає, що повторення таких випадків призведе до морального падіння в інституті [6].

Однак його звернення до ректора Міллера ні до чого не призвели. Така реакція Всеволода Федоровича не стала несподіваною для Кримського, оскільки на той час їхні особисті стосунки, колись дуже дружні з усією родиною Міллерів, значно погіршилися. Постало питання: «Що робити далі?». Тоді Агатангел Юхимович вирішив долучити до справи колег – професорів Олексія Миколайовича Веселовського (1843–1918) та Володимира Олександровича Гордлевського (1876–1956). У розмові з останнім ректор Міллер сказав: «Ну, знаете, у восточных людей – своя особая этика, которой нам не переделать» [7].

Далі Агатангел Юхимович ставить собі логічне запитання – «чому він не підняв цю проблему на засіданні Професорської ради Спеціальних класів?». І сам дає відповідь, докладно описавши суперечки, які відбувалися між ним та Михайлом Агтаєю на засіданнях Професорської ради протягом кількох останніх років.

Справа в тому, вважає Кримський, що в Лазаревському інституті встановилася система фаворитів ректора Міллера. Й одним з таких фаворитів був Михайло Осипович. Агатангел Юхимович наводить приклад із засідання 9 квітня 1910 р., коли пан Агтая просто кричав на нього, користуючись «площадной бранью». Кримського дуже вразило те, що Міллер не зупинив Агтая, хоча останній навіть не мав права голосу на засіданні Професорської ради, оскільки не міг бути її членом за своєю посадою, і це прямо забороняв Статут Спеціальних класів. Кримський навіть думав порушити справу проти Агтаї за 282 статтею Кримінального кодексу, яка передбачала відповідальність за образу особи при виконанні офіційних службових обов'язків. Але, як він пише, згодом вирішив не робити цього [8].

На цьому засіданні йшлося також про створення комісії з плагіату, в якому Агатангел Юхимович звинувачував свого колишнього студента.

У своєму листі на ім'я міністра Кримський лише побіжно згадує ці події, не називаючи імені студента, він торкався їх лише в контексті взаємин з Аттаєю. Кримський оповідає про обставини, які передували описуваному конфлікту. Справа в тому, що традиційно студенти 1-го курсу Лазаревського інституту вивчали біографію Пророка Мохаммеда «Житіє Апостола», або «Житіє Пророка», створену в VIII ст. Самостійно, в процесі підготовки до екзамену, цей текст ними перекладався. А років з десять тому студент Володимир Мінорський (1877–1966) (згодом відомий іраніст, закінчив Лазаревський інститут у 1903 р.) зробив письмовий переклад російською, частково з допомогою Кримського. Наступні покоління студентів, готуючись до іспиту, користувалися цим перекладом, але переписували вони його з численними помилками. І до цього, вважає професор, доклав свою руку й Аттая, бо, як розповідали йому студенти, вони часто зверталися до нього за порадою – як перекласти ту чи іншу фразу, а ці поради не завжди були коректними. Агатангел Юхимович саркастично додає, що інакше й бути не могло, бо Михайло Осипович, як сирієць із Дамаска, апріорі не міг правильно прочитати текст, написаний чистокровним арабом-мединцем 1200 років тому, бо говірка Дамаска дуже далека від літературної арабської мови, натякаючи на те, що Аттая її не дуже добре знає. Саме про це, до речі, писав Кримському його попередник по кафедрі Георгій Абрамович Муркос (1846–1911), теж уродженець Дамаска [9].

Про цю справу більше подробиць можемо дізнатися з листа Агатангела Юхимовича до академіка Ігнатія Юліановича Крачковського від 10 жовтня 1936 р. За півроку до цього Кримський дізнався від того ж Крачковського про смерть Костянтина Андрійовича Фрейтага (1874–1934), свого першого учня, який і був головною дійовою особою історії про плагіат. Ця смерть дуже вразила Агатангела Юхимовича, бо їхнє знайомство було достатньо давнім – з 1893 р., коли студент Московського університету Агатангел Кримський після серйозної сварки з батьком не захотів, як завжди, приїхати на літо до Звенигородки, а залишився в Москві. У підмосковній садибі Шульців-Фрейтагів він почав готувати до екзамену з латини та давньогрецької всього на кілька років молодшого за себе Костянтина. Кримський пише, що Фрейтаг тоді вже вільно володів багатьма європейськими мовами (оскільки багато мандрував), а класичні давалися йому дуже легко, й це викликало захоплення молодого

викладача. Вони потоваришували, й Агатангел Юхимович мав надію, що з його учня виросте в майбутньому справжній науковець. З листування Кримського з Іваном Франком та Михайлом Павликом ми дізнаємося, що Фрейтаг навіть якийсь час фінансував видання журналів «Житє і слово», «Народ», творів М. Драгоманова у Львові. На його кошти був надрукований переклад І. Франка та А. Кримського книги В. Клоустона «Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни». Але отриманий батьківський спадок швидко все змінив: Костянтин віддав перевагу грі в карти та іншим розвагам, а не навчанню в університеті, що дуже непокоїло Кримського. В листі до М. Павлика він характеризує Фрейтага, як людину добру, щирю, тільки живу, гарячу та нетерплячу, зазначаючи, що з останньою рисою дуже треба рахуватися [10]. Невдовзі Фрейтаг поїхав до Європи, а Кримський до Лівану. Кілька років він нічого не чув про Костянтина, аж раптом той з'явився на порозі його дому, повідомивши, що тепер взявся за розум і їде працювати до Сибіру. Звідти він писав довгі листи, в яких часто просив поради в перекладах з класичних творів. Кримський пише, що з радістю відривався від своїх арабістичних занять, щоб дати якусь лінгвістичну пораду. І додає, що дуже переживав за людину, яку вважав своїм молодшим другом та братом. Він щиро радів, коли у 1903 р. Фрейтаг вирішив вступити до Лазаревського інституту східних мов. Кримський багато займався з ним арабською, перською, турецькою мовами й навіть запрошував на літо до Звенигородки, де вони продовжували ці уроки. Але одруження Костянтина у 1906 р. перервало його освіту, і з молодого дружиною він вирушив працювати до банку в Тегерані [11].

Повернувся він до Росії в 1908 р. й одразу звернувся до Кримського з проханням допомогти йому готуватися до іспиту на східному факультеті Петербурзького університету, де він намагався отримати магістерський диплом. Агатангел Юхимович пише, що за ці два роки Костянтин багато чого підзабув з арабської, і тому вони взяли один із зошитів перекладу Мінорського «Житія Пророка» з численними нашаруваннями перекладів інших студентів і почали їх розбирати. За допомогою Агатангела Юхимовича багато неточностей було виправлено, і Фрейтаг поїхав до Петербурга складати іспит. Як стало відомо Кримському пізніше, для отримання диплома 1-го ступеня Фрейтаг надав арабісту професору Миколі Олександровичу Меднікову (1855–1918) свій новий

переклад «Житія Пророка» (старий, з численними правками обох залишився у Кримського). І хоча це був новий переклад, Кримський, однак, був переконаний, що його не можна вважати самостійною роботою і треба порушити справу про плагіат. Це питання він письмово обговорив і з професором Медніковим, який у своєму листі до Кримського сповіщав: «Надеюсь, что Ваш Совет не оставит этого возмутительного дела без последствий и даст отпор экспроприаторству, слишком уже входящему в обычаи нашего времени» [12]. Про це Агатангел Юхимович сповістив Професорську раду Лазаревського інституту. Було вирішено створити комісію з трьох осіб, яка б розібралася в цій ситуації. До неї ввійшли професори Гордлевський і Корш, за яких проголосувала більшість з семи членів ради. А от пропозиція включити до числа експертів Михайла Осиповича викликала у багатьох заперечення. За нього проголосувало лише троє, а Агатангел Юхимович взагалі назвав кандидатуру Аттаї «опереточною», вважаючи неможливим долучати його до вирішення наукових суперечок. Він пише: «Ведь это ж было бы надругательством над русской наукой – допустить в комиссию, касающуюся вопросов о русском переводе, человека, который даже слово «далекий» не умеет написать правильно и пишет «дологий» [13]. До того ж у часи студентства Фрейтаг теж орендував у Аттаї житло.

Але всі ці аргументи не подіяли на Вс. Міллера, який наполіг на саме такому складі комісії. Експерти не дійшли одностайного висновку. Корш (з чією вихованкою Фрейтаг був одружений) та Аттая вважали, що факт плагіату не встановлений, а Гордлевський навпаки. На засіданні Професорської ради 9 квітня 1910 р. за затвердження думки Корша та Аттаї проголосували знову лише троє, тоді як інші члени ради підтримали висновок Гордлевського. Але знову їхня думка була проігнорована Вс. Міллером. Тоді Кримський вирішив написати лист до міністерства, виклавши свої аргументи. І от у той час, коли питання не було ще остаточно вирішено, виникла нова проблема. В жовтні 1910 р. Федір Євгенович Корш (1843–1915), який очолював кафедру перської мови, всупереч правилам, вирішив передати дві свої лекційні години Костянтину Фрейтагу. Як пізніше писав Крачковському Кримський, він дізнався про це від В. Данилова. Данилов теж був учнем Кримського, але більше займався перською мовою. І навіть на пропозицію Вс. Міллера поїхав на два роки стажуватися до Страсбурга до Нельдеке та Гюбшмана. Оскільки інсти-

тут не міг допомогти фінансово, для цього навіть довелося витратити весь батьківський спадок, тому що Міллер обіцяв йому роботу на кафедрі в подальшому. Данилов вважав нечесним таку келейну передачу годин Фрейтагові («ніби попівського приходу родичеві») і просив Кримського посприяти справедливому проведенню процедури, зокрема оголосити конкурс, що Агатангел Юхимович і зробив на засіданні Професорської ради. Тоді академік Корш зовсім відмовився від передачі своїх навчальних годин, а Фрейтаг остаточно припинив спілкування з Кримським, проте плітував про нього з колегами, приписуючи йому різні негативні висловлювання про них. Роздмухував Фрейтаг і конфлікт Кримського з Атасю. Все скінчилося, як тільки К. Фрейтага покинула дружина, – думка про нього Корша одразу змінилася [14].

Усе це дуже бентежило тоді Кримського, але справу Равкінда та Зяткова він не міг винести на Професорську раду, бо не хотів бути знову ображеним, хоча питання про платні уроки в того, хто буде пізніше приймати іспит, не давало йому спокою. Навіть гімназичним учителям, пише Кримський, не дозволено займатися репетиторством зі своїми учнями, а тут – інститут. А слова Міллера – «у восточных людей своя особая этика» – бриніли в його голові. До того ж Міллер доручив Михайлу Осиповичу вести деякі господарські справи в інституті, в тому числі контролювати закупівлю книг для бібліотеки (цим займалася сестра Аттаї). Чи може людина «с особой восточной этикой» не спокуситися на «бакшиш», який в східних країнах вважається нормою, і східна етика це не осуджує? – міркував Агатангел Юхимович.

У паперах Кримського є чернетка його виступу на Професорській раді в 1908 р. з приводу ведення Атасю справ бібліотеки. Михайло Осипович попросив підвищити зарплатню бібліотекаря. Кримський був категорично проти. Він зазначав, що спершу треба провести повну перевірку (остання була в 1897 р.) і переконатися, що бібліотека ціла і всі книги на місці. А оскільки він впевнений, що достатньо багато конче необхідних для сходознавців видань відсутні, то спочатку треба придбати книги, а потім уже підвищувати і так високу платню. Далі Агатангел Юхимович наводить приклади кричущої необізнаності Аттаї при складанні каталогу бібліотеки. Зокрема «Путешествие из Петербурга в Москву» Радіщева було вміщено до розділу «Все-світня географія», напевно тому, що Аттая не знав, хто такий Радіщев.

А «La question romaine» Едмона Абу він відніс до «Стародавньої історії» (насправді йдеться про часи Наполеона III), а книгу Володимира Гер'є про Лейбніца до «Середньовічної історії». І таких прикладів безліч. «Цікаво, якими категоріями керувався Аттая?», – запитує Агатангел Юхимович [15].

Михайло Осипович і надалі був постійно присутнім на засіданнях Ради, вносячи при цьому на обговорення різні питання, на що права не мав. Кримський наводить кілька таких прикладів, які теж вважає неетичними. Так, Аттая вніс пропозицію написати листа до Військового міністерства від викладачів Лазаревського інституту, в якому пропонували перенести офіцерські класи при Міністерстві закордонних справ не до східного факультету Петербурзького університету, а до Спеціальних класів. При цьому йшлося також про виділення коштів на нове приміщення, щоб офіцери не жили разом зі студентами. Кримського, який не був присутній на цьому засіданні, вразило те, що ані Аттая, ані Міллер, ані інші члени ради навіть не подумали, що цим листом вони ображають власних студентів, пишучи, що останні можуть бути небезпечними для офіцерів [16].

«У восточных людей своя особая этика» – згадував Агатангел Юхимович і тоді, коли постало питання про словник арабської мови та брошуру з арабської граматики Михайла Осиповича. В останній він просто розмістив на перших 19 сторінках ще ненадруковану статтю з арабської фонетики Кримського, ніяк не згадавши справжнього автора. До того ж у вихідних даних третього видання «Практического руководства к изучению арабского языка» значилося засідання Професорської ради від 15 серпня 1910 р., якого взагалі не було [17]. Чи в європейській етиці, писав Кримський, це не вважається плагіатом та підлогом? З цього приводу він навіть зробив для себе словничок для термінів «плагіат» та «підлог». Так, нетиповий плагіат, зазначав Кримський, – це переробка або «хитра» цитата, а типовий плагіат – видання чужого твору під своїм ім'ям [18]. «Де ж вихід?» – запитував себе Агатангел Юхимович.

Поштовхом для більш рішучих дій з його боку стало вже згадуване засідання 9 квітня 1910 р., після якого був написаний лист на ім'я міністра Олександра Миколайовича Шварца про плагіат Фрейтага. Кримський ні від кого не приховував, що такий лист ним написаний, навпаки, він діяв через попечителя округу Жданова, який копію листа надіслав Вс. Міллеру для пояснень. І от, не дочекавшись рішення мініс-

терства з цього питання, на жовтень було призначено засідання про передачу Коршем частини своїх перських лекцій Фрейтагу. Звичайно, Агатангел Юхимович не міг змиритися, що людина, з якої не знята підозра в плагіаті, може бути прийнята до викладацького товариства Спеціальних класів. Кримський поцікавився в оточенні про долю своєї скарги в міністерство і з подивом дізнався, що є пояснення директора Міллера від 1 вересня 1910 р. за № 2108, в якому стверджувалося, що Аттая ніколи не давав платних уроків студентам Лазаревського інституту, а тільки стороннім особам [19]. «Тобто, я – брехун?» – запитував себе Кримський. «І тепер всі мої слова не матимуть віри, і мою думку не будуть брати до уваги на засіданнях Професорської ради, і передача лекцій пройде безперешкодно?». Поступово з'являлися нові грані некоректної поведінки Аттаї. Обурювало Кримського не те, що Аттая й далі бере студентів на квартиру за плату, а те, що потім своїм пожильцям допомагає на екзаменах. А один раз навіть підробив оцінку на іспиті з перської мови студента Михайла Бове. Про це розповів йому професор Халат'янц, який після іспиту у відомості зі здивуванням побачив, що навпроти прізвища Бове виставлено «5», а не «4», яку йому насправді поставили. При цьому було відомо, що Аттая отримував у подарунок срібні сервізи від цього студента [20]. Кримського й надалі все більше бентежило те, про що говорили в інституті – буцімто грошовими стосунками з Аттаєю можна вирішити будь-які проблеми.

Конфлікт ще більше розгорівся після появи газетних статей Фозія Ібрагімовича Хурі. Він теж мав сирійське походження, але, на відміну від Аттаї, виховання отримав російське: закінчив спочатку духовну семінарію, а потім Спеціальні класи Лазаревського інституту. В 1911 р. він опублікував дві статті в «Столичной молве» і «Санкт-Петербургских ведомостях» – «Порядки в Специальных классах Лазаревского института», в яких описував, що відбувається за лаштунками вишу. Згодом у пресі з'явилися статті «Смехотворный каталог» та «Расхищение книг в Лазаревском институте», які вже безпосередньо торкалися Михайла Осиповича Аттаї. В липні 1911 р. Агатангел Юхимович отримав від Фозія Ібрагімовича листа, в якому той зазначав: «Главный халдейский жрец и воротило института М. О. в сильном возбуждительном состоянии. Как говорят, он ежедневно покупает все московские газеты» [21]. В іншому, серпневому, листі він просив підтвердити написане.

Але Кримському не подобалося, що темні сторони життя інституту виставлені на загальний огляд. До того ж він вважав, що таким чином Хурі домагається звільнення Аттаї, щоб самому зайняти його місце. Аттая ж звинувачував Кримського у змові з Хурі [22].

Багато що змінилося після появи нового керівництва Лазаревського інституту. У 1911 р. ректором став Павло Васильович Гідулянов (1874–1937), юрист за освітою. Він настояв на тому, щоб Михайло Аттая подав на професора Кримського позов до суду громадської совісті для остаточного розв'язання ситуації. В позові зазначалося, що Агатангел Юхимович винен у наклепі та завданні шкоди службовій кар'єрі Аттаї. У фондах ІР НБУВ зберігається кілька справ, які свідчать, з якою ретельністю професор Кримський готувався до судових засідань. Він навіть попросив батька, Юхима Степановича, зробити нотаріально завірєну копію з листа Михайла Зятькова (лист вже був в його архіві в Звенигородці) від 5 жовтня 1910 р., в якому той детально розповідав, скільки він платив за приватні уроки Аттаї [23]. Є окремий зошит, в якому Кримський ретельно виписав численні ляпи з листів Аттаї, демонструючи його низьке володіння російською мовою [24]. А в чернетці свого виступу писав: «Дело начато мною из-за личных счетов». Что это значит? Какую психологию он мне навязывает? Хочет ли он сказать, что при отсутствии личных счетов можно было бы поступить иначе, не начинать дело... Аттая уговаривает студента Равкина солгать ревизору и развращает его юную душу... г. обвинитель хочет сказать, что, не будь личных счетов, я способен был бы пройти молча возле этих фактов и не придать им значения» [25]. Кримський писав: «Я не считаю г. Аттая сознательным виновником. Не он виноват, а виновата система прежнего управления Институтом, которая предоставила возможность г. Аттае невольно явиться источником множества бед, когда г. Аттая... окрыленный моим молчанием, храбро обвиняет меня в клевете, я принужден предложить суду общественной совести те потрясающие события, которые на моих глазах совершались, и подтвердить все документально» [26]. На користь Агатангела Юхимовича свідчили понад 20 осіб – і колеги, і колишні студенти. Так, один із свідків зазначав: «язва института – денежные отношения между Аттаей и экзаменуемыми студентами. Отношения эти в корне развращают студенчество. Первое последствие – презрение к науке. Судьба профессора Крымского, который за попытку бороться

против подобной ненормальности попал на скамью подсудимых, еще более усиливает тягостное впечатление. Зовут на суд человека, который кроме науки никаких интересов не имеет, человека, который ослеп (буквально) от массы написанных им трудов и который составляет украшение института» [27].

Закінчилося все примиренням сторін. Агатангел Юхимович (на пораду П. Гідулянова, який зазначав, що брошура Аттаї не заслуговує на ту увагу, яку Кримський їй приділяє) навіть припинив видання четвертої частини своєї праці «Семитские языки и народы» (було надруковано лише 164 с.), в якій гостро критикував останнє видання «Практического руководства к изучению арабского языка» 1910 р.

У своїх показах один зі свідків – Соловйов зазначив, що, на його думку, первісно конфлікт почався через те, що Кримський був суворим екзаменатором, а Аттая навпаки м'яким [28]. Може й так. Але хочеться вірити, що високі моральні якості людини і науковця унеможливлювали інший розвиток подій і що така поведінка Агатангела Юхимовича Кримського стане прикладом для наступних поколінь учених.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXXVI, № 606 [Дело Равкина и Зяткова], арк. 4–5.
2. Там само, арк. 11.
3. Там само, арк. 13–14.
4. Там само, арк. 17–20.
5. Там само, арк. 25.
6. Там само, арк. 27.
7. Там само, № 604 [Заявление о клевете на Аттая], арк. 1.
8. Там само, № 606 [Дело Равкина и Зяткова], арк. 32.
9. Там само, арк. 40–43.
10. Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. – К., 1973. – Т. V, кн. 1. – С. 126.
11. Переписка академиков А. Е. Крымского и И. Г. Крачковского 1920–1930-х годов / публ. И. М. Смилянской // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – С. 240–244.

-
12. IP НБУВ, ф. XXXVI, № 366 [Письмо Н. Медникова А. Крымскому], арк. 2.
 13. Там само, № 606 [Дело Равкина и Зяткова], арк. 46.
 14. Переписка академиков А. Е. Крымского и И. Г. Крачковского 1920–1930-х годов / публ. И. М. Смилянской // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – С. 245–247.
 15. IP НБУВ, ф. XXXVI, № 613 [Записка по поводу прибавления жалованья библиотекарю Аттае], арк. 2–3.
 16. Там само, № 606 [Дело Равкина и Зяткова], арк. 37.
 17. Там само, № 615 [Показания бывших студентов Лазаревского института по делу Аттаи], арк. 3.
 18. Там само, № 610 [Грамматика. О плагиаторстве], арк. 1.
 19. Там само, № 615 [Показания бывших студентов Лазаревского института по делу Аттаи], арк. 1.
 20. Там само, № 607 [О подарках, поднесенных студентом Михаилом Осиповичем Бовэ Аттая], арк. 1–2.
 21. Там само, № 460 [Письмо Ф. Хури А. Крымскому], арк. 2 зв.
 22. Там само, № 612 [Мой ответ акад. Ф. Е. Коршу по поводу деятельности М. О. Аттаи], арк. 1–9.
 23. Там само, № 281 [Письмо М. Зяткова А. Крымскому], арк. 1–2.
 24. Там само, № 611 [Образцы русского письма Аттаи], арк. 1–8.
 25. Там само, № 608 [О взимании денег у экзаменуемых студентов преподавателем Лазаревского института Аттаей], арк. 5–6.
 26. Там само, № 612 [Мой ответ акад. Ф. Е. Коршу по поводу деятельности М. О. Аттаи], арк. 12.
 27. Там само, № 616 [Показания по делу Аттаи о взимании денег с экзаменуемых им студентов], арк. 7.
 28. Там само, № 615 [Показания бывших студентов Лазаревского института по делу Аттаи], арк. 3.

Summary

The events, that took place in Lazarev Institute of Oriental Languages between 1909 and 1912, are described on the basis of materials, kept in the Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Agathangel Krymsky, the well-known orientalist, was the professor of the Arabic Language Department at that Institute. He fought against different irregularities in his Institute. The scientist disapproved the practice of the lecturer M. Attaya giving private lessons to his students and charging money for his services. The matter was brought to the public court of honor, where A. Krymsky turned out to be a defendant. More than 20 people (his colleagues and former students) witnessed in his favor. The trial resulted in reconciliation of both parties' interests.

Key words: A. Krymsky, M. Attaya, Lazarev Institute of Oriental Languages, private lessons, public court, plagiarism, conflict.

УДК 003.349:655535.2(477)"16":7.072.2

Г. М. Юхимець,
кандидат мистецтвознавства,
І. І. Цинковська,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ТИТУЛИ УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ ВИДАНЬ XVII СТ.: ТИПОЛОГІЯ І ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ

Уперше здійснено детальний мистецтвознавчий аналіз титулів українських кириличних видань XVII ст., які зберігаються у фонді відділу стародруків і рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, з метою дослідження їхньої типології та художніх особливостей; визначені характерні особливості основних типів композицій, проаналізовані сюжети та образи, іконографія, алегоричні зображення, декор; розкрито характерні відмінності в трактуванні художнього оздоблення титульної ілюстрації в доробку низки українських митців. Наголошується, що титул як елемент художнього оздоблення книги засобами графічного мистецтва становив окремішню цінність для широкого кола осіб, причетних до створення українських видань XVII ст. (авторів, замовників і граверів), тож постійно перебував під особливою увагою творців книги. Замовники й автори творів, нерідко беручи активну участь у розробці програми титулу (або й будучи її авторами), довіряли виконання «вхідної гравюри» видатним тогочасним граверам, майстерність яких сягала надзвичайно високого рівня, не поступаючи кращим європейським художникам.

Ключові слова: титул, форта, українська кирилична книга, типологія, художні особливості, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Від початку книгодрукування в Україні в художньому оздобленні кириличних видань особлива увага традиційно приділялася титульній сторінці. Видавці, замовники, автори завжди прагнули, аби книга мала привабливий вигляд, і розглядали титул, що розпочинає знайомство читача з книгою, як найважливіший елемент видання в цілому. Навіть побіжне візуальне знайомство з художнім оздобленням титульних аркушів українських стародруків вражає різноманітністю композиційних рішень, змістовністю, декоративною вишуканістю. «Мабуть, головною відмінністю, з якою стикається дослідник української стародрукованої

книги, порівнюючи її з московською, – наголошував видатний російський науковець з мистецтва книги Олексій Сидоров, – є різноманітність та у вищому ступені індивідуальна відмінність видань України. ...За кожним виданням, чи це церковнослов'янська книга для читання або богослужіння, стоїть людина, що її надрукувала, її «створила» або скерувала її здійснення, видавець, редактор, не лише виконавець» [1, с. 6].

Активний інтерес до художнього оздоблення українських стародруків спостерігаємо в двадцятих роках минулого століття [2]. Серед публікацій того часу, насамперед, необхідно згадати спеціальну працю М. Макаренка, присвячену орнаменталі українських книг XVI–XVII ст. [3, с. 153–218]. На кращих зразках українських кириличних видань впродовж двох століть, коли, на переконання М. Макаренка, художнє оздоблення книг в Україні досягло найвищої довершеності, він аналізує основні зображальні й орнаментальні елементи українських стародруків, у тому числі й титульні аркуші. «Найбагатша і найвідповідальніша оздоба в старій українській книжці XVI–XVII стол., – читаємо у М. Макаренка, – це вихідний аркуш її, або така звана у друкарів «форта». Вихідний аркуш – це обличчя книжки, по якому зустрічає книжку читач» [4, с. 6].

У третьому томі «Історії українського мистецтва» відомий вчений Павло Жолтовський виклав основні принципи художнього оздоблення українських стародруків XVII–XVIII ст., відзначаючи «досконалість й оригінальність художнього оформлення» видань та наголошуючи, що «одним з найважливіших елементів [книги] ...стає титульна сторінка» [5, с. 285].

В історії дослідження українських кириличних стародруків титул як головна презентаційна сторінка видання згадувався переважно в контексті аналізу художнього оздоблення книги в цілому. У відомому лекційному циклі «Українська культура...», виданому 1940 р. у Подєбрадах (Чехословаччина), Дмитро Антонович (лекція «Українська гравюра») мистецтво титульної сторінки згадує лише як елемент художнього оздоблення українських стародруків, які мали «нахил до ошатності й навіть пишності, особливо в часи бароко в XVII та на початку XVIII ст., але в добі ренесансу ще трималися в своїх оздобах шляхетної стриманості» [6, с. 350].

У фундаментальній праці Якіма Запаса «Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.», в якій художнє оздоблення українських стародруків

досліджено за виданнями окремих друкарень, основну увагу зосереджено на мистецтвознавчому аналізі всіх графічних елементів тих пам'яток, які були обрані дослідником як найбільш характерні та значущі. Такий підхід цілком правомірний, адже метою Якіма Запаса було дослідження не окремих елементів художнього оздоблення українських стародруків, а історія становлення й розвитку української друкованої книги, аналіз творчих здобутків українських талановитих граверів, які забезпечили високий художній рівень декоративного оздоблення української книги і тим самим піднесли її «на одне з перших місць не тільки в слов'янському, але й у загальноєвропейському книжковому мистецтві» [7, с. 311]. Надзвичайно цінні спостереження Я. Запаса щодо художніх особливостей титулу в цілому та мистецтвознавчий аналіз титульних ілюстрацій окремих видань стали основою подальших досліджень мистецтва титулу як найважливішого елемента художнього оздоблення української кириличної книги.

Дослідження титулів українських кириличних видань XVII ст. сьогодні неможливе також і без фундаментальної праці Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича «Каталог стародруків, виданих на Україні» [8], у каталожних описах та численних ілюстраціях якої зосереджений колосальний за обсягом фактичний матеріал із зазначенням наявності титульного аркуша в кожному окремому виданні.

Питанням художнього оформлення й типології титульного аркуша певну увагу приділив у своїх дослідженнях історії книгодрукування в Україні відомий львівський мистецтвознавець Ярослав Ісаєвич, який стверджував, що «особливе значення в друкованій книзі посів титульний аркуш. Українська друкована книга впродовж XVII–XVIII ст. ... підтримувала і розвивала традиції, закладені львівськими, острозькою, київською друкарнею ще в попередній період» [9, с. 795].

Прагнення українських видавців та граверів до естетичної вишуканості й декоративної ошатності своєї продукції переконливо доведено в доповіді Олександри Гусєвої на Всесоюзній науковій конференції «Книга у Росії до середини XIX ст.» (Ленінград, 1976). У процесі роботи над каталогом українських книг кириличного друку XVI–XVIII ст. О. Гусєва провела статистичний аналіз художнього оздоблення українських стародруків, що зберігаються в Російській державній бібліотеці. У виданнях з фондів РДБ за період від початку книгодрукування в Україні

і до кінця XVII ст. О. Гусевою було виявлено близько 2220 гравюр (титулів, фронтисписів, посторінкових ілюстрацій, заставок, кінцівок), створених українськими художниками [10, с. 205]. Лише в другій половині XVII ст. в Україні працювало близько тридцяти граверів. Над художнім оздобленням книги працювало кілька граверів, проте саме в цей період з'являються й видання, оформлені одним майстром [11, с. 207].

Цінний матеріал для дослідження типології та художніх особливостей титульних аркушів міститься в каталозі українських книг кириличного друку з фонду РДБ [12]. Його укладачі Тетяна Каменєва й Олександра Гусева прослідкували використання кожної дошки-кліше в різних виданнях і надали ілюстрації найбільш характерних зразків титульних рамок українських кирилических книг 1574 р. – першої половини XVII ст.

У монографії Дмитра Степовика, присвяченій еволюції образної системи української графіки XVI–XVIII ст., міститься невеликий за обсягом підрозділ «Титульна і текстова ілюстрація», де висвітлено погляд автора на основні тенденції становлення й розвитку художньо-стилістичних особливостей і типології титульної сторінки як «вхідної гравюри» в українських стародруках [13, с. 235–247]. Порівнюючи титульну сторінку із фронтисписом, Д. Степовик звертає увагу на домінування декоративності над змістовно-сюжетними моментами: «...виражаючи нарівні з фронтисписом узагальнену ідею книги, [титул] втілював у собі оригінальну систему ілюстрування. З одного боку, цю систему не можна ототожнити ні з цілком метафоричною, ні з цілком оповідною. ...З другого боку, титул у своєму тривалому розвитку упродовж XVI–XVIII ст. не був повністю ні сюжетною, ні орнаментально-декоративною ілюстраційною системою. ...Титул являв собою синтез різних жанрових елементів та образних систем» [14, с. 230–240]. Виділяючи два основних типи титулів українських стародруків – «архітектурний» та «іконостасний», Д. Степовик зосередився на аналізі іконостасного, який, на його переконання, «утверджується як один із центральних композиційних варіантів української книги XVI–XVIII ст.» [15, с. 245]. Аналізуючи окремі титули книг різних видавництв, автор цілком обґрунтовано підсумовує, що паралельно із декларуванням у «вхідній гравюрі» культового призначення канонічного твору «існувало й інше розуміння друкованого слова – освітнє, естетичне, гуманістичне. Уподібнюючи титульну ілюстрацію до архітектурної арки чи іконостасних воріт, гравери синтезували

форми, характерні для інших просторово-пластичних мистецтв – архітектури, скульптури, живопису» [16, с. 245].

Художньо-декоративне оздоблення титульних аркушів не залишилося поза увагою і відомого українського дослідника Григорія Логвина. У ґрунтовному нарисі до альбому «Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст.» він характеризує композицію, зображальні й декоративні елементи титулів у контексті аналітичних описів художнього оздоблення окремих видань за хронологією [17]. Основним мотивом титульних аркушів українських книг Г. Логвин вважає рамку у формі арки, мотив, що постійно збагачувався новими різноманітними елементами, рослинними орнаментами та сюжетними зображеннями [18, с. 36].

Важливим питанням дослідження художнього оздоблення українських кириличних стародруків вважаємо визначення типології титулів. Дмитро Антонович, розглядаючи мистецтво книжкової гравюри, відокремлював «ілюстрацію до книги» від її орнаментальної окраси, до якої відносив також і титульний аркуш («заголовний лист – форта») [19, с. 349]. Яким Запаско титульний аркуш ототожнює з декоративною рамкою, яку він також називає фортою [20, с. 117]. Дмитро Степовик вживає термін «титульна ілюстрація», але «не у вузькому значенні, як зображення виключно на титульній сторінці, а в широкому: як зображення, котрим відкривається книга або розділ, включаючи власне титул, фронтиспис, шмуцтитул і, в окремих випадках, – сюжетну заставку» [21, с. 317]. «Титул являв собою синтез різних жанрових елементів та образних систем» [22, с. 240].

Більшість дослідників художнього оздоблення українських стародруків традиційно приділяє увагу таким типам титулів, які Дмитро Степовик називає «архітектурними» та «іконостасними». Адже форта кожного з названих типів найбільш ефектна своєю вишуканістю й багатством декоративного оздоблення, а також алегорично-змістовним наповненням. Водночас варіативність титулів українських кириличних видань XVII ст. досить значна – від простих (шрифтових) до надзвичайно складних (алегоричних).

Шрифтові титули зустрічаються в українських виданнях (майже винятково світського змісту) вже наприкінці XVI ст. Композиції титульних сторінок видань друкарні львівського братства 1591 р. «Аделфотис. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка» (опис 22) [23]

та «Просфонима» (опис 23) побудовані за принципом симетричного розподілу від центральної вісі шрифтової маси та різного розміру літер, стилізованих під грецьке написання в назві книги. Єдиним декоративним елементом є мініатюрна віньєтка, що розмежовує назву і вихідні дані книжки. За таким самим принципом симетричної композиції (із виділенням окремих рядків тексту, написаних великими літерами більшого розміру) організований титул львівського видання 1615 р. «Плач або лямент по зестю з світа сего... Григорія Желиборского» (опис 98). На відміну від греко-слов'янської граматики цей титул не має жодних декоративних елементів. У книзі Олександра Митури «Візерунк цнот... Єлисея Плетенецкого» (Київ, друкарня лаври 1618; опис 113) текстова частина титулу набрана гарними літерами різного розміру й прикрашена вишуканим вензелем з плетінки видовженого горизонтального формату, вміщеним у центр шрифтової композиції.

Аскетична простота титульного аркуша не влаштовувала українських друкарів і замовників, які завжди ставилися до книги з великим пієтетом і намагалися надати кожному виданню привабливого вигляду. Найпростішим та й економічно вигідним способом було використання виливних прикрас. Саме з них komponували рамку на титулі. Це могла бути рамка, набрана як з кліше однакового формату й орнаментального мотиву, так і з кліше, різних за форматом і малюнком. Все, мабуть, залежало від фантазії і смаку друкаря та наявності відповідних кліше. І форта, і текст титулу друкувалися або в один, або в два кольори (переважно в чорний і червоний), а їхня орнаментика нагадує українську народну вишивку або різьбу по дереву. Такі рамки титулів – вузькі й широкі, складені з кліше однакового або різного формату й малюнку, надруковані в один або два кольори – зустрічаються в ранніх друках, починаючи з острозьких видань 1578 р. «Азбука» (опис 3) і «Буквар» (опис 4) і до кінця XVIII ст. Серед таких видань XVII ст. можна згадати острозький «[Требник] Молитовник...» 1606 р. (опис 68; іл. 1), книгу Касіяна Саковича «Вършѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного» 1622 р. (опис 137), Захарія Копистенського «Казанье на честном погребѣ... Єлиссея в іеросхимомонасах Євфимія Плетенецкого» 1625 р. (опис 145), Памви Беринди «Лексикон славенороссій» 1625 р. (опис 159) та багато ін. Надзвичайно вишукана рамка, що прикрашає титул київського видання 1671 р. «Наука о тайні покаянiя» (опис 489), відтиснена з виливних прикрас, візерунок

яких повторює орнаменти на українських вишиванках й рушниках. А орнамент рамки титулу «Лимонар [Луг духовний, Сінайський патерик]» 1628 р. (опис 172) київського видання друкарні Соболя – характерний приклад вдалого використання традицій української народної різьби по дереву.

Серед шрифтових титулів, закомпонованих всередині орнаментальної рамки з виливних прикрас, варто згадати титульну сторінку книги Іоанникія Галятівського «Боги поганські в болванах мешкаючи...» (Чернігів, 1686; опис 629). У текстовій частині перше слово назви «БОГИ» набрано ініціалами (велика літера – білим силуетом на темному прямокутному полі з рисунком рослинного орнаменту). Чотири ініціали, що разом складають перший рядок заголовка книги, виглядають як заставка. А в острозькому виданні «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» 1607 р. (опис 70) над шрифтовою композицією титулу розміщена орнаментальна оздоба з виливних прикрас у вигляді П-подібної заставки. Майже через півтора століття ідея використання заставки (але вже ілюстративної) в декоративному оздобленні титулу знайде пряме втілення в чернігівському виданні «Буквар» 1765 р. (опис 2361).

Другий тип титулів українських кириличних видань XVII ст., що має вигляд архітектурної рамки з шрифтовою композицією всередині, значно наочніше виявляє прагнення друкарів і граверів до декоративного збагачення цього елемента книги. На початковому етапі надзвичайно важливу роль відіграли книги, надруковані в Україні Іваном Федоровим у період останньої чверті XVI ст.: львівське видання «Апостол» 1574 р. (опис 1), а також острозькі видання «Книга Новаго-завѣта в неїже на преди псалмы...» (1580; опис 10) та «Біблія сиріч книги ветхаго и новаго завѣта по языку словенску...» (1581; опис 13; іл. 2). У львівському виданні «Апостол» 1574 р. рамка обрамляє образ Євангеліста Луки, створюючи його зображенню архітектурний простір, а в острозькій «Біблії...» гравюра рамки використана безпосередньо як складова композиції титульного аркуша у вигляді архітектурного portalу, арковий отвір якого заповнює текст (назва і вихідні дані), який по суті є шрифтовою композицією – як елемент художнього оздоблення титульної сторінки в цілому. Вплив федоровських друків на подальший розвиток композиційно-декоративних ідей художнього образу титульної сторінки книги був відчутним і плідним. У вигляді розкішного ренесансного portalу

зображена й форта львівського видання Памви Беринди «На рождество вѣршѣ для утѣхи православным хр[ис]тіаном» (1616; опис 108; іл. 3): масивна арка спирається на круглі колони із капітелями і базами, багато оздобленими рослинними мотивами; декоративна композиція тимпану органічно увінчує портал. Із надзвичайною майстерністю автор гравюри поєднав архітектоніку величного portalу та вміщену в його прямокутний отвір шрифтову композицію титулу. Блискуче володіння технікою гравюри простежується у вправному твердому малюнку та сріблястій чистоті штрихування, що створює переконливе враження монументальності архітектурних форм та вишуканої краси орнаментів, різьблених із твердого каменю.

Яскравим прикладом творчого розвитку композиції титулів другого типу у бік посилення декоративності є книга «Свангеліє учительне...» (1606; опис 67; іл. 4), видана друкарнею, що була заснована 1606 р. львівським єпископом Гedeоном Балабаном у Крилосі. Рамка федоровського «Апостола» це по суті графічна імітація архітектури ренесансного portalу (перспектива, об'єм архітектурних деталей, ілюзорне відтворення фактури мармуру та різьби по каменю). У крилоському виданні масивні мармурові колони перетворюються на пілястри, прикрашені композиціями з рослинного орнаменту; бази пілястр нагадують тумби кубічної форми, прикрашені фігурками путті, які грають на музичних інструментах; у площині тимпану, заповненій рослинним орнаментом, розміщена композиція із симетрично зображеними двома крилатими янголами, які простягають чашу і лавровий вінок у бік дельфінів, що прикрашають кількоподібне завершення циркульної арки; «підлога» між двома тумбами, «викладена» чорними і білими квадратними плитками у шаховому порядку, не дає і натяку на глибину простору і сприймається як геометричний орнамент, а в центрі цієї «підлоги» зображено марку друкарні у вигляді овального картуша з елементами герба Гedeона Балабана. Строга архітектоніка ренесансного portalу змінюється декоративністю і площинністю.

Надзвичайно популярною від початку XVII ст. була рамка, що прикрашає стрятинський «Служебник» 1604 р. (опис 65; іл. 5) і в подальшому неодноразово повторювалася в оздоблені титулів львівських та київських видань [24]. У порівнянні з криловською фортою, архітектурна основа рамки, що більше нагадує розкішний ренесансний наличник вікна, читається

не так явно. Акцент остаточно зміщується на декор: колони майже перетворюються на стрічки рослинного орнаменту; пілястри позаду колон сприймаються як архітектурний елемент лише завдяки капітелям, що декоровані листям аканту; арка втрачає висоту окружності і перетворюється на пишний «натюрморт» з плодів та квітів; у центрі тимпана, декорованого листям аканту та двома вазонами вишуканої форми, зображено крилату голівку янгола. У долішній частині форти розміщено композицію горизонтального формату, де зображено картуш з гербовими елементами (в центрі) та двох одноногих (по сторонах).

У київському виданні «Акафист успішню богородиці» 1625 р. (опис 143) архітектурна основа форти залишається лише в наявності аркового отвору, обрамленого орнаментальною рамкою прямокутного формату. Площини, утворені закругленням арки, заповнені трилисниками. Подібний тип рамки зустрічається в сторінкових ілюстраціях із зображенням святих у «Служебнику» 1604 р. (опис 65).

В українських стародруках XVII ст. другий тип форти має різні варіанти. На титулі львівського видання 1609 р. «Іоанн Златоуст. О воспитанії чад» (опис 76; іл. 6) перед пілястрами зображено святих Петра і Павла, по чотирьох кутах у круглих медальйонах – символи євангелістів, над аркою голівка янгола, від якої звисають важкі плоди граната. У долішній частині форти зображено марку друкарні львівського братства – пишно декорований овальний медальйон з літерами LB. Особливістю цієї форти є постаті святих, які, згідно з логікою їхнього розташування (на тумбах перед пілястрами), мають бути скульптурами порталу. Та за характером зображення обличчя вони більше нагадують живих людей.

У форті титулу київського видання «Агапіт, діакон. Царю Іустініану главізны поучителны» (1628; опис 168) [25] гравер монограми ЛТ зберігає композицію форти титулу львівського видання 1609 р., але майже повністю змінює її декорацію. Пілястри «порталу» прикрашені не «скульптурами», а «фресковими» зображеннями давньоруських святих рівноапостольних князя Володимира і княгині Ольги, князів Бориса і Гліба (всі погруддя) та постатями преподобних Антонія та Феодосія Печерських, котрі тримають розгорнуті сувої. По сторонах нижньої частини форти зображено краєвиди на лаврські печери преподобних святих, а між ними – величну споруду Свято-Успенського собору. У тимпані, по сторонах голівки янгола, зображені постаті крилатих янголів.

Таке прагнення через зображення місцевих святих, преподобних печерських святих, ікони «Успіння Богородиці», Свято-Успенського собору тощо, пов'язаних з Києво-Печерською лаврою, де розгорнула свою діяльність друкарня, бачимо в програмах художнього оздоблення титулів вже її перших видань. По чотирьох кутах форти титулу «Анфологіону» (Київ, друкарня Лаври, 1619; опис 120; іл. 7) зображено в круглих медальйонах євангелістів з їхніми символами. Під образами євангелістів Матвія та Іоанна (горішні медальйони) розміщено пророків Єноха з янголом та Ілію на колісниці. На пілястрах зображені печерські преподобні Антоній та Феодосій; вгорі над аркою – головна святина Києво-Печерської лаври ікона «Успіння Пресвятої Богородиці» на тлі Успенського собору; внизу, посередині між зображеннями євангелістів Луки та Марка, – герб архімандрита Єлисея Плетенецького, засновника лаврської друкарні.

У програмі художнього оздоблення титулу видання «Іоанн Златоуст. Бесіди на 14 посланій апостола Павла» (Київ, друкарня Лаври, 1623; опис 138; іл. 8) зображення чотирьох євангелістів у круглих медальйонах, сцени «Зішестя Святого Духа на апостолів» над аркою, святих апостолів Петра і Павла на пілястрах вводять читача в ідейний зміст книги, а зображення Свято-Успенського собору та краєвидів на печери преподобних Антонія і Феодосія, розміщених у долішніх клеймах, вказують на приналежність видання до Києво-Печерської лаври.

Слід зазначити, що базовою основою композиції і «архітектурного», й «іконостасного» типів форти в українських кириличних виданнях XVII ст. є мотив архітектури ренесансного порталу. Коли форта є зображенням архітектури порталу, навіть прикрашеного скульптурами і рельєфами, не виникає питань щодо визначення її типу. Але буває дуже важко визначити тип форти (архітектурний чи іконостасний), коли декор архітектури порталу імітує не скульптуру, а монументальний або станковий живопис. У графічній інтерпретації різниця між імітацією фрескового чи іконописного зображення не завжди чітко простежується. «Уподібнюючи титульну ілюстрацію до архітектурної арки чи іконостасних воріт, – читаємо у Д. Степовика, – гравери синтезували форми, характерні для інших просторово-пластичних мистецтв – архітектури, скульптури, живопису» [26, с. 245]. Що стосується наслідування ідейно-догматичній сфері іконостаса, то «гравери не ставили собі за мету повторити

персоналію й іконографію іконостасних чинів, а вміщували в клеймах образи тих осіб і ті сцени, які були пов'язані із змістом твору» [27, с. 242].

У композиції форти титулу київського видання 1629 р. «Служебник» (опис 193) чітко простежується наслідування конструктивній основі центральної частини іконостаса: центральна площа у вигляді аркового отвору заповнена текстовою частиною титулу, а площа рамки поділена на клейма прямокутного і квадратного формату. По кутах у круглих медальйонах розташовані образи апостолів Петра та Якова (горішні клейма) та преподобних печерських святих Антонія та Феодосія із розгорнутими сувоями (долішні клейма). На бічних клеймах в аркових отворах зображені постаті чотирьох святих із книгами в руках, серед яких Василій Великий та Іоанн Златоуст. Угорі, посередині над аркою, зображено сцену «Таємної вечері», унизу – двох янголів по сторонах престолу із чашею, що символізує жертвність Ісуса Христа: «Ця чаша – Новий Заповіт у Моїй крові. Це робіть, коли тільки будете пити, на спомин про Мене! Бо кожного разу, як будете їсти цей хліб та чашу цю пити, – смерть Господню звіщаєте, аж доки Він прийде» [28, гл. 11, вірш 25–26]. Слід зазначити, що в київських виданнях у програму художнього оздоблення форти титулу досить часто вводилися зображення знаменитої ікони «Успіння Пресвятої Богородиці», печерських святих, Успенського собору, лаврських печер і навіть панорами Києво-Печерської лаври: «Акафисти і... мольби...» (1674; опис 514) із зображенням на тлі лаврського краєвиду преподобних Антонія і Феодосія, які обробляють землю, «Требник» (1677, 1681; описи 549, 599) з панорамою верхньої лаври, «Акафисти з стихирами і канонами» (1693; опис 682) з Успенським собором та краєвидами на печери преподобних Антонія і Феодосія, «Псалтир» (1693; опис 685; іл. 9) із зображеннями святих Андрія Первозванного, рівноапостольного князя Володимира, преподобних Антонія і Феодосія, мучеників князів Бориса і Гліба, а також панораму Києво-Печерської лаври зі Свято-Успенським собором, дзвіницею та іншими спорудами.

Програми художнього оздоблення титулів іконостасного типу в українських кириличних виданнях XVII ст. доволі різноманітні за змістовним наповненням. У них можуть повторюватися загальна композиційна схема та зображення окремих сюжетів й образів святих, але кожного разу вносяться суттєві зміни. У порівнянні з титулами іконо-

стасного типу інших видань, у програмі художнього оздоблення форти львівського «Апостола» 1639 р. (друкарня Михайла Сльозки, 1639; опис 270; іл. 10), крім вже знайомого сюжету «Зішестя Святого Духа на апостолів», бачимо сцени «Воскресіння» та «Вознесіння Христа» й «Поклоніння пастухів», а також зображення архістратигів Михаїла та Гавриїла. Композиційна будова кожної із сцен відповідає змісту зображеної події: строга симетрія – урочистому настрою апостолів, на яких зійшов Святий Дух, динамічність – надзвичайній події Воскресіння Ісуса Христа, стриманий ритм – благоговійному настрою пастухів, які прийшли вклонитися новонародженому Немовляті. Автор форти – чудовий рисувальник, який вільно й невимушено вміє зображувати людей в складних та різноманітних позах і ракурсах.

Прекрасний зразок іконостасного титулу бачимо у львівському виданні «Тріюдь пісна» (друкарня Михайла Сльозки, 1664; опис 417). Невелика площа, відведена гравером для текстової частини титулу, має завершення у вигляді декорованої різьбленим орнаментом арки, п'яти якої спираються на барокові консолі вишуканої форми. Назва книги, набрана великим шрифтом, разом із рослинним орнаментом, надрукована інтенсивним червоним кольором і об'єднана в красиву композицію, розміщену під аркою. Нижче надруковані в два кольори (чорний і червоний) пояснювальний текст до назви та вихідні дані видання. Трикутні площини, утворені абрисом арки і кутами прямокутника центральної частини, прикрашені вишуканими віньєтками. У п'ятнадцяти клеймах різного формату, відокремлених лінійною рамкою, зображено сюжети з життя Ісуса Христа до і після страти.

У горішній частині форти, посередині, у круглому медальйоні, вписаному в прямокутну площину клейма горизонтального формату, зображено сцену «Розп'яття» – Ісус, розп'ятий на масивному хресті, три Марії (ліворуч) та Іоанн і римський легіонер (праворуч); у бічних площинах від медальйону – знаряддя мучеництва (списи, губка, меч, драбина, різки) й алегорія зради Учителя (півень). Сцени по сторонах від центральної композиції зображені в круглих медальйонах, закомпонованих у прямокутні клейма, декоровані рослинним орнаментом. Ліворуч від «Розп'яття» зображено «Зняття з хреста». Вдало вміщену в коло пірамідальну композицію гравер побудував на двох зустрічних діагональних рухах. Зосередженість слуги і Никодима, який, стоячи на драбині, тримає під

руки мертве тіло Ісуса, Богоматері, «Марії Магдалини і Марії, матері Якова і Йосипа, і матері синів Заведесєвих», зображених без заламування рук, передають правдиво, без штучної екзальтації настроїв невтішного горя. Неабияку композиційну майстерність гравер виявив у зображенні сцени «Покладання в труну» (праворуч від Розп'яття). Присутні на похованні родичі Ісуса Христа зображені компактною групою, що разом із мертвим тілом Спасителя, навколо якого вони скупчилися, створює рівнобічний трикутник, вдало вкомпонований в коло.

Композиція «Таємної вечері», зображена під «Розп'яттям», у цілому традиційна: Христос сидить у центрі стола, поруч Іоанн, який притулювся до Учителя; двома півколами, чотирма рівними групами, розмістилися інші учасники трапези. Постаць Юди нічим не виділена – ані гаманцем, ані поглядом на глядача, ані закритим тінню обличчям. Пози Христа й апостолів зовні спокійні, але малопомітні нюанси в жестах, поворотах голови видають наростаючу напругу й неспокій, спричинені словами їхнього Учителя. По сторонах «Таємної вечері» розміщені композиції «Воскресіння Лазаря» та «Вхід в Єрусалим». В обох мініатюрах гравер блискуче впорався з композиційними труднощами режисури багатофігурної сцени, зображеної в площині квадратного формату. Завдяки вдалому розподілу основних композиційних мас, точно знайденому масштабному співвідношенню фігур дійових персонажів і архітектури ми не відчуваємо перевантаження й затиснення простору. Чітко узгоджений ритм вертикалей і діагоналей в обох мініатюрах (у «Воскресінні Лазаря» – діагональ, спрямована з лівого горішнього у правий нижній кут, а у «Вході в Єрусалим» – навпаки) – це тонко продуманий формальний засіб, яким гравер об'єднує композиції цього регістру у своєрідний триптих.

У бічних мініатюрах, розташованих по сторонах центральної аркової текстової площини титулу, гравер строго не дотримувався узгодженості композиційних мас і ритмів. Зображені сцени є ілюстраціями до розкладу богослужіння: «Увірування Фоми» – Неділя 2-га, Фомина; «Жони Мироносиці» – Неділя 3-тя, жінок-мироносиць; «Уздоровлення розслабленого» – Неділя 4-та, про розслабленого; «Ісус і самарянка» – Неділя 5-та, про самарянку; «Уздоровлення сліпого» – Неділя 6-та, про сліпонародженого; «Святитель Миколай Мир Лікійський» – Неділя 7-ма, свв. отців Нікейського собору. Підкожним зображенням є відповідний пояснювальний текст. У нижньому регістрі форти гравер розмістив три більші за розміром

мініатюри вертикального прямокутного формату, які, за усіма формальними ознаками, разом сприймаються як триптих. Ліворуч зображено сцену «Вознесіння Христа». На передньому плані під високою горою [29, с. 301] розташувалися двома рівними групами учасники цієї доле-носної хвилюючої події: Богородиця з піднятими руками, по сторонах від неї два крилатих янголи, за ними дві групи апостолів, які півколом огинають підніжжя гори. Янголи вказують апостолам на небо, де стрімко піднімається у височінь на весельці Ісус Христос у мандорлі, за яку тримаються два янголи. Сцена, зображена праворуч, є символічною до четвертої неділі посту – *Кондак Тріоди, гл. 4*: Хресту Твоєму поклонитись, Господи, удостоївшись, / ми духом і вірою до Тебе зближаємось / і молячись звизаємо: / вчини нас усіх достойними воскресіння. Угорі посередині зображено Христа на весельці в мандорлі, по чотирьох сторонах якого – символи євангелістів. По сторонах від Христа розміщені групи янголів (ліворуч) і праведників (праворуч). У горішніх трикутних площинах, утворених великим овалом і лінійною рамкою прямокутника, зображено сонце із личком (ліворуч) та місяць із профільним лицем (праворуч). Під Христом у мандорлі по центральній вісі композиції – символічне зображення хреста із знаряддями мученицької смерті Ісуса (списи та терновий вінець). По сторонах двома великими групами одна під одною зображені в молитовних позах великі групи пророків та апостолів (ліворуч) і преподобних отців та святих (праворуч). У нижньому регістрі розміщено групи царів (ліворуч) та цариць (праворуч). Між цими двома групами зображений хрест, який тримають цар і цариця, що їх очолюють. Усі формальні засоби (вдало вписаний овал у прямокутник, симетрична узгодженість основних мас відносно центральної вісі, використання прийому ізокефалії в зображенні окремих груп) сповна використані гравером для підсилення урочистості й символічного змісту зображеної сцени. У центральній композиції «триптиху» «Зішестя святого Духа на апостолів» гравер дотримався традиційної іконографії. По центральній вісі зображені: угорі – П'ятидесятниця, в центрі – Богоматір на троні під балдахіном, унизу на передньому плані на тлі темного простору – Цар-Космос в короні. Існують різні варіанти тлумачення постаті царя, яка замінила собою народний натовп – свідка зішестя Святого Духа. Образ царя міг отожднюватися із пророком Йоїлем, Юдою або пророком царем Давидом. В окремих випадках – це образ Ісуса Христа, який обіцяв бути із своїми

учнями до кінця Світу. Автор форти виходив з традиційного тлумачення в зображенні царя як образу народу, до якого звернена євангельська проповідь. Адже навколо голови є напис «Космос». У руках цар тримає розгорнуту тканину, на якій лежать дванадцять згорнутих сувоїв, що символізують апостольську проповідь. Праворуч і ліворуч від Богородиці двома рівними групами зображені апостоли. Вражає майстерність, з якою автор форти передає простір, що більше нагадує архітектуру величного храму, а не інтер'єр будинку в Єрусалимі, де відбувалася зображена подія. Він продемонстрував блискуче знання прямої перспективи, вміння масштабно узгоджувати пропорції людського тіла з архітектурними пропорціями, узгоджувати основні композиційні маси ритмічно і завдяки цьому досягати необхідного емоційного втілення символічної для християнського світу події.

Оригінальністю вирізняється форта титулу Євангелія, надрукованого 1636 р. Михайлом Сльозкою на замовлення Львівського братства (опис 253). Підпис у долішньому лівому куті засвідчує авторство видатного українського гравера Іллі [30, с. 137]. Центральна частина титулу – архітектурна конструкція з арковим отвором, у площині якого надруковані назва і вихідні дані книги. Та «за основу композиції, – звертає увагу Яким Запаско, – тут уже служить не традиційна архітектурна арка, як це було у попередніх друках (хоча й архітектурні мотиви ще збережені), а рослинна орнаментика (в'юнки, пагінці виноградної лози, доповнені своєрідно скомпонованими в ній фігурними зображеннями). Він [гравер] сміливо перейшов від ускладненої архітектурно-барочної композиції титульного аркуша до більш народного в своїй основі декоративного твору. Виноградна лоза, виноградні грона, використані в цьому титулі, були улюбленими мотивами багатьох видів народного мистецтва того часу» [31, с. 137]. Назву «Євангеліон» виділено великим красивим шрифтом на тлі вишуканої композиції з рослинного орнаменту, яка заповнює верхню частину площини аркового отвору. Над антаблементом, карниз якого прикрашений трилисниками, розміщено трифігурну композицію «Деїсіс» – Ісус Христос на троні та Богоматір й Іоанн Хреститель у молитовних позах по сторонах. На горизонтальній площині масивного цоколя, декорованого волютами, зображено в овальному медальйоні багатофігурну композицію «Успіння Пресвятої Богородиці» у її традиційному іконографічному варіанті. Центральна частина титулу обрамлена з трьох боків зображеннями єван-

гелістів, апостолів, пророків в овальних «медальйонах», утворених плетінням виноградної лози. Гравер Ілля демонструє надзвичайно високу майстерність володіння складною технікою дереворізу – чистота ліній і штрихування, точність і виразність малюнку, завершеність щонайменшої деталі та бездоганне композиційне і декоративне чуття.

Набутим досвідом гравер Ілля сповна скористався в роботі над фортою титулу до «Патерика Печерського» (Київ, друкарня Лаври, 1661; опис 402; іл. 11). Він відмовився від архітектурної композиції арки з антаблементом і цоколем, але значно збагатив декоративну складову рамки титулу: зображення печерських святих, розміщених у сплетіннях виноградної лози, святинь Києво-Печерської лаври – ікони «Успіння Пресвятої Богородиці», Свято-Успенського собору, надзвичайно ефектно виділяються світлим на чорному тлі. Лінія і штрихування досягають неперевершеної ювелірної досконалості.

Тенденція відмови від «ускладненої архітектурно-барочної композиції титульного аркуша до більш народного в своїй основі декоративного твору» простежується в виданнях різних українських друкарень від самого початку їхньої діяльності. Автор графічного оформлення титулу книги Кирила Ставровецького «Євангеліє учителное» (опис 121), що була видана 1619 р. у рохманівській друкарні, рішуче відмовляється від архітектурної композиції арки і прикрашає вхідну сторінку широкою прямокутною рамкою. У плетіннях соковитого рослинного орнаменту майже непомітні зображення в квадрифолях пророка царя Давида та праведного Якова з драбиною, в овальних медальйонах сцени жертвопринесення Авраама та Мойсея, двох янголів у динамічних позах у нижній частині рамки.

У новгород-сіверському виданні «Анфологійон» 1678 р. (опис 555; іл. 12) про архітектурний мотив арки віддалено нагадує прямокутна площа із завершенням у формі півкола, в яку скомпонована текстова частина титулу, і над заголовком пишна композиція рослинного орнаменту з голівкою янгола посередині. В художньому оздобленні форти, незважаючи на велику кількість зображених фігур і архітектури, домінує рослинний орнамент, який визначає її декоративну основу. У горішній частині форти зображена композиція «Деїсис» – на хмарах у центрі возсідає на веселі Христос у мандорлі, ліворуч і праворуч Богоматір та Іоанн Хреститель у молитовних позах, за якими розташовалося великими

групами воїнство Христа. Урочистість сцени визначають симетрична врівноваженість мас, чітка ієрархія в зображенні діючих осіб та ілюзія великої кількості учасників дійства, досягнутої засобом ізокефалії. У нижній частині форти в розкішному декоративному обрамленні барокового стилю (волюти, листя аканту, лавровий вінок) зображено Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському: в центрі – величну споруду Спасо-Преображенського собору, ліворуч – будинок бурси, праворуч – Петропавловську церкву і трапезну. Бокові площини широкої рамки титулу щент заповнені плетінням рослинного орнаменту, в квітах якого зображені погруддя святих: батьків Богоматері Йоакима й Анни, київських князів мучеників Бориса і Гліба, преподобних печерських Антонія і Феодосія й багатьох інших.

Декоративне начало домінує й у форті титулу «Службника» львівського видання (друкарня братства, 1681; опис 598; іл. 13). Центральну прямокутного формату площину з текстом обрамляє широка рамка, оздоблена соковитим рослинним орнаментом та фігурними зображеннями в круглих та овальних медальйонах, що імітують різьбу та живописні вставки іконостасів. У круглих медальйонах по центральних вертикальній і горизонтальній осях зображені відповідно сцени «Таємної вечері» й «Омовіння ніг» та образи святих Василя Великого й Іоанна Златоуста. В овальних медальйонах по чотирьох кутах – євангелісти Матвій, Марко, Лука та Іоанн з їхніми традиційними символами. Між бічними клеймами в сплетіннях орнаменту зображені маленькі фігурки янголів. Відчуття іконостасного декору підсилюється тим, що орнамент, подібно до золоченого різьблення, виділяється світлим рельєфом на чорному тлі.

Ми вже згадували титул книги «Акафисти з стихирами і канонами» (1693; опис 682) у зв'язку із зображенням Успенського собору та красвидів на печери Антонія і Феодосія. Але варто звернути увагу на те, як поєднані зображення святих і рослинного орнаменту, який майже щент заповнює широку рамку титулу. Всередині кожної квітки, як у медальйонах, зображені образи святих. Подібний прийом бачимо в заставці сторінки книги київського видання «[Косов Сильвестр]. О sacramентах» (друкарня лаври, 1657; опис 390). Але тут такі самі квітки та зображені в них образи Богоматері і святих виділяються світлим на чорному тлі, в «Акафістах» – на світлому. Крім того, святі зображені в квітках, що проростають двома пагонами з Успенського собору Києво-

Печерської лаври, сприймаються як цвіт православної Церкви, що надає глибокого символічного змісту титульній сторінці видання.

Повертаючись до титулів архітектурного типу, слід зазначити, що поряд із такими, які були безпосередньо пов'язані із фортою «Біблії» (1581) видання Івана Федорова, українські гравери розробляли свої оригінальні форти архітектурного типу на основі форм барокового стилю. Стриману динаміку і пишність архітектури національного бароко українські гравери чудово трансформували в графічних композиціях титульних аркушів. У форті до київського видання 1637 р. «Євангеліє учительне...» (опис 256; іл. 14), вирішеній у формах пишного барокового portalу, зображення двох янголів, які тримають корону (вгорі посередині перед прикрашеним волютами масивним фронтоном) і двох янголів, які тримають пишно обрамлений медальйон овальної форми із символами страждань Христа (унизу перед цоколем), можуть сприйматися і як скульптура, і як зображення живих істот. Образи євангелістів, розміщені на виділених для них площинах portalу, більше схожі на живописні вставки, а «натюрморти» із знарядь мученицької смерті Христа на стінах за пілястрами сприймаються невисокими рельєфами. А в цілому надзвичайно репрезентативний архітектурно-скульптурний ансамбль з живописними вставками та ще й прикрашений розкішними вазонами обабіч фронтона є чудовим обрамленням текстової частини титулу і достойною видання вхідною сторінкою.

Форту титулу львівського видання «Октоїха» 1644 р. (опис 323; іл. 15) – яскравий приклад «імітації» архітектурного барокового ансамблю олтаря церкви. Центральна площа у формі аркового отвору заповнена текстом: назва надрукована красивими великими літерами на тлі композиції з рослинного орнаменту, а вихідні дані – меншими літерами чорним та червоним кольорами. Архітектурну композицію форти увінчує масивний розірваний фронтон, прикрашений «скульптурою» Ісуса Христа на троні, розміщеною перед перегородкою надзвичайно складної форми й увінчаною масивним трикутним фронтоном. По сторонах, на бокових згинах розірваного фронтона, – «скульптури» символів євангелістів янгола (Матвія, ліворуч) і крилатого лева (Марка, праворуч). Унизу на бічних фронтальних площинах цоколя розміщені «рельєфи»: ліворуч – крилатого бика (символ євангеліста Луки), праворуч – орла (символ євангеліста Іоанна). Центральну частину цоколя прикрашає багатофігурна композиція

«Успіння Богородиці» в одному з іконографічних для української гравюри XVII ст. варіантів: у центрі – Ісус Христос у мандорлі тримає на руках душу Богородиці. По сторонах Ісуса стоять два єпископи в хрещатих омофорах і півколом з обох боків лежа, на якому покоїться тіло Богородиці, рівними групами (по 8 фігур) розташувалися присутні на цьому скорботному дійстві. У зображенні груп гравер відмовився від засобу ізокефалії, кожна постать зображена окремо, і ті, що зображені на передньому плані, затуляють лише частково інші фігури. У неглибокій ніші між бічними тумбами цоколя симетрична багатофігурна композиція, завдяки вдалому розміщенню дійових осіб зображеної сцени, сприймається як цілісний скульптурний ансамбль, подібний до таких, що доволі часто прикрашають барокові олтарі. Гравюра форти цього видання «Октоїха» через двадцять років була повторена в оздобленні титулу іншого видання друкарні львівського братства «Тріодь пісна» (1664; опис 416).

«Один з кращих титулів у стилі розвиненого бароко, – читаємо у Дмитра Степовика, – створив Л. Тарасевич до віленського Службника 1692 р. Його простота, краса і вишуканість справили значний вплив на українських, російських, білоруських і литовських граверів. Цей титул копіювався, зокрема, до видань Службника в Супраслі, Уневі» [32, с. 245]. Із таким висновком відомого дослідника українських стародруків не можна не погодитися, адже талант і вагомість новаторських шукань Леонтія Тарасевича загальновідомі. Що стосується титулу «Службника», то виконаний він більш гнучкою технікою мідериту, якою українські гравери XVII ст. до Тарасевича не володіли. На відміну від дереворізу техніка гравюри на міді значно розширювала можливості й спонукала художника до витонченої лінії, більш різноманітного штриха і, як результат, завершеності у відтворенні щонайменших деталей й широкої градації світла і тіні. У Леонтія Тарасевича, завдяки бездоганним тональним співвідношенням, матеріальність у зображенні архітектурних деталей і скульптур з твердого каменю доведена до граничної ілюзорності, а чистота ліній і штрихування, висока майстерність друку забезпечили надзвичайно красиву сріблясту тональність гравюри форти титулу.

Найскладнішими за змістом і насиченістю зображених сюжетів і персонажів, об'єднаних ретельно продуманою смисловою програмою, є такі титули, які умовно можна визначити, як титули символіч-

ного змісту, тобто такі, що найбільш повно виражали узагальнену ідею книги. Розробляли такі складні програми теологи, які добре розумілися на всіх тонкощах змісту й призначення видання, адже, наприклад, у форті «Требника» київського видання 1646 р. (опис 354; іл. 16), крім Розп'яття, зображено дев'ятнадцять сюжетів, сім з них ілюструють Сім таїнств православної церкви, а дванадцять ілюструють історію Ісуса Христа напередодні страти. У горішній частині форти посередині зображено «Розп'яття», від основи хреста якого відгалужуються два розлогі дерева з листям і плодами [33, с. 270]. По кутах на пагорбах, на тлі краєвиду панорами Єрусалима, в скорботі стоять Богоматір (ліворуч) та св. Іоанн (праворуч). Від Розп'яття розходить сяйво, і клубочаться хмари. З ран розп'ятого Христа жертвна кров стікає в клейма овального формату із зображеннями Семи таїнств православної Церкви, розташованих під композицією «Розп'яття» на бічних та нижній частині форти. Цикл розпочинає графічна мініатюра на сюжет першого із Семи таїнств – «Святого Хрещення» (угорі ліворуч). Гравер Ілля, якого дослідники вважають автором форти, в зображенні традиційного для українського мистецтва сюжету виявив блискучу композиційну майстерність – розташування фігур, їхнє масштабне співвідношення з ренесансною архітектурою храму з високими арковими склепіннями, глибина простору показана бездоганно вибудованою лінійною перспективою, створює відчуття простору, осяяного світлом Голуба – Духа Святого. Сюжет «Святого Миропомазання», зображений симетрично до попереднього, певною мірою своєю композиційною будовою перегукується із сценою «Святого Хрещення». Але якщо перша сцена сповнена високої урочистості, то в другій відчувається інтимність обстановки і трепетне ставлення батьків до обряду помазання святим миром їхньої дитини. Продовжують цикл графічні мініатюри із зображенням таїнства «Святого Причастя» (ліворуч) та «Святого Покаяння» (праворуч). У них також автор узгоджує основні композиційні маси, хоча кількість зображених персонажів та їхнє розташування суттєво відрізняються. Відповідно до суті обряду Святого Причастя, в ньому беруть участь багато людей, а сповідується віруючий наодинці із священником. У нижній частині форти розміщено в таких само за розміром і форматом клеймах графічні мініатюри із зображенням таїнств «Святого Священства» (ліворуч), «Святого Соборування» (посередині) та «Святого Подружжя» (праворуч). Кожна з семи

композицій циклу супроводжується підтекстовкою, розміщеною у відокремленій від зображення площині внизу овалу [34, с. 240–241]. Площини рамки титулу між великими клеймами із зображеннями таїнств, заповнені композиціями, присвяченими останнім подіям, що передували страті Ісуса Христа. Композиції розташовані строго у визначеному порядку послідовності подій, описаних у Новому Заповіті. Розповідь починається на лівому боці форти сценами «Темна вечеря» та «Омовіння ніг», зображеними у двох невеликих горизонтальних овалах, утворених плетінням рослинного орнаменту. Два наступних подібних овали містять сцени «Моління про чашу» та «Поцілунок Іуди». В нижній частині форти в чотирьох клеймах круглого формату, розташованих по сторонах великого центрального овального клейма, зображено «Нічний суд у Кайяфи» та три сцени знущання над Ісусом. Розповідь продовжується на правому боці форти, де сцени зображені попарно в клеймах овального формату: «Другий суд над Ісусом у Понтія Пілата» та «Пілат умиває руки» (нижня пара) і «Несення Христа» та «Прибивання до хреста» (верхня пара).

В українських кириличних виданнях XVII ст. приклади зображення на титульній ілюстрації такої кількості сцен, присвячених останнім подіям, що відбулися напередодні страти Ісуса Христа, зустрічаються не часто. А от в українських іконах XV–XVI ст. «Страсті Господні» розповідь може розпочинатися зі сцени «Воскресіння Лазаря» і закінчуватися сюжетом зустрічі Ісуса із своїми учнями після Воскресіння (ікони «Страсті Господні»: друга половина XV ст., Хрестовоздвиженська церква с. Здвижень, Лемківщина; початок XVI ст., с. Угерці, Лемківщина; друга половина XVI ст., Церква Воздвиження Чесного Хреста, м. Дрогобич Львівської обл.). В останній з названих ікон число клейм дорівнює двадцяти трьом, з них шістнадцять присвячені подіям до страти Ісуса Христа. Варто відзначити, що сюжет «Прибивання до хреста», який є в композиціях титулів київських видань («Требник»; 1646 р., та «Антоній Радивилівський. Венець Христов»; 1688 р.), у названих іконах відсутній.

Ідейно-символічний зміст програми титулу «Требника» видання друкарні львівського братства 1668 р. (опис 449) аналогічний київському. Але дещо змінилася іконографія зображення «Розп'яття» [35, с. 271] та скоротилася більше ніж удвічі кількість зображених сюжетів. Гравер Василь Ушакевич – автор титулу «Требника» 1668 р. – дещо ускладнив символіку

«Розп'яття» – «життедайні лози виростають не тільки з хреста, але і з ран розп'ятого Сина Божого. Пагони виноградної лози, наповнені символічною викупною жертвовою кров'ю Христа, ідуть у клейма, в яких зображено таїнства: Вінчання, Хрещення, Миропомазання, Одягання ряс, Помазання єлеєм, Причастя» [36, с. 274]. На відміну від київського видання, Василь Ушакевич у зображенні композиції «Розп'яття» відмовився від зображення саява та краєвиду Єрусалима і розмістив постаті Богоматері та св. Іоанна серед пагонів виноградної лози, обтяжених дозрілими гронами. Він також не включив у композицію титулу сюжету із зображенням подій напередодні страти Сина Божого.

Поряд з фортами з традиційною у вигляді аркового отвору або прямокутника площиною, призначеною для текстової частини, в українських кириличних виданнях XVII ст. зустрічаються такі, в яких текстова частина розміщена в площині іншого формату.

У титулі книги Лазаря Барановича «Меч духовний» (Київ, друкарня Лаври, 1666; опис 431; іл. 17) центральна площа, в якій розміщено назву і вихідні дані видання, окреслена не внутрішньою лінійною рамкою форти, а лінією, утвореною частинами абрисів зображень – сфери, постатей пророка царя Давида та апостола Павла з мечами, постаментів, на яких вони стоять, меча, що лежить між постаментами. В художньому оздобленні цієї вхідної ілюстрації видання саме поняття форти, як рамки для текстової частини титулу, розчиняється в складній і надзвичайно насиченій зображеннями композиції [37]. Та все одно, традиційна архітектоніка тут простежується у розподілі композиції на три яруси по горизонталі та їхньої рівноваженості.

У стилі зрілого бароко вирішена композиція титульного аркуша книги Дмитра Туптала [Ростовський] «Руно орошеное» (Чернігів, 1696; опис 707). Центром композиції є оздоблений пишними волютами медальйон у формі тетраконху, в площині якого скомпоновано текстову частину: назву видання, детальне описання змісту та вихідні дані. Навколо центрального медальйону розміщено п'ять овальних медальйонів з майстерно виконаними графічними мініатюрами. Вгорі в центральному овальному, видовженому по горизонталі медальйоні вміщено композицію «Трійця» – на хмарах Бог-Отець зі скіпетром і державою (праворуч), Ісус Христос з масивним хрестом (ліворуч) і над ними Голуб – Дух Святий, від якого розходить саяво. Ліворуч в овальному медальйоні

вертикального формату зображено на постаменті на повний зріст Богоматір у молитовній позі. З обох сторін Марію підтримують два янголи із розправленими крилами в стрімкому польоті, які неначе намагаються відірвати її від постаменту і злетіти на небо. Праворуч зображено характерний для греко-католицького іконографічного варіанту образ «Непорочна Діва»: у нижній частині вертикального овалу – постаті Йоакима та Анни, які стоять на колінах у молитовних позах. З їх грудей проростають пагони, що переплітаються і завершуються великою квіткою, схожою на лілею. Всередині квітки погрудне зображення Пресвятої Діви Марії. У нижніх двох медальйонах – композиції, присвячені історіям з життя Богоматері: «Різдво Марії» та «Введення до храму». Багатофігурні сцени цих мініатюр вдало скомпоновано у формат овалів, видовжених по вертикалі. Усі вільні від зображених медальйонів площини титулу заповнені натюрмортами з листя і плодів, що значно підсилює його декоративну пишність та репрезентативність як вхідної сторінки видання.

Показово, що у виданні київської друкарні Лаври 1688 р. – книги Антонія Радивиловського «Вѣнец Христов» (опис 645; іл. 18) – овальний формат площини, виділеної гравером для текстової частини титулу, утворений обрамленими рослинним орнаментом круглими медальйонами, нагадує вінок з квітів. Таким оригінальним формальним засобом гравер Іван Реклинський «проілюстрував» назву твору «Вѣнец Христов». А набором сюжетів, зображених у медальйонах, серед яких половина традиційно відноситься до Пасійного циклу [38] (Умивання ніг, Моління про чашу, Христос перед первосвященниками, Бичування Христа, Наруга, Несіння хреста, Прибивання до хреста, Розп'яття), він втілює ідею жертвовної місії Ісуса Христа заради спасіння людства.

У горішній частині форти алегорична композиція «Благословен Венець Лету Благости Твоєя». У центральній частині зображено «Святу Трійцю»: Бога-Отця на троні, який покладає на голову Бога-Сина вінок. Біля підніжжя трону – у сяйві Голуб-Дух Святий, від якого стрічка з текстом «*Благословення Господнє*» спрямована на Богоматір, зображену в горішньому центральному медальйоні алегоричного «вінка». Ліворуч від трону, на якому сидить Бог-Син, зображені на хмарі архангели із пальмовими гілками. Над ними – стрічка з написом «*Видим Ісуса за пріятие смерти славою и честію венчання*». Праворуч від Бога-Отця

зображено на хмарі Христа Еммануїла, який покладає вінки на голови людей, що з пальмовими гілками в руках двома групами стоять перед Ним на колінах. Ця композиція супроводжується розгорнутим сувоем з написом: *«Видехъ въ Сіоне несоучтенный сонмъ людей, посредеже ихъ Юноша высочайший возрастомъ паче всехъ, иже полагаше Венцы на Главу коегождо. 3-я Книга Ездры: глава 2»*. У нижньому регістрі композиції «Благословен Вінець...» ліворуч зображено постать жінки з лавровою гілкою і розгорнутим сувоем, яка, відповідно до супроводжуючого напису над її головою, символізує Милість. За нею зображено дві жіночі постаті та людей, які тягнуться до вінків, що їм простягають янголи з неба. Праворуч розміщено схожу за композицією сцену: постать жінки із важелями та розгорнутим сувоем, яка, згідно із написом над її головою, символізує Істину. Перед нею літній чоловік уважно дивиться на шальки терезів. Праворуч від них зображено ченця і людей, які зігнулися під масивними хрестами, а під хмарию – янголів, які простягають їм вінки. На сувоях, відповідні до змісту цих сцен, тексти із Святого Письма. У середній частині форти, ліворуч і праворуч у квітках, що проростають з медальйонів великого овального «вінка», зображено погруддя чотирьох євангелістів і святих Миколая та Іоанна Златоуста з книгами в руках. У нижніх кутах форти розміщено постаті святих Києво-Печерської лаври на чолі з її засновниками – преподобними Феодосієм (лівий кут) та Антонієм (правий кут), які тримають розгорнуті сувої з текстом. Вражає фантазія і майстерність, з якою гравер об'єднав обумовлені програмою алегоричні та євангельські сцени, образи святих, тексти, орнаменти в цілісну, сповнену урочистості й декоративної вишуканості композицію.

Введення мотиву зображення (вінка, ключа, огорожі), що ідентичний першому слову в назві книги, мабуть пов'язано із бажанням гравера, замовника, автора програми титулу одразу звернути увагу читача на конкретний і алегоричний зміст назви видання. Надзвичайно оригінально цей засіб використано у форті титулу книги Антонія Радивиловського «Огородок Марії Богородиці» (Київ, друкарня Лаври, 1676; опис 531). На перший погляд здається, що композиція форти (текстова частина розміщена в площині, утвореній традиційним арковим отвором) мало чим відрізняється від багатьох подібних титулів. Але мотив огорожі тут не лише зображальний парафраз початковому слову назви,

а й символ надійного захисту світу Богоматері. У барокову раму медальйону із зображенням Богородиці Одигітрії вкомпоновані слова: «Вертоград заключень». Вертоград – (сад) заключений – символічний образ огороженого Раю, в якому (за ідейним задумом авторів програми титулу) разом з Богородицею мають перебувати Ісус Христос, святий Іоанн Предтеча і пророк Ілля, апостоли Петро і Павло, святі Андрій Первозваний та Іоанн Богослов, святі Василій Великий та Григорій Богослов, святі Іоанн Златоуст та Миколай, святі цар Володимир та великомученик Георгій Побідоносець, святі мученики князі Борис і Гліб, преподобні печерські Антоній і Феодосій, а також київська святиця – Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври. І цей Світ православної святості надійніше за будь-які кам'яні мури захищає Оранта – Богоматір Нерушима Стіна, зображена в круглому медальйоні в центрі горішньої частини форти. Такий символічний зміст цієї надзвичайно цільної, насиченої зображеннями і текстами, композиції форти, створеної талановитим українським гравером, який залишив нам лише свою монограму: АК.

Велику популярність на початку другої половини XVII ст. мала праця Іоанікія Галятовського «Ключ разумѣнія», яка витримала три видання – одне в Києві (1659 р.) та два у Львові (1663 та 1665 рр.).

У київському виданні «Казання приданьи до книги Ключ разумѣнія названої» 1660 р. (опис 398), над художнім оздобленням якого працювали гравер Ілля та гравер монограми ТП, титульний аркуш має традиційний вигляд аркового типу: в площині аркового отвору розміщена текстова частина з назвою та вихідними даними видання; по кутах форти в круглих медальйонах зображені євангелісти; на пілястрах постаті апостолів Петра і Павла на повний зріст; у центральному горішньому овальному медальйоні – Лик Нерукотворний, у центральному нижньому овальному медальйоні – святий Миколай. Подібні титули досить часто зустрічаються в різних за змістом і призначенням виданнях.

Зовсім інший тип титульного аркуша бачимо в першому виданні твору Іоанікія Галятовського «Ключ разумѣнія», надрукованого 1659 р. в Києві (опис 395). Впевнено не можна стверджувати, хто автор ідеї такого оригінального задуму – гравер Євстратій Д., підпис якого розміщений на видному місці в нижній частині, чи сам Іоанікій Галятовський. А може це плід колективної фантазії? Традиційний мотив архітектури порталю із арковим отвором тут збережений, але він має суттєве

доповнення: назва та вихідні дані книги розміщені не в площині аркового отвору, а в площині головки величезного ключа, зображення якого закриває майже половину «порталу». Головка ключа має форму серця. На стрижні ключа, який займає по вертикальній вісі всю центральну частину площини аркового отвору, розміщена цитата з Євангелія від св. Луки: «Горе вам, законникам, бо взяли ви ключа розуміння: самі не увійшли, і тим, хто хотів увійти, боронили!». (Лука, Гл. 11, в. 52) [39]. З обох боків у площині аркового отвору зображено два срібних роги (ліворуч) та скрижалі (праворуч), які супроводжуються цитатами з Біблії: «І Господь промовляв до Мойсея, говорячи: «Зроби собі дві срібні сурми...» (Книга числа. Гл. 10, вірш 1–2); «І промовив Господь до Мойсея: «Витеши собі дві кам'яні таблиці...» (Книга вихід. Гл. 34, вірш 1).

Аркова площа фланкована масивними пілонами, до яких приликають круглі стовпи. На фусті стовпів розміщено цитати, що розкривають їхній символічний зміст: «І поставив він ті стовпи до притвору храму. І поставив він правого стовпа, і назва ім'я йому: Яхін [лівий стовп]; і поставив стовпа лівого, і назвав ім'я йому: Боаз [правий стовп]» (Перша Книга Царів. Гл. 7, вірш 21). Привертає увагу, що зображені гравером стовпи майже ідентичні словесному їх описанню в Біблії: «І він відлив два мідяні стовпи... І зробив він дві маковиці, щоб дати на верхи тих стовпів... А на тих маковицях, що були на верхах стовпів, було мереживо плетеної роботи... А маковиці, що наверху тих стовпів, були зроблені як лілеї... І маковиці на обох стовпах також зверху, навпроти випуклими, що збоку мережива» (Перша Книга Царів. Гл. 7, вірш 15–19). Горішню частину форти – антаблемент арки – прикрашають три сюжетних композиції. В центрі, в пишному бароковому медальйоні овального формату, – композиція Коронування Марії: посередині Богоматір на колінах у молитовній позі, праворуч – Бог-Отець з папською тіарою та скіпетром, ліворуч – Ісус Христос і над ними в сяйві Голуб – Дух Святий. Корону над головою Марії тримають Бог-Отець і Бог-Син. Вдало вписана в коло ця традиційна за іконографією сцена із точним дотриманням ієрархії масштабу в зображенні фігур фланкована двома медальйонами восьмигранного вертикального формату. Ліворуч зображено сіяча в полі, праворуч – вершника в короні, який цілиться з лука. Композиційно горішній «триптих» вдало врівноважений двома овальними медальйонами, розміщеними по кутах нижнього регістру форти.

У цих медальйонах зображені епізоди, пов'язані з розповіддю про Самсона в Книзі Суддів: ліворуч – «...і звернув із дороги побачити падло лева, – аж ось рій бджіл у тілі того лева та мед. І він вишкріб його на свою долоню, і пішов, і їв та й їв... (Гл. 14, вірш 8, 9); праворуч – «І пробив Бог джерело, що в Лехі, і вийшла з нього вода, – і він напився, і вернувся його дух, і він ожив» (Гл. 15, вірш 9). Кожне сюжетне зображення форти супроводжується відповідною цитатою з Святого Письма.

Ключ як зображальний «парафраз» першого слова назви книги був повторений гравером Лукою (підпис у правому нижньому куті) у художньому оздобленні титулу львівського видання книги Іоаникія Галятовського «Ключ розуменія» (друкарня Михайла Сльозки, 1665; опис 420; іл. 19). Але на цьому запозичення і закінчуються. Гравер Лука значно підсилив відчуття конструктивності й об'єму архітектури. Він радикально скоротив сюжетні композиції з п'яти до одної, замінивши їх алегоричними зображеннями злитків срібла, меча, молотка і рясного дощу, відмовився від збагачення стовпами пілонів, які прикрашають у нього зображення гусел і труби, показав перспективу двоступінчатого масивного цоколя. Усі зображення, як і в попередній форті, супроводжують цитати з Святого Письма. А в цілому композиція форти стала значно лаконічнішою і монументальнішою.

Титул книги Іоаникія Галятовського «Небо нове» (Львів, друкарня Михайла Сльозки, 1665; опис 422; іл. 20) – приклад поєднання цитування текстів Святого Письма та зображень, що їх ілюструють або символізують. Традиційна форма форти, характерна для різних за змістом книг, тут замінена зображенням астрологічного кола, в середині якого розміщені назви та вихідні дані видання. У широкій рамці кола, поділеній на вісім площин, розміщені зображення образу Богоматері, місяця (з обличчям у профіль), сонця (з обличчям у фас) і шестикутних зірок. У чотирьох кутах титульного аркуша – зображення хмар, що клубочаться. Кожне зображення окремо супроводжується відповідною йому цитатою з Біблії, і, таким чином, назва книги «Небо нове з новими звєздами сотворенное...» та її ідейний зміст наочно представлені читачеві.

Наше дослідження художнього оздоблення титульної ілюстрації як найважливішого елемента українських стародруків XVII ст. не претендує на повноту висвітлення й мистецтвознавчого аналізу. Адже й кількість видань, доступність до них, вивчення й осмислення численних про-

блем, пов'язаних з типологією титулів, прочитання складних програм їхнього художнього оздоблення, насичених зображеннями сюжетних композицій, образів, алегорій, символів, декору тощо – це надзвичайно важке завдання. Воно ускладнюється тим, що художнє оздоблення титулів українських кириличних стародруків спеціально не досліджувалося. В основному ця тема лише побіжно намічена в загальних працях, присвячених історії української книжкової графіки: мистецтвознавчий аналіз титульної сторінки – типи композицій, сюжети та образи, їхня іконографія, алегоричні зображення, декор, нарешті характерні відмінності в підходах українських граверів до художнього їх оздоблення – частогусто залишався поза увагою дослідників. Винятком залишаються праці Яким Запасака, Дмитра Степовика та Григорія Логвина, присвячені мистецтву книги в Україні, в яких художні особливості титулів українських стародруків аналізуються на окремих прикладах у контексті висвітлення творчості гравера або загальної характеристики художнього оздоблення книг, виданих різними друкарнями.

У результаті нашого дослідження титулів українських кириличних видань XVII ст. ми дійшли висновку, що цей елемент художнього оздоблення книги засобами графічного мистецтва для авторів, замовників і граверів був надзвичайно важливим і йому приділялася відповідна увага. Замовники й автори довіряли цю роботу кращим майстрам або використовували вже готові дошки-кліше, вони брали активну участь у розробці програми титулу або були її авторами. Велику роль тут відігравали традиції і смаки, обумовлені модою і стилем часу, рівень освіти, інтелект замовника й автора програми і, зрозуміло, талант гравера, його майстерність. Щодо майстерності українських граверів, то вона була, переважно, на надзвичайно високому, можна сміливо стверджувати, європейському рівні. Більшість граверів блискуче володіла надзвичайно складною технікою дереворізу, яка вимагає від майстра досвіду й обережності в процесі вирізання тонких ліній і штрихування впоперек текстури дошки подовженого розпилу. В титулах можна побачити чимало багатофігурних, із чітким зображенням щонайменших деталей композицій, розмір яких всього-на-всього три – чотири сантиметри по більшій стороні.

Мініатюрний формат не був перешкодою, коли це було необхідно, будувати композицію за всіма законами лінійної перспективи, виявляти об'єм, засобами графічного мистецтва передавати текстуру твердого

каменю або дерева, імітувати скульптуру або монументальний живопис на поверхні стіни, іконописний образ, передавати матеріальність металу, тканини, зображувати хмари, що клубочаться, промені саява. Технічні можливості дереворізу, особливо коли гравер має справу із мініатюрним форматом, диктують свої закони передачі емоційного стану зображених персонажів. Тут практично неможливо передати почуття героя через вираз обличчя.

Українські гравери відтворювали емоції зображених персонажів, їхню реакцію на дійство не мімікою обличчя, а точно знайденими позами, рухами, жестами. Вміння зображати фігуру в різноманітних складних ракурсах, підкреслювати статичне положення фігури або навпаки зображувати її в динамічному русі, узагальнювати форму, опускаючи дрібні, неважливі деталі заради художньої виразності – все це свідчення високої майстерності українських граверів. Вони сміливо й одночасно тактовно вносили свої композиційні зміни в традиційні іконографічні схеми, вирішуючи складні завдання режисури в зображенні багатофігурних сцен у замкненому просторі. Композиційна майстерність українських граверів, насамперед, виявляється у вмінні розміщувати в площині будь-якого формату і багатофігурну композицію, і одну фігуру – будь-яке зображення. Сцени на однаковий сюжет органічно композиційно вирішувалися і в прямокутнику, і в квадраті, і в трикутнику, і в колі, овалі, шестиграннику, восьмиграннику, горизонтальному, вертикальному тощо. Будь-який формат площини не був проблемою для граверів, як і органічне поєднання предметних зображень (фігури, погруддя, голови, тварини тощо) із рослинним орнаментом. Вони блискуче володіли прийомами організації як об'ємно просторових, так і плоских фризівих композицій. Для створення ілюзії великої кількості людей в багатофігурних композиціях часто-густо використовували іконописний формальний засіб ізокефалії. Вільне володіння лінією, тоном, контрастом чорного – білого значно урізноманітнювало й збагачувало графічну мову, забезпечувало високий рівень художньої виразності титульних ілюстрацій. Наприкінці XVII ст., після приїзду Олександра та Леонтія Тарасевичів до Києва, українські гравери познайомилися із новою графічною технікою мідериту, яка надавала значно більше технічних можливостей для реалізації творчого задуму. Українська гравюра XVIII ст, а з нею і художнє оздоблення титульної ілюстрації значно збагачуються новими досягненнями.

В українських кириличних виданнях XVII ст. переважали композиції титулів, в яких назва і вихідні дані видання розміщувалися у центральній площині формату аркового отвору або прямокутника. Але є чимало прикладів намагання граверів знайти інші, оригінальні рішення. У XVIII ст., у період розквіту українського бароко, варіювання формату площини для тексту назви та вихідних даних книги в титулах суттєво урізноманітнювалося.

Змістовне наповнення – окрема тема в дослідженні художнього оздоблення титулів українських кириличних видань XVII ст. Тут ми бачимо ілюстрації на сюжети зі Старого і Нового Завіту, апокрифічних текстів (історії з життя Ісуса Христа і Богоматері, святих апостолів і пророків, святителів). Детально, подекуди, проілюстровані сцени Страстей Господніх. Надзвичайно цікавими є композиції, що ілюструють притчі Ісуса Христа, пісні біблійних царів Соломона та Давида. На особливу увагу заслуговують зображення преподобних Антонія і Феодосія Печерських, святих Бориса і Гліба, Володимира й Ольги, Андрія Первозванного, краєвидів Києво-Печерської лаври, архітектури Свято-Успенського собору, монастирів і церков Чернігова і Новгород-Сіверського, головної святині Києво-Печерської лаври – чудотворної ікони Успіння Пресвятої Богородиці, герби видавництва і замовників, мотиви національного орнаменту – тобто все, що пов'язане з історією та культурою України і надає титулам національного колориту. Майже обов'язковим елементом форти українських видань XVII ст. є написи, що супроводжують зображення. В основному позначаються імена святих та назви сюжетів, іноді алегоричних образів, а також цитуються біблійні тексти. Надзвичайно різноманітною є форма розміщення і подачі текстів. Найбільш характерні написи – у вигляді рівної і хвилястої стрічки, рядка, розгорнутого сувою, на розвороті книги, у медальйоні, розташовані по горизонталі, вертикалі, діагоналі, колу, овалу тощо. Основна функція цих написів зрозуміла – надати пояснення до зображення, але вони є і додатковим формальним засобом у декоративному оздобленні титулу.

Особливу роль у художньому оздобленні титулів відіграють орнаменти – переважно рослинні (виноградна лоза, листя аканту, стебла, пагони, листя, квіти, плоди, натюрморти з плодів і квітів), значно менше геометричні. Серед орнаментальних мотивів часто зустрічаються такі, що походять з форми рослин місцевої флори. Орнаменти не лише

заповнюють вільні від зображень площини титульної сторінки, вони об'єднують їх у цільну зображально-декоративну композицію; іноді, як у випадку із зображенням образу святого всередині квітки, рослинний орнамент стає важливим елементом алегорії.

І насамкінець, – питання авторства титульних ілюстрацій. В українських кириличних стародруках XVII ст. гравери більше відомі за підписами на ілюстраціях всередині книги. На титулах авторські підписи зустрічаються не так часто. Участь того або іншого гравера в художньому оформленні книги, наявність його підпису під сторінковими ілюстраціями ще не дають підстав вважати саме його автором титулу. Підписи, що зустрічаються під ілюстраціями всередині видання, дають можливість шляхом порівняльного стилістичного аналізу зробити більш-менш вірогідні припущення щодо авторства титульної ілюстрації. З упевненістю можна стверджувати, що над титулами працювали найталановитіші й відомі гравери, такі як Ілля, Іван Реклинський, Лука, Євстратій Д., Леонтій Тарасевич та інші, які визначали тенденції розвитку і здобутки мистецтва української книги.

Автори статті висловлюють щирі подяку співробітникам відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ: заввідділом, доктору історичних наук Галині Іванівні Ковальчук, кандидату історичних наук Ірині Олегівні Ціборовській-Римарович, кандидату історичних наук Наталії Петрівні Бондар, молодшому науковому співробітнику Олені Олександрівні Железняк та іншим за допомоги в роботі над дослідженням.

Список використаних джерел

1. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: кат. изд., хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. – Вып. I: 1574 г. – I половина XVII в. / сост.: Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. – М.: Б-ка им. В. И. Ленина, 1976. – С. 6.
2. Барвінок В. Загальний огляд стародруків київських бібліотек / Володимир Барвінок // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. – 132–149; Клименко П. Українські ритодруки / Пилип Клименко // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. 114–124; Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі / Кость Копержинський //

Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. 75–82.; *Крип'якевич І. П.* До історії львівської гравюри в XVII в. / І. Крип'якевич // Бібліологічні вісти. – 1926. – № 1. – С. 80–83.; *Крип'якевич І. П.* З історії української графіки. Никодим Зубрицький / І. Крип'якевич // Світ. – 1917. – Ч. 4. – С. 61–64; *Крип'якевич І. П.* Причинки до словника українських граверів / І. Крип'якевич; Український науковий інститут книгознавства // Бібліологічні вісти. – 1926. – № 4. – С. 22–25; *Макаренко М.* Мистецтво книжки / Микола Макаренко // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. 94–100; *Маслов С. І.* Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. / Сергій Маслов // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. 31–67; *Маслов С. І.* Етюди з історії українських стародруків / С. Маслов; вступ. ст. Ю. Меженка // Українська книга XVI–XVII–XVIII ст. – К.: Держвидав України, 1926. – С. 77–152; *Маслов С. І.* Українська друкована книга XVI–XVIII ст. / С. І. Маслов; за ред. Ю. О. Меженка. – К.: УНІК, 1925. – 80 с. – (Науково-популярна бібліотека книгознавства; вип. 4); *Михайленко М.* Про київські стародруки XVII – початку XVIII ст. (1616–1721) / Микола Михайленко // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. 83–93; *Попов П. М.* Матеріали до словника українських граверів / Павло Попов. – К.: УНІК, 1926. – 141 с.; *Попов П. М.* Матеріали до словника українських граверів. – Додаток 1 / Павло Попов. – К.: УНІК, 1927. – 34 с.; *Попов П.* Початки друкарства у слов'ян / Павло Попов // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. 13–30; *Романовський В.* Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст. / Віктор Романовський // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. 68–74; *Січинський Є.* Стародруки Кам'янецького історико-археологічного музею / Є. Січинський // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень–Березень. – С. 170–171; *Січинський В.* Архітектура в стародруках / Володимир Січинський. – Львів: Печатня ОО. Василян у Жовкві, 1925. – [51 с.]. – (Збірки національного музею у Львові); *Січинський В.* До питання про автора гравюр українського перводруку / В. Січинський; Український науковий інститут книгознавства // Бібліологічні вісти. – № 3 (12). – 1926. – С. 58–61; *Січинський В.* Гравюри українського першодруку (До ювілею українського друкарства) / Володимир Січинський // Літературно-науковий вістник. – 1924. – Річник XXIII, Т. LXXXIII, Книжка VI. – За червень. – С. 150–158.

3. Макаренко М. Орнаментація української книги XVI–XVIII ст. / М. Макаренко; вступ. ст. Ю. Меженка // Українська книга XVI–XVII–XVIII ст. – К.: Держвидав України, 1926. – С. 153–218.
4. Там само. – С. 6.
5. Жолтовський П. М. Графіка / Історія українського мистецтва: у 6 т. / голов. ред. М. П. Бажан. – К.: УРЕ, 1968. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – С. 285.
6. Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська; вступ. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с. – (Пам'ятки історичної думки України). – С. 350.
7. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / Я. П. Запаско. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 311 с.
8. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Книга перша: (1574–1700) / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів: Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища школа», 1981–1984. – Книга 1–3.
9. Ісаєвич Я. Д. Книговидання і книгорозповсюдження // Історія української культури. Т. 3 – С. 795.
10. Гусева А. А. Украинская книжная графика второй половины XVII в. В собрании отдела редких книг Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина // Книга в России до середины XIX века / под ред. А. А. Сидорова и С. П. Луппова. – Л.: Наука, 1978. – С. 205.
11. Там же. – С. 207.
12. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: кат. изд., хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. – Вып. I: 1574 г. – I половина XVII в. / сост.: Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. – М.: Б-ка им. В. И. Ленина, 1976. – С. 448 с.
13. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи / Д. В. Степовик. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 235–247.
14. Там само. – С. 239–240.
15. Там само. – С. 245.
16. Там само.
17. Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків. XI–XVIII ст. / Г. Н. Логвин. – К.: Дніпро, 1990. – 490 с.
18. Там само. – С. 36.

19. Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська; вступ. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с. – (Пам'ятки історичної думки України). – С. 349.
20. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / Я. П. Запаско. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – С. 117.
21. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи / Д. В. Степовик. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 317.
22. Там само. – С. 240.
23. Тут і далі назва видання наводиться за каталогом *Запаско Я.П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Книга перша: (1574–1700) / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів: Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об'єднання «Вища школа», 1981. – 135 с., у дужках вказується номер каталожного опису.
24. Требник. Стратин. 1606 (опис 69); Іоанн Златоуст. Книга освященств. Львів, друкарня братства, 1614 (опис 95); Акафисти пречистій богородиці й Ісусу сладкому. Київ, друкарня Лаври, 1625 (опис 142); Дорофей авва. Поченія. Київ, друкарня Лаври, 1628 (опис 171); Старушевич Ігнатій Оксенович. Казане погребовое над тѣлом ясне освещеного князя... Ілії Святополка на Четвертнѣ Четвертенского. Київ, друкарня Лаври, 1641 (опис 289).
25. З дошки-кліше цієї гравюри були надруковані форти титулів й інших видань, зокрема, в книзі «Земка Тарас та ін. Імнологія си ест песнословіє... през дѣлатели в типографіи в даруночку низько принесена» (Київ, друкарня Лаври, 1630; опис 204).
26. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи / Д. В. Степовик. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 245.
27. Там само. – С. 242.
28. Перше послання св. Павла до коринтян. Гл. 11, вірш 25–26.
29. Володимир Стасенко в цьому пейзажі бачить натуралістично відтворений карпатський краєвид із хвойними та листяними деревами. – Див.: *Стасенко В.* Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини XVII ст. : особливості розробки та інтерпретації образу / Володимир Стасенко. – К.: Поліграфкнига, 2003. – 301 с.
30. Я. П. Запаско називає творцем цього титулу львівського гравера Георгія ієродиякона. Див.: *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / Я. П. Запаско. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – С. 137.
31. Там само. – С. 137.

32. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи / Д. В. Степовик. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 245.

33. «Ця цікава іконографія виникла із поєднання двох – ранньохристиянського «Розквітлого Хреста» з традиційним «Розп'яттям». Середньовічні західні автори твердили, що хрест, на якому розп'яли Христа, був зроблений із Дерева Пізнання, яке росло у Райському Саду і в час Розп'яття знову відродилося завдяки силі крові Спасителя». Див.: *Стасенко В.* Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини XVII ст.: особливості розробки та інтерпретації образу / Володимир Стасенко. – К.: Поліграфкнига, 2003. – 270 с.

34. «Чин Страстей практикувався і набув значного поширення як в унійній, так і в православній Церквах. Незважаючи на те, що Пасійні читання до кінця XVII ст. не були узаконені українською Церквою, однак Страсна тематика була добре відомою давній українській літературі як в анонімних лірницьких піснях, вертепних дійствах, так і у творах тогочасних богословів та письменників – Іоанікія Галятовського, Антонія Радивіловського, Івана Величковського, Георгія Кониського, Ігнатія Максимовича. Вже сам факт введення у середині XVII ст. митрополитом Петром Могилою католицького чину Пасій до «Требника» свідчить про те, що традиція ця глибоко вкорінилася у духовному житті тогочасної людини, релігійній свідомості та літургійно-обрядовій практиці». Див.: Там само. – С. 240–241.

35. «Такого типу «Розп'яття» особливо тісно пов'язане з алегоричною композицією «Христос–Виноградар», що розкривала відкупну жертву Христа. Поява такого типу зображень в українському мистецтві показова». Див: Там само. – 271 с.

36. Там само. – 274 с.

37. Надзвичайно складний алегоричний зміст має програма титулу; зображені гравером вражаючі картини видіння Іоанна Богослова та морської баталії, численні цитати із Святого Письма потребують окремого дослідження та осмислення.

38. Детально про іконографію Страсного циклу див: *Миляева Л. С.* Росписи Потелича / Людмила Миляева. – М.: Искусство, 1971. – С. 200; *Стасенко В.* Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини XVII ст.: особливості розробки та інтерпретації образу / Володимир Стасенко. – К.: Поліграфкнига, 2003. – С. 242–243.

39. Тут і далі цитування текстів наводиться за сучасним перекладом. Див.: Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту. – К.: Українське біблійне товариство, 1995.

Summary

At first the detailed art criticized analysis of titles in Ukrainian Cyrillic editions of XIIth century from the funds of the Section of old and rare books in V. I. Vernadsky National Library of Ukraine is carried out with the purpose to study their types and art characteristics. The main features in types of compositions are determined. Plots and images, iconography, allegories and decor are analysed. The main differences about how Ukrainian engravers approach the decoration of the title illustration is defined. The study notes that the title is an extremely important element of decoration books by the method of graphic art for many authors, customers and engravers, who have been working with Ukrainian book during the XIIth century. Customers and authors, who created the title often entrust this work for famous engravers of that time, who were the best masters on the European level.

Key words: title, fort, Ukrainian Cyrillic book, typology, art characteristic, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

1. «[Требник] Молитовник...». Острог, 1606.

2. «Біблія сирѣч книги ветхаго и новаго завѣта по языку словенску...».
Острог, 1581.

3. Памво Беринда «На рождество вѣршѣ для утѣхи православным хр[ис]тіаном». Львів, друкарня братства, 1616.

4. «Свангеліє учительне...». Крилос, 1606.

5. «Служебник». Стрятин, 1604.

6. Іоанн Златоуст «О воспитанії чад».
 Львів, друкарня братства, 1609.

7. «Анфологiон». Київ, друкарня Лаври, 1619.

8. «Іоанн Златоуст. Бесіди на 14 посланій апостола Павла». Київ, друкарня Лаври, 1623.

9. «Псалтир». Київ, друкарня Лаври, 1693.

10. «Апостол». Львів, друкарня Михайла Сльозки, 1639.

11. «Патерик Печерський». Київ, друкарня Лаври, 1661.

13. «Служебник». Львів, друкарня братства, 1681.

14. «Євангеліє учительне...». Київ, друкарня Лаври, 1637.

15. «Октоїха». Львів, друкарня братства, 1644.

16. «Требник». Київ, друкарня Лаври, 1646.

17. Лазар Баранович. «Меч духовний». Київ, друкарня Лаври, 1666.

18. Антоній Радивилівський. «Вѣнец Христов».
Київ, друкарня Лаври, 1688.

19. Іоанікій Галіатовський. «Ключ разумїня».
Львів, друкарня Михайла Сльозки, 1665.

20. Іоаникій Галятовський «Небо нове».
Львів, друкарня Михайла Сльозки, 1665.

УДК 025.171(0.32)(438):027.021(477-25)

С. О. Булатова,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

НЕВІДОМІ АВТОГРАФИ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ У ФОНДІ 332 ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Приділено увагу невідомим автографам праць польських авторів, зокрема літераторів, перекладачів, композиторів. Висвітлено джерелознавчий аспект дослідження рукописних пам'яток з полоніки у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Ключові слова: полоніка, автограф, рукопис, публікація, авторство.

У нещодавно описаному фонді 332 «Рукописи та документи духовних, навчальних інституцій та приватних осіб польського походження середини XVI – початку XX ст.», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, серед різноманітних, переважно історично-церковних документів, виявлені та описані автографи творів польських авторів, перекладачів, композиторів. Незважаючи на їхній різномірний та фрагментарний характер, жанрову приналежність та зміст, кожний з цих невідомих авторських рукописів з полоніки заслуговує на особливу увагу та ретельне студіювання з точки зору літературознавства, текстології, музикознавства та, в широкому сенсі, – історії культури.

Одним з найбільш ранніх у хронологічному відношенні автографів творчих праць у фонді є рукописний переклад військового трактату «Zasady nauki artylleryi» («Основи науки артилерії»), у двох частинах, 1819 р. (ф. 332, № 355).

Після приєднання до Російської імперії Царства Польського головнокомандуючим польської армії був призначений Великий князь Константин, який почав вживати негайних заходів для становлення Польських збройних сил. Так, за його наказом, Ян Косинський, капітан артилерії

й кінної гвардії, переклав низку праць для польських військових фахівців, зокрема, в 1819 р. – польською мовою ґрунтовний трактат «Zasady nauki artylleryi». Cz. 1–2. (ф. 332, № 355). Незабаром, у 1820 р., «Zasady nauki artylleryi» було опубліковано друкарнею урядової комісії війни у Варшаві, й праця стала своєрідним компендіумом для канонерів [1].

Рукопис форматом у 4°, у зеленій шкіряній саф'яновій оправі з тисненням та золотим обрізом. Обсяг ч. 1 – 306 с. авторської пагінації, ч. 2 – 247 с. Текст трактату, написаний каліграфічним курсивом, рясніє таблицями й розрахунковими формулами [2]. Наприкінці книги також вміщено літографовані таблиці I–XIII, але їх фактично 14, – сьома має додаток. Літографії для книги було замовлено й відбито в бюро штабу інтендантства Генерального Війська у Варшаві в 1819 р., як зазначається зліва на аркушах. На кожному аркуші справа також зафіксовані й конкретні прізвища граверів-військових: Бельський, Квасньовський, підофіцери пішої артилерії; Полякевич, поручик пішої артилерії [3].

Згідно з дедикацією французькою мовою, праця з теорії артилерії призначалася для польських артилеристів і була перекладена з російського друку Головного артилерійського управління в Санкт-Петербурзі з присвятою Великому князеві Константину. Згадаємо, що, крім цього трактату, Яном Косіньським, також за дорученням Великого князя, було здійснено ще кілька польськомовних перекладів військових праць з російської та французької мов стосовно фортифікації і способів виробництва пороху [4].

Збережений автограф – попередній варіант праці, або первісна редакція, має незначні текстологічні розбіжності з варшавським друкованим примірником 1820 р. Співставляючи рукопис із друком, зазначимо, що відрізняються лексичні та синтаксичні елементи, а також структура тексту. Це дає змогу простежити процес перекладацької роботи Я. Косіньського, зокрема, відносно того, як змінювався й вдосконалювався текст. Так, відмітимо лексичні зміни: замість «fortesa» в рукопису – «twierdza» в друці, або російське написання «палуба» – в друці це слово вживається польською та деякі інші розбіжності. Розділи рукописної частини 2 складаються з 254 параграфів, на відміну від друку – з 253. Безумовно, всебічний аналіз рукопису та залучення архівних джерел з польських сховищ стосовно Я. Косіньського відкриє нові сторінки в історії перекладу згаданого військового трактату.

Ще більш загадковим автографом польського походження є рукопис «Rys historyczny początku i wzrostu miasta Warszawy i okolic», т. 1 («Історичний нарис про зародження і розбудову м. Варшави та околиць») (ф. 332, № 325). Адже ані автор, ані дата створення цього твору не вказані на титулі рукопису. За тематикою він належить до «varsavianaе», присвячений історії Варшави – від заснування міста до тогочасної епохи, тобто першої третини XIX ст.

Первісна назва розвідки – «Warszawa i okolice w 1827 roku» – у рукопису перекреслена [5]. Утім, не зафіксована дата її написання. Однак можемо припустити, що праця незабаром була доповнена і відноситься до 1727–1729 рр. Найпізніша дата вказана в тексті – 1829 р. Згадка в параграфі X про перебування автора в цьому році в Угорщині доводить, що текст був написаний не раніше 1829 р. та не пізніше листопада 1830 р. (про це див. нижче) [6].

Автор розпочав розвідку історичним екскурсом у минуле польської столиці. Далі, в параграфах II–V, висвітлені географічне положення та населення міста, наявні відомості про давні пам'ятки – катедральний костел Св. Яна, костел бернардинів, костел кармелітів, Королівський замок, колону Зигмунта.

Інтерес становлять реалії варшавського життя напередодні польського повстання 1830 р., описані в параграфах VI–VIII. Крім старовинних вулиць, історичних пам'яток, палаців, костелів, кляшторів, згадуються шпиталь Немовляти Ісуса, Будинок Комісії скаргу, палац Польського банку, Національний театр тощо. На особливу увагу заслуговують описання академічних, науково-культурних установ та закладів тогочасної столиці – Варшавського королівського університету, Варшавського королівського товариства друзів науки, Публічної бібліотеки, Ботанічного саду та Обсерваторії.

У параграфах IX–X окремо розглянуто національні свята та звичаї поляків у порівнянні їх із звичаями близьких слов'янських народів. Наприкінці історичного нарису, в параграфах XI–XIII, стисло характеризуються околиці Варшави (у тогочасному розумінні) та їхні найцікавіші пам'ятки. Автор описує чудові варшавські околиці – Уяздув, Лазенки, Бельведер, Мокотув, Вілянув, цвинтар у Повонзках, Маримонт, Беяни, Рашин, Яблонна, Непорент тощо.

Згаданий рукопис форматом у 4°, складається з 13 тематичних параграфів і 211 с. авторської пагінації (арк. 72–77 відірвані й збереглися лише

у фрагментах), або 124 арк. Текст містить посилання й наприкінці – примітки до I тому [7].

Цілком очевидно, що рукопис був призначений до друку, оскільки наявні численні помітки, авторські правки, вставки із спеціальними підготовчими до друку позначками. Також наявні цензурні позначки (т. зв. «parafki»). Про підготовку до друку свідчить приписка наприкінці рукопису від 8 листопада 1830 р. Лубковського, президіяльного референта у Варшаві: «Niniejsze rękopism na każdej karcie zaparafowane, pozwala się drukować, z warunkiem okazywania w korektach dla zwykłego sprawdzania») («Рукопис на кожному аркуші підписаний, дозволяю друкувати за умови звірки коректури») [8].

Хоча ім'я автора цього історичного нарису не зазначено, вдалося встановити, що твір належить Казимежу Владиславу Вуйціцькому [9]. Рукопис подібний до його твору «Opis miasta Warszawy i jej okolic». Повністю твір взагалі ніколи не публікувався, він відсутній у бібліографії К. Естрайхера. Але вибрані частини праці «Rys historyczny początku i wzrostu miasta Warszawy» (або дещо інша назва – «Opis miasta Warszawy i jej okolic») друкувалися на шпальтах польського часопису гуманітарного напрямку «Dziennik Warszawski» в 1827 та 1829 рр. під редакцією Яна Казимежа Ординця [10]. Так, було видано в 1827 р. у трьох номерах – № 26 – «Kościół katedralny Śgo Jana» (із допискою [перекл. наш], що це – витяг з «Opisu miasta Warszawy i jej okolic» К. В. Вуйціцького), у № 27 – «Kościół XX. Bernardynów» (із подібною допискою), у № 31 – «Zamek Królewski w Warszawie», та в 1829 р. – у № 45 – «Rys historyczny początku i wzrostu miasta Warszawy» (із показовою допискою, що це витяг із «Opisu historycznego miasta Warszawy», який є в рукописі).

Отже, після останньої журнальної публікації 1829 р. рукопис, як зазначено вище, знаходився в процесі підготовки його автором до друку. Проте навряд чи він був опублікований взагалі, враховуючи напружену політичну ситуацію в зв'язку з польським повстанням 1830 р. та участь у ньому автора рукопису – Казимежа Владислава Вуйціцького (1807–1879), мандрівника, письменника, історика літератури, видавця. Він брав участь у літературному житті Варшави, дебютував у часописі «Dziennik Warszawski» у 1827 р. У 1827–1830 рр. Вуйціцький багато мандрував, зокрема відвідав Угорщину (до речі, саме цей факт побіжно згаданий у тексті рукопису). Після поразки польського

повстання 1830 р., в якому К. В. Вуйціцький брав участь, він перебував у вигнанні, зокрема на Покутті, та підтримував творчі зв'язки з львівськими літераторами. У 1834 р., після повернення до Царства Польського, був ув'язнений у Замості. Згодом, у 1843 р., оселився на постійно у Варшаві, був архівістом і бібліотекарем Сенату, а далі, в 1862 р., – управляючим друкарнею Комісії Справедливості. Одночасно Вуйціцький займався публіцистикою та видавничою справою, активно співпрацював з популярними польськими часописами та виданнями, зокрема, з 1850 р. редагував «Biblioteka Warszawska», і був членом деяких редакцій. Тривалий період він – хронікер варшавського культурного життя. Крім фрагментів з «Opisu miasta Warszawy», К. В. Вуйціцький опублікував низку творів, комедію, повісті, розвідки зі слов'янського та польського фольклору й старожитностей тощо [11].

«Rys historyczny początku i wzrostu miasta Warszawy i okolic», або «Opis miasta Warszawy», належить до раннього періоду творчості К. В. Вуйціцького. Згодом літератор неодноразово звертався до варшавської тематики, зокрема присвятив цвинтареві в Повонзках розвідку «Cmentarz rowązkowski pod Warszawą» (Warszawa, 1855, 3 t.). Комплексний аналіз усіх параграфів тексту рукопису «Rys historyczny...» визначає цілісність змісту нарису, дає змогу оцінити його в повному обсязі та зрозуміти концепцію К. В. Вуйціцького в процесі написання твору. Також важливим є детальне співставлення тексту із опублікованими фрагментами. Не менший інтерес викликає джерелознавчий аспект побутування рукопису К. В. Вуйціцького та наступне з'ясування обставин, за якими цей твір відклався у фонді.

Літературну спадщину польських письменників і поетів середини XIX ст. у фонді репрезентують автографи творів і перекладів Яна Прусіновського та Феліціана Медарда Фаленьського.

Ян Прусіновський – польський поет, адвокат за фахом, громадський діяч. Він народився на Волині в 1818 р., був випускником Любарської василіанської школи, студював право в Київському, Казанському та Московському університетах, останній заклад закінчив у 1850 р. Як член польської патріотичної організації в 1843 р. був заарештований царською владою та засланий до Симбірська. У 1848 р. він оселився з батьками на Волині, в Житомирі, і його дім став осередком польського культурного життя цього міста. В 1853–1860 рр. Я. Прусіновський був близь-

ким співробітником Юзефа Ігнація Крашевського, а під впливом Юзефа Богдана Залеського лірика Прусіновського збагатилася українськими фольклорними мотивами. Він писав та публікував власні вірші («Poezje», 1856 р.), а також перекладав польською мовою твори Пушкіна, Лермонтова, Гейне. Помер Я. Прусіновський в Житомирі у 1892 р. [12].

У фонді відклалися два унікальних рукописи Я. Прусіновського – оригінальні поетичні і драматичні твори та польськомовний переклад з німецької лірики Гейне.

Перший рукопис – невеличкий збірник, у 4^о (ф. 332, № 331), що містить «Poezye wcześnieysze...» («Ранні поезії»), т. зв. «Corpus delicti I» та фрагмент з прологу незакінченої драми «Hapula» («Гануля»). Поетичний дорожок Я. Прусіновського складають вірші, написані, як свідчить його власноручне датування, у 1842 р. («Kocham ciebie»), у 1844–1846 рр. у Пензі й Казані («Żegnaj, družko», «Przeczute», «Duma Żeglarska», «Mary» тощо), а також у 1852–1858 рр. у Житомирі («Żal koniku, żal mi ciebie!», «Dumka pokutnicza», «Boża czeladka», «Rapsody pana Macieja Nabakier w dwóch pieśniach» тощо) [13]. Як бачимо, незначна частина поезій Я. Прусіновського бере початок у ранньому періоді його творчості, переважна більшість відноситься до часів заслання, а також до пізнішого проживання в Житомирі.

Незавершена драма «Hapula» написана Я. Прусіновським у 1842 р, це зафіксовано власне автором наприкінці тексту [14]. Дія п'єси також розгортається на Волині через кілька років після епідемії холери; у ній репрезентуються сцени з польського старосвітського життя XIX ст. Головною героїнею однойменної драми є Ганулька – «сільська молоденька дівчина з пташиним серцем і голівкою та дуже гарненьким личком» [переклад наш. – С. Б.] [15]. Залишається невідомим, чи закінчив Я. Прусіновський цю п'єсу та чи був цей драматичний матеріал втілений на сцені? На нашу думку, драма так і не була остаточно завершена, адже будь-яка згадка про неї відсутня в польських бібліографічних та біографічних виданнях [16].

Зауважимо, що підпис поета в цьому збірнику відсутній, проте автентичність рукопису Я. Прусіновського та джерело надходження завіряє приписка на титулі іншого відомого польського діяча, також пов'язаного з Україною, – Антонія Станіславського «Autograf ofiarowany mi przez autora. A. Stanisławski» («Автограф подарований мне автором. А. Станіславський») [17]. Отже, власне сам поет подарував А. Станіславському цю збірку. Про обставини дарування в записі не згадується.

Саме такий підпис А. Станіславського наявний і в іншому рукописі Я. Прусіновського – «Autograf ofiarowany mi przez tłumacza. A. Stanisławski». Він свідчить, що автограф був подарований перекладачем Я. Прусіновським [18].

Автограф Я. Прусіновського, ймовірно, 1867 р., є рукописним перекладом з німецької польською мовою «Книги Пісень» Генріха Гейне – «Księgi Pieśni» («Buch der Lieder») (ф. 332, № 340). На жаль, цей невеличкий за обсягом зошит, розміром у 4°, розшитий. Збереглося лише 25 арк. тексту рукопису, або сторінки 37–40, 65–104. За змістом наприкінці зошита встановлено, що в рукописі бракує «Слова про Генріха Гейне», яке, на зразок передмови, містилося на арк. 1–37, а також відсутні с. 41–64 авторської пагінації [19].

Що ж пов'язувало обох польських діячів? Зауважимо, що в їхніх долях було багато спільного. Антоній Роберт Станіславський (1817–1883) був професором-правником Казанського і Харківського університетів, письменником, перекладачем. Він також народився на Правобережжі України, на Київщині, навчався в Київському університеті Св. Володимира на юридичному факультеті. Саме під час навчання в Києві, за даними Польського біографічного словника, відбулося його знайомство з Я. Прусіновським, що згодом переросло в тривалі дружні стосунки [20]. Станіславський був членом таємного товариства, за що також постраждав від влади і був переведений до Казані, де розпочалася його серйозна наукова кар'єра в галузі права. Водночас А. Станіславський, як і Я. Прусіновський, займався літературною діяльністю, писав вірші та пісні, що друкувалися в польських виданнях. За сприяння Ю. І. Крашевського він переклав польською мовою «Божественну комедію» Данте з коментарями, опубліковану в Дрездені. Помер А. Станіславський в Білій Церкві в 1883 р. [21]. Співставляючи біографії обох діячів, розуміємо, що поезія та захоплення літературною творчістю були невід'ємною складовою особистих взаємин Я. Прусіновського та А. Р. Станіславського. Отже, в даних рукописах атрибутовано автографи двох відомих осіб – Я. Прусіновського та А. Станіславського.

Визначення ж авторських рукописів самого Я. Прусіновського в контексті досліджень його творчої спадщини сприяє кращому розумінню варіантів рукописних текстів поета та вивченню історії їхнього побутування.

Ще одним літературним автографом можна вважати рукопис твору Феліціана Медарда Фаленьського, підписаний псевдонімом Medard, –

повість «Nad morzem» («На морі») (ф. 332, № 333). Ф. М. Фаленьський (1825–1910) був польським поетом і прозаїком, новелістом, драматургом, автором лірики рефлексійно-меланхолічної спрямованості, представником парнасизму; переважна більшість його творів була опублікована в польських періодичних виданнях [22].

Рукопис повісті «Nad morzem» складається з 31 глави та налічує 71 аркуш. Текст написаний двома почерками: більша частина – арк. 1–9 зв. та 27–66 зв. – одним почерком; арк. 10–26 зв. – іншим. На жаль, порівняти ці два почерки з почерком самого Ф. М. Фаленьського не вдалося, однак можемо припустити, що рукопис – біловий автограф письменника. Адже наприкінці рукопису зафіксовані місце й дата створення повісті польською мовою: «В Любліні в місяці жовтні 1857 р.» [23]. А згідно з джерелами, Ф. М. Фаленьський провів у Варшаві літо 1857 р., де одружився; після того (тобто восени) він завітав до Любліна, а на зиму вже виїхав до Грубешова [24]. Аналізуючи такі біографічні обставини, можна прийти до думки, що рукопис був створений Ф. М. Фаленьським у жовтні 1857 р., під час перебування його в Любліні. На користь такого передбачення додамо, що цей рукопис має незначні різнитчання з опублікованим текстом, зокрема в останніх главах.

Щодо історії публікації твору зазначимо, що Вацлав Шимановський, редактор часопису «Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych», після повернення до Варшави у 1855 р. запросив Ф. М. Фаленьського до постійної співпраці та замовив йому повість «Nad morzem» [25]. Проте доля цієї повісті була невдалою: невдовзі «Kronika» припинила видавничу діяльність, і рукопис, за який Ф. М. Фаленьському вже заплатили авторський гонорар, був проданий Феліксу Собанському. Отож «Nad morzem» побачив світ лише в 1865 р. Повість, у свою чергу, придбав Міхал Глюксберг, варшавський книгар і видавець, який і надрукував її у щойно створеному ілюстрованому тижневику для жінок «Bluszcz», починаючи від № 1 і до № 13 [26]. Під час підготовки повісті до друку редакторка «Bluszczu» Марія Ільницька, без згоди Фаленьського, самостійно, на власний розсуд привнесла певні зміни у текст, що, зрозуміло, згодом викликало невдоволення автора [27].

Отже, остаточний висновок щодо автентичності автографа рукопису ще вимагає подальшого уточнення, зокрема порівняльного аналізу з публікацією 1865 р. та, передусім, звірки обох почерків рукопису із рукою власне Ф. М. Фаленьського.

Окрему групу творів авторів з католицького духовного середовища репрезентують автографи Еразма Лавданського (сер. XIX ст.) та Діонісія Бончковського (поч. XX ст.), збережені у фонді.

Еразм Лавданський, ксьондз, доктор теології, був укладачем лексикографічної праці «Słownik potrzebniejszych wyrazów polskich, rossyjskich, francuzkich i italiańskich czyli włoskich» («Словник польсько-російсько-французько-італійський») (ф. 332, № 275). Обсяг рукопису становить 95 сторінок авторської пагінації, книга форматом у 2°, у шкіряній оправі з тисненням.

Еразм Лавданський, будучи ще пробощем Кульчинецького костелу Луцько-Житомирської дієцезії, виїхав 16 березня 1847 р. у відрядження до Таганрогу за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ та був призначений для духовного служіння італійців-католиків, які оселилися на Азовському узбережжі, в Таганрозі. Як зазначив сам Е. Лавданський у передмові до «Słowniku», у Таганрозі, «маючи вільний час від духовних зайнять», він розпочав укладання словника, необхідного для парафіян-італійців [28].

Втім, окрім словника, ксьондз Лавданський згадав й інші власні наукові студії. Проте навряд чи серед низки його перекладів з французької мови польською, зокрема пісень з «Одиссеї» Гомера, «Звільненого Єрусалима» Торквато Тассо, казань на поховання Флешієра, та перекладів богословських розвідок, зокрема з італійської, щось було надруковане. Швидше за все, йдеться про аматорські переклади, серед яких ксьондз вказав і публікацію перекладу книжки «Łatwy sposób ofiarowania się Bogu» (Луцьк, 1828) [29]. На жаль, цей друк у польських бібліографічних довідниках, зокрема у виданні «Bibliografia polska XIX st.» К. Естрайхера, не зафіксований.

Робота Е. Лавданського була актуальною для італійців, які осіли в Таганрозі, оскільки містила найвживаніші польські слова за алфавітом і паралельний переклад їх російською, італійською та французькою мовами. Наприкінці словника містилися переклади деяких виразів [30]. Крім того, в книзі також міститься проповідь італійською мовою перед вірними на Страсну П'ятницю, яке Е. Лавданський виголосив у цей день 1849 р. [31].

Отже, автора цього рукопису не можна назвати визнаним богословом, проте власне рукописний автограф є прикметним зразком лексикографічного доробку Кульчинецького пробоща з Волині Е. Лавданського,

який перебував з духовною місією в Таганрозі в середині XIX ст. Також дослідження рукопису висвітлює факт діяльності та місіонерської підтримки католицьким духовенством Російської імперії італійців, які оселилися в той період у Таганрозі.

Навпаки, інший автограф авторства католицького ксьондза належить відомому на той час префектові київських шкіл Діонісію Бончковському. Д. Бончковський (1868–1953), папський камергер, Бердичівський пробош, був автором кількох праць для католицької молоді [32]. Згодом, вже в 1919 р., він створив патріотичний «Podręcznik społeczno-polityczny Polaka» антибільшовицької спрямованості. У фонді зберігається автограф його дослідження «Obszerny wykład nauki kościoła katolickiego (część dogmatyczna)» [«Розгорнутий виклад науки римо-католицького костелу. (Частина догматична)»] (ф. 332, № 268) Розвідка створена в 1904 р. у Києві.

Рукопис написаний польською та латинською мовами, форматом у 2°, складається зі 145 сторінок авторської нумерації. Основному тексту викладу передують авторська передмова. Автограф має численні правки Д. Бончковського, що віддзеркалює копіткий процес редагування тексту автором.

Рукопис містить вклеєні ілюстрації, відбиті в літографічній друкарні Івана Чоколова в Києві. Титул прикрашає зображення неоготичного костелу Св. Миколая в Києві, спорудженого католицькою громадою в 1899–1909 рр. [33].

У тексті цього автографа також зафіксовані етапи надання дозволу для його друку католицькими ієрархами. Перед передмовою йдеться про дозвіл апостольського протонотарія прелата А. Крушинського, замість біскуп, наданий 43 грудня 1903 р. у Житомирі. Нижче – дозвіл Цензурного Варшавського комітету, засвідчений гербовою печаткою 4 січня 1905 р. у Варшаві [34]. Незабаром, у 1905 р., рукопис форматом у 4° був опублікований в Києві друкарнею купця Івана Чоколова, що знаходилася на вул. Фунду-клеївській, 22. Утім на титулі друку, в порівнянні з рукописом, праця визначена, як підручник до науки релігії римо-католицького костелу, укладений магістром теології Д. Бончковським для молоді [35].

Серед автографів наукових праць виділяється рукопис Адама Ідзьковського «Monumento del secolo [Cosmologografia]. Scritto assoluto comune per le lingue delle tutte nazioni...» («Космологографія. Спільне письмо для мов усіх народів») (ф. 332, № 362). Цей трактат є спробою створення

універсальної мови, зрозумілої для різних народів світу. Рукопис віддзеркалює такий важливий аспект творчості А. Ідзьковського, як звернення до актуальної в ту епоху ідеї створити єдину для всього людства мову.

Адам Ідзьковський – польський архітектор і теоретик архітектури, представник пізнього класицизму, конструктор, поет. Народився в с. Трусколяси Ломжинського повіту 24 грудня 1798 р. Після закінчення будівельного відділення Варшавського університету в 1824 р. він отримав стипендію в Італії, у Флоренції, в Академії витончених мистецтв, членом якої він згодом і став. Після повернення на батьківщину в 40-х роках XIX ст. А. Ідзьковський працював архітектором та будівельником імператорського замку і палаців у Варшаві і Скерневице. Учень і послідовник Антоніо Корацці, А. Ідзьковський проектував палаци, будівлі та помники у Варшаві, а також у Литві, Білорусії, Мазовії та інших регіонах. Крім архітектури, він займався скульптурою, поезією, музикою, механікою тощо. Помер А. Ідзьковський 3 травня 1879 р. у м. Літині Подільської губернії в Російській імперії [36].

Автограф дослідження А. Ідзьковського «Космологографія. Спільне письмо для мов усіх народів» має правки олівцем та чорнилом і численні авторські вставки в тексті. Ймовірно, термін «космологографія» був винайдений самим А. Ідзьковським від поєднання лексем «космо» (спільний) та «логографія» (логотип з ідеєю), який передбачав [37] принцип заміни слів знаками. Сам А. Ідзьковський зазначив на титулі, що ця праця – «помник століття, письмо незалежне й спільне для мов всіх народів» [38].

Ймовірно, трактат призначався для Всесвітньої виставки 1873 р. у Відні. Характерною рисою виставки була увага до національних культур країн-учасниць. На це вказує запис, створений не раніше 12 грудня 1874 р., де йдеться про обставини побутування рукопису [39]. А. Ідзьковський зафіксував, що 7/19 березня 1873 р. він надіслав свою працю з Літина до Дрездена, де тоді жив польський письменник Юзеф Ігнацій Крашевський, для того, щоб останній привіз рукопис до Відня як експонат для виставки. Проте, як зазначає автор, через запізнення термінів твір на Всесвітню виставку не потрапив [40].

Рукописний трактат, форматом у 2°, обсягом 166 арк. авторської нумерації, має коленкорovu оправу з тисненням. Розгорнутий титул рукопису подається італійською, польською, французькою, німецькою і російською мовами. Праця складається з передмови, викладу системи

створеного А. Ідзьковським письма (57 арк. авторської нумерації) та словника – логографічних знаків із паралельним перекладом зазначеними вище мовами (166 арк. авторської нумерації). Крім цього, в передмові є поетичні римовані вкраплення в паралельному перекладі [41].

Рукопис датується А. Ідзьковським 1 серпня 1872 р., місцем написання названий Літин. Згідно з його нотатками, укладене ним універсальне письмо налічувало тоді 3720 логографічних знаків, або фігур, як сам А. Ідзьковський їх називав. Утім і після закінчення укладання цього словника автор продовжував його поповнювати, оскільки зберігся запис від 13 лютого 1873 р., – тоді письмо налічувало вже 3827 фігур-логограм [42].

Це наукове дослідження так і не було опубліковане, як і решта інших праць А. Ідзьковського з різноманітної тематики, які залишилися в рукописах [43].

Наприкінці звернемо увагу на автографи нотного рукопису музиканта і композитора Болеслава Яна Чвікліча. У фонді зберігся біловий автограф «Czy ze mnie mógł być polski kompozytor? Zbiór oryginalnych chorków w polskim stylu» («Чи був би з мене польський композитор?») (ф. 332, № 349–350). Частина 2 датована 19 квітня – 9 липня 1911 р., а частина 3 – 12 липня 1911–14 квітня 1912 р.; обидві частини були написані в Києві [44].

Збірка композицій для чотириголосого мішаного хору складається з двох томів альбомного формату, в 4°, – Ч. 2 (№ 102–202) та Ч. 3 (№ 203–303), обсяг кожного тому – 118 арк. Частини 2 та 3 містять символічну присвяту: «Польській поезії та її творцям», яка демонструє пропольський патріотичний дух композитора. Окрім того, в ч. 3 є також польськомовна присвята пам'яті Франца Йозефа, Імператора Австро-Угорщини, «неувінчаного польською короною, ... покровителя польської культури та палкого захисника прав польського духу» [45]. Поряд з присвятою композитор вмістив прохання, навіть засвідчене власноручним автографом, щоб його твори «виконували тільки з оригінальним польським текстом, оскільки навіть незначний відступ від цих засад зашкодить їхній милозвучності та цільності, а його власні ідеали скривдить» [46].

Поетичні тексти, вміщені в рукописі, свідчать про те, що Б. Я. Чвікліч втілював національні ідеї польського патріотизму у власній музичній творчості. Його музика створена на вірші популярних польських поетів – Теофіля Ленартовича, Віктора Гомулицького, Антонія Ланге,

Вінсента Поля, Яна Прусіновського, Яна Кохановського, Феліціана Медарда Фаленьського, Франтішка Карпінського та багатьох ін. Однією з найулюбленіших авторок Б. Я. Чвікліча була його сучасниця Марія Конопницька, – до її поезії він звертався найчастіше.

На жаль, прізвище музиканта Б. Я. Чвікліча відсутнє в польських музичних довідниках та енциклопедіях. Проте каталог музичного магазину Леона Ідзиковського, що знаходиться в Києві, на Хрещатику, 22, пропонує виконавцям його ноти «Mój mazurek» (для фортепіано, в дві руки), а також пісні в розділі «Śpiewy polskie» (на один, два і більше голосів, у супроводі фортепіано) – «Grzmia kaskady» та «Ty za ciemną skryte chmura». Твори Б. Я. Чвікліча містяться також у комісійному каталозі магазину Л. Ідзиковського 1915 р. [47]. Отже, швидше за все, польський музикант і композитор-аматор Б. Я. Чвікліч належав до київських музичних кіл початку ХХ ст.

Досліджуючи аспект географічного місцезнаходження авторів описаних рукописів, відзначимо, що більшість з них походить з Правобережної України, зокрема з Волині (Я. Прусіновський, Е. Лавданський, Д. Бончковський), Поділля (А. Ідзиковський), Київщини (А. Станіславський, Б. Я. Чвікліч). Утім у фонді 332 є й автографи, автори яких не пов'язані з тогочасними теренами польсько-українського пограниччя: йдеться про Я. Косіньського та Ф. М. Фаленьського. Авторство К. В. Вуйцицького, атрибутоване на підставі бібліографічних даних, також вказує, скоріше, на великопольське походження рукопису.

Насамкінець акцентуємо на джерелознавчому значенні цих авторських рукописів. Отож комплексне вивчення польських автографів з фонду 332 Інституту рукопису НБУВ є незаперечно значимим та перспективним в контексті досліджень археографічної та історико-культурної спадщини України.

Виявлення та описання автографів з полоніки сприятимуть встановленню фактичного обсягу розпорошеної рукописної спадщини знаних діячів та висвітленню творчого доробку невідомих авторів. На сьогодні залишається відкритим і питання історії побутування авторських рукописів. Звернення до цих рукописних пам'яток – радше попередня спроба привернути увагу до них з метою, що в майбутньому через подальше студіювання текстів та залучення нових архівних документів вдасться досягти остаточної ідентифікації автографів.

Список використаних джерел

1. Kościński Jan // Estreicher K. Bibliografia polska XIX st. – T. 2. (G–Ł) – Kraków, 1874. – S. 444.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 332, № 355.
3. Там само, табл. I–XII.
4. Kościński Jan // Estreicher K. Bibliografia polska XIX st. – T. 2. (G–Ł) – Kraków, 1874. – S. 444.
5. ІР НБУВ, ф. 332, № 325, арк. 1.
6. Там само, арк. 92.
7. Там само, арк. 122 зв.–124.
8. Там само, арк. 124 зв.
9. За допомогу при атрибутуванні цього твору та його авторства висловлюємо подяку польській дослідниці доктору Аліні Дзенчул, директорів наукової бібліотеки Королівського Замку в Варшаві.
10. Wójcicki Kazimierz Władysław // Nowy Korbut. T. 9: Romantyzm. – Warszawa, 1972. – S. 334.
11. Ibid.
12. Prusinowski Jan // Polski słownik biograficzny. – T. 28. – Wrocław, 1984–1985. – S. 589–591.
13. ІР НБУВ, ф. 332, № 331, арк. 9 зв.–45.
14. Там само, арк. 1–9.
15. Там само, арк. зв.
16. Prusinowski Jan // Polski słownik biograficzny. – T. 28. – Wrocław, 1984–1985. – S. 589–591.
17. ІР НБУВ, ф. 332, № 331, арк. 1.
18. Там само, № 340, арк. 1.
19. Там само, арк. 23–24.
20. Prusinowski Jan // Polski słownik biograficzny. – T. 28. – Wrocław, 1984–1985. – S. 589.
21. Станиславский // Русский биографический словарь. Смеловский–Суворина. – СПб., 1909. – С. 316–318.
22. Faleński Felicyan Medard // Encyklopedia powszechna Orgelbranda. – Warszawa, 1861. – T. 8. – S. 629; Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. – T. 19. – Warszawa, 1897. – S. 996–999.

-
23. IP НБУВ, ф. 332, № 333, арк. 66 зв.
24. Grędzielska M. Felicjan Medard Faleński. Wybór utworów. – Wrocław, 1971. – S. XXII.
25. Ibid.
26. Przesławski W. Felicjan Medard Faleński. Żywot i dzieła. – Poznań, 1922. – S. 42.
27. Ibid.
28. IP НБУВ, ф. 332, № 275, арк. 6.
29. Там само, арк. 6–6 зв.
30. Там само, с. 88–95.
31. Там само, арк. 3–4.
32. <http://xarchiwum.pl/baczkowski-patriotyzm-kontra-bolszewizm-i-zydzi-i1786982189.html>.
33. IP НБУВ, ф. 332, № 268, с. 1.
34. Там само, с. 3.
35. Obszerny wykład nauki kościoła katolickiego (część dogmatyczna): Podręcznik do nauki religii rzymsko-katolickiego kościoła / ukł. ks. D. Bączkowski. – Kijów: drukarnia J. Czokołowa, 1905.
36. Idzikowski Adam // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. – T. 29–30. – Warszawa, 1902. – S. 718.
37. Термін «логографія» був створений в XIX ст. китаєзнавцем Дюпонсо.
38. IP НБУВ, ф. 332, № 362, арк. 2.
39. Там само, після арк. 5 в передмові.
40. Там само.
41. Там само, арк. 4–4 зв.
42. Там само, арк. 166.
43. Idzikowski Adam // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. – T. 29–30. – Warszawa, 1902. – S. 718.
44. IP НБУВ, ф. 332, № 349–350.
45. Там само, № 350, арк. 3.
46. Там само, арк. 3.
47. Catalogue des ouvrages de musique et des livres publiés par la maison Leon Idzikowski ... – Kieff (IV– Для фортепиано в две руки – Ćwiklicz J. – Mój mazurek. – p. 40; Śpiewy polskie. Na jeden, dwa, więcej głosów z towarzyszeniem fortepianu – Ćwiklicz B. – Grzmią

kaskady – p. 20; Ty za ciemną skryte chmurą. – p. 30; Mój mazurek – p. 40; «Музыкальные сочинения, находящиеся на главном складе в музыкальном магазине Леона Идзиковского, в Киеве, Крещатик № 25; w Warszawie, Marszałkowska №119»; Ćwiklicz B. – Grzmią kaskady. – s. 30; Ty za ciemną skryte chmurą. – s. 30).

Summary

In the article the researcher deals with the unknown autographs of the works of Polish men of letters, translators and composers. The article reflects a source aspect of the study of polonics manuscripts kept in the funds of the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

Key words: Polonics, autograph, manuscript, publication, authorship.

УДК 001.32(477)"1956-1960"(093):025.171

С. В. Старовойт,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАН УКРАЇНИ
В 1956–1960 РОКАХ В ОСОБОВИХ ФОНДАХ ІНСТИТУТУ
АРХІВОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Представлено огляд архівних джерел з історії НАН України періоду 1956–1960 рр. в особових фондах відомих українських учених. Проаналізовано видований склад їхніх документів та інформативне наповнення з позицій подальшого використання для реконструкції наукової та організаційної діяльності НАН України в 1956–1960 рр.

Ключові слова: джерелознавство, історія науки, НАН України, документ.

Серед досліджень, пов'язаних з історією української науки, одне з чільних місць займають студії стосовно діяльності Національної академії наук України. В останнє десятиліття з'явилося чимало наукових розвідок про установи НАН України та її провідних учених, розвиток окремих наукових напрямів в академічній системі тощо [1]. Вони виконані на широкому джерельному матеріалі, однак спрямовані лише на висвітлення об'єкта дослідження. Пріоритет у комплексних дослідженнях джерел з історії НАН України, як і раніше, утримує Інститут архівознавства НБУВ, який працює у напрямі їхнього послідовного виявлення, вивчення й оприлюднення [2] і працівником якого є авторка даної статті.

Повноправно до згаданого джерельного масиву належать також документи видатних учених НАН України. В рамках виконання теми НДР «Історія НАН України. 1956–1960» було досліджено склад фондів особового походження академіків та членів-кореспондентів НАН України, що зберігаються в Інституті архівознавства НБУВ, а саме: астрономів З. М. Аксентьєвої та А. О. Яковкіна, фізиків В. Є. Лашкарьова, Н. Д. Моргуліса та М. Т. Шпака, фізико-хіміка О. І. Бродського, хіміка К. А. Кор-

нєва, вченого в галузі нафтопереробки Я. І. Середи, науковців у галузі лісівництва і ґрунтознавства П. С. Погребняка та в галузі фізіології рослин і агрохімії П. А. Власюка, мікробіолога В. Г. Дроботька, зоолога і палеонтолога І. Г. Підоплічка, геологів К. Й. Новик та С. П. Родіонова, представників технічних наук – учених у галузях металургії і теплотехніки В. Ф. Копитова, ливарного виробництва А. А. Горшкова, механіки Г. С. Писаренка, Г. М. Савіна та С. В. Серенсена, гірничої механіки П. П. Нестерова, машинобудування А. О. Василенка, енергетики І. Є. Коробчанського та Л. О. Шубенка-Шубіна, вчених гуманітарного профілю – економіста П. М. Першина, філософа Д. Х. Острянина, істориків К. Г. Гуслистого та М. І. Супруненка, представників медичної галузі – патологоанатома О. І. Смирнової-Замкової, патофізіолога Р. Є. Кавецького та інших. Мета даної статті полягає в ознайомленні читачів з виявленим у їх складі комплексом джерел з історії НАН України періоду її діяльності в 1956–1960 рр.

Названі вчені, за незначним винятком, очолювали академічні інститути, відділи чи входили до складу Президії АН УРСР. Саме тому серед документів, що відклалися в їхніх особових фондах, доволі часто зустрічаються науково-організаційні та науково-дослідні документи установ. У видовому їх складі превалюють офіційні листи та доповідні записки з різних питань, менш чисельними є планово-звітні документи, зовсім невелику групу складають фотодокументи; іноді трапляються нормативні документи вищих органів влади й управління – постанови та розпорядження Рад Міністрів СРСР та УРСР, ЦК КПУ. Документи з діяльності установ переважно представлені копіями, оскільки оригінали відклалися в архівних фондах самих установ; ступінь їхньої інформативності різний.

Безпосередній огляд джерел, на наш погляд, варто почати не з найбільшої, а з найважливішої групи документів для реконструкції цілісної картини науково-дослідної діяльності колективу установи чи окремої особи – планової та звітної документації. Серед виявлених джерел планові документи представлені анотацією перспективного плану досліджень на 1956–1965 рр. за науковою темою «Багатоканатні підйомні установки для глибоких шахт» лабораторії рудничного підйому Інституту гірничої справи АН УРСР (фонд П. П. Нестерова) [3], перспективним планом розвитку астрономічних досліджень ГАО АН УРСР на 1959–1965 рр. (фонд А. О. Яковкіна) [4], планом та пропозиціями щодо роботи

відділу хімії ізотопів Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського у 1958 р. (фонд О. І. Бродського) [5]. Про ґрунтовний підхід до перспективного планування наукових досліджень свідчить також записка акад. О. І. Бродського про роботу згаданого відділу та подальший її розвиток у 1956–1960 рр. [6]. З тексту записки видно, що пріоритет у діяльності відділу надано дослідженням хімічної будови і механізму реакцій ізотопними методами, значну увагу приділено вивченню процесів електрохімічної адсорбції, встановленню її закономірностей і практичного застосування для покращення технологічних адсорбційних процесів; розкрито зміст спільних досліджень з Інститутом геологічних наук АН УРСР, спрямованих на розробку методик ізотопного аналізу окремих елементів гірських порід для встановлення їхнього геологічного віку.

Зміни в плановій тематиці Ботанічного саду АН УРСР висвітлено в доповідній записці акад. П. С. Погребняка – тодішнього завідувача відділу екології рослин – до директора саду акад. М. М. Гришка про перегляд плану роботи відділу на 1957 р. у зв'язку з недостатнім фінансуванням. У фонді П. С. Погребняка також зберігається підготовлена ним доповідь, присвячена головним завданням і напрямам досліджень у галузі лісового господарства на 1956–1960 рр. [7].

У фонді акад. В. Г. Дроботька виявлено перспективний план наукових досліджень установ Відділу біологічних наук АН УРСР у галузі винайдення нових антибіотиків на 1959–1965 рр. Він є яскравим свідченням комплексного підходу у вирішенні поставленого завдання і представляє схему координування спільної роботи низки наукових установ України, таких як академічні інститути мікробіології та органічної хімії, Інститут фізіології рослин УАСГН, Одеський та Київський державні університети, Львівський та Харківський медичні інститути, Український інститут консервної промисловості, Нікітський ботанічний сад та ін. [8].

У фонді акад. М. Т. Шпака, який тільки в 1955 р. розпочав роботу в Інституті фізики АН УРСР, відкладалася анотація наукової теми «Вивчення механізму поглинання та люмінесценції органічних кристалів, які містять малі домішки», розрахованої на виконання протягом 1956–1958 рр. Дослідженням цієї проблеми вчений займався під керівництвом чл.-кор. А. Ф. Прихотько, яка вивчала спектри поглинання молекулярних кристалів ще з середини 1930-х років [9].

Серед звітних документів варто згадати матеріали з фонду академіка АН УРСР О. І. Бродського. Вони інформують про діяльність Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського та його структурних підрозділів і представлені коротким звітом за науковою темою «Вивчення механізму корозійних процесів за допомогою важкого кисню», що виконувалася колективом відділу хімії ізотопів згаданого інституту під керівництвом ученого в 1956–1957 рр., та особистими звітами про роботу О. І. Бродського у 1957–1958 рр. як завідувача цього відділу [10].

До складу особового фонду директора Полтавської гравіметричної обсерваторії АН УРСР чл.-кор. З. М. Аксентьєвої входить звіт про роботу обсерваторії протягом 1 січня 1958 р. – 1 жовтня 1960 р. над астрономічним розділом досліджень в рамках проведення Міжнародного геофізичного року та Року міжнародної геофізичної співпраці, складений нею особисто для голови Комісії № 19 Міжнародного астрономічного союзу Є. П. Федорова [11].

У фонді П. С. Погребняка містяться проміжні звіти про виконання колективом відділу у 1957–1960 рр. наукової теми «Обмін речовин у степових і лісових ценозах» та короткий звіт про виконання в 1960 р. розділу теми «Обмін речовин у степових і лісових біоценозах» [12].

Звіт про роботу Комісії з історії техніки при Відділі технічних наук АН УРСР у 1960 р. та акт перевірки результатів наукової діяльності Інституту механіки АН УРСР, проведеної у грудні цього ж року, збереглися в особовому фонді акад. А. О. Василенка [13]. Обидва документи дуже докладно інформують про напрями діяльності згаданих установ, наукові публікації, популяризаторську роботу та роботу з підготовки кадрів.

Науково-дослідну діяльність установ АН УРСР висвітлено в доволі великій групі джерел, до якої входять такі види документів, як доповідні записки, довідки, інформації, статті, доповіді, листи, акти про перевірку діяльності установ та ін. Зокрема, діяльність Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського відображена в документах уже згаданого раніше фонду акад. О. І. Бродського. Тут представлено довідку про роботи з дослідження хімії ізотопів, здійснені під керівництвом ученого, та доповідна записка про започаткування використання фізичного явища парамагнітного резонансу при дослідженні будови проміжних продуктів хімічних реакцій [14]. Про велику увагу до розвитку світової науки і прагнення забезпечити достатній рівень вітчизняних наукових

досліджень свідчить лист О. І. Бродського до співробітника Відділу науки ЦК КПРС О. М. Черкашина, в якому наведено перелік приладів та предметів обладнання хімічних лабораторій, необхідних для проведення досліджень на найвищому для того часу рівні [15]. Доповнює інформацію про роботу установи та її результати в 1959 р. акт перевірення наукової діяльності інституту комісією Відділу хімічних і геологічних наук АН УРСР, який зберігся у фонді іншого вченого – акад. АН УРСР Є. О. Шилова [16].

Серед матеріалів особового архівного фонду акад. О. І. Бродського представлено також висновок комісії Відділу хімічних і геологічних наук АН УРСР щодо результатів перевірки роботи Інституту органічної хімії АН УРСР у 1958 р. [17]. У ньому висвітлено діяльність інституту в галузі вивчення хімії ціанінових барвників, фосфорорганічних сполук, вітамінів та цукрів, створення та вивчення нових синтетичних хімічних сполук, таких як фотосенсибілізатори, біологічно активні речовини, інсектициди. Особливо відзначені великі успіхи інституту в справі впровадження результатів наукових досліджень – організація роботи цеху з виготовлення комбінованого препарату з біоміцину та вітаміну B_{12} , що стимулює ріст та збільшення маси домашньої птиці, початок виготовлення натуральних соків на основі фруктози без додавання цукру, впровадження в промислове виробництво іонітного молока для годування немовлят та ін.

Про розширення діяльності Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР у напрямі більш тісної співпраці з промисловими підприємствами інформує доповідна записка чл.-кор. АН УРСР А. А. Горшкова до віце-президента АН УРСР акад. О. Н. Щербаня та директора Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР акад. А. О. Василенка від 29 січня 1957 р. У ній А. А. Горшков висловлює пропозицію створити на базі згаданого інституту науково-дослідний центр з ливарного виробництва, забезпечений напівпромисловими установками, що міг би задовольнити нагальні потреби промисловості України в нових технологічних схемах ливарного виробництва. Їхня поява суттєво вплинула б на збільшення продуктивності підприємств та скорочення кількості браку продукції. На думку вченого, впровадження механізації та автоматизації у виробництво сприяло б скороченню трудомісткості процесів в 2–10 разів і,

найголовніше, могло значно підвищити контроль за якістю продукції. У доповідній записці А. А. Горшков докладно представляє структуру інститутської лабораторії ливарного виробництва, послідовність введення в дію її виробничих потужностей, забезпечення кадровим складом та розглядає інші фактори впливу на швидке розгортання діяльності лабораторії [18]. Також в особовому фонді А. А. Горшкова зберігається стаття вченого про роботу Інституту ливарного виробництва АН УРСР, який був утворений відповідно до постанови РМ УРСР від 26 вересня 1958 р. саме на базі згаданого Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки [19]. У ній представлена існуюча структура установи, розглянуто результати її діяльності та окреслено подальші шляхи розвитку наукових досліджень у напрямі вдосконалення технології виробництва литих заготовок з надміцних та спеціальних чавунів, вуглецевої та легованої сталі, кольорових сплавів; вивчення кристалізації модифікованих чавунів та основних властивостей формувальних матеріалів; дослідження властивостей поверхневих шарів литих матеріалів і сплавів в умовах зовнішнього тертя тощо.

Докладний огляд діяльності лабораторії палеоботаніки академічного Інституту геологічних наук у 1956–1960 рр. представлено у довідці, складеній її керівником – чл.-кор. АН УРСР К. Й. Новик [20].

Низка документів з питань організації дослідницького процесу в Ботанічному саду АН УРСР та його структурних підрозділах виявлена в складі фонду акад. АН УРСР П. С. Погребняка. Зокрема, це доповідна записка вченого про заходи, спрямовані на забезпечення виконання планових робіт відділу в рамках наукових тем «Обмін речовин в біоценозах» та «Озеленення крутосхилів Ботанічного саду АН УРСР». До службових обов'язків П. С. Погребняка також входило забезпечення проведення наукових досліджень та турбота про належне функціонування Старосільської біологічної станції АН УРСР. Саме питанням покращення матеріально-технічного забезпечення станції, перетворення її з сезонного дослідного пункту в постійно діючий дослідний об'єкт через удосконалення транспортного зв'язку та поліпшення побутових умов для співробітників присвячене клопотання вченого до Президії АН УРСР, датоване 17 лютого 1957 р. У цьому ж особовому фонді зберігається лист П. Г. Короткевича про стан дослідних об'єктів Голосіївської експериментальної бази АН УРСР [21].

Матеріали про розвиток досліджень у галузі мікробіології в АН УРСР відклалися в особовому фонді акад. АН УРСР В. Г. Дроботька. Екскурс у діяльність Інституту мікробіології АН УРСР протягом досліджуваного п'ятиріччя та огляд її результатів подано в доповіді вченого [22]. Вона викликає зацікавлення ще й тим, що містить інформацію про подальші шляхи розвитку діяльності інституту в напрямі розробок теоретичних проблем мікробіології, розширення робіт у галузі сільськогосподарської та технічної мікробіології, вивчення відомих та винайдення нових антибіотиків рослинного та тваринного походження тощо.

У фонді акад. АН УРСР І. Г. Підоплічка відклалися інформація директора Інституту гідробіології АН УРСР чл.-кор. Я. В. Ролла про стан відтворення рибних запасів у пониззі Дніпра після спорудження Каховської ГЕС, складена на підставі наукових досліджень, здійснених співробітниками інституту, та ціла низка документів з діяльності Комісії по охороні природи АН УРСР, яку вчений очолював. Серед них проект постанови Президії АН УРСР від 21 лютого 1958 р. про раціональну мережу заповідників в УРСР; доповідна записка Президії АН УРСР до РМ УРСР щодо розширення в Україні мережі заповідників республіканського і місцевого значення та організації Управління у справах заповідників для оперативного керівництва їхньою роботою, правильної організації діяльності, охорони і розвитку; пропозиції директора Чорноморського державного заповідника АН УРСР М. М. Латишева щодо перспектив розвитку наукових досліджень у заповіднику протягом 1959–1975 рр.; звернення голови Комісії з охорони природи АН СРСР Г. П. Дементьєва до голови Комісії з охорони природи АН УРСР І. Г. Підоплічка з пропозицією для комісії стати членом Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів, що, в свою чергу, сприяло б розширенню сфери міжнародної співпраці і давало можливість ширшого вивчення і застосування зарубіжного досвіду природоохоронної роботи; пропозиції І. Г. Підоплічка як голови комісії щодо місця спорудження греблі Київської ГЕС та ін. [23].

Значну групу документів про діяльність Інституту використання газу в комунальному господарстві представлено в особовому фонді акад. АН УРСР В. Ф. Копитова – одного з директорів цієї установи. Науково-дослідну діяльність висвітлюють інформація В. Ф. Копитова про виготовлення в інституті пристроїв для автоматизації газового обладнання та нагрівальних промислових печей; пропозиції з економії

палива в промисловості; інформація про організацію науково-дослідних робіт у галузі видобутку та використання природного газу; доповідь про роботу інституту, виголошена на одному з засідань Наукової ради «Горючі гази» АН СРСР. Про структурну розбудову інституту інформують доповідна записка В. Ф. Копитова до Президії АН УРСР про організацію експериментальної бази та планове проектне завдання на побудову нового приміщення для інституту, в якому докладно описано заплановане зростання структури, завдання відділів, розташування майбутніх приміщень тощо [24].

Документи, що ілюструють діяльність Інституту гірничої справи АН УРСР у цей період, входять до складу особового фонду чл.-кор. П. П. Нестерова. Серед них доповідна записка П. П. Нестерова до Президії АН УРСР про впровадження в практику роботи підприємств гірничої промисловості СРСР нових економічно вигідних шахтних каналів, розроблених в інституті; інформація про результати перебування групи співробітників інституту у відрядженні в ЧССР та звернення Президії АН УРСР до П. П. Нестерова як директора інституту з проханням надати свої пропозиції щодо шляхів зміцнення зв'язків установ АН УРСР з виробництвом через організацію спільних лабораторій та експериментальних баз [25].

Короткий період діяльності науково-дослідних установ сільськогосподарського спрямування (до передачі їх за постановою Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1956 р. Українській академії сільськогосподарських наук), зокрема Інституту фізіології сільськогосподарських рослин і агрохімії, представлений оригіналом листа акад. АН УРСР П. А. Власюка до чл.-кор. АН УРСР І. Є. Коробчанського про успішні випробування отриманого ним збагаченого сульфатом амонію вугілля в якості нового ефективного добрива [26].

В особовому фонді акад. АН УРСР М. І. Супруненка зберігаються документи, в яких відображена діяльність академічного Інституту історії. Роботу над створенням двотомного видання «Історія Української РСР» висвітлюють відгук вченої ради Інституту суспільних наук АН УРСР на згадану працю та лист М. І. Супруненка – головного редактора другого тому видання – до секретаря ЦК КПУ С. В. Червоненка щодо висвітлення окремих складних подій української історії. Також у фонді представлено документ, що свідчить про широку популяризаторську роботу співробітників інституту, початок якій було покладено

ще в воєнний період. Це копія листа керівництва Київського міського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів, надісланого до Президії АН УРСР, з подякою провідним науковцям за надану консультативну та лекційну допомогу вчителям середніх шкіл м. Києва [27].

Результати наукових досліджень історії розвитку філософської думки, отримані колективом Інституту філософії АН УРСР, викладено в звіті інституту про роботу 1959 р. над виданням «Нариси історії філософської думки на Україні», який зберігся у фонді чл.-кор. Д. Х. Острянина – тогочасного директора цієї установи. У цьому ж фонді представлено доповідну записку на ім'я секретаря ЦК КПУ С. В. Червоненка про створення теоретичного філософського журналу в Україні [28].

Інформацію про започаткування й оформлення нового напрямку наукових досліджень в АН УРСР містить лист директора Інституту хімії полімерів і мономерів доктора технічних наук К. А. Корнєва до чл.-кор. АН УРСР В. С. Гутирі з пропозицією очолити один з відділів інституту. У ньому К. А. Корнєв докладно викладає накреслені шляхи діяльності новоствореної в академічній структурі установи, інформує про етапи введення в дію її потужностей [29].

Зріз розвитку цілих наукових галузей, наприклад, мікробіології, не тільки в межах АН УРСР, а й на теренах усього СРСР, представлено в документах з особового фонду акад. АН УРСР В. Г. Дроботька – у виступі В. Г. Дроботька на січневій сесії АН УРСР 1957 р. та його ж доповіді «Нове у вивченні наукою проблеми боротьби з епідеміями й інфекційними захворюваннями і їх профілактика» про результати роботи XIII Все-союзного з'їзду гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів, що відбувся в червні 1956 р. у Ленінграді; резолюції координаційної наради з проблеми «Антибіотики», що була проведена на базі Інституту мікробіології АН УРСР 24–25 лютого 1958 р. [30]. Перспективи розвитку хімічної галузі накреслені в постанові Президії АН УРСР від 11 листопада 1958 р. щодо виконання рішень листопадового пленуму ЦК КПУ «Про хід виконання постанови травневого пленуму ЦК КПРС про прискорення розвитку хімічної промисловості по Українській РСР», яка відклалася в особовому фонді акад. АН УРСР О. І. Бродського [31].

Низка документів, виявлених у складі особових архівних фондів учених, торкається питань впровадження результатів їхніх особистих або колективних наукових розробок у практику промислового виробництва

чи навчальний процес. Така інформація міститься в копії постанови Президії АН УРСР від 7 жовтня 1960 р. щодо виконання постанови РМ УРСР «Про стан і заходи по поліпшенню науково-дослідної роботи та впровадженню в народне господарство завершених наукових робіт вищими навчальними закладами Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР» з фонду П. С. Погребняка, довідці про хід виконання плану впровадження науково-дослідних робіт лабораторії напівпровідникових та магнітних пристроїв автоматики Інституту електротехніки АН УРСР у 1959 р. та довідці про наукову діяльність, широкі і різноманітні зв'язки з виробництвом Інституту машинознавства та автоматики Львівського відділення АН УРСР з особового фонду чл.-кор. О. М. Міляха [32].

Питання наукової співпраці в проведенні спільних досліджень висвітлено в зверненні директора Українського науково-дослідного інституту лісового господарства і агролісомеліорації С. І. Федоренка до завідуючого лабораторією екології рослин Ботанічного саду АН УРСР акад. П. С. Погребняка, яке торкається питань вивчення дослідних полішахових культур, що ростуть на території Голосіївської експериментальної бази АН УРСР, протягом 1958–1960 рр., та в угоді про творчу співпрацю між лабораторією перекисних з'єднань Інституту загальної та неорганічної хімії ім. М. С. Курнакова АН СРСР і Інститутом фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР у справі дослідження механізму взаємодії перекисів лужних металів з вуглекислим газом шляхом застосування важких ізотопів кисню [33].

Про те, що протягом 1956–1960 рр. дуже активно розвивалися наукові зв'язки не тільки з вітчизняними, а й з зарубіжними вченими, свідчить представлений в особовому фонді акад. В. Г. Дроботька лист від 6 жовтня 1960 р. про намір укласти угоду про співпрацю між Інститутом мікробіології АН УРСР та кафедрою технічної мікробіології і біохімії Словацької вищої технічної школи в Братиславі (ЧССР) та проект згаданої угоди [34]. Відповідно до угоди, співпраця включала взаємне консультування щодо планування та проведення наукових досліджень, взаємообмін співробітниками, безоплатний обмін науковими публікаціями, препаратами та культурами мікробів, публікування спільно отриманих результатів наукових досліджень у вітчизняних і чеських наукових журналах. До співпраці планувалося залучити також Лабораторію технічної мікробіології

Словацької академії наук та кафедру мікробіології і антибіотиків КДУ ім. Т. Г. Шевченка.

Діяльність українських учених у союзних та республіканських наукових товариствах представлена повідомленням акад. Г. М. Савіну про обрання його членом комітету Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки [35].

Зустрічаються серед документів особових фондів учених і такі, що безпосередньо не висвітлюють діяльність АН УРСР, однак засвідчують активну позицію її провідних науковців у вирішенні проблем загальнодержавного характеру. До таких документів належить лист акад. АН УРСР П. С. Погребняка, адресований помічнику першого секретаря ЦК КПРС А. С. Шевченку, щодо необхідності організації науково-дослідного інституту швидкорослих порід дерев у зв'язку з активним розвитком житлового будівництва, передбаченого семирічним планом розвитку народного господарства СРСР. На думку вченого, він вимагатиме значної кількості деревини безпосередньо для будівництва, що спричинить значний розвиток меблевого виробництва через швидко зростаючий попит населення на придбання меблів [36]. Проблема налагодження промислового виробництва медтехніки на теренах СРСР піднімається в доповідній записці акад. АН УРСР Є. Б. Бабського до начальника відділу нової техніки Міністерства охорони здоров'я СРСР І. І. Дворниченка, в якій вчений розглядає можливості виготовлення на промислових підприємствах Державного комітету з радіоелектроніки та Державного комітету з машинобудування та автоматизації таких приладів, як механотронні датчики, дистанційні радіочастотні та напівпровідникові портативні стимулятори, прилади для автоматичного аналізу амінокислотного складу білків й інші [37]. На давно назрілій необхідності організації в Україні оптико-механічної промисловості, що вирішила б проблему вкрай слабкої інструментальної бази астрономічних досліджень, зупиняється в своєму листі до Президії АН УРСР один з директорів Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. О. Яковкін [38].

Науково-дослідну установу якнайкраще характеризують наукова праця та її результати. Однак участь науковців у розвитку культури України, поширенні наукових знань не менш важлива. Документальним

підтвердженням тому є лист директора Житомирського обласного краєзнавчого музею В. Місяця до директора Інституту зоології АН УРСР акад. В. Г. Касьяненка з висловленням вдячності співробітникам інституту за допомогу у встановленні кістяка мамонта в експозиції музейного відділу природи [39].

Зустрічаються також в особових архівних фондах учених документи щодо представлення окремих фахівців і наукових колективів установ до державних премій – наприклад, протокол засідання вченої ради Лабораторії гідравлічних машин АН УРСР про представлення праці чл.-кор. А. П. Філіппова «Коливання пружних систем» на здобуття Ленінської премії 1959 р., чи матеріального заохочення співробітників, які успішно виконують дослідження в межах планової тематики установ [40].

Процеси структурної перебудови АН УРСР – як реально здійснені, так і ті, що залишилися в нездійснених проектах, – відображені, зокрема, в доповідний записці та листі акад. А. О. Василенка до Президії АН УРСР щодо реорганізації Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР в Інститут сільськогосподарської механіки, статті чл.-кор. АН УРСР А. А. Горшкова «Институт литейного производства АН УССР» 1959 р., де міститься інформація про створення Інституту ливарного виробництва, яке відбулося згідно з рішенням РМ УРСР від 26 вересня 1958 р., та короткий огляд піврічної діяльності установи [41]. Проблемі організації в мережі установ АН УРСР лабораторії з технології силікатів присвячена доповідна записка акад. АН УРСР Б. С. Лисіна, направлена до Президії АН УРСР; факт заснування в Харкові нової установи – Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР – зафіксовано в постанові РМ УРСР від 11 травня 1960 р. № 681, яка зберігається в складі документів особового фонду акад. Б. І. Веркіна [42].

Суть ще одного проекту – перетворення Лабораторії гідравлічних машин АН УРСР, яка діяла в Харкові, на Інститут машинознавства, викладено у висновках спеціальної комісії, що працювала за дорученням Харківського обласного комітету КПРС [43]. До складу комісії входили як науковці АН УРСР – акад. Г. Ф. Проскура, чл.-кор. А. П. Філіппов та Л. О. Шубенко-Шубін, к.т.н. Ю. М. Дедусенко, так і представники навчальних закладів та промислових підприємств Харкова – ректор Харківського політехнічного інституту М. Ф. Семко, головні інженери та конструктори харківських заводів: транспортного машинобудування,

тракторного, турбінного, електромеханічного. Хоч ідею перетворення лабораторії в Інститут машинознавства підтримали всі члени комісії, цей проект так і не був втілений у життя.

Дражливі питання вилучення зі складу АН УРСР установ, що утворювали Відділ сільськогосподарських наук, у зв'язку з їхньою передачею до складу новоутвореної Української академії сільськогосподарських наук, підняті в клопотанні акад. АН УРСР П. С. Погребняка до президента АН УРСР акад. О. В. Палладіна від 2 березня 1956 р. Суть клопотання – в залишенні в складі установ АН УРСР керованої вченим лабораторії екології рослин з усіма підпорядкованими їй науково-дослідними базами: Старосільською біостанцією, Голосіївською експериментальною базою, Поліським, Чорноліським та Карпатським дослідними пунктами [44]. Цієї ж проблеми торкається лист директора Інституту фізіології рослин і агрохімії АН УРСР акад. П. А. Власюка до президента АН УРСР акад. О. В. Палладіна щодо недоцільності передавання окремих лабораторій інституту до структури новостворюваного Інституту землеробства УАСГН через їхню невідповідність накресленому профілю діяльності даної установи [45].

У фонді П. С. Погребняка також міститься низка документів, де зафіксовано трансформацію структури Ботанічного саду та Інституту ботаніки АН УРСР. Це копія проекту постанови бюро Відділу біологічних наук АН УРСР про створення в складі Інституту ботаніки лабораторії екології рослин та постанова Президії АН УРСР від 5 квітня 1957 р. про затвердження структури і штатного розпису відділу екології рослин Ботанічного саду АН УРСР; про зміну керівництва Старосільської біологічної станції та перспективи подальшого розвитку її структури інформує постанова Президії АН УРСР від 22 листопада у 1956 р. [46].

Питання кадрового забезпечення розглядаються в таких документах, як довідка про стан підготовки наукових кадрів в Інституті будівельної механіки АН УРСР (фонд А. А. Горшкова), лист директора Ботанічного саду АН УРСР акад. М. М. Гришка до Президії АН УРСР стосовно необхідності поновлення скорочених штатних одиниць [47].

Також у складі особових фондів учених представлено низку ілюстративних матеріалів з досліджуваного періоду діяльності АН УРСР – фотодокументів, на яких зафіксовано тогочасний зовнішній та внутрішній вигляд будівель установ АН УРСР, учених під час їхньої дослідної

роботи, участі в роботі наукових та культурно-освітніх заходів, зустрічей з науковцями інших країн тощо.

Наприклад, у фонді вченої-палеонтолога чл.-кор. АН УРСР К. Й. Новик зберігається фото провідних спеціалістів-палеонтологів д.г.-м.н. П. Л. Шульги, д.г.-м.н. О. К. Каптаренко-Чорноусової та самої К. Й. Новик – співробітниць Інституту геологічних наук АН УРСР у приміщенні геологічного музею інституту; у фонді іншого представника геологічної науки С. П. Родіонова зберігається фото учасників Першої всесоюзної наради з мінералогії, яка відбулася у Львові в травні 1957 р., та фото будівлі Інституту геології корисних копалин АН УРСР у Львові станом на 1957 р. [48].

В особових фондах фізиків збереглися фотознімки чл.-кор. АН УРСР Н. Д. Моргуліса під час зустрічі з Нобелівським лауреатом у галузі фізики президентом Академії наук Індії Чандрасекхара Венката Раманом та під час обговорення наукових гіпотез з акад. АН СРСР С. А. Векшинським у приватній розмові; фото учасників міжнародної конференції з питань фізики високих енергій, що проходила в Києві у 1959 р., на якому зображені вчені-фізики АН УРСР та АН СРСР М. Ф. Дейген, А. Ф. Прихотько, М. Т. Шпак та Д. Л. Ландау; фотознімок співробітників Інституту фізики АН УРСР М. Ф. Дейгена та А. Б. Ройцина за роботою; фото зустрічі українських, російських і китайських астрономів, на якому зображено тодішнього директора обсерваторії Харківського державного університету акад. АН УРСР М. П. Барабашова та її співробітників В. Й. Єзерського та І. К. Ковалю, директора обсерваторії Ленінградського державного університету В. В. Шаронова та директора Цзицзіньшанської обсерваторії в Китаї Чжан Юй-чже; фото про відвідування Інституту фізики АН УРСР акад. АН СРСР І. В. Курчатовим [49].

Серед документів учених-механіків виявлено фотознімок, на якому зафіксовано визначну подію – зустріч провідних українських учених Б. Д. Грозіна, Ф. П. Бесянкіна, Г. М. Савіна, С. В. Серенсена, А. Д. Коваленка та ін. у 1958 р. в Інституті механіки АН УРСР з всесвітньо відомим ученим у галузі механіки акад. АН УРСР С. П. Тимошенком під час його приїзду з-за кордону на Батьківщину з робочим візитом [50].

Як бачимо, представлені джерела дуже різноманітні за формою та змістом, рівнем інформативності. Вони не забезпечують цілісної реконструкції діяльності АН УРСР періоду 1956–1960 рр., однак містять взаємодоповнюючу документальну інформацію, достатню для встановлення

основних етапів розвитку і дослідження тематики наукової діяльності; дають уявлення про отримані результати та ступінь їхнього використання в промисловості та народному господарстві країни. Погляд на розвиток науки в Україні цього періоду через призму особистості ми знайдемо в інших видах документів – біографічних документах, приватному листуванні; вклад кожної конкретної особи – у представлених тут наукових працях. Загалом джерела з фондів особового походження видатних учених складають невід’ємну частину комплексу документів самої Академії та про Академію і репрезентують різні аспекти її життєдіяльності з моменту утворення до сучасності. Все вище згадане ще раз підтверджує вагомий джерельний потенціал документів особового походження, який обов’язково має бути використаний дослідниками вітчизняної історії науки і, зокрема, в дослідженнях діяльності НАН України.

Список використаних джерел

1. Писаренко Г. С. Нарис з історії розвитку механіки в Україні в роки існування Академії наук, 1918–1994 рр. / НАН України. Ін-т пробл. міцності. – К.: Наук. думка, 1995. – 54 с.; Наукові досягнення за 50 років (1949–1999) [Інституту держави і права ім. В. М. Корецького] / Ю. С. Шемшученко, В. Б. Авер’янов, О. Ф. Андрійко та ін.; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Ін Юре, 1999. – 347 с.; Академик АН УССР Кирилл Дмитриевич Синельников: К 100-летию со дня рождения: Воспоминания близких и соратников. – Х.: ННЦ «ХФТИ», 2001. – 261 с.; Інститут українознавства імені І. П. Крип’якевича Національної академії наук України. Наукова діяльність, структура, працівники / відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Львів, Вид-во Ін-ту українознавства НАН України, 2001. – 336 с.; Академик Антон Карлович Вальтер: К 100-летию со дня рождения / отв. ред. Б. И. Шраменко. – Х.: Форт, 2005. – 240 с.; Агатангел Кримський: Нариси життя і творчості / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського; Редкол.: О. Д. Василюк (відп. ред.) та ін.; Передм.: Е. Г. Циганкова та ін. – К.: Видавн. дім «Стилос», 2006. – 563 с.; Інститут історії України НАН України / редкол. В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2006. – 818 с. та ін.
2. Результати даних досліджень представлено серією збірників документів і матеріалів «Історія Національної академії наук України»

за період її діяльності у 1918–1955 рр., що вийшли друком протягом 1993–2012 рр. у 12-ти книгах.

3. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 234, оп. 1, спр. 73, арк. 54–58.

4. Там само, ф. 222, оп. 1, спр. 96, арк. 1–17.

5. Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 5, арк. 54–59.

6. Там само, спр. 46, арк. 1–14.

7. Там само, ф. 144, оп. 1, спр. 70, арк. 1–8; спр. 197, арк. 72.

8. Там само, ф. 21, оп. 2, спр. 65, арк. 55–61.

9. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2.

10. Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 6, арк. 210–213; спр. 41, арк. 102–119, 132–148.

11. Там само, ф. 203, оп. 2, спр. 34, арк. 1–6.

12. Там само, ф. 144, оп. 1, спр. 72, арк. 1–44, 65–71.

13. Там само, ф. 48, оп. 1, спр. 125, арк. 7–20; спр. 132, арк. 58–67.

14. Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 13, арк. 51–53; спр. 47, арк. 1–11.

15. Там само, спр. 80, арк. 1–6.

16. Там само, ф. 8, оп. 2, спр. 33, арк. 2–4.

17. Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 81, арк. 3–6.

18. Там само, ф. 24, оп. 2, спр. 87, арк. 1–7.

19. Там само, оп. 1, спр. 35, арк. 25–37.

20. Там само, ф. 5, оп. 1 дод., спр. 62, арк. 5–10.

21. Там само, ф. 144, оп. 1, спр. 191, арк. 130–132, 205; спр. 197, арк. 79–80.

22. Там само, ф. 21, оп. 2, спр. 30, арк. 175–186.

23. Там само, ф. 139, оп. 3, спр. 88, арк. 122; спр. 90, арк. 42; спр. 98, арк. 25–27; спр. 102, арк. 7; спр. 111, арк. 2–4; спр. 121, арк. 1–3.

24. Там само, ф. 260, оп. 2, спр. 14, арк. 115–117; спр. 16, арк. 2–5; спр. 22, арк. 111–117, 120–126, 167–185.

25. Там само, ф. 234, оп. 1, спр. 63, арк. 8–10; спр. 73, арк. 54–58; спр. 79, арк. 1.

26. Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 7, арк. 3–4.

27. Там само, ф. 248, оп. 2, спр. 59, арк. 2–3; спр. 72, арк. 325–329; спр. 73, арк. 585–587.

28. Там само, ф. 136, оп. 2, спр. 32, арк. 1–4.

29. Там само, ф. 246, оп. 4, спр. 83, арк. 1–1 зв.

30. Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 48, арк. 1–9; оп. 2, спр. 65, арк. 47–53.

31. Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 74, арк. 22.

32. Там само, ф. 124, оп. 1, спр. 72, арк. 56–58; спр. 77, арк. 13–22; ф. 144, оп. 1, спр. 247, арк. 58–60.
33. Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 5, арк. 33–34; ф. 144, оп. 1, спр. 197, арк. 42.
34. Там само, ф. 21, оп. 2, спр. 42, арк. 14, 19–20.
35. Там само, ф. 158, оп. 2, спр. 99, арк. 1–3.
36. Там само, ф. 144, оп. 1, спр. 192, арк. 279–280.
37. Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 11, арк. 1–4.
38. Там само, ф. 222, оп. 2, спр. 28, арк. 1–2.
39. Там само, ф. 139, оп. 3, спр. 23, арк. 30–31.
40. Там само, ф. 21, оп. 2, спр. 26, арк. 25–26, 30–34, 36–37; ф. 281, оп. 1, спр. 87, арк. 1–2.
41. Там само, ф. 48, оп. 1, спр. 141, арк. 12–14, 174–175а; ф. 24, оп. 1, спр. 33, арк. 1–14.
42. Там само, ф. 28, оп. 2, спр. 75, арк. 58–60; ф. 282, оп. 1, спр. 10, арк. 10.
43. Там само, ф. 281, оп. 1, спр. 86, арк. 1–6.
44. Там само, ф. 144, оп. 1, спр. 197, арк. 13.
45. Там само, ф. 63, оп. 2, спр. 65, арк. 1.
46. Там само, ф. 144, оп. 1, спр. 191, арк. 157; спр. 197, арк. 15–16.
47. Там само, ф. 24, оп. 2, спр. 88, арк. 139–146; ф. 144, оп. 1, спр. 197, арк. 38.
48. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 104, арк. 2; ф. 155, оп. 1, спр. 39, арк. 1, 2.
49. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ф. 235, оп. 1, спр. 107, арк. 5; ф. 237, оп. 1, спр. 12, арк. 2, 3; спр. 105, арк. 5, 7; ф. 340, оп. 1, спр. 128, арк. 1.
50. Там само, ф. 158, оп. 2, спр. 150, арк. 1.

Summary

The article gives a review of archival sources of the NAS of Ukraine history during 1956–1960, kept in the personal funds of famous Ukrainian scientists. The author analyses the types composition of the documents and their informative content from the perspective of the further use for the NAS of Ukraine scientific and organisational activity in 1956–1960.

Key words: source studies, history of science, NAS of Ukraine, document.

УДК 930.25(477):394"1950-1960"(093)

*О. А. Лук'янець,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
СОЦІАЛЬНИХ УМОВ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР
(1950-ТІ – СЕРЕДИНА 1960-Х РОКІВ)
У ФОНДАХ ЦДАВО ТА ЦДАГО УКРАЇНИ**

Окреслено та проаналізовано джерельну базу з дослідження історії соціальних, зокрема, матеріально-побутових, умов життя міського населення УРСР 1950 – середини 1960-х років за документами з фондів ЦДАВО та ЦДАГО України.

Ключові слова: архівні документи, архівні фонди, соціальні умови, міське населення, ЦДАВО, ЦДАГО, УРСР.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується активним вивченням та переосмисленням власного історичного минулого. Вітчизняні та зарубіжні дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності та соціально-побутових умов життя населення.

Період 1950 – середини 1960-х років був одним із визначальних в історичному розвитку України, оскільки саме тоді відбулися значні соціально-економічні трансформації, почали утверджуватися нові норми та стандарти життя. Активне промислове та житлове будівництво виступило каталізатором потужних урбанізаційних процесів, які почали кардинально змінювати та формувати нові обриси українських міст. У цей період міське населення кількісно майже зрівнялося з сільським та починаючи з середини 1960-х років почало його переважати. Відповідно міський уклад життя поступово ставав домінантним у тогочасному українському соціумі. Провідну роль у зазначених процесах безперечно відіграли соціально-економічні заходи радянської влади.

Актуальність даного дослідження визначається недостатньою розробкою обраної теми в науковій історичній літературі та відсутністю

окремої праці, присвяченої аналізу документального масиву фондів ЦДАВО та ЦДАГО України як джерела з історії вивчення соціальних умов життя міського населення УРСР (1950-х – середини 1960-х рр). Також варто констатувати, що дослідження впливу та наслідків цієї політики актуальне й тим, що історичний досвід минулого може бути використаний при формуванні сучасної державної політики в різних суспільних сферах.

Відтак, мета даної статті полягає в аналізі фондів зазначених архівних установ на предмет наукового потенціалу документів та матеріалів, що всебічно характеризують вплив соціально-економічної сфери партійно-державної політики стосовно соціальних умов життя міського населення Української РСР задекларованого періоду.

Соціальна сфера – досить загальне поняття, оскільки складається з таких галузей соціально-культурного комплексу, як житлово-комунальне господарство, освіта, охорона здоров'я, санаторно-курортна сфера, культура, спорт, туризм тощо. Головна функція соціальної сфери – це задоволення соціальних та культурно-побутових потреб населення, забезпечення його різноманітними благами та послугами [1].

Відповідно до цього, соціальна інфраструктура є невід'ємною складовою соціальної сфери, тому що забезпечує умови життєдіяльності людини в суспільстві у виробничій, політичній та духовній сферах, у сім'ї та побуті. Соціальна інфраструктура – це сукупність таких галузей, як наука, освіта, охорона здоров'я, торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, транспорт, зв'язок тощо [2].

Поняття «побут» розглядається як структурний елемент соціальної сфери. Побут – це сфера, яка охоплює діяльність, пов'язану із задоволенням матеріальних потреб людей в їжі, житлі, одязі, підтриманні здоров'я, а також діяльність, пов'язану з культурою, спілкуванням, дозвіллям тощо. Отже, структура побуту може розглядатися як співвідношення матеріального та духовного, громадського та індивідуального рівнів [3].

У цьому контексті поняття «соціальні умови життя» використовується для характеристики впливу основних напрямів соціально-економічної політики партійно-державного керівництва на стан та розвиток матеріальної складової (житлово-комунальне господарство, торговельно-побутове обслуговування, а також медичне та соціальне забезпечення)

соціальної інфраструктури, яка визначає ступінь задоволення щоденних матеріально-побутових потреб міського населення Української РСР.

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) зосереджені різноманітні за своїм походженням та змістом документи. Фонд Ради Міністрів УРСР (ф. 2) містить величезний пласт цінної інформації: довідки, листи, доповідні записки, огляди, накази та звіти про їхнє виконання, а також листування з різними установами, організаціями та підприємствами.

Матеріали фонду досить детально відображають політику радянської влади в сфері житлового будівництва, зокрема причини переорієнтації на спорудження житлових будинків за типовими проектами на основі індустріальних методів будівництва [4].

З огляду на низку реалізованих заходів партійно-державного керівництва, що мали на меті стимулювати кооперативне та індивідуальне житлове будівництво, документи свідчать про безліч перешкод, які ставали на шляху їхньої повної реалізації. Перевірками було встановлено, що в багатьох областях УРСР основна увага приділялася виконанню державної житлової програми, тоді як спорудження кооперативних житлових будинків затримувалося через недотримання підрядними організаціями норм за термінами будівництва у зв'язку з неефективною організацією робіт, несвоєчасним забезпеченням будівельними матеріалами, механізмами, залізобетонними конструкціями та робочою силою. Для індивідуальних забудовників найбільша проблема полягала в незадовільному забезпеченні будівельними матеріалами [5].

Документи, що висвітлюють регіональну специфіку прийому на квартирний облік, зосереджені в справі «Листування з міністерствами, центральними та обласними установами Української РСР про розвиток житлового та комунального господарства республіки» [6]. Періодичні перевірки процесу розподілу житла час від часу виявляли різноманітні махінації, що здійснювалися з метою позачергового отримання житлової площі [7].

Також документи фонду надають детальну статистичну довідку про стан будівництва міських шляхів та тротуарів, розвиток системи вуличного освітлення та озеленення міських територій в обласних центрах і великих промислових містах Української РСР [8].

Значною інформативністю відзначаються статистичні дані про реалізацію плану комплексного озеленення міських територій УРСР. Так, у містах і робітничих селищах за 1956–1965 рр. створено 278,5 тис. га нових зелених зон, а площа парків, садів, скверів та інших зелених насаджень збільшилася з 6,5 м² в 1955 р. до 12 м² на одного жителя в 1960 р. [9].

У фонді Міністерства комунального господарства УРСР (ф. 26) зосереджено інформацію про хід житлового будівництва, розвиток водопровідної та каналізаційної мереж, санітарну очистку та благоустрій міських територій, а також про розвиток мережі лазень, пралень та перукарень, що входили до комунальної власності міст. Також є відомості про недоліки в здійсненні індивідуального та кооперативного житлового будівництва та якості будівельних робіт.

Розвиток медичного обслуговування міського населення висвітлено в матеріалах, що зберігаються у фонді Міністерства охорони здоров'я УРСР (ф. 342). Зокрема, в цьому контексті корисними будуть матеріали про рівень медичного обслуговування мешканців міст, що містять детальну інформацію про особливості організації та функціонування лікарень, поліклінік та стаціонарів. Справи про стан медичного обслуговування робітників висвітлюють організацію медичного обслуговування безпосередньо на промислових підприємствах та шахтах.

Також у цьому фонді зосереджений масив матеріалів, що стосуються спеціалізованої системи охорони здоров'я жінок і дітей. Так, в УРСР функціонувала спеціалізована система державних установ – мережа дитячих лікарень, санаторіїв, ясел та дитячих садків, консультацій, пологових будинків та низка інших закладів. У повоєнні роки було створено новий тип закладів – будинки матері та дитини. У них перебували жінки до пологів та після пологів протягом 4–6 місяців при повній забезпеченості з боку держави [10].

Досить інформативними є фондові матеріали, які окреслюють діяльність Червоного Хреста. Зокрема, висвітлюється активна участь членів організації в оздоровленні умов праці та побуту населення, в проведенні масових профілактичних щеплень, медоглядів, лекцій та семінарів тощо [11].

У фонді Міністерства соціального забезпечення УРСР (ф. 348) зосереджені матеріали, що досить детально відображають проблеми в сфері пенсійного законодавства, розвитку та стану мережі спеціалізованих закладів

соціального забезпечення громадян, а також рівень державної допомоги соціально незахищеним категоріям радянського суспільства: інвалідам, людям похилого віку, сиротам, багатодітним та самотніми матерями [12].

До системи органів соціального забезпечення входили Українське товариство глухонімих (УТОГ) та Українське товариство сліпих (УТОС), яким Міністерство соціального забезпечення надавало допомогу в практичній роботі та здійснювало контроль за їхньою діяльністю. Уряд для підприємств об'єднання сліпих щорічно виділяв необхідну кількість сировини та обладнання [13].

Також фонд містить безліч документів, які висвітлюють діяльність лікарсько-трудової експертизи (ЛТЕК). Згідно з положенням, ЛТЕК мала такі функції: встановлення групи інвалідності (I, II, III), визначення ступеня втрати працездатності особи, призначення інвалідам доступних умов та видів праці, сприяння відновленню їхньої працездатності (рекреаційне лікування, протезування, професійне навчання, перекваліфікація), вивчення та контроль умов праці інвалідів на підприємствах тощо [14].

Варто акцентувати увагу на матеріалах, що зосереджені в фонді Міністерства державного контролю УРСР (ф. 539) та в фонді Комітету народного контролю УРСР (ф. 4604), оскільки діяльність зазначених організацій була спрямована на виявлення фактів безгосподарності, неприпустимого зловживання та непрофесійного ставлення рядових працівників та вищих посадовців до службових обов'язків у широкій сфері партійно-господарської діяльності. Відповідно до цього, основний матеріал даних фондів базується на результатах детальних перевірок діяльності тих чи інших підприємств, установ та організацій, як правило, основна увага акцентується на типових недоліках. Зокрема, досить цінним джерелом є матеріали перевірок стану мережі побутового обслуговування населення та якості надання послуг, а також документи, пов'язані із забезпеченням комунально-побутових потреб населення, довідки про стан торгівлі та громадського харчування тощо.

Статистичні дані, відображені в документах фонду, свідчать про невпинний розвиток системи громадського транспорту. Так, організовувалися нові маршрути, зростали обсяги пасажирських перевезень, будувалися нові автостанції тощо. Проте, незважаючи на розвиток міських транспортних систем, у цій галузі простежувалися стійкі негативні тенденції, пов'язані із недостатнім фінансуванням. Також

типовою ситуацією було те, що в районах масового житлового будівництва мережа трамвайного та тролейбусного сполучення будувалася із великим запізненням, результатом чого стало погане обслуговування мешканців новобудов [15].

Зазначений фонд містить і масив документів, що висвітлюють негативні тенденції в сфері торговельно-побутового обслуговування мешканців міст УРСР. Судячи з документів та матеріалів, найбільш поширеними спекулятивними товарами були продукти харчування, різні види промислових товарів, будівельні матеріали тощо [16].

Аналіз документів показав, що більшість комунально-побутових підприємств (перукарні, лазні, пральні, майстерні та ательє) недостатньо фінансувалися. Так, перукарні погано постачалися необхідними інструментами: машинками для стрижки волосся, бритвами, ножицями, гребінцями тощо. Пральням та лазням бракувало прального та сушильного обладнання, меблів, дзеркал, білизни тощо. Рівень механізації побутових майстерень залишався низьким. Майстерні та ательє не забезпечувалися відповідними приміщеннями і досить часто розміщувалися в непридатних для виробництва умовах [17].

У фонді Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (ф. 582) зберігаються статистичні відомості, що висвітлюють різноманітні аспекти повсякденного життя громадян УРСР, зокрема забезпеченість товарами та послугами, рівень фінансового забезпечення та використання асигнувань на розвиток житлового будівництва.

Матеріали фонду Міністерства міського та сільського будівництва УРСР (ф. 4487), в основному, стосуються житлового будівництва – індивідуального та кооперативного.

Досить важливий пласт документів та матеріалів, що присвячені розвитку і функціонуванню мережі побутового обслуговування, зосереджений в фонді Головного управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР (ф. 4634). Цінним джерелом у висвітленні розвитку мережі побутового обслуговування населення слугують доповідні записки та звіти, які надсилалися до партійно-державних органів. Зокрема, вони містять дані про структуру та кількісні показники розвитку мережі закладів побутового обслуговування в УРСР [18].

Майже всі документи та відомості, зосереджені в фонді Головного управління міського електротранспорту Міністерства комунального

господарства УРСР (ф. 4751), детально характеризують розвиток транспортної системи в містах УРСР. Матеріали різноманітних галузевих нарад працівників міського електротранспорту допоможуть відтворити цілісну картину роботи трамвайного та тролейбусного господарства.

Фонд Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва та архітектури (ф. 4906) містить документи та матеріали, що присвячені житловому будівництву, запровадженню типових проектів та матеріально-технічному забезпеченню будівельних трестів. Досить детальна інформація, що висвітлює торговельне обслуговування, зокрема, роботу системи громадського харчування, зібрана у фонді під назвою – Головні управління, республіканські об'єднання та контори Міністерства торгівлі УРСР (ф. 4981).

Важливі матеріали, які відображають матеріально-побутові умови життя міського населення УРСР, зосереджені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Зокрема, у фонді Центрального Комітету Комуністичної партії України (ф. 1) зосереджені різноманітні міністерські доповідні, звіти обласних, районних та міських комітетів партії, протоколи та стенограми зборів партійних осередків тощо. Ці матеріали досить детально відображають вплив політики партійно-державних органів на соціально-побутові умови життя міських мешканців. Варто відзначити різносторонні інформативні можливості даного фонду, оскільки вони в повній мірі віддзеркалюють тогочасну радянську повсякденність.

Матеріали фонду дуже детально характеризують типові житлові умови зазначеного періоду. Так, робітники, які працювали на об'єктах будівництва київського «БМУ-5» (будівельно-монтажне управління), проживали в гуртожитках, побутові умови життя в яких мали низку суттєвих недоліків. Перевіркою було встановлено, що корпус № 6 по вул. Мечникова (м. Київ), де проживала більшість робітників, погано обігрівався. У вихідні дні печі не опалювалися. Постільна білизна, особливо матраци, не змінювалися по кілька років. У кімнатах були відсутні шафи. Пральня відкривалася один раз на місяць. Потреба в гарячій воді не забезпечувалася. Після повернення робітників з роботи на кухнях утворювалися великі черги. Гуртожиток був перенаселений. Наприклад, у кімнаті № 16, площею 13–14 м², мешкали 4 сім'ї, три з яких мали немовлят. У кімнаті № 7, площею 13 м², проживали 4 дівчини та одна молода сім'я. Мешканці

скаржилися на незаконне стягнення з них 25 крб. на додаток до визначених 25 крб. за ліжко-місце, так як одна сім'я користувалася одним ліжком, і це не враховуючи того, що у вартість оплати входило прибирання кімнати та прання постільної білизни, що мешканці здійснювали самостійно [19].

Варто зазначити, що матеріали епістолярного жанру (скарги та листи до партійних органів, державних установ та редакцій газет) [20], які містяться в справах обох державних архівних установ, є унікальними джерелами особового походження. Ця джерельна група є важливою для відтворення тогочасних матеріально-побутових умов життя населення, в основному, вказуючи на недоліки радянської державної системи.

Для прикладу можна взяти лист жителя м. Харкова до владних структур, в якому автор охарактеризував стан медичного обслуговування: «Наприклад, у м. Харкові медобслуговування навіть погіршало. По неділях та в свято поліклініки зовсім не працюють. А в робочі дні робітники та службовці заради медичної допомоги вимушені витратити багато робочого часу (і часто-густо марно). За існуючим порядком, щоб дістатися на прийом до лікаря хоча б після роботи, – приходь зранку вистоювати в черзі номерок. Після 18-ї години годі й думати, щоб забезпечити прийом лікаря, бо норма заповнюється ще з ранку (хіба що зважить на підвищену температуру або нещасний випадок). Навіть якщо і згодиться лікар прийняти понад норму, толку з того мало, бо завжди у тих лікарів, які згоджувалися на це, прийом навіть за нормою затягується до 20-ї години. До того ж вечірній прийом чомусь-то зменшений: забезпечений він не по всіх спеціальностях і не щодня. Так звана «друга зміна» мало навантажена: кінчається у деяких лікарів о 18-й, і навіть о 17-й годині, себто тоді, як робітники та службовці ще на роботі» [21].

Своєрідним доповненням до описаної ситуації виступила доповідна записка, яку можна розглядати як коментар до згаданого вище листа: «Можна констатувати, що амбулаторно-поліклінічна мережа обслуговування населення не задовольняла потреб. У м. Харкові нараховувалася 171 дільниця по 5–7 тис. жителів на одну дільницю. Якщо ж виходити із нормативів, то місто мало мати від 212 до 250 лікарських дільниць з кількістю жителів 4 тис. на одній дільниці. Таким чином, щоб знизити перевантаженість медичної мережі, кількість лікарняних дільниць потрібно було збільшити на 41 одиницю з додатковими 305 лікарськими ставками» [22].

Отже, документи та матеріали, зосереджені у фондах ЦДАВО України та ЦДАГО України докладно висвітлюють матеріально-побутові аспекти соціальних умов життя міського населення Української РСР 1950 – середини 1960-х років. До того ж варто зазначити, що аналіз наявної джерельної бази дає підстави вважати, що досить перспективним напрямком можуть стати вузькоспеціалізовані дослідження різноманітних аспектів тогочасної радянської дійсності.

Список використаних джерел:

1. Социальная политика: Энциклопедический словарь / [под ред. Н. А. Волгина, Т. С. Сулимова]. – М.: Академический проект: Трикста, 2005. – С. 548–549; Соціальна політика. Словник: поняття, категорії, терміни / [Бучин М. А., Гетьманчук М. П., Карий Г. П. та ін.]. – Л.: Дослід.-вид. центр Наук. т-ва ім. Шевченка, 2008. – С. 224.
2. Социальная политика: Энциклопедический словарь / [под ред. Н. А. Волгина, Т. С. Сулимова]. – М.: Академический проект: Трикста, 2005. – С. 549; Социальное управление: Словарь / [под. ред. В. И. Добренёва, И. М. Слепенкова]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 66.
3. Социология социальной сферы / [под ред. М. М. Акулич, В. Н. Кузнецова] – М.: Гардарики, 2007. – С. 44.
4. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 381, арк. 232.
5. Там само, оп. 13, спр. 543, арк. 72–75; оп. 9, спр. 7552, арк. 83.
6. Там само, оп. 9, спр. 8960, арк. 11–14.
7. Там само, оп. 10, спр. 2011, арк. 19–20; оп. 13, спр. 536, арк. 189–194.
8. Там само, оп. 13, спр. 548, арк. 29–31.
9. Там само, оп. 10, спр. 734, арк. 2–4.
10. Там само, ф. 342, оп. 15, спр. 1777, арк. 70–71.
11. Там само, спр. 694, арк. 64–67.
12. Там само, ф. 348, оп. 3, спр. 716, арк. 2, 16; спр. 767, арк. 52, 68.
13. Там само, спр. 919, арк. 58–60.
14. Там само, спр. 767, арк. 59–60.
15. Там само, ф. 4604, оп. 1, спр. 760, арк. 15–26, 52, 98–101; спр. 761, арк. 7, 16.
16. Там само, спр. 1006, арк. 105, 111–112.

17. Там само, спр. 625, арк. 40, 46, 117, 120–121.
18. Там само, ф. 4634, оп. 1, спр. 410, арк. 5–6; спр. 672, арк. 157.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 79, спр. 311, арк. 57.
20. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 6027, арк. 48–49; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5148, арк. 12–13; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 2548, арк. 73.
21. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 2548, арк. 73.
22. Там само, арк. 70.

Summary

The article shows the source base of the research of the USSR urban population social living conditions during the 1950-s – 1960-s according to the documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and the Central State Archives of Public Associations of Ukraine.

Key words: archival documents, archival funds, social conditions, urban population, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, USSR.

УДК 930.253[Крейн]

Л. В. Шипко,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, СТРУКТУРА
ТА ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ СКЛАД ОСОБОВОГО АРХІВНОГО
ФОНДУ М. Г. КРЕЙНА (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ІНСТИТУТУ
АРХІВОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Проаналізовано структуру та склад документів архівного фонду члена-кореспондента АН УРСР М. Г. Крейна, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Доведено цінність матеріалів даного фонду як важливого джерела для сучасних науковців у галузі математики, а також у дослідженні проблеми моментів, теорії інтегральних рівнянь, математичної теорії коливань та різних проблем функціонального аналізу.

Ключові слова: архівний фонд, джерело, математика, член-кореспондент, АН УРСР, М. Г. Крейн.

Ім'я Марка Григоровича Крейна широко відоме в Україні та за кордоном ученим, які займаються вивченням різних проблем у галузі математики. Життя та діяльність М. Г. Крейна певною мірою вже привертало увагу дослідників. Окремим аспектам наукової діяльності та спадщини вченого були присвячені праці Й. С. Іохвідова, М. А. Рутмана, Н. І. Ахієзера, Ю. М. Березанського, Ю. О. Митропольського, В. П. Потапова, В. М. Адамяна, М. М. Боголюбова, А. М. Колмогорова, А. А. Нудельмана, Г. Кусьмирської, І. Фішмана та ін. [1]. Проте документальна спадщина М. Г. Крейна досі не стала об'єктом спеціального дослідження. Немає також і студій, які б системно, на комплексній джерельній основі вивчали життєвий та творчий шлях ученого. Враховуючи значний інтерес науковців та громадськості до особистості члена-кореспондента АН УРСР М. Г. Крейна, автор статті ставить за мету ознайомити дослідників з життєвим шляхом, громадсько-політичною та педагогічною діяльністю вченого, а також з його архівною спадщиною, що

зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Марк Григорович Крейн народився 3 квітня 1907 р. у м. Києві в родині дрібного лісопромисловця. Середню освіту отримав у трудовій школі, яку закінчив у 1921 р. Протягом 1922–1924 рр. як вільний слухач відвідував лекції та наукові семінари в Київському політехнічному інституті та на фізико-математичному відділенні Київського інституту народної освіти. У 1924 р. М. Г. Крейн переїхав до м. Одеси. Тут написав свою першу наукову роботу «О производных контурах и производных системах», яка була опублікована в 1926 р. [2, арк. 7]. Праця М. Г. Крейна привернула увагу професури Одеського інституту народної освіти (нині – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова) і йому запропонували навчання в аспірантурі університету на кафедрі математики (1926–1929 рр.), де М. Г. Крейн під керівництвом професора М. Г. Чеботарьова захистив роботу «О теореме Curvatura integra» [3, арк. 3].

У 1929–1930 рр. М. Г. Крейн працював доцентом кафедри математики і теоретичної механіки Донецького гірничого інституту (нині – Донецький національний технічний університет). У 1930–1931 рр. – доцент кафедри теоретичної механіки Одеського інституту інженерів водного транспорту (з 1945 р. – Одеський інститут інженерів морського флоту, нині – Одеський національний морський університет), у 1931–1933 рр. – професор та завідуючий кафедрою математики Енергоінституту (з 1933 р. – Одеський індустріальний інститут, з 1944 р. – Одеський політехнічний інститут, нині – Одеський національний політехнічний університет). Водночас учений працював в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова, де протягом 1930–1933 рр. обіймав посаду доцента, а згодом – професора, з 1933 р. до 1941 р. очолював різні кафедри: теорії функцій, математичного аналізу, теоретичної механіки і математичної фізики [2, арк. 3 зв., 7–8].

Рішенням Кваліфікаційної комісії Народного комісаріату освіти УРСР від 11 квітня 1934 р. М. Г. Крейна було затверджено в ученому званні професора [2, арк. 10]. 11 лютого 1939 р. вченою радою Московського державного університету М. Г. Крейну присуджено (без захисту дисертації) науковий ступінь доктора фізико-математичних наук [2, арк. 9], у цьому ж році 22 лютого Марка Григоровича було обрано членом-кореспондентом АН УРСР [2, арк. 11].

У 1934–1940 рр. М. Г. Крейн працював за сумісництвом завідувачим сектором математичного аналізу Науково-дослідного інституту математики і механіки при Харківському державному університеті ім. О. М. Горького (нині – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна); у 1940–1941 рр. та 1944–1951 рр. – в Інституті математики АН УРСР: завідувачим сектором функціонального аналізу і вищої алгебри та завідувачим відділом функціонального аналізу і алгебри [2, арк. 3 зв., 31, 32].

У роки Великої Вітчизняної війни М. Г. Крейн протягом 1941–1944 рр. завідував кафедрою теоретичної механіки в Куйбишевському індустріальному інституті (нині – м. Самара), брав участь в організації роботи Куйбишевського авіаційного інституту, де також працював за сумісництвом (1942–1944 рр.), заснувавши дві кафедри: теоретичної механіки й математики [2, арк. 3 зв., 29, 30].

Восени 1944 р. М. Г. Крейн з родиною повернувся до м. Одеси, де протягом 1944–1954 рр. працював професором кафедри теоретичної механіки Одеського інституту інженерів морського флоту. У 1954–1974 рр. учений завідував кафедрою теоретичної механіки Одеського інженерно-будівельного інституту (з 1957 р. – Одеський гідротехнічний інститут). Впродовж 1974–1978 рр. перебував на пенсії [2, арк. 47–47 зв.]. З часом учений поновив трудову діяльність: з 1978 р. до 1989 р. М. Г. Крейн був старшим науковим співробітником-консультантом Фізико-хімічного інституту ім. О. В. Богатського АН УРСР [2, арк. 3 зв., 35].

М. Г. Крейном було підготовлено понад 290 наукових праць (у т. ч. 10 монографій, більшість з яких перекладені іноземними мовами) з різних розділів алгебри, теорії функцій, функціонального аналізу, теорії інтегральних та диференціальних рівнянь, математичної фізики та аналітичної механіки. Вченим розроблена теорія операторів у просторах з індефінітною метрикою, які тепер називаються просторами Крейна. Результати його робіт використовуються в суднобудуванні, фахівцями в галузі теорії пружності, будівельної техніки, проблем передачі інформації, оптимального управління.

М. Г. Крейн підготував 20 докторів та 47 кандидатів математичних наук.

Також учений брав активну участь у науково-організаційній та громадській роботі. Зокрема, був членом Національного комітету СРСР з теоретичної і прикладної механіки АН СРСР (1952), Ради Всесоюзної

асоціації математиків СРСР (1934), Харківського математичного товариства (в 1935 р., з 1977 р. – почесний член), Московського математичного товариства (1937), Ленінградського математичного товариства (1977) та ін. [2, арк. 8 зв.].

Ім'я і наукові досягнення Марка Григоровича були широко відомі і визнані за кордоном, зокрема вченого було обрано почесним членом Американської академії мистецтв і наук (1970), іноземним членом Національної академії наук США (1981) [2, арк. 12–15] та присуджено Міжнародну премію імені Вольфа з математики (фонд імені Вольфа, Ізраїль, 1982) [4, с. 49].

На батьківщині в 1979 р. М. Г. Крейну була присуджена премія імені М. М. Крилова АН УРСР за цикл робіт з теорії інтегральних рівнянь [2, арк. 36], а в 1987 р. вчений нагороджений почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР за значний внесок у розвиток математичної науки і підготовку наукових кадрів [2, арк. 39] та відзначений Державною премією УРСР у галузі науки і техніки [4, арк. 49].

Серед урядових нагород ученого – медалі «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945), «За доблесну працю в ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» (1970), «Учасник трудового фронту. XXX років Перемоги у Великій Вітчизняній війні» (1975), нагрудні знаки «Почесний робітник Морського Флоту» (1947) та «Ветеран Праці» (1974) [2, арк. 4 зв., 6 зв.].

Помер М. Г. Крейн 17 жовтня 1989 р., похований в м. Одесі [2, арк. 41].

Історія створення архівного фонду М. Г. Крейна (№ 346) розпочалася з передачі документів до Інституту архівознавства НБУВ у жовтні 2004 р. та продовжилась у серпні 2005 р. за сприяння ректора Одеського національного політехнічного університету Г. О. Оборського. Загальний розсип джерельного матеріалу склав 363 см. В результаті науково-технічного описування у 2012 р. на документи фонду було сформовано 593 справи із загальною кількістю 3913 документів, на які складено чотири описи. Хронологічні межі документів – 1865–1989 рр.

В особовому архівному фонді М. Г. Крейна представлено широкий спектр документів. Складовою архівної спадщини М. Г. Крейна є масив документів з наукових праць та робочих матеріалів до них, який представлений в першому описі та нараховує 142 справи за 1926–1986 рр. загальною кількістю 674 документи. В особовому фонді М. Г. Крейна

зберігаються автографи, машинописи і друкарські відбитки статей, доповідей і тез до них.

Оскільки більшість статей М. Г. Крейна була опублікована у вітчизняних та зарубіжних періодичних наукових виданнях, то у фонді вони були об'єднані та сформовані в окремі справи № 2–6, 8–11, 20, 21, 30, 31, 39, 64, 70, 80, 81. Зокрема, це статті вченого в таких виданнях АН СРСР, як «Математический сборник» (за 1933–1971 pp.), «Bulletin de la Société Phys.-Math. de Kazan» (за 1927–1930 pp.), збірниках та журналах «Известия АН СССР» (за 1933–1962 pp.), «Доклады АН СССР» (за 1935–1981 pp.), «Успехи математических наук» (за 1947–1981 pp.), «Прикладная математика и механика» (за 1951–1961 pp.), «Функциональный анализ и его приложения» (за 1967–1979 pp.), «Математические исследования. Институт математики АН Молдавской ССР» (за 1970–1981 pp.), «Известия АН Армянской ССР» (за 1971–1984 pp.), а також у виданнях АН УРСР – «Записки Фізико-математичного відділу ВУАН» (за 1929 р., 1930 р.), «Труди Одеського державного університету» (за 1935–1938 pp.), «Comptes Rendus de la Société Mathématique de Kharkoff» (за 1934–1935 pp.), «Записки Научно-исследовательского института математики и механики та Харківського математичного товариства» (за 1936–1952 pp.), «Comptes Rendus (Doklady) de l'Académie des Sciences de l'URSS» (1936–1946 pp.), «Збірник праць Інституту математики АН УРСР» (за 1947 р., 1948 р.), «Український математический журнал» (за 1951 р., 1964 р.). У фонді також представлено наукові праці вченого, опубліковані в періодичних виданнях Сполучених Штатів Америки «American mathematical society translations» (за 1955–1978 pp.) та Угорської Народної Республіки (далі – УНР) «Acta scientiarum mathematicarum» (за 1964–1983 pp.).

Окремими справами в фонді представлено такі наукові публікації М. Г. Крейна: «Похідні контури й похідна система» (1926), «О нагруженных интегральных уравнениях, функции распределения которых не монотонны» (1940), «О представлении функций интегралами Фурье–Стилтьеса» (1943), «Великий русский математик (к 125-летию со дня рождения П. Л. Чебышева)» (1946), «Софья Ковалевская» (1948), «О некоторых вопросах, связанных с кругом идей Ляпунова в теории устойчивости» (1948), «О некоторых новых задачах теории колебаний штурмовых систем» (1952), «О переходной функции одномерной краевой задачи 2-го порядка» (1953), «Об одном методе вычисления логарифма

матрицы монодромии системы дифференциальных уравнений с периодическими коэффициентами» (1954), «Об определении потенциала частицы по ее S-функции» (1955), «К теории нагруженных интегральных уравнений» (1965), «О расположении корней многочленов, ортогональных на единичной окружности по знакопеременному весу» (1966), «Аналитические проблемы и результаты теории линейных операторов в гильбертовом пространстве» (1968), «Об измеримых эрмитово-положительных функциях» (1978), «О банаховых алгебрах функций, порождаемых множеством почти периодических многочленов, показатели которых принадлежат данному интервалу» ([1983]), «Диофантово уравнение академика Маркова» (1985) тощо. Також у фонді представлено статті М. Г. Крейна у співавторстві з Р. В. Акопяном, Д. З. Аровим, Н. І. Ахієзером, М. С. Бродським, І. Ц. Гохбергом, Ю. Л. Далецьким, Й. С. Іохвідом, І. С. Кацем, Г. К. Лангером, Б. Я. Левіним, Ф. Е. Мелік-Адамяном, А. А. Нудельманом, І. Є. Овчаренком, В. П. Потаповим, М. А. Рутманом, В. Г. Сізовим, Г. Є. Шиловим, В. А. Явряном, В. А. Якубовичем та ін.

Серед наукових праць в архівній спадщині вченого містяться доповіді та тези до них: «Проблеми моментів та спектральна теорія операторів» [1936], «Академик Алексей Николаевич Крылов как математик и механик» (1945), «Винтовые линии в пространстве Лобачевского бесконечного числа измерений и лоренцовы преобразования» (1948), «Об эрмитовых операторах, дифференцируемых по параметру» (1950), «О восстановлении потенциала частицы по ее S-функции» (1955), «О форме судна наименьшего мичеллевского сопротивления» (1960), «О некоторых новых результатах в теории возмущений линейных операторов» (1961) тощо.

Рецензії М. Г. Крейна на наукові праці таких учених, як Д. З. Аров, Т. Я. Азізов, Н. Х. Арутюнян та М. М. Манукян, Ю. М. Березанський, В. М. Бродський, М. Л. Буришкін, М. М. Вайнберг, В. В. Власов, Ф. Д. Гахов та Ю. Й. Черський, Ю. П. Гінзбург, М. Л. Горбачук, І. Ц. Гохберг, К. Дахо та Г. К. Лангер, В. П. Демідович, О. В. Єфімов та В. П. Потапов, П. П. Забрєйко та С. В. Сміцких, Т. С. Іванченко та Л. А. Сахнович, Х. Д. Ікрамов, Й. С. Іохвідов, Г. І. Карцивадзе, Б. Л. Каган, В. С. Королук, В. Б. Лідський, М. А. Наймарк, А. А. Нудельман, Г. Я. Попов, О. Ф. Соловійов, Я. [А.] Тагамлицький, Д. Ф. Харазов, Я. С. Шварцман та ін. об'єднані в справі № 29, а відгуки на автореферати і дисертаційні роботи таких учених як В. М. Адамян, Р. В. Акопян, І. [А.] Бахтін,

М. Ш. Бірман, М. С. Бродський, Ю. П. Гінзбург, І. М. Глазман, М. Л. Горбачук, Ю. М. Дюкарьов, Г. І. Кац, О. В. Кужель, Г. К. Лангер, Л. В. Мікаелян, С. М. Мхітарян, А. Е. Оганян, І. І. Педаховський, Ф. С. Рофе-Бекетов, М. А. Рутман, О. В. Сарманов, Л. А. Сахнович, В. Я. Стеценко, Е. С. Цигланадзе, Ю. Й. Черський, В. А. Яврян, В. А. Якубович та ін. представлені у справі № 33. Списки наукових праць М. Г. Крейна сформовані в окрему справу № 132.

Лекційний матеріал М. Г. Крейна в архівному фонді представлений окремими лекціями, які присвячені вивченню проблем хвильових операторів (спр. № 49) і теоретичної механіки (спр. № 50–52), а також курсом лекцій з проблем функціонального аналізу (спр. № 57) та лекцією з теми: «Геометрия пространств с индефинитной метрикой» (спр. № 76). Хронологічний діапазон зазначених лекцій охоплює 1950–1970-ті роки.

Окремий комплекс документів в особовому фонді вченого становлять розрізнені розділи та параграфи невстановлених наукових праць М. Г. Крейна за [1950–1970-ті] роки, які торкаються дослідження мероморфних R -функцій, мультиактивного уявлення характеристичної Q -функції операторів, близьких до унітарних, теорії малих коливань, проблеми продовження ермітово-позитивної функції, теорем Рісса–Херглотца, Харді і Літтлвуда, Жуліа–Каратеодорі, Каратеодорі–Тьопліца та Шура, теореми про спектр вироблення унітарних операторів та ін. (спр. № 133–142).

Важливу групу документів в архівному фонді М. Г. Крейна складають біографічні матеріали, документи про вченого та його діяльність, що об'єднані у другому описі в 58 справах загальною кількістю 1083 документи, хронологічний діапазон яких охоплює 1910–1988 рр.

Серед біографічних документів необхідно виділити такі, як: анкета та особовий листок з обліку кадрів (спр. № 2), біографічні довідки (спр. № 8), характеристики та автобіографії (спр. № 1 та 7), документи майново-господарського характеру (спр. № 5), документи про висунення кандидатури М. Г. Крейна на здобуття премії ім. М. Г. Чеботарьова (спр. № 3), Сталінської премії (спр. № 4), Ленінської премії (спр. № 6) та Міжнародної премії імені Вольфа з математики (спр. № 12), документи щодо відзначення 60-річного ювілею М. Г. Крейна, а також вітальна кореспонденція з нагоди святкування знаменних дат ученого (спр. № 9, 10). З фотодокументів у фонді представлено

фотопортрет М. Г. Крейна та фотознімок ученого з родичами на відпочинку (спр. № 13, 14). Також до цього біографічного комплексу включено документи близьких родичів М. Г. Крейна за 1910–1984 рр., зокрема свідоцтво про народження дочки вченого – Ірми Марківни Крейн та представлення її на посаду старшого наукового співробітника зі спеціальності «Структурна, прикладна та математична лінгвістика» в Інституті кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР, наказ ректора Одеського інституту інженерів морського флоту про вихід на пенсію старшого викладача кафедри архітектури та проектування суден – Раїси Львівни Крейн (дружини М. Г. Крейна) та різні довідки, свідоцтва і календар днів народжень родичів ученого (спр. № 15). Серед біографічних документів у фонді представлено фотопортрет Раїси Львівни Крейн та фотознімок поховання батька дружини М. Г. Крейна – Лева Бенедиктовича Ромена (спр. № 16).

До документів про вченого увійшли матеріали щодо підготовки біографічних статей про М. Г. Крейна для таких видань, як «Большая Советская Энциклопедия», «Биографическая энциклопедия ученых и технолог», «Биографический словарь деятелей в области математики» та різних довідників (спр. № 19), а також статті про М. Г. Крейна з нагоди святкування 60- та 70-річного ювілею вченого (спр. № 24–27); публікації його колег – Й. С. Іохвідова та М. А. Рутмана про участь М. Г. Крейна в роботі Міжвузівської конференції з функціонального аналізу та його застосування (м. Одеса, 1958 р.) і Міжнародного конгресу математиків (м. Москва, 1966 р.) (спр. № 20, 22); відгуки на публікації М. Г. Крейна (спр. № 21); роботи М. М. Вайнберга, О. С. Маркуса, П. П. Забрєйка, С. В. Сміцких та інших про наукові здобутки М. Г. Крейна (спр. № 17) та ін.

У фонді відклалися документи про наукову та громадську діяльність М. Г. Крейна за 1938–1988 рр. Документи про роботу М. Г. Крейна завідувачим відділу математичного аналізу Науководослідного інституту математики і механіки при Харківському державному університеті ім. О. М. Горького представлені звітом вченого за 1934–1938 рр. Зокрема, в звіті за цей період відзначена науководослідна робота М. Г. Крейна з проблеми моментів, результатом якої стала публікація монографії у співавторстві з Н. І. Ахієзером «О некоторых вопросах теории моментов» та ін. (спр. № 29).

Діяльність М. Г. Крейна на посаді професора кафедри теоретичної механіки Одеського інституту інженерів морського флоту представлена

у фонді спектром таких документів, як індивідуальний план аспіранта Д. Л. Кучера, керівником якого був М. Г. Крейн; характеристики аспірантів С. [А.] Орлова, Д. Л. Кучера, Й. С. Іохвідова та К. Р. Коваленка за 1947/48 навчальний рік; документи про службові відрядження в 1948 р. та 1953 р. до м. Києва та м. Москви; календарні плани занять з теоретичної механіки за 1948/49 та 1950/51 навчальні роки; витяги з протоколів щодо обговорення доповідей М. Г. Крейна на тему: «Обернена одномірна краєва задача і інтегральні рівняння Фредгольма» від 19 грудня 1953 р. та «Новые методы решения и исследования интегральных уравнений в полубесконечном интервале с ядром, зависящим от разности аргументов» від 30 листопада 1954 р.; службове листування; виступи перед студентами, приурочені до Дня знань та ін. (спр. № 30).

Документи про роботу М. Г. Крейна завідуючим відділом функціонального аналізу і алгебри Інституту математики АН УРСР, хронологічний діапазон яких охоплює 1946–1951 рр., представлені звітами про наукову діяльність відділу, в яких міститься інформація про публікації колективу, науково-популяризаторську діяльність, проведені наукові засідання, наради і семінари відділу та підготовку наукових кадрів першого року навчання; а також містять низку службових повідомлень про необхідність підготовки тематичних планів та представлення на розгляд нових проблем і науково-дослідних тем відділу, про впровадження результатів наукових досліджень та відкриттів науковим складом відділу та ін. (спр. № 31).

Інформацію про діяльність М. Г. Крейна на посаді завідуючого кафедрою теоретичної механіки Одеського інженерно-будівельного інституту та його подальшу співпрацю з інститутом після виходу на пенсію в 1974 р. можна отримати з представлених у фонді документів за 1954–1977 рр. Зокрема, це службові листи та повідомлення щодо участі вченого в роботі конференцій, виставок та математичних конгресів; запрошення М. Г. Крейна для прочитання циклу лекцій науковим співробітникам Інституту фізики і математики АН Азербайджанської РСР, Інституту математики і механіки АН Вірменської РСР, а також на фізико-математичному факультеті Львівського державного університету ім. Івана Франка та в м. Каневі як лектора літньої математичної школи з підвищення кваліфікації молодих учених; доповідна записка на вчену раду Одеського інженерно-будівельного інституту про роботу кафедри

теоретичної механіки, підготовлена М. Г. Крейном; характеристики наукового складу кафедри, складені М. Г. Крейном; відомості про виконання на кафедрі теоретичної механіки плану проведення держбюджетних науково-дослідних робіт; наказ міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР про затвердження вченого у складі ради з присудження наукових ступенів Одеського електротехнічного інституту зв'язку Міністерства зв'язку СРСР; документи про підготовку вченим аспірантів при інституті зі спеціальності «Теорія функцій і функціональний аналіз»; звіти та службове листування М. Г. Крейна про стажування під його керівництвом старшого асистента Інституту чистої математики Технічного університету Дрездена (НДР) Г. К. Лангера; наказ Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР про звільнення М. Г. Крейна з посади завідуючого кафедрою теоретичної механіки в зв'язку з виходом на пенсію та ін. (спр. № 37).

Серед документів про діяльність М. Г. Крейна старшим науковим співробітником-консультантом у Фізико-хімічному інституті ім. О. В. Богатського АН УРСР, хронологічний діапазон яких охоплює 1979–1985 рр., у фонді зберігаються: службове листування щодо підтвердження участі та підготовки роботи семінарів і конференцій М. Г. Крейном, програми, довідки та звіти про перебування і наукову діяльність німецьких колег, а саме професора Технічного університету Дрездена (НДР) Г. К. Лангера та наукового співробітника Інституту математики АН НДР П. Йонаса під час службового відрядження до СРСР, підготовлені М. Г. Крейном та ін. (спр. № 45).

Інтерес для дослідників складають документи про діяльність вченого в Московському математичному товаристві за 1951–1985 рр. (спр. № 34), у складі Національного комітету СРСР з теоретичної і прикладної механіки АН СРСР за 1959–1986 рр. (спр. № 42), про участь у роботі Ради Південного наукового центру АН УРСР за 1977 р. (спр. № 44), співпрацю з Американським математичним товариством за 1958–1986 рр. (спр. № 41), звіти члена-кореспондента АН УРСР М. Г. Крейна за 1947–1987 рр. (спр. № 32), його участь у різних конференціях і симпозіумах за 1949–1988 рр. (спр. № 33) та ін. У справі № 39 представлені документи періоду 1957–1985 рр. про наукові відрядження М. Г. Крейна до УНР на запрошення Угорської академії наук та Угорського математичного товариства ім. Яноша Бойяї, серед яких запрошення, виїзdnі справи

з фотокартками, довідки, характеристики та заяви про дозвіл на виїзд за кордон М. Г. Крейна разом з його дружиною – Раїсою Львівною Крейн. Інформація про громадську діяльність вченого представлена виступом М. Г. Крейна щодо зібрання громадських підписів під зверненням Всесоюзної Ради Миру для підтримки Пакту Миру (спр. № 46).

У фонді широко представлено документи з видавничої діяльності вченого за 1950–1988 рр., аналіз яких дозволяє простежити його співпрацю з періодичними вітчизняними та зарубіжними виданнями (спр. № 47, 51), а також з редакціями видань «Доклады АН СССР» (спр. № 48), «Успехи математических наук» (спр. № 50), «Математические заметки» (спр. № 56), «Квант» (спр. № 58), «Сибирский математический журнал» (спр. № 52), «Analysis mathematica» (УНР) (спр. № 57) та видавництвом «Наука» (спр. № 54) стосовно опублікування авторських та в співавторстві наукових праць. Документи про діяльність М. Г. Крейна в складі редакційних колегій республіканського журналу «Теория функций, функциональный анализ и их приложения» та союзного журналу «Функциональный анализ и его приложения» містяться в справах № 53 та 55.

Важливе місце в фонді займає епістолярна спадщина М. Г. Крейна, яка є цінним інформативним джерелом для висвітлення окремих сторінок життєвого та творчого шляху вченого. Листування М. Г. Крейна у фонді представлене в третьому описі та налічує 319 справ загальною кількістю 1118 документів за 1943–1989 рр. Це автографи, рукописи та машинописні тексти.

У фонді зберігається службове листування, яке водночас відображає як ділові, так і особисті стосунки вченого з багатьма відомими діячами того часу. Серед адресатів та кореспондентів фондоутворювача відомі вчені, академіки АН СРСР П. С. Александров, І. Н. Векуа, Л. В. Канторович, А. М. Колмогоров, О. О. Ладиженська, Ю. А. Митропольський (академік АН УРСР), О. В. Погорелов (академік АН УРСР), Л. І. Сєдов, Л. Д. Фаддєєв, В. І. Векслер, Ю. В. Лінник, В. І. Смірнов; академік АН УРСР О. С. Парасюк; академік АН БРСР Ф. Д. Гахов; академіки АН Вірменської РСР Н. Х. Арутюнян, М. М. Джарбашян, А. Л. Шагінян; академіки АН Грузинської РСР В. Д. Купрадзе, М. І. Мусхелішвілі (академік АН СРСР); академік АН Узбецької РСР Х. А. Рахматулін; Президент АН Азербайджанської РСР З. І. Халілов; члени-кореспонденти АН СРСР

О. Д. Александров, Б. М. Делоне, А. А. Марков, Д. Є. Меньшов, Л. А. Люстерник; члени-кореспонденти АН УРСР В. К. Дзядик, І. В. Островський, Н. І. Ахієзер; член-кореспондент АН Молдавської РСР І. І. Гохберг та ін.

Серед іноземних учених: співробітник Математичного інституту ім. Яноша Бойяї (УНР) Т. Андо; співробітник Математичного інституту Альфреда Реньє Угорської академії наук Я. А. Богнар; академік Угорської академії наук, іноземний член АН СРСР Б. Секефальві-Надь; співробітник Технічного університету Дрездена (НДР) Г. К. Лангер; професор Університету Поля Сабатьє (Франція) М.-Л. Мазуре; співробітники Відділення математики Університету Нью-Йорка (м. Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, США) Р. Г. Дуглас та П. Д. Лакс; професори Університету Каліфорнії (м. Лос-Анжелес, США) Г. Вайдом, Гарнет Дж. Б. і Г. К. Каліш; професори Інституту математичних наук Куранта Університету Нью-Йорка (штат Нью-Йорк, США) Г. Маккін і Л. Ніренберг; професор Стенфордського університету (штат Каліфорнія, США) Р. Філіпс; професор Університету Рокфелера (штат Нью-Йорк, США) М. Кац; співробітник Університету Мічигана (м. Анн-Арбор, штат Мічиган, США) П. Л. Дюрен; співробітник Університету Перд'ю (м. Вест Лафайєтт, штат Індіана, США) Л. Бранжа (L. de Branges); співробітники Відділення математики Університету Торонто (Канада) І. Гальперін, Ч. Дейвіс (Ch. Davis) та Б. Н. Херві (B. N. Harvey); співробітник Університету Фудань (Китай) Ся До Шин; співробітник Математичного інституту Академії наук Китаю Юань-Юнг Тзенг; професор Математичного інституту Університету Кобе (Японія) К. Ісекі та ін.

Також представлено листування М. Г. Крейна з його родичами – Г. Н. Крейном (батьком), М. Г. та С. Г. Крейними (братами), М. та С. Фельдблум (двоюрідними родичами), А. Ю. Крейн (родичкою з боку М. Г. Крейна) та друзями, до яких належали М. Л. Інгельський, І. Шкурович та деякі особи, імена яких встановити не вдалося.

Документи, зібрані вченим, сформовані в четвертому описі в 74 справи, загальною кількістю 1038 документів за 1865–1988 рр. Ці документи дають змогу дослідити сферу наукових інтересів ученого, а саме в галузі математики. Серед зібраних М. Г. Крейном матеріалів у фонді представлено наукові праці вітчизняних учених за 1924–1988 рр. (спр. № 1–31), наукові праці іноземних учених за 1865–1988 рр. (спр. № 32–50) та листування різних осіб за 1953–1985 рр. (спр. № 51–74).

Так, зібрані М. Г. Крейном наукові праці вітчизняних учених представлені друкарськими відбитками та ксерокопіями, що були опубліковані в різних періодичних виданнях навчальних закладів СРСР та УРСР, а саме Московського та Воронежського державних університетів, Ленінградського державного університету ім. А. А. Жданова, Куйбишевського державного педагогічного та вчительського інституту ім. В. В. Куйбишева, Харківського державного університету ім. О. М. Горького, Житомирського державного педагогічного інституту та ін. (спр. № 1, 2, 15, 16).

Також у фонді в окремих справах містяться зібрані М. Г. Крейном наукові праці вітчизняних науковців, що були опубліковані в таких виданнях АН СРСР, як «Математический сборник» (спр. № 3, 4), збірниках «Доклады АН СССР» (спр. № 5–7), «Известия АН СССР. Серия математическая. Серия механика и машиностроение. Серия механика. Серия механика твердого тела» (спр. № 8, 9), «Успехи математических наук» (спр. № 13, 14), «Сибирский математический журнал» (спр. № 28), «Математические заметки» (спр. № 29), «Функциональный анализ и его приложения» (спр. № 30), «Известия АН Армянской ССР» і «Астрофизика АН Армянской ССР» (спр. № 19, 20), «Математические исследования. Институт математики АН Молдавской ССР» (спр. № 27), а також у таких виданнях АН УРСР, як збірники «Украинский математический журнал» (спр. № 12), «Доповіді АН УРСР» (спр. № 23) та «Теория функций, функциональный анализ и их приложения» (спр. № 26).

Наукові статті різних учених, опубліковані в таких періодичних виданнях АН СРСР, як «Журнал технической физики», «Автоматика и телемеханика», «Механика твердого тела», «Радиотехника и электроника», «Проблемы передачи информации», «Проблемы эволюции», «Записки научных семинаров Ленинградского отделения Математического института им. В. А. Стеклова», «Теоретическая и математическая физика», «Прикладная математика и механика», «Журнал экспериментальной и теоретической физики», «Теоретическая и прикладная математика», «Теория вероятностей и ее применения» та виданнях АН УРСР – «Математическая физика и функциональный анализ», «Збірник праць Інституту математики АН УРСР» та «Прикладна механіка», представлені в фонді поодинокі та були об'єднані в справах № 10 та 11.

В окремі справи об'єднано також наукові статті Г. К. Лангера – аспіранта М. Г. Крейна, співробітника Технічного університету Дрездена (НДР) (спр. № 24, 25), та автореферати різних учених (спр. № 17, 18).

Важливим є наявність на окремих наукових працях дарчих написів М. Г. Крейну від авторів. Зокрема, представлено дарчі написи таких відомих учених, як акад. АН СРСР О. О. Ладиженська, чл.-кор. АН СРСР М. Г. Чеботарьов, акад. АН УРСР та АН СРСР І. М. Ліфшиць, чл.-кор. АН УРСР Н. І. Ахієзер, академіки НАН України Ю. Л. Далецький та Ю. М. Березанський, акад. АН Вищої школи України Г. Я. Попов, академіки РАН Л. Д. Фаддєєв та І. А. Ібрагімов, чл.-кор. РАН В. А. Якубович, чл.-кор. АН Азерб. Республіки Дж. Е. Аллахвердієв, акад. АН Вірменії Н. Х. Арутюнян та ін.

Також в архівному фонді серед зібраних М. Г. Крейном матеріалів містяться статті іноземних науковців, які опубліковані в різних періодичних виданнях Німеччини (спр. № 32–34), Франції (спр. № 35), Великобританії (спр. № 36, 37), Бельгії, Італії і Швейцарії (спр. № 44), Австралії, Аргентини, Ізраїлю, Канади та Японії (спр. № 47), США (спр. № 38–41), Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Югославії (спр. № 42, 45) та ін., з дарчими написами вченому від авторів.

Епістолярій різних осіб, зібраний М. Г. Крейном, представлений у фонді листами професора Єльського університету (м. Нью-Хевен, штат Коннектикут, США), доктора математики, почесного доктора Університету Чикаго, экс-президента Американського математичного товариства, члена НАН США Н. Джекобсона з академіком АН СРСР П. С. Александровим та професором, секретарем редакції журналу «Успехи математических наук» Є. В. Майковим з різних питань. Також до зібраних ученим матеріалів включено листування близьких до М. Г. Крейна осіб, а саме його аспіранта, співробітника Технічного університету Дрездена (НДР) Г. К. Лангера, доктора фізико-математичних наук, професора Харківського державного університету ім. О. М. Горького Б. Я. Левіна, доктора фізико-математичних наук, співробітника Інституту математики АН Вірменської РСР А. Б. Нерсесяна, доктора фізико-математичних наук, професора Воронежського державного університету Й. С. Іохвідова, редактора журналу «Acta scientiarum mathematicarum» (УНР) Б. З. Надя з різними особами.

Отже, архівний фонд особового походження вченого-математика, члена-кореспондента АН УРСР Марка Григоровича Крейна є унікальним за своїм документальним складом. Узагальнення й аналіз представлених документів дають змогу здійснити наукову реконструкцію біографії вченого, прослідкувати становлення його як науковця, визначити етапи наукової діяльності, вивчити середовище, у якому він жив і працював. Також залучення до наукового обігу документів архівного фонду № 346 стане в нагоді сучасним науковцям у справі вивчення проблем у галузі математики.

Список використаних джерел

1. Иохвидов И. С., Рутман М. А. Межвузовская конференция по функциональному анализу и его применениям / Й. С. Иохвидов, М. А. Рутман // Успехи математических наук. – 1959. – Май–июнь. – Т. XIV. – Вып. 3. – С. 221–226; Иохвидов Й. С. Вчені інституту на Міжнародному конгресі математиків / Й. С. Иохвидов // Кадри будовам. – 1966. – 13 вересня; видано за кордоном // Кадри будовам. – 1967. – 21 березня; Иохвидов Й. Наш ювіляр (До 60-річчя проф. М. Г. Крейна) / Й. С. Иохвидов // Кадри будовам. – 1967. – 4 квітня. – № 13. – С. 2; Юбилей ученого // Знамя коммунизма. – 1967. – 4 апреля. – № 67. – С. 4; Ахиезер Н. И., Березанский Ю. М., Иохвидов И. С. та ін. Марк Григорович Крейн (к 60-летию со дня рождения) / Н. И. Ахиезер, Ю. М. Березанский, И. С. Иохвидов та ін. // Украинский математический журнал. – 1967. – Т. 19. – С. 114–116; Адамян В. М., Березанский Ю. М., Боголюбов Н. Н. та ін. Марк Григорьевич Крейн (К семидесятилетию со дня рождения) / В. М. Адамян, Ю. М. Березанский, Н. Н. Боголюбов та ін. // Успехи математических наук. – 1978. – Май–июнь. – Т. XXXIII. – Вып. 3. – С. 197–203; Нудельман А. А. Марк Григорьевич Крейн / А. А. Нудельман // Видные ученые Одессы. По воспоминанию учеников и сотрудников. – Одесса, 1992. – Вып. 2. – С. 28–35; Кусьмирская Г., Фишман И. Математик Крейн Марк Григорьевич: к столетию со дня рождения / Генриетта Кусьмирская, Игорь Фишман // Заметки по еврейской истории. – 2007. – № 11 (83) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer11/Fishman1.htm> – Загол. з екрана; Адамян В. М., Аров Д. З., Березанський Ю. М. та ін. Марко Григорович Крейн: (до сторіччя від

дня народження) / В. М. Адамян, Д. З. Аров, Ю. М. Березанський та ін. // Український математичний журнал. – 2007. – Т. 59. – № 5. – С. 579–587; Владислав Фельдблюм. Марк Григорьевич Крейн (к двадцатилетию со дня смерти моего двоюродного дяди, выдающегося советского математика М. Г. Крейна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://professor-feldbloom.narod.ru/addition.html> – Загол. з екрана.

2. Архів Президії НАН України. Особова справа члена-кореспондента АН УРСР Марка Григоровича Крейна.

3. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 346, оп. 2, спр. 7.

4. Березанський Ю., Горбачук В. Спадщина українського математика у світовому вимірі (Міжнародна конференція «Modern Analysis and Applications» МАА–2007) / Ю. Березанський, В. Горбачук // Вісник НАН України. – 2007. – № 5.

Summary

The article analyses the structure and composition of the archival fund documents of M. G. Krein, the corresponding member of the Academy of Sciences of USSR, stored in the Institute of Archival Science of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. The author proves the value of this fund materials as an important source for contemporary scholars in the field of mathematics as well as the study of the problem of moments, the theory of integral equations, mathematical theory of vibrations and different problems of functional analysis.

Key words: archival fund, source, mathematics, corresponding member of the Academy of Sciences of USSR, M. G. Krein.

УДК 82-3(70):929 Осьмачка Т.

С. Б. Козак,
доктор філософії,
Українського вільного університету
(м. Мюнхен, Німеччина), газета «Літературна Україна»

ТОДОСЬ ОСЬМАЧКА В ЧАСОПИСІ «УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ»

Здійснено аналіз публікацій письменника Тодося Осьмачки і матеріалів про нього в еміграційній газеті «Українські вісті» (1945–2000, Новий Ульм, Німеччина; Детройт, США).

Ключові слова: газета «Українські вісті», Тодось Осьмачка, стаття, еміграція, спадщина.

З-поміж джерел, які наближають нас до вивчення проблематики літературного життя української еміграції середини та другої половини ХХ ст., важливе місце належить українській періодиці, що виходила в різних країнах світу. Причому визначальну роль тут відведено не тільки власне літературним виданням («Арка», «Літаври», «Звено», «Сучасник», «МУР» тощо), а й «тижневику політики, економіки, культури і громадського життя» – газеті «Українські вісті» (далі – УВ) [1].

Саме на шпальтах цього часопису систематично друкувалися Іван Багряний, Юрій Шевельов (Шерех), Василь Барка, Віталій Бендер, Володимир Винниченко, Олекса Веретенченко, Олекса Гай-Головко, Анатолій Галан, Юрій Горліс-Горський, Василь Гришко, Докія Гуменна, Юрій Дивнич (Лавріненко), Галина Журба, Мартин Задека, Олександр Зозуля, Олег Зуєвський, Ігор Качуровський, Юрій Клен, Юрій Косач, Ігор Костецький, Григорій Костюк, Леонід Лиман, Іван Кошелівець, Дмитро Нитченко, Борис Олександрів, Василь Онуфрієнко, Михайло Орест, Віктор Петров, Леонід Полтава, Микола Понеділок, Михайло Ситник, Яр Славутич, Дмитро Соловей, Остап Тарнавський, Василь Чапленко, Анатолій Юриняк та ін. [2]. Отже, йдеться про гроно найвідоміших літераторів української еміграції (членів Мистецького українського руху (МУРу), Об'єднання українських письменників «Слово» й тих, хто не належав до жодного з літературних угруповань, що існували поза Україною після Другої світової війни), публікації яких сис-

© С. Б. Козак, 2013

тематично з'являлися в часописі. Причому на сторінках «УВ» ми маємо змогу ознайомитися як з творами різних жанрів (оповіданнями, уривками з повістей і романів, поезіями, перекладами з чужих мов, подорожніми нарисами, спогадами, навіть листуванням тощо), так і отримати цінну інформацію про самих письменників та їхню творчість (літературно-критичні статті, повідомлення про авторські літературні вечори, презентації книжок, бібліографічні відомості про нові видання тощо). Адже говоримо про тисячі матеріалів, які формують тему «Письменники в часописі «УВ»». На нашу думку, кожне ім'я, яке має дотичність до цієї теми, варте окремого вивчення.

Мета цього дослідження – укласти бібліографію й розкрити суть публікацій Тодося Осьмачки (1895–1963), а також статей, присвячених його життю і творчості на сторінках газети «УВ», визначити участь поета і прозаїка у формуванні змісту часопису. Відтак об'єктом дослідження є твори, статті письменника і про письменника, опубліковані в цьому виданні.

Щодо історіографії досліджуваної теми, то варто зазначити, що публікації Тодося Осьмачки на шпальтах газети «УВ» треба розглядати в контексті вивчення всієї еміграційної літературної спадщини середини і другої половини ХХ сторіччя. До грона її яскравих представників, окрім цього письменника, належать інші, зокрема вже згадані літературні постаті, чий творчий доробок у часописі особливо помітний. У справі вивчення творчості Тодося Осьмачки багато зробили Михайло Слабошпицький [3], чий біографічний роман про митця «Поет із пекла» відзначено Шевченківською премією, та Микола Скорський [4] – автор дослідження про письменника. Спогади про Осьмачку залишили Володимир Біляїв, Марія Кейван, Людмила Коваленко, Григорій Костюк, Петро Одарченко, Юрій Стефанік – усі вони за дивацтвами митця, спричиненими хворобою, глибинно добачили й поцінували його гордовиту, сповнену природної гідності громадянську поставу й літературний талант [5]. Їхні спогади витворюють неповторний образ поета еміграційного періоду. Не оминають увагою творчість Осьмачки й науковці (Маринкевич С.М., Лисенко Н. О., Чернюк С. Л., Лапко О. А., Барчан В. В., Піскун О. Ю., Зіневич В.В.) [6]. Деякі дослідники згадують про Осьмачку і як про автора періодичних видань української еміграції [7].

Проте окремих розвідок, присвячених вивченню всієї спадщини Тодося Осьмачки саме на сторінках «УВ», не існує. Авторіві дослі-

дження вдалося розшукати на шпальтах цієї газети 13 публікацій самого письменника і 29 публікацій, які стосуються його життя і творчості, й таким чином зробити перший крок до їхнього вивчення. Загалом тему «Тодось Осьмачка в газеті «УВ»» підкріплено сорока двома різножанровими публікаціями.

Хронологічні межі Осьмаччиних публікацій і статей, які стосуються його життя і творчості, такі: перша публікація – 24 жовтня 1946 р., остання – 11 жовтня 1998 р. За роками ці матеріали мають такий вигляд: 1946 р. – одна публікація, 1947 р. – 2, 1948 р. – 5, 1949 р. – 6, 1950 р. – 2, 1952 р. – 2, 1953 р. – 4, 1956 р. – 1, 1958 р. – 3, 1959 р. – 1, 1961 р. – 1, 1962 р. – 3, 1963 р. – 1, 1966 р. – 1, 1987 р. – 1, 1995 р. – 2, 1996 р. – 3, 1998 р. – 3.

Дослідивши числа газети «УВ» за всю історію її існування, авторові цієї розвідки вдалося розшукати такі публікації Тодося Осьмачки (подаємо в хронологічному порядку): «Академік С. О. Єфремов» (Спогади) [«УВ», 1946, 24 жовт. та 1 листоп.]; «Перепелиця» («Ні місяць не світив тоді, ні зорі...») [1948, Різдво]; «До української громадської думки» (Відповідь на критику О. Грицаю) [1948, 10 квіт.]; «Пісня дев'ята» (3 «Поета») [1949, Новий рік]; «Пісня одинадцята» (3 «Поета») [1949, 13 лют.]; «Нова поема Т. Осьмачки» [1950, 5 лют.]; «Нагад» («Плян до двору») [1952, 17 січ.]; «Бездоріжжя наших мистецьких смаків у літературі і в літературному побуті» [1952, 10, 13, 17 квіт.]; «...На світі є лише до тридцяти думок» (Тодось Осьмачка про мистецтво взагалі) [1953, Новий рік]; «Мистець», «Присвята» (Зі зб. «Китиці часу») [1953, 5 берез.]; Вайлд Оскар. «Баляда про Редінгську тюрму», переклад Т. Осьмачки [1958, 15, 18, 22 трав.]; «Людина, полишена напризволяще» («Дума про Зінька Самгородського») [1958, 12, 15 черв.]; «Розмова з Тодосієм Осьмачкою» (3 пересилань радіо «Свобода») [1959, 2 серп.]. Усього – 13 матеріалів різних жанрів: спогади, поезія, уривки з поеми, літературна критика, переклади, інтерв'ю тощо.

Ще 29 публікацій газети розповідають про різні аспекти життя і творчості відомого поета й прозаїка, а саме: інформація про те, що знайшовся рукопис загубленої повісті Т. Осьмачки «Старший боярин» [«УВ», 1947, 23 берез.]; повідомлення про видання творів письменника в серії «Бібліотека новітньої літератури» [1947, 10 груд.]; Кошелівець І. «Фрагменти про «Поета» Т. Осьмачки» (Огляд поетичної творчості Т. Осьмачки) [1948,

17 січ.]; «В. Винниченко про деякі невідкладні справи» (3 листа В. Винниченка до Т. Осьмачки) [1948, 2 жовт.]; «Хроніка» (Про літературний вечір Т. Осьмачки в Цуффенгаузені) [1948, 6 жовт.]; Прилуцький І. «Невже так тісно в Цуффенгаузені?» (3 приводу доповіді Г. Подоляка та про умови праці і життя в таборі поета Т. Осьмачки) [1949, Різдво]; «Тодось Осьмачка – у Новому Ульмі» [1949, 10 лют.]; «Нотатки європейця» (Зокрема про виступ Т. Осьмачки у Філадельфії) [1949, 31 лип.]; «Смерть з косою, або Теодосій Осьмачка порозумівається з американцями» [1949, 3 листоп.]; «Культурно-мистецька хроніка» (Про виступи Т. Осьмачки в Канаді) [1950, 21 трав.]; ««Китиці часу» Т. Осьмачки» (Анонс продажу книжки) [1953, 23 лип.]; «Українська література на еміграції» (Про твори Багряного, Винниченка, Осьмачки та ін.) [1953, 13 верес.]; «Коротко – з життя на чужині» (Про працю Т. Осьмачки над книжкою «Ротонда душогубців») [1956, 16 лют.]; «Літературний вечір Осьмачки в Нью-Йорку» [1958, 30 берез.]; «Трагедія поета Тодося Осьмачки» (Втрата поетом свідомості в Мюнхені) [1961, 11 черв.]; «Теодосій Степанович Осьмачка» (Звістка про смерть поета) [1962, 16–23 верес.]; Гірняк Й. «З похорон поета Теодосія Осьмачки» (Надгробна промова) [1962, 7 жовт.]; Легіт Андрій. «Т. С. Осьмачці» («Щастя присниться...») [1962, 7 жовт.]; «Пленарна конференція пам'яті Тодосія Осьмачки» (Про вечір пам'яті Осьмачки в Нью-Йорку) [1963, 31 берез.]; «Пам'ятник Т. Осьмачці» (Про освячення надмогильного пам'ятника) [1966, 26 черв.]; «Вечір пам'яті Тодося Осьмачки» (У Вашингтоні у 25-річчя смерті поета) [1987, 20 груд.]; «Згадали Тодося Осьмачку» (Літературно-мистецький вечір у Києві, присвячений 100-річчю від дня народження поета) [1995, 18 черв.]; Костюк Григорій. «Тодось Осьмачка здалеку і зблизька» (Спогади) [1995, 24 верес., 1, 8, 15, 22, 29 жовт., 5, 12, 19, 26 листоп., 3, 10 груд.]; Старів С. «Зустріч з поетом Т. Осьмачкою» (Спогад) [1996, 28 січ.]; Саварин П. «Едмонтон в 100-річчя від дня народження Тодося Осьмачки» (Про літературний вечір пам'яті поета в Канаді) [1996, 21 квіт.]; «Твори Тодося Осьмачки» (Прохання редакції надіслати повоєнні видання творів Осьмачки) [1996, 24 листоп.]; «Пам'яті Тодося Осьмачки» (Пожертви на книжку про Тодося Осьмачку) [1998, 2 серп.]; «Нове видання Фундації імені Івана Багряного» (Про книжку «Живий Осьмачка», упорядкування С. Козака) [1998, 16 серп.]; [Комілевська Діамара]. «Оксані Соловей» (Прочитавши книжку «Живий Осьмачка»: віршоване враження, ілюстрація: Т. Осьмачка і Оксана Соловей), підпис: Карпо Кропива [1998, 11 жовт.].

Аналіз віднайдених матеріалів певною мірою допомагає: по-перше, уточнити хронологію низки подій в житті поета й географію його перебування, і це особливо важливо, зважаючи на те, що Осьмачка часто змінював місце свого перебування на американському континенті; по-друге, дає можливість встановити точні дати написання літературних творів; по-третє, дослідити хронологію літературних вечорів письменника в різних містах світу (Відень, Філадельфія, Нью-Йорк, Вашингтон, Київ), що є історико-літературною вартістю; по-четверте, доповнити бібліографію письменника новими матеріалами; по-п'яте, наблизитися до секретів творчої праці письменника над його творами тощо.

Беручи до уваги факт перебування Тодося Осьмачки в еміграції, тобто поза Україною, важливого значення набувають спогади про письменника еміграційних авторів. І тут не можна перебільшити значення есею-спогаду Григорія Костюка про поета, який уперше надруковано в газеті «УВ». Власне, за фактологічною насиченістю цих матеріалів, канву життя Осьмачки з усіх еміграційних і нееміграційних видань найповніше представлено саме на сторінках «УВ».

Саме зі шпальт цього часопису ми довідуємося, що шлях митця на Захід фактично почався навесні 1942 року, коли він залишив Київ (ще, звісно, не відаючи, що назавжди) і незабаром прибув до Львова. До речі, до того міста, де пізніше опинилася чи не вся еліта Східної України, він приїхав одним з перших, оскільки не був обтяжений ані родиною, ані перевезенням бодай якогось майна. Перебування в Галичині, яку Осьмачка ідеалізував (насамперед тому, що її тоді не зачепив російський дух), було, мабуть, найщасливішим періодом його життя.

Тут його зустріли дуже приязно. І не випадково. Адже Осьмачка прибув до цього краю вже добре знаним поетом, автором трьох книжок («Круча», 1922; «Скитські вогні», 1925; «Клекіт», 1928) й просто вельми освіченою людиною, до того ж він, живучи в підсоветській Україні, нічим не заплямував свого імені, вийшов звідти з чистим сумлінням. Усе це й поцінувала Галичина. У Львові з великим успіхом пройшло кілька літературних вечорів поета й було видано збірку поезій «Сучасникам» (1943), за яку він одержав літературну нагороду Спілки праці українських письменників як «за кращу книжку останніх років». У тому-таки місті на літературному конкурсі (1944) відзначено I премією і його дебютний прозовий твір «Старший боярин». «За винятком, може,

Шевченкових віршів і Гоголевих українських повістей наша література ще не знала такої української книжки, як «Старший боярин» Осьмачки, – писав авторитетний критик Юрій Шерех. – Якщо можна перелити Україну в слово – то це повість Осьмачки; якщо може слово перенести пах України – то пахтить ця книжка всією запашністю України; якщо можна в слові збудувати батьківщину, державу, то вона збудована зримо і живовидячки!»

Гостинну Галичину Осьмачка залишив 1944 р. Звідтоді, власне, й почався еміграційний період його життя – час, коли він «жив, як Бог наказав, проти неба на землі» (так іще київське буття поета означив його друг Григорій Косинка). Життя митця на еміграції – це майже постійні мандри. Мандри самотньої людини. Мандри українця, відірваного від своєї материзни – України. Мандри поета-філософа. Цією особливістю, до речі, він, може, як ніхто інший, нагадує мандрівного Григорія Сковороду. Лише Осьмачка – Сковорода ХХ ст. Із тією ще різницею, що Сковорода мандрував здебільше рідними шляхами, а коли й не рідними, то принаймні завше мав змогу повернутися на них. Мандри ж Осьмачки, без права на таке повернення – це мандри чужиною, яка не замінила йому України. Тому і поза батьківщиною письменник перебував у постійному пошуку хоч якогось її куточка.

Понад чотири роки провів Осьмачка в Західній Європі. Спочатку перебував у Відні (прикметно, що вже в той, ще дуже неспокійний час у столиці Австрії заходами Українського національного об'єднання було влаштовано літературний вечір митця). Потім помандрував до Німеччини, де побував у «діпівських» таборах. Гісен, Міттенвальд, Мюнхен, Регенсбург, Авґсбург, Фюссен, Цуффенгаузен – ніде не міг затриматися надовго.

Треба сказати, що до такого мандрівного життя Осьмачка призвичаївся ще в Україні. В еміграції він перебував у постійному русі між містами так само, як колись в Україні – «між Києвом і рідною його Куцівкою» (Куцівка – село на Черкащині, де 1895 р. народився Т. Осьмачка). Відомо, що, залишивши дружину, він не мав постійного пристановища. Блукав київськими вулицями. Голодував. Тоді поет сповна спізнав, якими важкими є сходинок чужих ганків і який гіркий смак хліба за чужим столом. Дні просиджував у бібліотеці. Ночами переважно тулився по друзях або біля казанів центрального опалення вели-

ких будинків. У теплу погоду – у Ботанічному саду, а то й на Байковому цвинтарі. Усе це – у перервах між лікарнями, слідчими камерами, аж поки енкаведисти не заховали його до божевільні. І хоча, як ми вже зазначали, Осьмачка вийшов на еміграцію, нічим не заплямувавши себе за совєтської системи в творчості, психіка його не залишилася неушкодженою. Після тяжкого життя, численних арештів, допитів, переслідувань агентами ГПУ–НКВД у митця розвинулася манія переслідування, яка супроводжувала його й поза Україною. Навіть за океаном.

На американському континенті він також ніде не міг нагріти собі місця, жив по різних містах США і Канади: Боффало, Міннеаполіс, Монреаль, Едмонтон, Торонто та інших, але переважно у Філадельфії та Нью-Йорку, з якого 1948 р., власне, і починалося його заокеанське життя. Починалося, треба сказати, важко. Бо численна українська еміграція, в якій кожен був заклопотаний власним «ставанням на ноги», тоді не змогла подбати про талановитого поета і створити йому бодай наближені до нормальних умови для творчої праці. Зрештою, такими є реалії еміграційного життя, коли навіть найвизначніша професура й письменство змушені були займатися заробітковою працею, а не лише науковою та літературною. Отож у початковий період Осьмачці довелося заробляти на хліб насущний, працюючи нічним прибиральником на нью-йоркському вокзалі «Пенсильванія», пізніше – палітурником, ще згодом – доглядачем будинку. Звідав він і інших праць, аж поки 1957 р. з ініціативи Юрія Стефаніка було створено Фонд допомоги Т. Осьмачці, що, як і прихильність кількох родин, зробили умови життя письменника більш сприятливими для літературної праці.

Осьмачка з пам'яті читав, як з книжки. Майже все з власної творчості він знав напам'ять. Пам'ятав з точністю до сторінки, рядка, слова навіть те, що було написано дуже давно. Є підстави вважати, що саме в такий спосіб – з пам'яті – митець відтворив, а відтак і видав низку творів, які було втрачено в підсовєтській Україні. На еміграції письменник усі свої рукописи завжди носив із собою, в яку б дорогу – далеко чи близьку – він не вирушав. А вирушав, як відомо, дуже часто. Про Осьмаччині дороги – життєві й творчі – і йдеться в спогадах його сучасників.

1961 року в Німеччині поета розбиває параліч. У перші ж дні ще непритомного його відвідав Іван Багрянний, який згодом написав про це в листі до Григорія Костюка:

«Останній раз я бачив його в лікарні в Мюнхені, розбитого паралічем і безпам'ятного, в ліжку, витягненого на весь зріст, суворого, як Данте. Всіма забутого і покинутого. Ця разюча подібність задуманого в безпам'ятстві, вимученого і вже потойбічного Осьмачки до Данте потрясла мене до самої глибини душі. І я тоді мало не заломився навіки в моїй вірі в українську людину, для якої і найкращі сини нації – порожнеча.

Не знаю коли, але якщо моє серце трохи потягне, якщо його не доконає швидким темпом наша сумна замрячена дійсність, я вирізьблю той образ Осьмачки, який лишився в моїй душі».

Як довідуємося з «УВ», звідтоді Осьмачці, на жаль, справді залишалося жити недовго. Хвороба, чужина, самотність виснажили його не лише морально, а й фізично. І то настільки, що хоч після паралічу він і прийшов до тями в мюнхенському шпиталі, але сам дати ради собі вже не міг. Його поверненням до США заопікувалося американське посольство в Німеччині. Спеціальним рейсом військового транспортного літака Осьмачку привезли до Сполучених Штатів Америки. Спочатку примістили у військовому шпиталі неподалік Філадельфії, а потім – у шпиталі «Стейт Пілгрім» у Лонг-Айленді, де письменник провів останній рік свого життя і 7 вересня 1962 р. відійшов у вічність.

Публікації Тодоса Осьмачки на шпальтах «УВ» варто розглядати як джерело до вивчення всієї його творчої спадщини, й тим самим наблизити подану нами інформацію до практичного застосування науковцями. Адже ця стаття є першою спробою подати відомості про зміст, жанрову палітру й кількість статей поета і прозаїка в часописі за весь період його існування. Ми оглянули всі 3398 чисел унікального видання, яке з 1945 р. по 2000 р. виходило спочатку в Західній Європі, відтак – в Америці. На його сторінках було вміщено 42 публікації Тодоса Осьмачки різного жанру: уривків художніх творів, статей, нарисів, спогадів, інтерв'ю з письменником, а також інформаційних заміток з презентацій його творів, літературних вечорів за участю самого митця та інших матеріалів, які так чи інакше стосуються його творчості.

Публікації Тодоса Осьмачки і про нього на шпальтах еміграційного видання допомагають відтворити й низку фактів культурного життя українців у повоєнній Європі, зокрема, цілісніше представити картину літературного процесу української політичної еміграції другої половини минулого століття. Водночас у газеті знаходимо такі статті, які засвідчу-

ють систематичну увагу письменника саме до неї. Отже, запропоноване нами дослідження на прикладі матеріалів Тодося Осьмачки в часописі «УВ» дає можливість масштабніше представити історико-культурну спадщину української політичної еміграції в Європі по Другій світовій війні, розширити кут зору на тему еміграційного періоду в житті і творчості відомого митця, а також доповнює тему бібліографії надрукованих за кордоном творів цього письменника й загалом тему розвитку українського друкованого слова на чужині, через події й факти з життя окремого автора допомагає відчутти плін часу, в якому було створено зразки української літератури поза Україною.

Список використаних джерел

1. Дзюба І. Енциклопедія українського опору // «Українські вісті» в Європі й Америці, (1945–2000): бібліогр. покажч. змісту газ. «Українські вісті»: у 2 т. / Сергій Козак // Фондація ім. І. Багряного. – К.: Літературна Україна: Ярославів Вал, 2010. – Т. 1 – С. 3–11.
2. Козак С. Гортаючи пожовклі сторінки / Сергій Козак // Мюнхен: Український вільний ун-т, 2002. – 26 с.
3. Слабошпицький М. Поет із пекла: роман / М. Ф. Слабошпицький. – К.: Ярославів Вал, 2003. – 367 с.
4. Скорський М. Тодось Осьмачка: життя і творчість / М. А. Скорський. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1999. – 224 с.
5. Живий Осьмачка: спогади / упоряд. С. Б. Козак // Українські вісті. – Детройт, 1998. – 197 с.
6. Маринкевич С. М. Стильові домінанти поезії Тодося Осьмачки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Світлана Михайлівна Маринкевич; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.; Лисенко Н. О. Метафора і символ у поетичному ідіостилі Тодося Осьмачки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Наталя Олександрівна Лисенко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 17 с.; Чернюк С. Л. Образна символіка у творах Т. Осьмачки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Сніжана Леонідівна Чернюк; НАН України. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2003. – 19 с.; Лапко О. А. Авторський голос у художній структурі творів Тодося Осьмачки: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Олена Анатоліївна Лапко; Кіровоград. держ. пед.

ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2007. – 20 с.; Барчан В. В. Творча особистість Теодозія Осьмачки: Художньо-естетичні та філософські константи: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Валентина Володимирівна Барчан; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2009. – 36 с.; Піскун О. Ю. Психоаналітична інтерпретація прози Т. Осьмачки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Ольга Юрійвна Піскун; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2008. – 20 с.; Зіневич В. В. Типологія символізму в творах Ф. С. Фіцджеральда та Т. Осьмачки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.05 / Владислава Володимирівна Зіневич; Київ. Нац. лінгв. ун-т. – К., 2006. – 20 с.

7. Сидоренко Н. М. Українська таборова преса першої половини ХХ ст.: проблеми національно-духовного самоствердження: дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Сидоренко Наталія Миколаївна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 425 с.

Summary

The article deals with the analysis of the writer Todos Osmachka's publications and materials concerning the writer in an emigrant newspaper «Ukrainian news» (1945–2000).

Key words: newspaper «Ukrainian news», Todos Osmachka, article, emigration, heritage.

УДК 94(476)"13-15"(093.2)

*М. А. Філіпович,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ПОЛОЧЧИНИ В СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЛОЦЬКИХ АКТІВ
КІНЦЯ XIV – ПОЧАТКУ XVI СТ.)**

На матеріалі полоцьких актових джерел розглянуто традиції суспільного побуту Полоцької землі. Особливу увагу приділено відносинам між полочанами та великим князем литовським.

Ключові слова: Полоцька земля, Велике князівство Литовське, полоцьке право, полоцькі грамоти, полочани, великий князь литовський.

Перш ніж перейти до розгляду соціально-політичної моделі Полоцької землі наприкінці XIV – початку XVI ст., необхідно зупинитися на ключовій проблемі сутності «полоцького права», навколо якої в історичній науці й досі не вщухають дискусії. А результат її вирішення безпосередньо впливає на визначення дослідниками статусу Полоцька в складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ).

Ще в XIX ст. київський історик права М. Ясинський вказував на згадки в грамотах XV ст. низки типів місцевого права у ВКЛ – вітебського, полоцького, смоленського, київського, що, на його думку, свідчило про розвиток чи панування в кожній землі своїх місцевих звичаїв та порядків, а також про відсутність спільного для ВКЛ законодавства [1, с. 3].

Білоруський дослідник середньовічного права І. Юхо висловив думку, згідно з якою у XV–XVI ст. у ВКЛ поряд з іншими регіональними видами права особливо виділялося полоцьке право. Зміст його, згідно з І. Юхо, полягає в збереженні населенням Полоччини давнього права та певної автономії в рамках Великого князівства, головну ознаку якої становить особливе право на самостійні зовнішньополітичні відносини [2, с. 468–469; 3, с. 6–10; 4, с. 45–145; 5, с. 449–450; 6, с. 5–32; 7, с. 27–66].

На думку ж критиків «полоцького права», немає достатніх підстав для його виокремлення в особливий вид міського права. А полоцьким правом необхідно називати локальне земсько-міське право всієї «литовської Русі» XV–XVI ст., зміст якого, зі своїми місцевими особливостями (як, наприклад, у Полоцька – деякі особливі права в зовнішньополітичній сфері), полягав у збереженні давньоруського правового спадку та його адаптації сучасними юридичними постановами до влади великих князів литовських [8; 9]. Сучасний російський історик Д. Володіхін наголошує, що отримання подібних уставних земських грамот не було монополією Полоцької землі, а також стверджує, що права Полоцька в області міждержавних відносин мали дещо обмежений характер: за Полоцьком було збережене давнє вічове право укладати договори, проте лише підтвердження великих князів литовських надавало їм дійсну юридичну силу [8, с. 3–7].

Від себе зауважимо, що особливе значення має артикуляція міського права самих полочан. Аналіз полоцьких грамот засвідчує, що полочани чітко розрізняли своє, «полоцьке», право від права чужого, «ризького». Так, у грамоті намісника полоцького Олехни Судимонтовича ризькій міській владі про покарання мешканця Риги Валфромєя Вібольта за грабіж полочан (від 20 жовтня [1463 р.] зазначено: «А за тым пишем вам, как наши первые осподари, велики князь Витовтъ с вашимъ княземъ мистромо уложили и докончали и записали вѣчно... А в тых записяхъ стоить: которыи полочанин нашъ простоупитъ(ь) оу Рызѣ, ино вамъ его слати к праву до Полоцка, а полочаномъ его соудити и казнити *по своему праву* (курсив наш. – М.Ф). А которыи немѣць проступитъ оу Полоцку, ино послати его до Рыги, а вамъ тамъ соудитъ его и казнити *по своему праву*» [10, № 110, с. 207–209]¹. У той же час вони вважали своє право «правом християнським», а отже, подібним до інших. Трохи нижче в цій само грамоті читаємо: «Про то ж мы здѣсе некоторого з вашихъ реченого Вальфромѣя Виболта *хрестьянскимъ правомъ* обыскавши виноватого подлугъ записов, ижъ онъ чересъ записы невинныхъ людеи нашихъ поковавъ держалъ и пограбил...» [10, № 110].

Торговельні договори та проекти таких угод між Полоцьком і Ригою містять постанови, що визначають права та обов'язки німецьких куп-

¹ Обґрунтування датування документа див. у коментарі А. Хорошкевич до цієї грамоти [11, с. 52–54].

ців у Полоцьку і полоцьких у Ризі («которыи полочанин наш проступить оу Рызѣ, ино вам его слати к правоу до Полоцка, а полочаном его соудити и казнити по своєму правоу. А которы и немѣць проступить оу Полоцку, ино полочаном послати его до Рыги, а вам там соудити его и казнити по своєму правоу»). Такі артикули були характерні саме для Полоцька та Риги (і були іншими у відносинах цих міст з Новгородом та Смоленськом):

<i>Торговельний договір Полоцька та Риги. Полоцький проєкт (21 червня 1405 р.)</i>	<i>Договірна грамота Новгорода з Готським берегом, Любеком і німецькими містами про мир та торгівлю (1262–1263 рр.)</i>	<i>Договір невідомого смоленського князя з Ригою та Готським берегом [1223–1225 рр.].</i>	<i>Договірна грамота литовського великого князя Казимира з Великим Новгородом про мир (1440–1447 рр.).</i>
А звинит(ь)са наш полочанинъ оу Ризе, ино его немѣцем у Ризе не казнит(и), отпустити его оу верхъ, ино его там свои полочанин(е) казнат(ь). А извинитъс(я) немѣцинъ оу Полотъсце, ино его полочаном не казнит(и) оу Полотъсце, пустит(и) его оу Ригу, ино его свои там судат(ь) по своєму праву [10, № 35, с. 97].	А гдѣ ся тяжа родить, ту ю кончати [12, № 29, с. 59].	оже боудѣтъ смолнаниноу съ немѣчичемъ тажа въ ризѣ тоу са тажють передъ рижьскимъ соудьею боудѣтъ ли тажа смолнаниноу съ немѣчичемъ на гѣтскхмъ березѣ а соудити и гѣтскимъ соудьямъ тоу тои тажи и коньць» [13, с. 12]	А учинится пеня гостю новгородскому в Литвѣ, тамо ему и кончати, по княжои правдѣ и по крестному челованью; или учинится пеня в Новгородѣ полочанину, или витблянину, или литвину, или русину с нашего ве[ли]кого княженья, кончати в Новѣгородѣ, по княжои правдѣ и по крестному челованью [12, № 70, с. 115].

Отже, суд над полочанами, які завинили в Ризі, був компетенцією полоцької громади. Означені судові прерогативи полочан є специфічною особливістю судочинства Полоччини, зафіксованою уставною грамотою землі від 28 липня 1511 р.: «Такъже в которого полочанина загудять воск в Ризе или инъде, а приидеть до Полоцка, ино полочаном взятии тот воск к себе в город, а казнит(ь) полочаном по своему праву, а в то ся нам не вступати» [14, № 323, с. 89]¹.

Право полочан на самостійні зовнішньополітичні відносини – особлива складова «традиційного права» Полоцької землі (а також Вітебської)² у складі ВКЛ.

Попри всі означені вище дискусії щодо визначення сутності «полоцького права» (унікальне, чи одне з існуючих на тренах ВКЛ видів місцевого права), очевидним лишається те, що становище Полоцької землі в складі ВКЛ було дещо відмінним від статусу інших земель Великого князівства, які також жили за власними законами, закріпленими уставними грамотами (привілеями). Специфіка внутрішнього устрою та судочинства Полоцької землі була обумовлена тими нюансами місцевого права, на яких справедливо наголошують історики (право полочан на самостійну участь у міжнародних відносинах), а також особливими відносинами як всередині полоцького «поспольства», так і в стосунках між Полоцьком та Вільно (відносини полочани – великий князь литовський, полочани – намісник великого князя литовського). Розглянемо окреслені «особливості» соціально-політичної моделі Полоччини в складі Великого князівства.

Полоцьке «поспольство» зберігало соціально-політичну активність та суверенність, що проявлялися як у зовнішньополітичній сфері, так і у внутрішніх справах (у галузі фінансів, торгівлі, суду). Відносини між

¹Дослідники пов'язують її з правлінням Вітовта, хоча збереглася вона лише в пізнішій текстовій редакції поч. XVI ст.

²Див. уставну грамоту Вітебській землі 1503 р.: «А въ которого Витблянина загудять воскъ в Ризѣ, або индѣ, а приѣдетъ до Витебска: ино Витбляномъ, самимъ, казнити виноватого, а намъ въ то не вступатися» [15, т. 1, № 352, с. 353]. Текст Полоцького та Вітебського привілею у своїй найдавнішій частині є тотожним. Див. реконструкцію тексту полоцько-вітебського привілею часів Вітовта, здійснену у XIX ст. М. Ясинським, а також сучасним білоруським істориком М. Макаровим [1; 6, с. 5–32].

полочанами та великими князями литовськими засновувалися на системі звичаєвого та писаного права, основні норми якого містилися в Полоцькому земському привілеї, вперше наданому Полоцькій землі в 1392–1399 рр. великим князем литовським Вітовтом. Великий князь для полочан (як і для іншої людності ВКЛ / середньовічної людини взагалі) був носієм княжого *sacrum*'у, втіленням найвищої правової санкції, посередником та суддею в суперечках, джерелом привілеїв та гарантом збереження полоцької «старовини» [16, с. 160–161; 17, с. 78–91]. І все ж таки аналіз полоцьких актів засвідчує, що між великим князем литовським та Полоцькою землею існував більш тісний зв'язок («емоційний»), ніж між великим князем та Київською і Волинською землями, життя яких тривалий час нібито замкнулося на внутрішніх інтересах, зосередившись довкола особи власного правителя [16, с. 149].

Великого князя литовського полочани в своїх посланнях до ризького магістрату іменували «наш осподарь» [10, № 38, с. 108; № 35, с. 149; № 106, с. 202]¹. Уперше такий титул зустрічається у полоцькій підтверджувальній грамоті Кописького торговельного договору 1407 р., формула «докончания» якого має такий вигляд: «Кназ(ь) великийи Витовть литовськийи, наш осп(о)д(а)рь, докончал промежи нас и смирилъ нас вѣчно, межи Полоцког(о) город(а) и Ризьког(о) города...» [10, № 38, с. 108–109]². Наступників Вітовта полочани також називали «осподарями» великими князями (без географічного уточнення) [10, № 65, с. 149]. Після обрання великого князя литовського королем польським його титул, в якому поєднувалися означення «великий князь» та «король», набував наступного вигляду: «наш оспод(а)рь, вѣлікийи король» [10, № 80, с. 170, № 86, с. 175, № 90, с. 180, № 91, с. 182, № 123, с. 227; 18, № 138, с. 27].

¹Ризького архієпископа полочани, подібно до великого князя литовського та короля польського, також називали «осподарь» [18, № 175, с. 80–82].

²Першим титул «господарь» у 1349 р., після включення до складу Корони Польської Галицько-Волинських земель, прийняв польський король Казимир III і став титулуватися «Руской земли господарь» [19, № 12, с. 27, № 17, с. 35, № 22, с. 44]. Титул «осподарь» по відношенню до литовського князя вперше зустрічаємо в присяжній грамоті Стародубського князя Олександра Патрикійовича (від 1400 р.): «наш господар великийи князь Витовт» [15, т. 1, № 17, с. 28–29].

Особливого емоційного наповнення зв'язок полочан з великим князем литовським набував після його візитів до Полоцька. Так, у посланнях полочан до ризького магістрату, як правило, застосовувалася погрожуюча форма санкції (*clause comminatoire*) – абстрактні погрози полочан самостійно помститися ризьким купцям за недотримання норм полоцько-ризького договору («А будете ваша м(и)л(о)сть стояти за виноватца, и мы также вѣдаемъ, как свое ѡтнати») [10, № 89, с. 179], а також наказ не порушувати ці норми (*clause injonctive*) («За то бы ваша м(и)л(о)сть стоали твердо, аж бы промежу нами болшого смутку не было») [10, № 81, с. 171]. Проте, одразу після візиту великого князя литовського до Полоцька, *clause comminatoire* полоцьких грамот переходять від абстрактних погроз до погрози покарання з боку «великого короля». Так, санкція грамоти полоцьких міщан до ризької міської влади від [1449–1451 pp.], в якій вони вимагали відшкодувати витрати через недоброякісні товари, придбані у рижан, має такий вигляд: «А не въсхотите ли намъ справитися, а naszej братъи не възвелите их щкоты заплатити, а потом намъ от вас придет в чем хвальшь, мы к вам ѡт томъ фальши не бѣдемъ послати, оужъ пошлем до милостиваг(о) короля. *Е(сть) оу нас ѡсподарь, комѣ нас ѡборонити*» (курсив наш. – М. Ф.) [10, № 92, с. 184–186]¹.

У початковому протоколі послання полоцьких «мѣстичов» ризькій міській владі від [1449 р.] присутні дві інвокації: одна символічна, у вигляді хреста, традиційна для міських послань, і друга – словесна формула: «Б(о)жбею м(и)л(о)стью и вѣликого короля здоровьемъ» [10, № 89, с. 179] (пор. із початковим протоколом полоцького проекту торговельного договору Полоцька та Риги: «надѣючес(ь) на Бога, Св(я)т(о)го Софеа м(и)л(о)сть и кназ(я) великог(о) Витовта здоровье...») [10, № 35, с. 96].

Також полоцькі акти за зазначений період (1449–1451 pp.) містять численні посилання на великого князя литовського та короля польського, а полочани називаються «королевими» людьми [10, №94, с. 189], слугами «ѡсп(о)д(а)ря великого короля» [10, № 91, с. 182].

¹Достовірно відомо про два візити Казимира IV до Полоцька в 1449 р. та в 1470 р. Свідчення про візит Казимира IV до Полоцька зберегли псковські літописи. Зі слів псковських послів у ВКЛ у 1470 р. до літописів було занесене повідомлення: «сам король был в Полочску одну неделю, а прежде того был за 20 год и за год» [20, с. 169].

Утім, попри означену загальну настанову, полочани досить своєрідно ставилися до королівських наказів (особливо, коли попередній візит великого князя литовського і короля польського до Полоцька залишався у далекому минулому). Так, у 1483 р. полоцькі бояри та міщани в своєму посланні повідомили ризьку міську раду про заборону великого князя литовського і короля польського Казимира IV вивозити жито з Полоцька через неврожай¹: «Н(ы)нѣ вѣлел [Казимир IV. – М. Ф.] нам ржи ис Пол(о)цка нигдѣ пустити, и мы тог(о)... wsp(о)д(а)рьског(о) слова дѣржим-ся» [18, № 192, с. 108]. Далі, полочани, які були зацікавлені в полоцько-ризькій торгівлі, стверджують: «А што ваш(а) м(и)л(о)сть проситѣ нас, быхмо к вашѣи м(и)л(о)сти послали рожь, ино ради быхмо к вам послали, а сами ее в сѣбѣ не дѣржим. А коли есмо ее имѣли, тогды есмо к вашѣи м(и)л(о)сти и бѣз прозбы посылали» [18, № 192].

Підґрунтя такого *емоційного* зв'язку полочан з великим князем литовським були закладені ще за часів Вітовта Великого. У пам'яті соціуму Полоччини, як і інших підданих ВКЛ, Вітовт перетворився на символ закону та справедливості [16, с. 143]. Володаря-спадкоємця, подібного до Вітовта, не знайшлося, проте відносини полочан з «осподарем», закладені, насамперед, великим князем Вітовтом, стали основою наступного «спілкування» між полочанами та великим князем литовським.

Від часів великого князя литовського Вітовта збереглося 17 грамот² (серед них переважають грамоти типу «послань» до ризького магістрату (15) [10, № 18, с. 65–67, № 20–25, с. 70–79, № 27, с. 82–85, № 32, с. 90–91, № 41, с. 119–120, № 42, с. 120–122, № 46–48, с. 125–129], одна жалувана грамота ризькому купецтву [10, № 26, с. 80–81] та один торговельний договір, укладений від імені Полоцька великим князем Вітовтом у м. Кописі 2 липня 1406 р.) [10, № 37, с. 100–104].

¹Рижани просили полочан відправити до них 40 стругів хліба [18, № 192, с. 107–108].

²У цілому, полоцьких актів, складених від імені великих князів литовських, відомо 23 (серед них також 1 підтверджувальна грамота Кописького договору Полоцька та Риги великим князем литовським Жигимонтом Кейстутовичем; 5 документів видані від імені Казимира IV (1 акт – підтверджувальна грамота Кописького договору; 4 – типу «посланья»)).

Такий значний комплекс актів великого князя литовського Вітовта до ризького магістрату (в полоцьких справах) переконливо свідчить про те, що в роки його князювання зовнішньополітична діяльність Полоцька була значно обмежена. В своїх грамотах до ризького магістрату полочани завжди посилялися на ім'я князя Вітовта. Так, грамота полоцького намісника Монтигірда [1396 р.] до Риги відкривається наступною інвокацією: «Ѡт намісника Ѡт полоцького Ѡт Монтигирда і Ѡто всехъ мужъ Ѡт полочанъ княза великого Вытовътовымъ повеленьемъ...» [10, № 17, с. 64–65]¹. Досить показовим є також початковий протокол торговельного договору Полоцька та Риги (його полоцький проект) від 21 червня 1405 р.: «А се мы полочан(е), вси добрыи люд(и) и мал(ы)и, надѣючес(ь) на Бога, Св(я)т(о)го Софел м(и)л(о)сть и княз(я) великоз(о) Витовта здорově...» (курсив наш. – М. Ф.) [10, № 35, с. 96].

Договірна грамота Пскова з Лівонським орденом про десятирічний мир від 29 вересня 1417 р. не випадково називає Вітовта «великий господин Витовт полоцкий» [12, № 334, с. 319].

З іншого боку, договори Вітовта із Ригією стали основою наступних полоцько-ризьких відносин. Так, жалувана грамота Вітовта ризькому купецтву (1399 р.) створила базу для подальших полоцько-ризьких переговорів, які відбулися у 1405–1406 рр. Полоцько-ризькі взаємовідносини були остаточно врегульовані у 1406 р.: 2 липня у м. Копісі великим князем литовським від імені Полоцька було укладено торговий договір Полоцька та Риги [10, № 37, с. 100–108]. Кописький договір, укладений Вітовтом, на довгі часи став підґрунтям полоцько-ризьких торговельних відносин. Полоцькі акти засвідчують, що полочани в своїх конфліктах з ризькими купцями завжди апелювали до «записів старих та вічних», «как наши первые осподари великий князь Витовтъ с вашимъ князем мистромо уложили и записали вѣчно» [10, № 106, с. 202–203, № 110, с. 207–209; 18, № 171, с. 69–70, № 201, с. 122]. Кописький торговельний договір був також оформлений, як жалувана великого князя Вітовта. Саме за таким зразком оформлені й наступні підтверджувальні грамоти Полоцька та Риги (фактично підтвердження Кописького договору) князів

¹Див. також початковий протокол грамоти полочан лівонському магістру від 7 листопада 1404 р.: «Мы полочан(е) даемъ вамъ вѣдомо, кто ю грамот оузрит(ь), што же мѣстеръ задвиньский Ѡпустилъ натѣци полоцьки и товар на руки княз(я) ве(ли)кого Витовта (курсив наш. – М. Ф.) и наши руки...». [10, № 33, с. 92].

Жигимонта Кейстуовича та Казимира IV [21, с. 77–109; 22, с. 153–160; 23, с. 163, 168, 169, 461–463].

Після смерті Вітовта (1430 р.) Полоцьк отримав значну свободу в своїх зовнішніх відносинах: полочани самостійно правили посольства до Риги, вели переговори з представниками ризького магістрату, уклали торговельні договори з Ригою. Проте право затверджувати договори залишилося за великим князем литовським (єдиний «нюанс» відтепер у цілому незалежної полоцької зовнішньої політики).

Головна причина такого *емоційного* зв'язку полочани↔великий князь литовський крилася, на нашу думку, у майже практичній відсутності на теренах Полоччини власної аристократії. Якщо Київська та Волинська землі були «гніздом» численних Рюриковичів та Гедиміновичів, і тутешнє життя замикалося на внутрішніх інтересах довкола особи власного правителя-князя [16, с. 143, 149–156, 158–161; 21, с. 77–109], то серед полоцьких аристократів можна назвати хіба що князів Лукомських¹. Інші князі були прийшли (Соколинські, Одинцевичі, Полубенські², Глинські³, Масальські та ін.), які з часом придбали/отримали володіння в Полоцькій землі. Досить показовими є такі документи. Так, Привілей великого князя литовського та короля польського Жигимонта I Полоцькій землі від 23 липня 1511 р. був наданий *полоцьким боярам, міщанам, всьому місту та всій землі Полоцькій* [14, № 323, с. 85]. Уставна ж грамота Вітебській землі (1503 р.) адресована *князям, боярам та слугам вітебським, війту, вітебським міщанам та землі*

¹Ю. Вольф зазначив, що князі Лукомські, ймовірно, походили від місцевих полоцьких князів [23, с. 213]. Такої ж думки тримаються Н. Яковенко (вважає їх Рюриковичами) та В. Насевич (висловив припущення, що князі Лукомські є нащадками полоцького князя Всеслава Брячиславича) [21, с. 99; 24, с. 220; 25; 26, с. 26, 639–640].

²Князі Полубенські з'явилися в Полоцьку після захоплення Смоленських земель Московською державою в 1503 р. [18, № 250, с. 187]. Див. також жалувані грамоти Олександра Казимировича князю Івану Полубенському [18, № 266, с. 212–214; 14, № 310, с. 66–68, № 314, с. 72–73].

³Князь Федір Глинський походив зі Смоленська, його землі ввійшли до складу Московської держави в 1503 р. [11, с. 194; 27, с. 65]. Федір Глинський землі («выслугу») у Полоцькому повіті отримав за великого князя литовського та короля польського Олександра, див. жалувані грамоти князям Глинським [14, № 286, с. 26–28, № 294, с. 39–41].

Вітебській [15, т. 1, № 204, с. 351–353]; уставні грамоти Київській (1507 р.) та Волинській землям (1509 р.) були дані князям, панам, боярам, зем'янам та шляхті київській/волинській [28, т. 2, № 30, с. 33–36, № 54, с. 64–66]:

<i>Привілей Полоцькій землі, 1511 р.</i>	<i>Привілей Вітебській землі, 1503 р.</i>	<i>Привілей Київській землі, 1507 р.</i>	<i>Привілей Волинській землі, 1509 р.</i>
Били нам чолом бояре полоцькии и мешчане и вес(ь) город, вся земля Полоцкая	Били намъ чо- ломъ вси князи и бояре и слуги Вітебскіи, и войтъ и мѣщане мѣста Витебс- кого, и вся земля Витебс- кая	Били намъ чоломъ слуги наши, князи и панове и бояре и земяне, вся шляхта Киев- ская	Били намъ чоломъ духов- ныи и свѣтскіи, владыка Володимерскій и владыка Луц- кій, и князи и панове и земяне и вся шляхта Волынскоѣ земли

Польський дослідник князівських генеалогій Ю. Вольф серед нащадків полоцько-вітебських князів називає Буйницьких, Друцьких, Лукомських, Мошковських, Одинцевичів та Сенських. Проте на території Полоцької землі знаходилася «отчина» князів Лукомських¹, тоді як вотчинні володіння інших представників полоцько-вітебської гілки простягалися поза межами Полоччини (Вітебська земля)².

Полоцькі акти містять кілька згадок про місцеву аристократію – князя

¹Князь Андрій Іванович (близько 1470 – після 1528) володів с. Бельняками; Князь Роман Лукомський (? – після 1500) – власник м. Добригори [23, с. 213–229; 24, с. 220].

²Рід князів Друцьких та їх численні гілки (Соколинські, Толочинські, Горські, Конопля, Озерецькі), а також Сенські, Мошковські мали свої володіння у Вітебській землі [23, с. 12–13, 55–65, 260–261, 280–288, 456–458; 22, с. 157; 30, с. 253–254, 255–261; 31, с. 80–104; 32, с. 49–76; 33]. Унаслідок подрібнення володінь, князі Друцькі переходили в інші області ВКЛ та набували там землі («вислуга», шлюб, купівля).

Василя Друцького [33] та про князя Федора Шаха (обидва важко піддаються ідентифікації). Так, Василь Друцький (разом із Братошем та Гирденем Любецьким) виступав в якості свідка земельних пожалувань князя Андрія Ольгердовича полоцьким боярам Корсакам [10, № 6, с. 44]. Федір Шах фігурує серед свідків у справі полоцьких міщан Євлашка Кожича та Олександра Оскерчинича через частину озера Солонця [1447–1458 pp.] [10, № 80, с. 170]. Шах (без титулу «князь») згадується в якості слуги в посланні полоцького намісника Петра Монтигірдовича¹ та в грамоті (від 27 серпня 1486 р.) в якості свідка під час написання жалуваної грамоти Іваном Зіновієвичем своєму дядьковичу Олехну Пугачу на маєток Сутковське [29, т. 27, с. 44].

У полоцьких актах згадуються князі Юрій, Василь та Андрій Семеновичі Соколинські (діти князя Семена, який до 1490 р. мав землі в Дрецьких (Дречих) Луках Вітебського повіту)², які отримали пожалування від Жигимонта I на «люди путные каменъчане» (привілей підтвердний «на вѣчность») [14, № 287, с. 28–29] та на села Ладосна, Дернці та Величковичі [14, № 290, с. 33–34]³ у Черсв'ятській волості Полоцького повіту. А також «прийшли» князі Полубенські та Глинські.

Ще один показовий для нас приклад містять полоцькі джерела. Перебуваючи на сеймі в Бересті (травень–серпень 1511 р.), Жигимонт I Старий у спірних питаннях щодо становища полоцького та вітебського владика Євфимія⁴ радився з полоцькими боярами та Друцькими князями: «Ино

¹У кінцевому протоколі грамоти (від 10 березня [1459 р.]) зазначено: «И отпишите ваша м(и)лость ихъ рѣчи к нам *слугою нашимъ Шахомъ* (курсив наш. – М. Ф.), как тьи добрыи люди вашои м(и)л(о)сти будутъ говорити» [10, № 104, с. 199].

²Його володіння в Пуповичах до 1494 р. перейшли до складу Московської держави, ставши частиною Великолуцької волості [11, с. 195]. Див. також жалувані грамоти великого князя литовського та короля польського Жигимонта I князям Соколинським [18, № 257, с. 200–201; 14, № 287, с. 28–29, № 290, с. 33–34, № 315, с. 73–74, № 320, с. 80–81].

³Див. також грамоту № 315 («вырок кн(я)зю Васил(ь)ю а кн(я)зю Андрею Семеновичом Соколенским з воеводою полоцким п(а)ном Станиславом Глебовичом о тры сел(ь)ца в Полоцком повете Черсвятское волости Ладостно, Дернъцы а Величковичи Жигимонта I» (від 24. 07. 1511 р.) [14, № 315, с. 73–74].

⁴У справі архієпископа полоцького та вітебського Євфимія з митрополитом київським Йосифом щодо закріплення за Євфимієм титулу «архієпископ» та з архієпископом володимирським та берестейським Васьяном стосовно місця у церковній раді «о местце» [14, № 318–319, с. 78–80].

мы пытали о том всех кн(я)зеи Друцких и бояр полоцких, как здавна бывало» [14, № 318–319, с. 78–80]. Хто саме «ховається» за титулом князів Друцьких, повідомляють більш пізні документи. У 1548 р. і 1549 р. Григорій Якович Підберезький позивав усіх князів Друцьких, а саме князя Андрія Івановича Озерецького, княгиню Василеву Толочинську Марію, князя Івана Івановича Горського, княгиню Андрія Семеновича Соколинського Василису з синами, князя Григорія Федоровича Горського, князя Дмитра Романовича Любецького з братами, князів Тимофія та Павла Юрійовичів, Михайла Васильовича та Лева Федоровича Соколинських через уділ у замку Друцькому, який на нього правом «природним» перейшов від дядька (брата його матері) князя Семена Ямонтовича Підберезького [23, с. 64].

У Переписі війська литовського 1528 р. («Реистръ земли Полоцкое») згадуються князі Лукомські, Одинцевичі та Соколинські. Так, князі Соколинські виставляли до війська литовського: «Кнегина Василеваа Соколинскаа 9 коней». Кнегина Юреваа Соколинскаа 8 коней Кнегина Ивановаа Соколинскаа 4 кони. [...] Кназ Павел Соколенский 2 кони» [34, с. 155–156]. Князі Лукомські: «Кназ Анъдреи Ивановичъ Лукомский 9 коней. Кназ Семен Романовичъ Лукомъский 5 коней. Кназ Богущъ Лукомъский 4 кони. Кназ Михаил Романович Лукомский 5 коней. Кнагина Михаиловаа Лукомъскаа 13 коней. Кназ Петръ Романович Лукомъский 14 коней» [34, с. 156]. Князь Одинцевич: «Кназ Богдан Федорович Удинцевича має ставити 30 коней. Он же має ставити з людей заставленных 3 коней» [34, с. 54]. Серед «прийшлих» – Глинські, Полубенські та В'яземські¹.

Таку саму ситуацію відображають і дані Полоцької ревізії 1552 р., де серед місцевих аристократів згадуються Лукомські (Марія Лукомська)², Одинцевичі (дружина князя Семена Одинцевича)³, Глинські (Дмитро

¹«Кназ Янъ Ваземъский 4 кони» [34, с. 155].

²За даними ревізії, єдиною представницею князівського роду Лукомських є Марія Лукомська (згадується в описі земель, що належали Лученському монастирю Святого Миколи): «К тому жъ монастыру село на Лучне, которое надала княгиня Маря Лукомская» [35, с. 160, 179; 36, с. 177].

³«Тую землю (людей путніх Заведичан. – М. Ф.) сын Хрущов Васко продал князю Семену Одинцевичу, на которой тепер двор Завидичы с пашнею и людей петьнацат человек. Тот двор тепер держит кнегини Семенова Однцевича»

та Богдан Федоровичі) [35, с. 123], численні представники дому Соколинських¹ і Масальських² [35, с. 104–106].

Натомість, значна роль у житті Полоцької землі належала двом «особливим» категоріям полоцького «поспольства» – представникам «старших» бояр³ та «старших» міщан⁴ [37, с. 211–219; 22, с. 159–160; 30, с. 255–261]. Означення «старші» по відношенню до полоцьких бояр та міщан зустрічається, насамперед, у привілеях Полоцьку [18, № 230, с. 162]. Зокрема, в уставній грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (її самоназва – «вырок албо постановеньє») боярам та міщанам про намісницький та війтівський суд, від 12 липня [1499 р.] зазначено: «А коли отколе послы приедут(ь) о обидных делех земьских... ино наместнику нашему полоцкому *старшими бояры* полоцкими, призвавши к собе воита и *старших мещан* (курсив наш. – М. Ф.) ... послов принять и отпавити, как перед тым бывало» [18, № 230, с. 162].

Інша причина більш «тісного» зв'язку між Полоцьком та Вільно крилася в інституті намісництва. Серед полоцьких намісників/воєвод було небагато полочан. Усі вони, крім полоцьких бояр Корсаків, вітебських бояр Немира [10, № 44–45, с. 123–124] та Станіслава Глібовича⁵, а також

[35, с. 77, 78]. У 1524 р. Богдан Федорович Одинцевич та його син Семен отримали підтвердження на маєтки Островляни та Осечна, а також придбані – Удалоево, Каменець, Орешов (не ідент.) [23, с. 282–283].

¹Князі Павло та Тимофій Юрійовичі Соколинські, Михайло Васильович Соколинський, княгиня Василиса Андріївна Соколинська (удова князя Андрія Семеновича Соколинського) з синами Богданом та Андрієм, княгиня Ганна Андріївна Соколинська (удова князя Івана Васильовича Соколинського) та ін.

²Петро, Юрій, Іван Тимофійовичі Масальські, діти князя Тимофія Володимировича, сокольничого Смоленського, який в 1496 р. отримав привілей на місто, замок та волость (гілка князів Масальських на Друї (Браславська) [23, с. 249].

³Протягом тривалого часу провідні позиції в житті Полоцька належали представникам боярського роду Корсаків та Радковичів.

⁴Від середини XV ст. значною владою у місті розпоряджалися представники міщанських родин («старших міщан»), зокрема Кожичів (Кошчичів), Кортеневичів, Буцковичів.

⁵У XVI ст. побутувала легенда про походження шляхетського роду Глібовичів від нащадків Монвіда, який при Нариманті був маршалком литовським (підхоплена деякими істориками, зокрема Б. Папроцьким) [38, с. 10–11]; М. Любавський

князів Івана Семеновича [10, № 39–40, с. 114–118]¹ та Григорія (Семеновича ?) [10, № 49, с. 130]², були литовськими панами, які в різні часи входили до складу великокнязівської ради, брали активну участь у політичному житті ВКЛ, були членами посольств до Московії, Криму та Польщі³.

Підсумовуючи зазначимо, що Полоцька земля кінця XIV – початку XVI ст., як й інші землі ВКЛ (Жемайтійська, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волинська) жила за власними законами, що закріплювалися уставними грамотами (привілеями) – з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства [41; 42, с. 126–137; 20, с. 41]. І все ж таки, життя Полоцької землі в складі ВКЛ вирізнялося певними особливостями. «Специфічні» особливості «традиційного права» полочан визначалися, насамперед, їхнім давнім правом на самостійну участь у зовнішніх відносинах (а в межах цих прав – виключне право суду над мешканцями своїх земель поза їх межами, що в актах і охоплюється поняттям «полоцького права»). Такі самі права в сфері міжнародних відносин належали і землі Вітебській.

Завдяки активній зовнішній політиці життя Полоцької землі було більш «відкритим» для столичного Вільна: великий князь литовський повинен був «ратифікувати» договори між Полоцьком та Ригою; до нього зверталися полочани з приводу своїх конфліктів з жителями Риги. Не остання роль у цьому належала також і полоцьким намісникам, переважно литовським магнатам, що в різний час входили до складу великокнязівської ради, були членами посольств до Московської держави.

зараховував Глібовичів до вітебських бояр [30, с. 158]. На думку ж Ю. Зайця, Глібовичі походили від бояр Смоленської або Полоцької землі [39, с. 540].

¹Особа Івана Семеновича важко піддається ідентифікації. Ф. Бунге вважав його сином Семена Ольгердовича (Лугвеня) [40, № 2140 а, с. 100]. А. Хорошкевич припускає, що Іван Семенович міг бути онуком Андрія Ольгердовича [18, с. 201–202]. На думку інших дослідників (В. Насевич, В. Воронін), Іван Семенович був одним із синів князя Семена Дмитровича Друцького (або Іван Баба, або Іван Путята) [31, с. 80–104; 32, с. 49–76; 33].

²Намісник полоцький Григорій, на думку В. Насевича, міг бути братом Івана Баби та Івана Путята (синів Семена Дмитровича Друцького) [32, с. 47]. Григорієм Семеновичем Друцьким вважає його і А. Хорошкевич [18, с. 205].

³На дипломатичній службі відзначилися полоцькі намісники Андрій Сакович, Богдан Андрійович (Сакович), Ян Заберезинський, Станіслав Глібович, Альбрехт Гаштовт.

З іншого боку, однією з характерних рис суспільного побуту Полоцької землі була відсутність на її теренах сильної князівської влади. Наслідком відсутності місцевого князівського прошарку в ієрархічній піраміді полоцького суспільства був більш тісний, «емоційний», зв'язок полочан зі своїм «осподарем» великим князем литовським та більша територіально-політична «відкритість» Полоччини для литовського центру.

Список використаних джерел

1. Ясинский М. Н. Уставныя земскія грамоты Литовско-Русского государства / М. Н. Ясинский. – К.: в университетской типографии (В. И. Завадзкаго), 1889. – 210 с.
2. Юхо И. А. Полоцкое право / И. А. Юхо // Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник / Белорусская Советская Энциклопедия; редкол.: И. П. Шамякин (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БелСЭ, 1990. – С. 468–469.
3. Юхо І. А. Полацкае стародаўняе права / І. А. Юхо // Полацк, 1991. – № 6/7. – С. 6–10.
4. Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо // Памяць і слава: Юсіф Аляксандравіч Юхо. Да 90-годдзя з дня нараджэння / рэдкал.: С. А. Балашэнка [та інш.]. – Мн.: БДУ, 2011. – С. 45–145.
5. Макараў М. Д. Полацкае права / М. Д. Макараў // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 2. – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 449–450.
6. Макараў М. Д. Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў / М. Д. Макараў // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2003. – № 20. – С. 5–32.
7. Варонін В. А. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. / В. А. Варонін // Беларускі гістарычны агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 1 (8). – С. 46–68.
8. Володихин Д. М. Спорные вопросы истории Белой Руси: Статьи / Д. М. Володихин / Отв. ред. Л. Ф. Данько. – Полоцк, 1997. – 25, [1] с. – (Б-ка «Полоцкого летописца»; Вып. 1).
9. Александров Д. Н. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI вв. / Д. Н. Александров, Д. М. Володихин. – М.: Издательское предприятие «Аванта +», 1994. – 124 с.

10. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. (далі – ПГ) / [состав. А. Л. Хорошкевич]. – М.: Институт истории СССР АН, 1977–1989. – Вып. 1. – М., 1977. – 228 с.
11. ПГ. – Вып. 4. – М., 1982. – 218 с.
12. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / [под ред. С. Н. Валка]. – М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1949. – 409 с.
13. Смоленские грамоты XIII–XIV веков. / [подготов. к печати Т. А. Сумникова и В. В. Лопатин; под. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесова]. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 311 с.
14. ПГ. – Вып. 3. – М., 1980. – 214 с.
15. Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР) / [собр. и издан. Археографическою комиссиею]: в 5 т. – СПб.: Типография II Отделения Е. И. В. Канцелярия, 1846. – 1853; Т. 1 (1340–1506). – СПб., 1846. – 375, [24], [15] с.; Т. 2. (1506–1544). – СПб., 1848. – 317, [17], [14] с.
16. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – 4-те вид. – К.: Критика, 2009. – 584 с.
17. Бойцов М. А. Власть правителя // Словарь средневековой культуры / [под ред. А. Я. Гуревича]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 624 с. (Серия «Summa culturologiae»). – С. 78–91.
18. ПГ. – Вып. 2. – М., 1978. – 219 с.
19. Грамоты XIV ст. / [упоряд., вступна стаття, коментарій, словники-показчики М. М. Пешак]. – К.: Наукова думка, 1974. – 251 с.
20. Псковские летописи: в 2 вып. / [под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л.: АН СССР, 1941–1955. – Вып. 2. – М., 1955. – 364 с.
21. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна / Н. М. Яковенко. – 2-ге вид., переглян. і виправ. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
22. Любавский М. К. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства / М. К. Любавский. – М.: Университетская типография, 1900. – 840 с.
23. Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa: Drukiem J. Fillipowicza, 1895. – 689 s.
24. Насевич В. Л. Лукомскія // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 2. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.). – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 220.

25. Насевіч В. Л. Лукомль і Лукомльская воласць / В. Л. Насевіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мн., 1994. – С. 59–78.
26. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
27. Boniescki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku / A. Boniescki. – Warszawa: Druk J. Bergera, Elektorana Nr. 14 w Warszawie, 1883. – 425, [XLIX] с.
28. АЗР. – Т. 2. (1506–1544). – СПб., 1848. – 317, [17], [14] с.
29. Русская историческая библиотека: в 35 т. 1875–1917. – Т. 27. – СПб., 1910. – 641 с.
30. Любавский М. К. Областное деление и местное управление в Литовско-Русском государстве ко времени издания первого Литовского статута. Исторический очерк / М. К. Любавский. – М.: Университетская типография, 1892. – 884, [106] с.
31. Насевіч В. Л. Род князёў Друцкіх у гісторыі Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVI ст.) / В. Л. Насевіч // Старонкі гісторыі Беларусі. – Мн., 1992. – С. 80–104.
32. Насевіч В. Л. Друцкае княства і князі Друцкія / В. Л. Насевіч // Друцкстаражытны: Да 1000-годдзя ўзнікнення горада. – Мн., 2000. – С. 49–76.
33. Варонін В. А. Друцкія князі XIV стагоддзя / В. А. Варонін // Беларускі гістарычны агляд. – 2002. – Т. 9. – Сш. 1–2 (16–17). – С. 16–31.
34. Перапіс Войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. // Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – С. 155–156.
35. Полацкая рэвізія 1552 года / уклад. і аўтар прадмовы В. Варонін. – Менск, 2011. – 271 с.
36. Полоцкая ревизия 1552 года / [изд. Императорского Общества истории и древностей Российских при Московском университете; к изданию приготовил И. И. Лаппо]. – М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. – [XXI], 237 с.
37. Варонін В. А. Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVI ст. / В. А. Варонін // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2002. – Т. 17. – С. 211–219.
38. Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dziełhr. Stadnickiego «Synowie Gedymina» etc. / J. Wolff. – Kraków: W drukarni Wł. Anczyca i Spółki, pod zarządem Jana Gadowskiego, 1886. – 172 s.

39. Заяць Ю. А. Глябовічы // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 1. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – 688 с.

40. Liv-, est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten / [Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge]. – Bd. VI. – Riga, 1873. – 769 s.

41. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – М.: «Археографический центр», 1995. – 292 с.

42. Кром М. М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв. / М. М. Кром // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. 3. – К., 1994. – С. 126–137.

Summary

On the material of the Polotsk act sources the traditions of the social welfare and justice of Polotsk as a part of the Grand Duchy of Lithuania are considered. The author describes the nature and characteristics of the traditional law of Polotsk locals. Particular attention is paid to the relations between polochans and the Grand Duchy of Lithuania. The article examines the specific social structure of the population of polochans.

Key words: Polotsk, the Grand Duchy of Lithuania, Polotsk right, Polotsk charters, polochans, the Grand Duke of Lithuania.

УДК 655.1:2-523.6(477):271.222(470+571)-86"16"

Н. В. Заболотна,
кандидат філологічних наук,
О. О. Железняк,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ПОЧАЇВСЬКІ КНИГИ З ФОНДІВ
ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ
В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: ОСОБЛИВОСТІ ПРИМІРНИКІВ,
ІСТОРІЯ ПОБУТУВАННЯ**

У другій половині XVIII ст. греко-католицька друкарня Почаївського Успенського монастиря активно співпрацювала зі старообрядцями, результатом чого стала поява ряду видань. У рамках аналізу примірників цих видань розглянуто їхнє походження з давніх книгозбірень, перебування в конволютах, у т. ч. видавничих, значну увагу приділено оправам цих книг, процитовано та проаналізовано маргіналії як свідчення з історії побутування примірників. Подано список видань та примірників старообрядницьких почаївських книг з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського із зазначенням шифрів і давніх провенієнцій.

Ключові слова: кириличні стародруки, старообрядницькі видання, книжкові пам'ятки, друкарня Почаївського Успенського монастиря, маргіналії.

Старообрядництво, що мало в основі своєї духовної культури книгу, було тим середовищем, в якому найдовше зберігалися і розвивалися давні традиції стародрукованої книги з орієнтацією на дониконівські видання, – це створило умови для формування яскравої та своєрідної книжкової культури. Старообрядницькі видання Почаївського Успенського монастиря, які є яскравим прикладом синтезу друкарських традицій московського дониконівського періоду та української книги XVIII ст., – самобутнє явище в історії друкарства України.

З другої половини XVIII ст. греко-католицька друкарня Почаївського Успенського монастиря почала активно співпрацювати із старообрядцями, що давало їй додатковий прибуток. Від 1782 р. до 1795 р. включно

вийшло друком не менше 30 видань на замовлення старообрядців [1]. Російська дослідниця І. В. Починська вважає, що в Почаєві було видано не менше 35 старообрядницьких книг [2]. Крім того, за твердженням дослідника А. В. Вознесенського, в Почаївській друкарні часто видавалося декілька видань, датованих одним і тим само роком. Таких перевидань було не менше 16-ти. Їхня достовірна ідентифікація стала можливою завдяки роботі А. В. Вознесенського «Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века», в якій було атрибутовано та описано *de visu* 30 почаївських старообрядницьких видань. З бібліографічних джерел, згідно з його каталогом, відомо ще 26 почаївських старообрядницьких видань, частина яких, імовірно, має неправильні відомості про місце та час видання, тобто не є почаївськими друками. У монографії А. В. Вознесенського «Старообрядческие издания XVIII – начала XIX века: Введение в изучение» здійснено спробу трактування старообрядницької книги як особливого феномену в історії культури [3]. До питання історії старообрядницької стародрукованої книги зверталися також у своїх наукових працях такі відомі дослідники, як І. В. Поздєєва [4], І. В. Починська [5], С. В. Таранець [6].

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) володіє найбільшою в світі збіркою кирилических видань друкарні Почаївського Успенського монастиря, серед яких вагоме за значенням, хоча й невелике за кількістю місце належить виданням, призначеним для старообрядців. Ці книги видавалися на замовлення старообрядницьких громад, які, рятуючись від гонінь, знаходили собі притулок на українській землі.

Переважна більшість старообрядницьких друків до фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ надійшла через давні книгозбірні: Бібліотеку Київської духовної академії (далі – КДА) – 10 прим., Бібліотеку Київської духовної семінарії – 1 прим. (має також провенієнції КДА), Давньосховище Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в Кам'янці-Подільському – 2 прим., Церковно-історичне давньосховище в Кам'янці-Подільському – 1 прим. (фактично дві останні назви належать одній установі, що на певних етапах свого існування називалися по-різному), Інститут народної освіти імені М. П. Драгоманова – 2 прим. (мають також провенієнції КДА), приватну колекцію В. О. Вітта – 1 прим.; 2 прим. КДА походять з Бібліотеки Почаївської лаври.

У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі – ВСРВ) зберігається 10 старообрядницьких видань у 15-ти примірниках, серед яких: три видання «Собрание краткія науки о артикулах вѣры» (1782, 1783, 1783 рр.; форматом у 8°) – передруки з московського видання 1649 р.; одне видання «От завѣщанія святых апостол и от жительства святых отец о житіи христіянском» (1783 р.; у 4°); два видання Псалтиря (1783 і 1786 рр.; у 4°), які передруковані з московських видань 1646 та 1651 рр.; «Чин како подобает пѣти дванадесять псалмов особь» [не раніше 1784 р.], 8°); видання Никона Чорногорця «Пандекти» (1795 р.; у 2°) і «Тактикон» (1795 р.; у 2°); фрагмент Псалтиря з возслідуванням (1781 р. (філіграні на папері датовані 1783–1784 рр.); у 2°), яким підклеєні верхній та нижній форзаци двох видань, опрацьованих в одну книгу: «Чин како подобает пѣти дванадесять псалмов особь» та «Собрание краткія науки о артикулах вѣры» (шифр конволюта в НБУВ – Кир.1545п).

Частина почаївських старообрядницьких видань входить до складу конволютів, у т. ч. видавничих. Наприклад, примірник видання «От завѣщанія святых апостол и от жительства святых отец о житіи христіянском» (1783 р.) є частиною конволюта з двома старообрядницькими клинцівськими виданнями: «Сын церковный» [сер. 1790-х років] (папір 1793 р.) та «Поученіе Іосифа патріарха» [поч. 1790-х років]; видання «Собрание краткія науки о артикулах вѣры» (1783 р.) опрацьоване разом з книгою «Чин како подобает пѣти дванадесять псалмов особь» – [не раніше 1784 р.]. Два примірники «Пандектів» (1795 р.) є конволютом з примірниками «Тактикона» (1795 р.).

У ВСРВ зберігаються три видання з друкарні Ф. Карташова в Клинцях, на яких у колофонах вказано фальшиве місце видання «Почаїв»: Часовник (1794 р.; 4°); Цвѣтник (не раніше 1811 р.; 4°); Часовник (не раніше 1815 р.; 4°).

На особливу увагу заслуговують оправи примірників почаївських старообрядницьких видань, що зберігаються у ВСРВ. Частина примірників (дев'ять із чотирнадцяти) має дерев'яні кришки оправ, що обтягнуті чорною або коричневою шкірою. Два примірники мають картонні оправи, обтягнуті шкірою. Шкіряні оправи в більшості випадків мають тиснені золотом рамочки з рослинним орнаментом на кришках та корінцях. На більшості шкіряних оправ збереглися застібки з металевими

гачками та петлями. У примірнику видання «Собрание краткія науки о артикулах вѣры» (1783) верхній та нижній форзаци підклеєні фрагментами кириличного почаївського старообрядницького видання [«Псалтирь с вослѣдованием», 1781] – це дає підставу вважати, що ця оправа виготовлена в почаївській палітурні. На особливу увагу заслуговують оправи примірників «Пандектів» і «Тактикона» Никона Чорногорця. Зважаючи на великий обсяг та формат видань, більшість примірників мають дерев'яні кришки оправ, що обтягнуті шкірою чорного або брунатного кольорів. Такі шкіряні оправи на верхніх кришках зазвичай мають тиснені золотом середники овальної та ромбовидної форми. Проте трапляються й картонні оправи із тисненням квіткових візерунків, форзаци таких палітурок підклеєні фрагментами почаївських видань, зокрема латиномовним виданням різдвяного послання папи римського Климента XIV, датованим 1770–1771 рр. Значна кількість подібних оправ, зокрема в збірці ВСРВ, дозволяє вважати їх видавничими, тобто виготовленими палітурною майстернею Почаївської лаври. Серед оправ до примірників видання «Тактикону» варто виділити книгу, оправа якої дерев'яна, обтягнута брунатною шкірою. На верхній кришці тиснений золотом ромбовидний середник у вигляді переплетеної виноградної лози, в середині якої зображено лева та єдинорога, а над ними корону; навколо середника та по краю кришки тиснені золотом рамочки із рослинного орнаменту. Геральдична пара лев та єдиноріг зображалися на фірмовому знаку московського Друкарського двору, а старообрядницькі друки часто копіювали не лише московські дореформені видання, а й оправи до них.

Свідченнями побутування стародруків у різні часи є провенієнції та маргінальні записи, і примірники старообрядницьких видань тут не виняток. Культура маргінальних записів з'явилася десь одночасно з виникненням книжки-кодексу і тривала мінімум до середини XIX ст.

Зазвичай маргінальні записи на книгах бувають найрізноманітнішої форми та змісту: вкладні, дарчі та власницькі записи, глоси та коментарі до друкованого тексту, записи про важливі або незвичайні факти – історичні події, природні та кліматичні явища, події місцевого або сімейного значення, записи художніх творів (віршів та прислів'їв) та проби пера. Деякі записи датовано і локалізовано, час і місце написання інших можна встановити лише приблизно, відштовхуючись від року видання книжки, особливостей почерку, інколи і від змісту самого запису.

Маргіналії неодноразово привертали увагу науковців (першим на них звернув увагу І. Франко [7], ґрунтовно досліджував покрайні записи І. Панькевич [8] та інші дослідники [9]).

Маргіналії є тим місточком, який з'єднує різні періоди побутування книжки, і, водночас, покрайні записи посідають почесне місце серед прикмет, які роблять кожну стародруковану книжку самодостатньою пам'яткою. Виявлення, публікація і всебічне дослідження покрайніх записів є актуальними завданнями джерелознавчих та історико-лінгвістичних досліджень: будучи введеними в науковий обіг, маргіналії зможуть бути використані, як джерела для багатьох дисциплін, зокрема й історії мови, краєзнавства та навіть метеорології [10].

Покрайні записи на стародруках є цінним джерелом з історії побутування конкретних примірників книг. Для досліджень цього цікавого матеріалу стане в нагоді майбутній попримірниковий каталог видань друкарні Почаївського Успенського монастиря з фондів НБУВ, який в рамках описів примірників міститиме виявлені маргіналії.

Усі примірники старообрядницьких видань Почаївської друкарні з фондів відділу мають записи або позначки, які свідчать про використання цих книжок власниками. На жаль, у фондах немає примірників із записами, які б засвідчували приналежність книги до якого-небудь старообрядницького храму чи монастиря.

Примірник видання «Собрание краткія науки о артикулах вѣры» 1782 р., що походить із колекції В. О. Вітта (шифр НБУВ – Кол. Вітта 82), має записи характерним російським почерком XVIII ст. Вони засвідчують перебування книги у власності калужького купця: «Сия книга глаголемая Малой Акатихисисъ калускова купца Якова Алиѣева сына Половава [...] 4 дня 1787 году» та «Ся книга Малыи Акотихисисъ калускова купца Якова Алиѣева сына Полавова» (обидва на звороті нижнього форзаца). Прикметно, що книжка порівняно швидко опинилася в свого власника – через п'ять років після виходу друком.

У ВСРВ зберігається конволют, складений зі старообрядницьких видань «От завѣщаній святых апостол и от жительства святых отец о житіи християнском» (Почаїв, 1783), «Сын церковный» (Клинці, сер. 1790-х років) та «Поученіе Іосифа патріарха» (Клинці, поч. 1790-х років), шифр відділу Кир.2450п(1–3), в якому нас особливо цікавить перший алігат – «...О житіи християнском».

Книжка походить із Церковно-історичного давньосховища в Кам'янці-Подільському, про що свідчать печатка на обгортці та нижньому форзаці та шифр – № 4743 (запис на картонній обгортці). У тексті наявні підкреслення окремих слів чорнильним олівцем. У книжку вкладено записку: «Отець архимандритъ Иннокентій завтра желаетъ служить в церкви Препод. Θεодосія Сдѣлать посему должное распоряженіе, назначивъ въ сослуженіѣ іеромонаха и іеродіакона. А помѣщика Ветчинина, когда прибудетъ, проведетъ на служеніе съ сопутствующими, какъ готовящегося къ приобщенію в той церкви. Тѣсноты отъ народа не должно быть. 23 іюн[?] 1861. Намѣстникъ І. І[...] (підпис нерозбірливий)».

Книжка «Собраніе краткія науки о артикулахъ вѣры» (Почаїв, 1783), шифр відділу – Кир.2451п, має змістовні записи характерним російським почерком XVIII ст., які містять посилання на «Болшой Катихисис» (арк. 16 зв., 19 зв. і 20 зв. II рахунку), Кирилову книгу (арк. 17, 19 зв. і 21 II рахунку) та Кормчу (арк. 21 II рахунку), у найдетальнішому з цих записів йдеться про хресне знамення. На трьох нижніх палітурних аркушах та нижньому форзаці цієї книжки тією ж рукою написано рукописні тексти: витяг «Из книги Болшаго Акатихисиса, старопечатаннаго (!) въ лѣто 7131 а послѣ и онаго напечатанъ въ Гроднѣ 7291 [е] въ которомъ главъ 80 а ли^{то} 347» та «Каталогъ о избранныхъ веще^х»]

Книжка «Собраніе краткія науки о артикулахъ вѣры» (шифр НБУВ – Кир.1545п(2)) підписана власником: «Сиія богодуховна книга Малои Катафисъ Їсакія Заицова» (арк. 78 зв. II рахунку).

Псалтир 1786 (шифр НБУВ – Кир.2456п) має запис на арк. 357 зв. II рах., який свідчить, що власник книжки займався продажем яблук: «На мелнику Трахиму за дисятокъ яблакъ – [...] Мартину за яблоки 30[...] ни Ивану Лазареньку за яблоки 30 [коп]».

Інший примірник цього ж видання (шифр НБУВ – Кир.4462п) має записи, зроблені Є. О. Болховітіновом (митрополитом Євгенієм). Його запис є і на двох аркушах у 4° з рукописним текстом латинською та грецькою мовами, підшитих між титулом та арк. [2] I рах. У цих текстах йдеться про самого Никона Чорногорця та його працю «Тактикон». «...Въ Никоновой Лѣтописи части V, стран. 160 до 170 есть выписки изъ посланій какого-то Никона, жившаго въ лѣто 6580 (1072). По времени, кажется [...] сего и взято изъ 40 слова его Тактика. Въ библиотекѣ графа Толстова есть Никоновъ Тактиконъ въ 40 главахъ, писанный 6969 (1461)

года въ Симоновѣ Московскомъ монастырѣ по приказу архимандрита Аѳанасія каким-то Васи́ліємъ на двухъ [...]ныхъ полуставомъ, переходящимъ въ скоропись, на 335 листахъ...».

Один із примірників іншої праці Никона Черногорця – «Тактикону» (1795 р.), що зберігається під шифром Кир.2487п, також має запис рукою Є. О. Болховітінова стосовно наявності списку цієї книги в приватній бібліотеці графа Ф. А. Толстого «Въ Библиотеке Графа Фео́дора Андрѣевича Толсто́ва (по каталогу его стран. 701) есть пергаменный списокъ въ листъ сего Тактика́на писанный 1397 въ Новгородскомъ Лис[и]емъ монастырѣ по приказа[нню] новгородского архиепископа Иоанна со списка Афонской Горы» (на титулі).

У процесі дослідження видань «Пандектів» і «Тактикону» не можна оминати увагою шляхи надходження їхніх примірників до НБУВ. Примірники, що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань, надійшли до Бібліотеки зі збірок Давньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, бібліотек київських духовних академії та семінарії, бібліотеки Інституту народної освіти імені М. П. Драгоманова. Окрім шифрів та печаток відповідних збірок, примірники видань «Пандектів» і «Тактикону» мають кілька важливих маргінальних записів власницького характеру. Ці покрайні записи є цінним джерелом інформації про побутування книги та дослідження її попередниками. Такі провенієнції трапляються в примірниках видання «Пандектів»: «Сія Святая богодухновенная Книга М. Е. Лапина нарицаемая о. Никона игумина Черныя Горы 1844 года 27 го дня Божия» (Кир.4460п(1), на верхньому форзаці); «Первое издание переводъ съ греческаго напечатано въ типографии 1640» (Кир.4462п, почерком митрополита Євгенія Болховітінова); і, звичайно, записи, що засвідчують перебування «Пандектів» у Бібліотеці Почаївської лаври, в друкарні якої вони й вийшли друком: «Принадлежитъ Почаевской Лаврской библиотекѣ 1854 г.» та «Bibliothecae Monasterii Poczaiovię O. S. B. M.» (Кир.4461п(2)).

Крім того, всі наявні у ВСРВ примірники старообрядницьких почаївських видань мають невеликі читацькі позначки по тексту – від підкреслень окремих слів до обчислень року виходу книжки, як вирахував 1795 рік читач із «города Балъты» (запис на арк. [212] II рах. «Тактикону» з шифром Кир.4460п(2)). Адже в цій книзі за давньою традицією подано рік від створення світу (7303).

Звичайно, представлені матеріали є лише частиною результатів, здобутих у ході роботи над попримірниковим каталогом почаївських кирилических стародруків, що готується у відділі і в якому всі згадані записи й відомості про примірники будуть опубліковані.

**Почаївські старообрядницькі кирилическі стародруки
з фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ**

1. Псалтирь с вослѣдованіем. – 1781. ЗІ – № 3071, Вознес. – № 313. Шифр НБУВ – Кир.1545п(3).
2. Собрание краткія науки о артикулах вѣры. – 1782. ЗІ – № 3120 Вознес. № 298. Шифр НБУВ – Кол. Вітта 82.
3. От завѣщаній святых апостол и от жительства святых отец о житіи христіянском. – 1783. ЗІ – № 3181, Вознес. – № 301. Шифр НБУВ – Кир.2450п(1). Примірник з Церковно-історичного давньосховища в м. Кам'янці-Подільському.
4. Псалтир. – 1783. ЗІ – № 3184, Вознес. – № 302. Шифр НБУВ – Кир.2449п. Примірник з Бібліотеки Київської духовної академії, шифр – ВХVІІІ5/86.
5. Собрание краткія науки о артикулах вѣры. – 1783. ЗІ – № 3185, Вознес. – № 303. Шифр НБУВ – Кир.2451п. Примірник з Бібліотеки Київської духовної семінарії, шифр – І.4.126.
6. Собрание краткія науки о артикулах вѣры. – 1783. ЗІ – № 3185, Вознес. – № 304. Шифр НБУВ – Кир.1545п(2). Примірник з Бібліотеки Київської духовної академії, шифр – ВХVІІІ8/228.
7. Чин како подобает пѣти дванадесять псалмов особѣ. – [1784]. ЗІ немає, Вознес. – № 312. Шифр НБУВ – Кир.1545п(1). Примірник з Бібліотеки Київської духовної академії, шифр – ВХVІІІ8/228.
8. Псалтир. – 1786. ЗІ – № 3341, Вознес. – № 315. Шифр НБУВ – Кир.2456п. Примірник з Бібліотеки Київської духовної академії, шифр – 1.7.39, ВХVІІІ5/87.
9. [Никон Черногорець. Пандекти. – 1795]. ЗІ – № 3798, Вознес. – № 321.
- 9а. Шифр НБУВ – Кир.4460п(1). Примірник з Давньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці-Подільському.

9б. Шифр НБУВ – Кир.4461п(1). Примірник з Бібліотеки Київської духовної академії, шифри – Поч.168, АХІІ4/56^{с2}, перед тим – Бібліотеки Почаївської лаври, шифр – № 168, запис на титулі та ін. «Принадлежить Почаевской Лаврской библиотекѣ 1854 г.», на звороті титулу – «Bibliothecae Monasterii Poczaiovię O S B M».

9в. Шифр НБУВ – Кир.4462п. Примірник перебував у Бібліотеці Київської духовної академії, шифри – А.9922, Д.3233, Почаев І5.41., згодом – у Бібліотеці Інституту народної освіти імені М. Драгоманова.

9г. Шифр НБУВ – Кир.4463п. Примірник з Бібліотеки Київської духовної академії, шифри – Аа.227; АХІІ4/56.

10. Никон Чорногорець. Тактикон. – 1795. ЗІ – № 3807, Вознес. – № 322.

10а. Шифр НБУВ – Кир.2487п. Примірник перебував у Бібліотеці Київської духовної семінарії, шифр – І.7.5., згодом – у Бібліотеці Київської духовної академії, шифри – Д.3141, А.100, пізніше – в Бібліотеці Інституту народної освіти імені М. П. Драгоманова.

10б. Шифр НБУВ – Кир.4460п(2). Примірник з Давньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці-Подільському.

10в. Шифр НБУВ – Кир.4461п(2). Примірник з Бібліотеки Київської духовної академії, шифри – Поч.168, АХІІ4/56^{с2}, перед тим – Бібліотеки Почаївської лаври, шифр – № 168.

Скорочення назв каталогів

Вознес. – Вознесенский А. В. Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века : каталог / А. В. Вознесенский. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. – 160 с.

ЗІ – Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: в 2-х кн., 3-х ч. / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Л.: Вища школа, 1984. – Кн. 2, ч. 1. – 131 с.; Кн. 2, ч. 2. – 127 с.

Список використаних джерел

1. Вознесенский А. В. Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века : Каталог / Сост. А. В. Вознесенский. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1991. – С. 131–135.
2. Починская И. В. Старообрядческое книгопечатание XVIII – первой четверти XIX в. / И. В. Починская. – Екатеринбург: УРО РАН, 1994. – С. 84.
3. Вознесенский А. В. Старообрядческие издания XVIII – начала XIX века: Введение в изучение / А. В. Вознесенский. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1991. – 160 с.
4. Поздеева И. В. Давнерусское наследие в истории традиционной книжной культуры русского старообрядчества (первый период – аккумуляция) / И. В. Поздеева // История СССР. – М., 1988. – 98 с.
5. Починская И. В. Старообрядческое книгопечатание XVIII – первой четверти XIX в. / И. В. Починская. – Екатеринбург: УРО РАН, 1994. – 182 с.
6. Таранець С. В. Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / Сергій Таранець. – К.: НАН України, – 2007. – 456 с.
7. Франко І. Записи против книгокрадів у старих книгах та рукописах // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1907. – Т. LXXVII. – Кн. III. – С. 173–176.
8. Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Наук. зб. т-ва «Просвіта». – Ужгород, 1929. – Річ. VI. – С. 129–196; 1935. – Річ. XII. – С. 1–36; Панькевич І. Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком чотирьох монастирських грамот // Прага, 1947. – 69 с.; Панькевич І. Матеріали для історії південнокарпатських українців // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1970. – Т. 4. – Кн. 2. – 219 с.
9. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 142–173 с.; Апанович Е. М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI – XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела. – Л., 1977. – С. 22–52; Ціборовська-Римарович І. О. Книжковий фонд Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерельна база історичних досліджень // Руко-

писна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 55, 59–64; Ціборовська-Римарович І. Маргінальні записи стародруків із книгозбірень католицьких монастирів XVI–XVIII ст. на етнічних українських землях як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів // Наук. праці Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. – К., 2010. – Вип. 28. – С. 266–287; Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Каталог]. – К., 2005. – 334 с.; Шамрай М. А. Маргиналии в старопечатных книгах кириллического шрифта XV–XVII вв. как исторический источник // Федоровские чтения. – М., 2007. – С. 166–173; Заболотна Н. Пам'ятки південнослов'янського кириличного книгодрукування у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – 2006. – № 3. – С. 11–20.

10. Заболотна Н. Маргіналії у почаївських кирилических стародруках (на матеріалах фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Л., 2007. – Вип. 5. – С. 100.

Summary

In the second half of the XVIII century Greek Catholic Typography of the Pochaiv Assumption monastery actively collaborated with the Old Believers. As the result of this collaboration a number of publications was edited. The origin of each copy from ancient libraries, their staying in convolutes (especially in original ones) are analyzed, considerable attention is paid to the bindings of these books, marginalia as evidence of the existence of the book copies in history are quoted and analysed. A list of editions and the copies of analyzed Old Believers' Pochaiv books in the Old and Rare Books Department of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine is applied with notifying ciphers and ancient provenienciac. Old Believers editions from the Typography of the Pochaiv Assumption monastery are an original phenomenon in the history of printing in Ukraine, as they are a prime example of synthesis of traditional printing in Moscow of pre-Nikonian period and Ukrainian book of the XVIII century.

Key words: Cyrillic old printing books, Old Believers' book publications, the Typography of the Pochaiv Assumption monastery, marginalia.

УДК [766(477)"19"(084.5):025.174]:791

*Л. М. Гутник,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**МАЙСТРИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГРАФІКИ В МИСТЕЦТВІ
КІНОПЛАКАТА (НА МАТЕРІАЛАХ ЗІБРАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КІНОПЛАКАТА XX СТ.
З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Висвітлено один з головних аспектів дослідження зібрання українського тиражного кіноплаката XX ст. із фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського – вивчення діяльності майстрів вітчизняного образотворчого мистецтва в даному різновиді плакатної графіки. Проаналізовано творчість провідних українських художників, які працювали в галузі реклами кіномистецтва.

Ключові слова: кіноплакат, зібрання кіноплаката, художники-графіки, плакатна графіка, рекламна графіка, сюжетна композиція, колорит, творча манера.

Одним з головних аспектів дослідження зібрання українського кіноплаката XX ст. з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського є вивчення діяльності майстрів вітчизняного образотворчого мистецтва в даному різновиді плакатної графіки.

У галузі українського кіноплаката працювала велика кількість митців. Але, на превеликий жаль, їхня творчість у кіноплакаті залишається на сьогодні дослідженою частково, або й не дослідженою взагалі. І це стосується однаковою мірою як художників, для яких кіноплакат був лише епізодом творчості, так і тих, які присвятили свою працю суто кіноплакату. Прикрим фактом є відсутність хоча б коротких біографічних даних про митців навіть у фахових довідкових виданнях, зокрема у «Словнику художників України» [1], «Митці України» [2], «Мистецтво України» [3], «Художники України» [4]. До зазначених видань не включено навіть імена таких митців, як К. Болотов, І. Суржер, В. Мельникова, І. Горбенко, Е. Антохін, А. Іконников, О. Гайдай, С. Лялін та багатьох

інших художників, для яких кіноплакат став провідним напрямом творчості. Такі лакуни в історії українського графічного мистецтва пояснюємо, перш за все, відсутністю наявності фактичного матеріалу, оскільки більшість кіноплакатів загинули, виконавши свою провідну функцію кінореклами.

Отож зібрання українського радянського кіноплаката 1920 – початку 1990-х років з фондів НБУВ можна вважати самотутнім графічним кінолітописом, який через творчість окремих митців знайомить нас з кінематографічним репертуаром окресленого періоду, а також наочно демонструє тісний взаємозв'язок двох мистецтв – плакатної графіки і кіно. Цінність зібрання полягає ще й у тому, що воно є досить повним і охоплює великий відтинок часу, отже дозволяє здійснити реконструкцію діяльності в кіноплакаті понад 200 українських художників. До недавнього часу науково-дослідницька робота в цьому напрямі зазнавала певних труднощів, оскільки плакати мають здебільшого великий формат, що вимагає значних зусиль і витрат часу для їхнього опрацювання. Здійснити аналіз творчості того чи іншого кіноплакатиста повною мірою було неможливо, адже виконані ними аркуші можуть знаходитися в декількох десятках папок. Виокремлення потрібних матеріалів порушувало порядок систематизації зібрання. З метою розкриття інформаційного потенціалу та наукового упорядкування зібрання кіноплаката у відділі образотворчих мистецтв НБУВ було заплановано створення бібліографічної бази даних (ББД) «Український кіноплакат 1920 – початку 1990-х років». На сьогодні робота є практично завершеною, але її результати не можна вважати такими, що дозволили б належним чином реалізувати дослідницькі плани щодо вивчення діяльності українських художників у мистецтві кіноплаката. Необхідною умовою та особливістю ББД має бути включення ілюстративного матеріалу у вигляді цифрових зображень, розміщених біля кожного опису, наявного в базі документа. Вирішення цієї проблеми, що залежить суто від технічного забезпечення, надасть можливість повноцінного і досконалого художнього аналізу творчості як окремо взятих художників, так і окреслення художньо-стилістичних особливостей українського кіноплаката загалом.

Кіноплакат має давні традиції, започатковані ще наприкінці 1920 – на початку 1930-х років, адже саме становлення та розвиток кіномистецтва створили сприятливі умови для виникнення та вдосконалення

мистецтва кінореклами. Велика увага надавалася створенню нових фільмів, отож на їхню пропаганду виділялися великі кошти, що сприяло розвитку кіноплаката. Як зазначає дослідник української графіки О. Лагутенко, «розвиток кіноплаката в 1920–1930-ті роки став важливою ділянкою агітаційного мистецтва... Через це тиражованому друкованим способом кіноплакату приділялося не менше уваги, ніж плакату політичному... На кіноекрани радянської країни потрапляли як вітчизняні, так і зарубіжні фільми, тому саме плакат мав привернути увагу та пояснити зміст, «правильно» розставити акценти. Про увагу до цього жанру графічного мистецтва засвідчує також Перша виставка кіноплаката, що відбулася в Москві у квітні 1925 року... Виставки кіноплаката відбулися в Харкові: велика експозиція була відкрита наприкінці 1926 року, а в 1927 році на виставці «Художник сьогодні» в розділі кіноплаката демонструвалися друковані твори, оригінали й ескізи» [5].

Кіноплакат у 1920–1930-х роках не лише став одним з провідних на той час різновидів рекламного плаката, а й досяг певних результатів. Було закладено основні принципи та прийоми побудови і виконання кіноплаката, які згодом розвивали і вдосконалювали наступні покоління митців: зображення портрета головного героя фільму майже на всю площину аркуша; багатофігурна сюжетна композиція, часто з поділом плаката на окремі площини різних варіацій (горизонтальних, вертикальних, по діагоналі тощо); колаж, який містить поєднання окремих кадрів фільму чи фото виконавців головних ролей із художнім зображенням; графічне відтворення ключових моментів кінотвору та ін. Це були органічні композиції різноманітних зображень, кольорових площин, лінійних конструкцій, які не лише чітко та досконало відтворювали зміст, провідну ідею фільму та образи головних героїв, а й передавали дух відображуваної в кінокартині доби.

Як відомо, в 1920–1930-х роках у країні була паперова криза, але, незважаючи на це, кіноплакати цього періоду, хоча й друкувалися незначним тиражем, мали великий формат і досить часто складалися з двох аркушів. Слабкою на той час була і поліграфічна база республіки, тож випуск плакатів здійснювався, окрім друкарень Києва і Харкова, ще й у Москві або Ленінграді. Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ) надсило ескіз плаката своєму представництву в Москві, яке, відповідно, забезпечувало поліграфічну базу. Зазвичай тираж до повнометражних картин

становив 3500, 5000 примірників, тоді як до фільмів, що планувалися на експорт, видання кіноплакатів сягало 10 тис. примірників [6].

Безперечно, кіноплакати означеного періоду не претендують на повноту і точність фактографічної інформації, закладеної в них. Це стосується відсутності на окремих аркушах дати виробництва фільму, зазначення студії, на якій знято фільм; на деяких не вказані ініціали творців окремих фільмів, неправильно написані прізвища. Досить часто на кіноплакаті не подаються відомості щодо акторського складу. Ми можемо лише припускати можливі причини, з яких художники не віддавали належне зазначенню текстової інформації щодо виробництва кінокартин, адже на них покладалося завдання не лише художнього відображення тематики чи змісту фільму. По-перше, однією з основних функцій кіноплаката в 1920–1930-х роках була не стільки реклама окремого кінотвору, скільки пропаганда мистецтва кіно взагалі. Метою і завданням майстра було привернути увагу якомога більшої кількості глядачів до кіномистецтва, яке стало засобом могутнього впливу на масову свідомість. По-друге, кіноплакат «жив» дуже короткий проміжок часу демонстрування картини на екранах. Йому не надавався статус історичного документа, призначеного для тривалого зберігання і використання. Незважаючи на ці недоліки, колекцію українського кіноплаката 20-х – початку 30-х років XX ст. з фондів НБУВ (налічує близько 300 од.) ми можемо вважати вагомою допоміжною джерельною базою з історії кіномистецтва, окрім того, наявна колекція дає змогу вивчити та проаналізувати творчість митців, які працювали в галузі рекламної графіки, що є головною метою даного дослідження.

«Основна тенденція розвитку українського плаката 20 – початку 30-х років полягала в пошуках художньої специфіки цього масового і дієвого виду мистецтва. Поява нових форм і видів плаката, пошуки оригінальних композиційних рішень і лаконічної, образної та пластично виразної мови плаката – все це було продиктовано потребами життя» [7].

Що стосується окреслення художньо-стилістичних особливостей кіноплаката, слід згадати, що в образотворчому мистецтві 1920–1930-х років, як і в загальному мистецькому процесі, спостерігалася ідеологічна боротьба різних угруповань, існувало багато течій і напрямів. Як наслідок, це не могло не відбитися і в кіноплакаті, який поєднував та синтезував у собі натуралістичні тенденції, реалістичні принципи

та авангардні мотиви. Таким чином, робота художників над кіноплакатом ставала своєрідним творчим експериментом, який завершувався іноді несподіваними відкриттями як для самих майстрів, так і глядачів.

У графічному мистецтві 20–30-ті роки ХХ ст. були позначені надзвичайно цікавими знахідками в застосуванні шрифтів. Найвиразніше це виявлялося в мистецтві гравюри, екслібриса. Важливу роль шрифт відігравав і в кіноплакаті, виконуючи подвійну функцію. В окремих випадках він відігравав суто інформаційну роль, тобто повідомляв глядачеві про назву пропонованого фільму. Найкращі взірці плакатного мистецтва демонструють органічне поєднання шрифту із композицією аркуша, становлячи невід’ємну складову загального композиційного задуму, надаючи йому декоративно-сміслового звучання. В даній статті не доцільно заглиблюватися в розробку теми мистецтва шрифту в кіноплакаті, оскільки вона є напрямом окремого дослідження.

Як показує аналіз плакатної колекції НБУВ, у 1920–1930-х роках в українському кіноплакаті працювали художники К. Болотов, А. Бондарович, А. Мартинов, Й. Кузьковський, Б. Крюков, І. Літинський, Ш. Кремерман, С. Мандель, Ю. Кордиш, О. Бобровников, О. Довженко, А. Фіногенов, Я. Леус та ін. Більшість з цих митців спеціалізувалися в галузі книжкової ілюстрації, окремі з них займалися політичним плакатом. Створював кіноплакати для ВУФКУ в другій половині 1920-х років живописець, майстер історичного, побутового і портретного жанру М. Івасюк. Принципи та особливості цих видів та жанрів мистецтва, безперечно, знайшли свій вияв у кіноплакаті.

«Нові риси в кіноплакаті намітилися з приходом у кіно художника кінорежисера О. Довженка. Відомі його кіноплакати до фільмів «Боротьба велетнів», «Синій пакет» та багатьох інших (1926 – початок 1927 рр.). У цих плакатах Довженко також залучив мотиви кінокадрів, однак змонтував їх і графічно оформив з творчою вигадкою, використавши традиції сатиричної графіки, підсиленої пластичною мовою плаката», – таку інформацію знаходимо в історії українського мистецтва [7, с. 215]. Серед плакатів роботи Олександра Довженка, що зберігаються в НБУВ, вирізняються аркуші до комедійного фільму «В пазурах Радвлади» (1925), виконані в манері тогочасного політичного сатиричного плаката, та плакат до фільму «Боротьба велетнів» (1926), якому притаманна складна композиційна побудова, динамічність, образна монументальність.

Уже зазначалося, що характерним прийомом, який художники застосовували при створенні кіноплаката, була побудова багатофігурної сюжетної композиції, що відображала ключові моменти кінотвору. Його використовували в своїх плакатах К. Болотов, Б. Крюков, М. Івасюк та ін. Зустрічаємо також приклади подання крупнопланового психологічного портрета головного героя, який доповнювався залученням мотивів кінокадрів, що розкривали провідну ідею фільму (плакати А. Фіногенова до фільму «Тарас Трясило» (1926), М. Длугача до фільму «Василина» (1928), М. Кузьковського до фільму «Джальма» (1928) та ін.).

У деяких аркушах спостерігаємо живописні риси станкового твору. Всупереч принципам плакатного мистецтва в них абсолютно відсутня монументальність і узагальненість образів, їм притаманна властива станковим творам жанрово-живописна деталізація образів (аркуш до фільму «Навздогін за долею» (1927; художник плаката невідомий). Художніми засобами, які нагадують живописну творчу манеру, майстер надає індивідуальних характеристик кожному герою через вираз їхнього душевного стану. В цьому контексті слід зупинитися і на творчості згадуваного нами раніше Миколи Івановича Івасюка, який працював у кіноплакаті в 1920-х роках. Головним напрямом діяльності художника був живопис, але його діяльність в кіноплакаті не була випадковою, оскільки від 1927 р. він працював у системі ВУФКУ [8], «входив до постійного складу редакції журналу «Кіно» [9]. Окрім того, як прогресивний митець, він не міг залишитись осторонь нового явища в українському мистецтві. У зібранні НБУВ наявні чотири аркуші, виконані М. Івасюком, зокрема «Сорочинський ярмарок», «Волзькі бунтарі», «Скарамуш» (усі – 1927 р.), «Двійник проти волі» (1928). Доробок художника в кіноплакаті вирізняється розмаїттям тематичного діапазону, але манера виконання аркушів є близькою до станкового реалістичного живопису, що дещо суперечить основним властивостям плакатного мистецтва. Плакатам М. Івасюка притаманне достовірне відтворення подій і образів рекламаних фільмів, багатофігурність композиційної побудови, яскравий колорит, що особливо виявляється в плакатах до фільму-екранізації «Сорочинський ярмарок» за однойменною повістю М. Гоголя та американської мелодрами «Скарамуш».

У плакатах 1920–1930-х років практично відсутні елементи колажу. З усього масиву плакатів ми зустрічаємо цей прийом лише в декількох

кіноплакатах до художніх фільмів, зокрема, в аркушах невідомих художників «Хмель» (1923) та «Наївний кравець» (1928), І. Літинського «Джиммі Гігінс» (1928) та «Квартали передмістя» (1930), братів Стенбергів до документального фільму «Одинадцятий» (1928).

Окремі кіноплакати першої половини 1930-х років мають ознаки та риси політичних плакатів. Це стосується не тільки композиційної побудови та застосування відповідної символіки, а й чітко визначених агітаційних завдань, які покладалися на кіноплакат. Але кіноплакат, враховуючи притаманну йому жанрову специфіку, скоріш за все втрапив, аніж набув від наслідування образного вирішення політичного плаката. Плакатні аркуші дещо перевантажені окремими деталями, їм притаманна хаотична фрагментарність, оптимістичний яскравий колорит, в якому переважає червоний та жовтий кольори. Незрозумілим є сюжет рекламного фільму, наводяться конструктивні елементи, які просто подають констатування тогочасної дійсності. Що стосується трактування образів героїв кінокартин, слід відмітити, що подані вони без будь-яких індивідуальних характеристик, – це здебільшого примітивні, огрубілі, вуглуваті чоловічі та жіночі постаті робітників і селян, найчастіше подані на індустріальному тлі. Композиція таких плакатів нерідко включає заклики і гасла. «За механізацію Донбаса!», «За культурну революцію!», «Геть прогульників, літунів, рвачів!» – такі написи зустрічаємо в плакаті художника Ш. Кремермана до фільму «Перше Травня в Горлівці» (1931). Інколи й назва кінокартин, подана на аркушах, звучить як гасло («Ми йдемо», 1931; худож. М. Чеповський).

Зразків українського кіноплаката другої половини 1930-х років збереглося мало. Слід відмітити, що аркуші цього періоду вирізняються більшою інформативністю в порівнянні з плакатами попереднього десятиріччя. Так, на кіноплакатах художника Й. Кузьковського до дитячих фільмів «Справжній товариш» (1936) та «Том Сойєр» (1937, реж. Л. Френкель) зазначено, що це звукові художні фільми, зняті вони на Київській кіностудії, наведені прізвища творців кінокартин з поданням обох ініціалів. Поряд з прізвищами режисерів, операторів, сценаристів чи не вперше зустрічаємо зазначення звукооператора, звукорежисера, композитора. Вказані також заслужені звання окремих діячів мистецтва. На іншому аркуші художника М. Чеповського до кіноальманаху «Українські пісні» вказані імена режисерів Б. Каневського, В. Кучвальського.

Ми дізнаємося, що постановка цього фільму здійснена під загальним керівництвом І. П. Кавалерідзе на Київській кіностудії «Українфільм» 1936 р., а участь в ньому брали народний артист республіки І. С. Паторжинський та артист С. Шагайда.

Як правило, до одного фільму створювалося декілька плакатів, виконаних різними художниками. Так, наприклад, до фільму «Тарас Трясило» (1927) були створені плакати, виконані К. Болотовим, Г. Діном та А. Фіногеновим. На всіх трьох плакатах у центрі композиції – образ головного героя. Найбільш вдало вирішений він Г. Діном. Майстер акцентує увагу глядачів на героїчному аспекті цієї історичної постаті. На аркуші А. Фіногенова проступають такі риси легендарного ватажка, як доброта і почуття гумору. Кіноплакат, виконаний Болотовим, зображає Трясила, який рішуче веде козацький загін у бій. Таким чином, різноманітними образотворчими засобами кожен художник по-своєму трактував образ Тараса Трясила, відобразивши ті риси героя, які найбільше йому імпонують, та зробивши наголос на тих моментах, які, на його думку, є ключовими в сприйнятті рекламованого кінотвору.

Аналіз зібрання кіноплакатів 20–30-х років ХХ ст. дозволяє стверджувати, що найбільшу кількість аркушів виконав український графік Костянтин Болотов, який з 1919 р. працював у галузі книжкової графіки, політичного і рекламного плаката [6, с. 102]. Відомо також, що він був постановником фільмів «Шкідник» і «Газетяр» [10]. Мистецький доробок К. Болотова в галузі кіноплаката досить великий (близько 90 одиниць), що підтверджують номери аркушів, які художник обов'язково зазначав поряд з датою та місцем виготовлення плаката. Але, на жаль, відомостей про цього художника знаходимо дуже мало. Ім'я Болотова відсутнє у фахових довідкових виданнях, а в історії українського мистецтва його прізвище просто згадується серед майстрів, які працювали в галузі кіноплаката. Із монографії вже згадуваної нами О. Лагутенко ми дізнаємося, що «на виставці «Художник сьогодні» 1927 року були показані 22 роботи Болотова» [5, с. 219].

Зібрання плакатів 1920–1930-х років засвідчує, що К. Болотов виконував кіноплакати як до вітчизняних фільмів, так і до зарубіжних кінокартин, що демонструвалися на екранах нашої країни. Він є автором плакатів до таких фільмів ВУФКУ, як «Беня Крик» (1926), «Тарас Шевченко» (1926), «Тарас Трясило» (1926), «Дитина базару» (1926), «Два

дні» (1927), «Митя» (1927), «Крізь сльози» (1928) та багатьох ін. Кіноплакати привертають увагу яскравим або ж навпаки стриманим колоритом, мають здебільшого великий формат. Художник максимально розширює образотворчу палітру, неодноразово застосовує прийом гри світлотіней, контрастність кольорів («Мандрівні зорі», «Тарас Трясило»). Плакати К. Болотова приваблюють професійним малюнком, логічно продуманою жанровою композицією, вмінням різноманітними художніми засобами вдало відображати тематику фільму. Окрім того, вони характеризують художника, як майстра психологічного портрета («Митя», «Дитина базару»). Проте зустрічаються плакати, яким притаманна надзвичайно дрібна деталізація та перевантаженість («Люди й маски», «Непереможні»), що робить їх дещо важкими для сприйняття. Техніка окремих аркушів, зокрема плакати до кінокартин «Свіжий вітер» (1927, рос. мовою), «Сигнали з моря» (1928), «Дівчина з палуби» (1928), нагадує живописну манеру виконання. У цих аркушах найбільше проявилася майстерність Болотова-живописця. Домінуючим елементом композиційної побудови цих аркушів є водний пейзаж.

Серед кіноплакатів означеного періоду зустрічаємо два аркуші, створені художником Борисом Івановичем Крюковим до фільмів «Справа № 128» (1926) та «Сорочинський ярмарок» (1927). Вони також привертають увагу, оскільки є відмінними як за манерою виконання, так і за особливістю композиційної побудови аркушів. Такі два різних підходи до виконання кіноплакатів обумовлені, перш за все, впливом основних напрямів творчості майстра.

В українській мистецтвознавчій літературі відсутня навіть коротка інформація про цього митця. Це пов'язано з тим, що під час війни він опинився на Заході. Б. Крюков із сім'єю 1943 р. виїхав до Львова, а потім емігрував до Австрії, у м. Гмунден, а 1948 р. – до Аргентини, жив і працював у Буенос-Айресі до самої смерті. Як і інші митці діаспори, він став «зрадником батьківщини».

Як зазначав дослідник мистецтва української діаспори І. Кейван, «Борис Крюков (1895–1967) залишив по собі глибокий слід своєї творчості у малярстві, зокрема, в графіці, і не тільки на тлі Аргентини, але й українського мистецтва в усій нашій діаспорі» [11, с 147]. Життєвий і творчий шлях цього майстра був цікавим і змістовним. Він студіював мистецтво і графіку в Київській рисувальній школі, яку закінчив 1918 р.

Згодом працював учителем малювання в Художньо-промисловому технікумі в Кам'янці-Подільському, був декоратором Оперного театру в Києві, співробітничав з видавництвом «Мистецтво». Протягом 30-х років, аж до початку війни, займався оформленням української книги. Борис Крюков виконав велику кількість обкладинок до видань творів українських письменників, зокрема до «Захара Беркута», «Борислав сміється» і «Вибраних творів» І. Франка, творів П. Панча, І. Ле, О. Іваненко, Ю. Смолича та ін. Окрім того, він ілюстрував дитячу літературу.

Ще однією гранню творчості Б. Крюкова стало малярство, основи якого були закладені ще під час його навчання в Київській рисувальній школі, де він навчався в надзвичайно талановитого і самобутнього художника Федора Кричевського. Його творам притаманні риси монументалізму, якими були позначені декорації, що їх художник виконував для Київського оперного театру, він виявлявся в його портретах, композиціях, пейзажах. «Монументальність М. Бойчука зважила на малярську творчість Крюкова так само, як творчість Нарбута – на його графічну творчість (хоч у стилях вони відмінні)... Про стиль Б. Крюкова в малярстві важко говорити, бо він вживався в кожен стиль і в кожную епоху... Він вільно володіє кожною малярською технікою, і в нього однаково цінні образи в яким-небудь малярським стилі» [11, с. 148]. Риси монументалізму, які проявилися в побудові композиції та зображенні головних героїв кінотвору, проступають також у згаданому вище кіноплакаті до фільму «Справа № 128».

Борис Крюков – це передусім прекрасний майстер книги, ілюстратор. Він був оформлювачем понад півтисячі видань, що свідчить про величезні здобутки митця в цій галузі. Що стосується графічної техніки творів Бориса Крюкова, слід сказати, що майстер «передусім схоплював рухи і життя і передавав загальне враження від даної події чи постаті, причому технічне виконання в цілому залишається в нього досконалим. Він був передусім майстром схоплення конкретної акції, вмів, зокрема, дивовижно глибоко увійти в світ письменника, ілюструючи його твори» [11, с. 149]. Саме ця майстерність і вміння Крюкова-ілюстратора виявилися при створенні ним аркуша до фільму «Сорочинський ярмарок». Це великоформатний кіноплакат, який складається з двох частин, виконаний в живописній манері. На формальних прийомах, застосованих художником, відчутний вплив західного абстрактного мистецтва.

Деякі персонажі нагадують фантастичних істот, що обумовлено літературною фабулою твору.

Аналізуючи наявну інформацію про художника, можна зробити висновки, що кіноплакат є невідомою сторінкою його творчої біографії, але, скоріш за все, це був просто короткий епізод, бажання спробувати себе в новому й актуальному на той час різновиді плакатної графіки. Однак результати діяльності Б. Крюкова в кіноплакаті дають право вважати його фахівцем і в даному напрямі мистецької діяльності.

Плідно працював у кіноплакаті 1920-х років український графік А. Фіногенов. Надбання майстра в цій галузі плаката стало вагомим внеском у розвиток кіноплаката в Україні. Аркуші Фіногенова до фільмів «Давид Коперфілд», «ПКП», «Беня Крик», «Мандрівні зорі», «Син моря», «Спартак» (усі – 1926 р.), «Тарас Трясило», «Сумка дипкур'єра», «Ордер на арешт» (усі – 1927 р.) не просто інформують про вихід того чи іншого фільму на екрани, а й викликають неабияке зацікавлення його змістом. Їм притаманні виразність графічного малюнка, динамічність композиційної побудови, монументальність, епічність, стриманий колорит. Зокрема, привертає увагу плакат, виконаний художником до фільму «Спартак» (1926, Одеська кінофабрика, реж. Е. Мухсин-Бей), який найбільш вдало з-поміж інших плакатів, виконаних К. Болотовим та Я. Леусом, створює художніми засобами своєрідну епічну розповідь про повстання римських рабів. Головна увага приділяється в аркуші динаміці руху, яку підкреслює діагональ композиційної побудови. Батальна сцена, відтворена художником, нагадує римські скульптурні рельєфи або ж монументальні розписи бойчукістів. Плакати до фільмів «ПКП» та «Ордер на арешт» виконані в манері, близькій до політичного плаката, зокрема, їм притаманні монументальність та пластичність.

Робота в кіноплакаті мала місце і в творчій біографії українського художника Ібрагіма Мойсейовича Літинського. Відомі його плакати до фільмів «Джیمмі Хігінс», «Прокурор Йордан» (обидва – 1928 р.), «Гість з Мекки», «Земля», «Голубий експрес», «Заради дитини», «Квартали передмістя» (усі – 1930 р.) та ін. Вони характеризують його як талановитого майстра рисунка, прекрасного колориста. Найчастішим прийомом, який І. Літинський застосовує при побудові композиції, є крупнопланове відображення портрету головного персонажа картини. Окрім того, йому

властивий також поділ площини на декілька частин, в яких вдало вписані мотиви кульмінаційних кадрів кінотвору.

Харківський графік та живописець Анатолій Мартинович Бондарович, який відомий, перш за все, як художник-ілюстратор, оформляв та ілюстрував книги для видавництв Харкова та Києва, а також періодичні видання «Всесвіт», «Червоний перець», «Тук-тук», «Жовтень», «Селянка України», разом з тим виявив себе і в галузі плаката – як політичного, так і кінореклами. Навіть у ґрунтовному фаховому виданні – біобібліографічному довіднику художників СРСР [12] не висвітлено цей важливий факт його творчої біографії. Натомість професійно виконаним ним плакати до фільмів «Фатальні листи» (1925), «Микола Джеря», «Непевний багаж», «Події однієї ночі» (всі – 1926 р.) вписали його ім'я в історію українського кіноплаката.

Окремо хотілося б висвітлити діяльність у кіноплакаті єврейського художника Йосипа Веніаміновича Кузьковського, адже саме з Україною був пов'язаний період його творчості в кіно і кінорекламі. Доля митця не була легкою. Відомо, що народився він 1902 р. у Могильові. У 1927–1929 рр. навчався в Київському художньому інституті. Від 1929 до 1939 р. працював художником кіно та створював кіноплакати на Київській кіностудії, де йому поталанило спілкуватися з відомими режисерами О. Довженком та А. Бучмою, що, безперечно, не могло не вплинути на формування молодого митця. Під час війни Й. Кузьковський перебував разом з кіностудією в евакуації в Ташкенті. Опісля війни продовжив свою творчу діяльність у Ризі. Лише в серпні 1969 р. художникові вдалося отримати репатріацію до Ізраїлю, де він і помер 4 січня 1970 р. У каталозі виставки творів Й. Кузьковського, яка проходила в Ризі, поряд з інформацією про експоновані живописні і графічні станкові твори митця знаходимо і перелік з дванадцяти плакатів художника, виконаних ним для «Українфільму» за період 1928–1939 рр. [13]. У плакатному зібранні НБУВ нам вдалося виявити двадцять п'ять аркушів роботи Кузьковського, що свідчить про неабияке зацікавлення митця кіноплакатом. З-поміж інших виділяється плакат до фільму «Джальма», на якому образ головної героїні велично постає майже на всю площину аркуша. До згаданого нами раніше фільму «Том Сойер» художником було виконано два плакати приблизно в однаковій колірній гамі. Один з них подає графічні портрети виконавців головних ролей кінокартини, в іншому – складна

багатофігурна композиція відображає події фільму в обрамленні його героїв, зображених у різних ракурсах. Відмінною рисою плакатів Кузьковського є поділ аркуша на окремі частини, що ніяким чином не перевантажує композиційну побудову, а, навпаки, стимулює до зацікавлення рекламованим твором та полегшення розуміння його змісту. Як приклад, плакат до фільму «Виличник винен!?!» умовно поділений на три частини за допомогою горизонтальних смуг зеленого та блакитного кольору. В одну з них вписано назву, друга зображає трагедійний момент фільму – перекинутий потяг, нижня частина містить оригінально вирішене погрудне зображення героя кінокартини. При створенні плаката до фільму за романом М. Шолохова «Тихий Дон» Й. Кузьковський оригінально поділяє аркуш на чотири нерівних частини за допомогою двох перпендикулярних прямих білого кольору. В найбільшу частину вписано портрет героїні фільму, обличчя якої передане за допомогою локального червоного кольору на синьому тлі з метою акцентування уваги саме на ньому. Таким самим кольором передано і хвилеподібно зображену назву фільму, що також є оригінальним рішенням. Ще одним прийомом композиційної побудови в Й. Кузьковського є діагональний поділ площини, який здійснюється за допомогою ліній або ж локальних кольорів. У такий спосіб виконані плакати до кінофільмів «Єсть, капітане» та «Мертва душа». Є в творчому доробку Й. Кузьковського і кіноплакати, що за манерою виконання тяжіють до притаманних політичному плакату монументальних форм («Небувалий похід», «Наступ»). Це простежується як в зображуваних образах, так і в окремих деталях, виборі форми шрифту тощо.

Плакатів 1940-х років у зібранні НБУВ не виявлено. Подальше десятиріччя представлене лише одинадцятьма аркушами, виконаними О. Бобровниковим, М. Гантманом, А. Кремерманом, В. Шведовим, С. Гончаром, І. Суржером.

Період 1960–1980-х років був періодом справжнього розквіту кіноплаката. І хоча до мистецтва кінореклами долучилися близько 200 вітчизняних художників, для більшої частини з них кіноплакат став епізодом творчої біографії. У даному дослідженні ми здебільшого зупинимося на творчості митців, які працювали в кіноплакаті довгий час і, власне, творили його історію.

Творчим звітом діяльності вітчизняних художників у мистецтві кіноплаката була їхня участь у художніх виставках – і не лише в Україні,

а й у Росії. До роботи над плакатом прийшли художники високої кваліфікації, почали формуватися різновиди плаката у відповідності до характеру та жанру самих фільмів. Так, на виставці, присвяченій 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, яка відбулася в Києві 1964 р., були представлені також і кіноплакати шевченківської тематики, зокрема, І. М. Кружкова до фільму «Назар Стодоля» (1964), Т. А. Ляшука до кінофільму «Сон» (1964), фільму-балету «Лілея», фільму-опери «Наймичка» (обидва – 1963 р.), а також спільна робота В. В. Бескактова та О. В. Ворони – плакат до фільму «Тарас Шевченко» (1964) [14]. Помітне місце займав кіноплакат і в експозиції республіканської спеціалізованої художньої виставки «Український радянський плакат», присвяченої 100-річчю від дня народження В. І. Леніна [15]. Широко представлений був кіноплакат і на виставці плаката в Києві в 1974 р., яка підвела підсумки роботи плакатистів за п'ять років [16].

У Республіканському виставковому павільйоні м. Києва в 1975 р. було проведено виставку кіноплаката, на якій проходило широке і представницьке обговорення кіноплакатів виробництва «Укррекламфільму». У цьому обговоренні брали участь не лише художники, а й мистецтвознавці, кінематографісти, працівники кінофікації та кінопрокату. Це був перший творчий звіт понад сорока майстрів вітчизняної графіки, які працювали в мистецтві кіноплаката, що презентував 400 аркушів своєрідного графічного літопису розвитку радянської кінематографії [17]. На базі цієї виставки було змонтовано експозицію пересувної виставки кіноплакатів, яка демонструвалася в столичних кінотеатрах і згодом планувалася до показу в обласних і районних центрах республіки [18]. Слід сказати про те, що саме в цей період приділялася значна увага організації заходів розвитку кінематографії і, відповідно, поліпшенню кінореклами. Разом зі Спілкою художників керівництво «Укррекламфільму» переглядало склад художньої ради. У постанові «Про роботу фабрики «Укррекламфільм» по випуску кінореклами» було відмічено, що «Укррекламфільм», залучивши до роботи в редакції кінореклами кращих художників-плакатистів Спілки художників України, здійснив значну роботу зі створення українського радянського кіноплаката [19]. Про досягнення українського кіноплаката свідчить участь у п'ятій та шостій Все-союзних виставках плаката 1976 р. та 1981 р. у Москві вітчизняних митців В. А. та Ю. А. Чеканюків, В. Т. Шпанька, В. К. Шості, Л. А. Слуцького,

І. Д. Прокопенка, В. О. Подчекаєва, В. М. Решетова, Т. А. та Т. І. Ляшуків, І. М. Кружкова, В. П. Калущького, В. П. Мельникової, А. В. Іконникова, Ю. П. Воєводи, Ю. І. Бондаренка, Ю. І. Агапова, О. А. Гайдая, В. І. Гаркуші, Т. К. Дем'яненко, Л. Г. Постних, Р. П. Сахалтуєва, О. І. Семенка, О. П. Сосновської [20, 21]. Кращі зразки кіноплаката знову експонувалися 1980 р. на Республіканській виставці у приміщенні Будинку кіно в Києві, яка демонструвала досягнення українського плаката за період 1977–1980 рр. [22]. Художня виставка творів митців України, яка проходила 1985 р. у Центральній виставковій залі Співки художників СРСР у Москві поряд з іншими видами і жанрами мистецтва також представляла роботу кіноплакатистів за період 1981–1986 рр. [23].

Уже з початку 1960-х років на фабриці «Укррекламфільм» згуртувався сталий колектив художників, які опановували та розвивали мистецтво кіноплаката. До нього увійшли О. Ворона, Т. Ляшук, І. Кружков, В. Подчекаєв, В. Калущький, Ю. Чеканюк, С. Лялін та ін. Окрім того, дуже плідно в галузі кінореклами працювали Ю. Агапов, Е. Антохін, В. Васянович, О. Гайдай, І. Горбенко, Л. Даценко, А. Іконников, О. Семенко, Л. Слуцький, І. Суржер, В. Трегубенко, В. Шпанько, В. Шостя, О. Шульган, І. Прокопенко та багато ін. Більшість з митців вже мала досвід створення політичних плакатів, але паралельно з цим, безперечно, експериментували в галузі кіноплаката та вдосконалювали кращі його традиції.

Вагоме місце в історії мистецтва українського плаката належить Іллі Марковичу Кружкову. Творча біографія художника починалася з кінця 1930-х років із захоплення живописом, але справжнім його покликанням, основним напрямком мистецької діяльності, який приніс йому визнання, став плакат. Найбільшу частину плакатного доробку І. Кружкова становить кіноплакат, над яким він працював протягом 1963–1973 рр. Мистецтвознавець, дослідник творчості вітчизняних майстрів плаката Л. Владич у своїй монографії повідомляє, що Кружков виконав близько п'ятдесяти кіноплакатів. Окрім того, ми дізнаємося, що ціле десятиріччя художник очолював і редакцію кіноплакатів «Укррекламфільму». «З його десятирічною діяльністю як організатора й художнього керівника цього колективу майстрів, переважно молодих, що їх він залучив до роботи, згуртував і вміло спрямовував, а також як творця, – пов'язане відродження на Україні важливого, впливового й популярного різновиду

плакатного мистецтва, без якого важко уявити собі наше навколишнє естетичне середовище» [24].

У зібранні НБУВ нам вдалося виявити 107 кіноплакатів, які належать І. Кружкову. Аналіз доробку майстра підтверджує блискуче володіння ним жанровою специфікою кіноплаката, а його аркуші «Бур'ян», «Батько солдата» (обидва – 1966 р.), «Попіл» (1967), «Благання», «Помилка Оноре де Бальзака» (1968), «Анничка», «Давня, давня казка», Снігуронька (усі – 1969 р.), «Злочин і кара», «Король-олень», «Червона горобина» (усі – 1970 р.), «Жива вода», «Сказання про Рустама» (обидва – 1971 р.), «Погана хороша людина» (1973) належать до творів, які визначають високий рівень українського кіноплаката. Найчастіше у своїх аркушах Кружков застосовує наступні прийоми та принципи композиційної побудови: реалістична умовність; графічна інтерпретація ключового кадру кінотвору; крупнопланове зображення героїв кінофільму на тлі загального плану, який найчастіше подає кульмінаційний сюжет або ж обстановку відображеної у кінокартині доби тощо.

Понад 120 кіноплакатів створив за період 1967–1985 рр. Юрій Іванович Агапов, який по закінченню КХІ (Київський художній інститут, курс В. Касіяна та Т. Лящука) від 1966 р. працював на «Укррекламфільмі» [25]. В інвентарній книзі дипломних робіт графічного відділення КХІ за період від 1960 р. до 1970 р. [26] зазначено, що дипломною роботою Ю. Агапова була серія кіноплакатів, зокрема «Живі і мертві», «Це не повинно повторитися», «Молода гвардія», «Малахів курган», тож можемо зробити висновки про те, що з напрямом своєї подальшої мистецької діяльності він визначився ще в вузі. У фонді НБУВ зберігаються його плакати до фільмів різних жанрів – хронікально-документального фільму «Мужність» (1968), публіцистичного фільму «Мій дім – одна шоста частина світу» (1983), кінокомедій «Необачний шлюб» (1969), «Веселі Жабокричі» (1972), «Службовий роман» (1977), «Мужчини є мужчини» (1985), пригодницьких фільмів «Постріл у спину», «Процес», «Стрільба дуплетом», «Іподром» (усі – 1980 р.), музично-драматичної поеми «Романс про закоханих» (1974), музичного фільму «Я більше не буду» (1975), музичних кінокомедій «Подарунок долі» (1978), «Оглядини» (1980), науково-фантастичного фільму «Під сузір'ям Близнюків» (1979) та ін. Плакати є різними за принципами композиційної побудови, але за манерою виконання їх вирізняє індивідуальний авторський стиль.

Творчість художника-плакатиста Олександра Андрійовича Гайдая також вражає як за кількістю, так і за розмаїттям засобів та прийомів втілення художнього образу в рекламі кіномистецтва. Вивчення зібрання НБУВ на предмет виокремлення робіт цього майстра показало, що митець працював у кіноплакаті від 1974 р. по 1989 р. і виконав 124 аркуші до фільмів різних жанрів.

Два десятиріччя працював у кіноплакаті український графік Едвард Сергійович Антохін, у мистецькому доробку якого понад 80 аркушів. Дипломною роботою художника, випускника КХІ (1966), була серія кінорекламних плакатів – «Свято святого Йоргена», «За двома зайцями», «Одруження Бальзамінова», «Аршин Мал-Алан» [26]. Відомо також, що ще до закінчення інституту, вже від 1962 р., він працював художником на фабриці «Укррекламфільм».

Кіноплакат став провідним напрямом у творчості Валентини Пантеліївни Мельникової. Відомі 136 аркушів, які були виконані художницею у 1967–1989 рр. Плакати В. Мельникової привертають увагу розмаїтою палітрою колориту, цікавими знахідками в побудові художнього образу, а також оригінальним вирішенням шрифту, який завжди гармонійно вписується в композицію.

В українському мистецтві плаката добре відоме ім'я Галини Кислякової, яка працювала у всіх його різновидах. Найбільше висвітлено творчість майстра в галузі політичного плаката, хоча до роботи в кіноплакаті Кислякова зверталася протягом двох десятиріч. На виставці творів художниці 1989 р. у Києві поміж інших творів було експоновано 10 кіноплакатів, у той час як аналіз зібрання НБУВ свідчить, що творчий доробок Г. Кислякової налічує 18 аркушів до фільмів, виконаних за період 1963–1984 рр. [27].

В історії української плакатної графіки особливе місце належить Тимофію Андрійовичу Лящуку. Він є не лише талановитим художником, а й педагогом. Протягом багатьох років він керував майстернею агітплаката Спілки художників УРСР, республіканською комісією з політичного плаката. У 1960–1990-х роках викладав у КДХІ та виховав плеяду графіків-плакатистів. Найважливішою частиною мистецького доробку художника є плакати, насамперед, політичні. Але, як зазначав Т. Лящук особисто, кіноплакат займав в його творчості особливе місце. Як показує аналіз зібрання плакатів НБУВ, художнику притаманне відчуття та розу-

міння особливостей жанру та стилістики кінотвору. Характеризуючи надбання Т. Лящука в кіноплакаті, ми можемо стверджувати, що художник має надзвичайно розмаїте світобачення, любить історію, культуру, літературу – і не лише вітчизняну, а й зарубіжну. Акцентуючи увагу на прийомах і засобах художнього вирішення плакатів художника, слід зазначити, що це були прийоми уособлення, в яких втілено зміст кінофільму, його провідні ідеї через зв'язок з образами головних діючих персонажів, що, зокрема, спостерігаємо в аркушах «Король Лір», «Захар Беркут», «Міхай Хоробрий», «Шельменко-денщик». Досить часто використовуваним композиційним прийомом у кіноплакатах Т. Лящука було поєднання крупнопланового зображення головного героя з ескізно накресленими епізодами фільму («Сибірячка», «Назустріч тобі», «Дмитро Кантемир»). Надзвичайно майстерно художник володіє мистецтвом шрифту та його організації, у всіх аркушах, без винятку, він гармонійно доповнює композицію, є її невід'ємною частиною. Підводячи підсумки діяльності Т. Лящука в кіноплакаті, хотілося б відмітити те, що ця робота не була епізодичною, він присвятив їй майже 20 років творчого життя.

Діяльність кожного майстра в галузі вітчизняного кіноплаката є окремою сторінкою історії української графіки і заслуговує на особливу увагу і вивчення в перспективі на майбутнє. Вшановуючи особистість та оцінюючи внесок кожного з митців у розвиток української культури, наш обов'язок – не лише зберегти ці унікальні твори аркушевих образотворчих видань, які вже стали раритетними, а й систематично вивчати та вводити до наукового обігу цінну й потрібну для фахівців у галузі мистецтва інформацію.

Список використаних джерел

1. Словник художників України / редкол.: М. П. Бажан, В. А. Афанасьєв, П. О. Білецький [та ін.]. – К.: Голов. редакція УРЕ, 1973. – [272] с.: іл.
2. Митці України: енциклопедичний довідник за ред. А. В. Кудрицького; упоряд.: М. Г. Лабінський, В. С. Мурза. – К.: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – 846 с.
3. Мистецтво України: біографічний довідник / за ред. А. В. Кудрицького; упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський. – К.: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1997. – 697 с.

4. Художники України: енциклопед. довід. Вип. 1 / авт.-упоряд. М. Г. Лабінський; Ін-т проблем сучасного мистецтва. – К.: [Інтертехнологія], 2006. – 640 с.
5. Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ ст. / Ольга Лагутенко. – К.: Грані-Т, 2006. – С. 216–217, 219.
6. Золотоверхова І. І. Український радянський кіноплакат 20–30-х років / І. І. Золотоверхова. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 20, 102.
7. Історія українського мистецтва: в 6-ти тт. Т. 5: Радянське мистецтво 1917–1941 років. – К., 1967. – С. 223.
8. Енциклопедія сучасної України. – Т. 11: Зор.–Как. – К., 2011. – С. 159.
9. Романець О. Микола Івасюк – майстер кіноплакату / Романець О. // Рад. Буковина. – 1984. – 6 трав. – С. 4.
10. Капельгородська Н. Український біографічний кінодовідник / Нонна Капельгородська, Євгенія Глущенко, Олександра Синько. – К.: АВДІ, 2001. – С. 70.
11. Кейван І. Українські мистці поза Батьківщиною / І. Кейван. – Едмонтон; Монреаль, 1996. – С. 147–149.
12. Художники народов СССР: библиографический словарь: в 6 т. Т. 2: (Бойченко–Геонджиан). – М.: Искусство, 1972. – С. 28.
13. Каталог выставки произведений Иосифа Кузьковского / кат. сост. Зейдан В. К. – Рига, 1963. – С. 40.
14. Юбилейная выставка, посвященная 150-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко: каталог / сост.: С. Е. Раевский, М. А. Карасева, Ю. П. Пудов и др. – К.: Мистецтво, 1964. – С. 172, 176.
15. Республіканська художня виставка «Український радянський плакат», присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна: каталог / [уклад.]: І. С. Кирилюк, Л. С. Свердлова, М. О. Скларська, І. П. Лисенко. – К.: Реклама, 1970.
16. Друга республіканська виставка плаката: каталог / [авт. передм. П. Говдя; уклад. В. Верба]. – К.: [Б. в.], 1978. – 88 с.: іл.
17. ЦДАВО України, ф. 511, оп. 1, спр. 1083, с. 103.
18. Там само, ф. № 4754, оп. 1, од. зб. 558, с. 68.
19. Там само, ф. № Р–4623, оп. 1, спр. 631, с. 35.
20. Пятая Всесоюзная выставка плаката: каталог / сост.: А. М. Коляденко, И. М. Протопопова, Л. В. Терентьева. – М.: Сов. художник, 1976.

-
21. Шестая Всесоюзная выставка плаката: каталог. – М.: Сов. художник, 1981.
22. Іванченко Ю. Мовою кіноплаката / Ю. Іванченко // Молода гвардія. – 1980. – 1 листоп. – С. 4.
23. Выставка изобразительного искусства Украинской ССР: каталог / отв. за вып. Е. А. Афанасьев; сост.: Р. А. Даскалова, З. В. Кучеренко, М. П. Подпорина [и др.]. – К.: [Союз художников Украины], 1985. – 64 с.: ил.
24. Владич Л. Майстри плаката / Леонід Владич. – К.: Мистецтво, 1989. – С. 121.
25. Лабінський М. Г. Агапов Юрій Іванович / М. Г. Лабінський // ЕСУ. – Т. 1. – С. 138.
26. Инвентарная книга дипломных работ графического отделения с 1960–1970 г.
27. Галина Кислякова: Плакат. Графіка. Живопис: кат. вист. творів / [авт. вступ. ст. М. Костюченко; уклад. Ф. А. Чорбе]. – К., 1989. – [33] с.: іл.

Summary

The article covers one of the main aspects of the study of the XXth century Ukrainian cinematographic printed posters collection kept in the funds of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine – the study of the Ukrainian fine arts masters activity in this type of poster graphics. The author analyzes the works of the leading Ukrainian artists who worked in the cinema advertisement industry

Key words: cinematographic poster, cinematographic posters collection, artists-graphics, poster graphics, advertisement graphics, plot composition, coloring, creative manner.

УДК 766(477)"19"(048.5):929 Шевченко Т.

О. М. Донець,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ВИКОРИСТАННЯ ОБРАЗУ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ ПЛАКАТІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗІБРАННЯ УКРАЇНСЬКОГО
РАДЯНСЬКОГО ПЛАКАТА З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Йдеться про втілення в мистецтві українського плаката образу Т. Г. Шевченка – знакової постаті історії і культури України. Систематизовано плакати за функціональною приналежністю, художньо-образним втіленням та композиційним розв'язанням, подано основні види трансформації образу поета – від безпосередньої портретної візуалізації до художньої інтерпретації творчої спадщини, і визначення його ролі у соціокультурному просторі.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, український плакат, плакатна графіка, зібрання українського друкованого плаката.

Зібрання українського радянського плаката відділу образотворчих мистецтв НБУВ містить плакати відомих українських художників, які прислужилися шевченківській тематиці і постаті самого поета – О. Маренкова, В. Касіяна, Т. Лящука, Ф. Глущука, О. Ворони, Л. Капітана, С. Кириченка, Н. Клейн, О. Семенка, В. Юрчишина, В. Вечерського, А. Вереші, Т. Фомичова, В. Вештака, І. Вештак-Остроменської, А. Вишневського, Ю. Панфілова, В. Шості. В них він зазвичай виступає знаковою фігурою – поетом, художником, пророком, філософом, вождем, батьком, захисником, бунтівником, ідеологічним символом.

Використання образу Т. Г. Шевченка було характерним для радянської пропаганди в цілому і для плакатного мистецтва зокрема як візуального засобу агітації, відбувалася перманентна ідеологізація «Шевченка–образу–символу».

За функціональними ознаками плакати шевченківської тематики поділяються на рекламні (ідеологічна та соціальна пропаганда);

рекламно-інформаційні (кіно- і театральний плакат, концертна або виставкова афіша, реклама друку творів поета); інформаційні (учбово-методичні з текстами про життя і творчість поета, літературно-біографічні плакати-таблиці, в яких використано його літературні та художні твори). За художньо-образним втіленням вирізняють плакати з портретним зображенням поета, поєднаним із цитуванням його образотворчих та літературних творів; ілюстрування творів Шевченка; художню інтерпретацію рядків з поезій Шевченка в сучасному контексті. За композиційно-образним розв'язанням можна виокремити плакати-портрети, а також плакати, в яких портретне зображення поєднане з певною жанровою сценою чи пейзажем, де образ Шевченка є уособленням певної ідеї, проголошеної в плакатному гаслі.

Вагому частину зібрання плакатів шевченківської тематики складають меморіальні плакати, створені з нагоди святкування ювілейних дат життя та творчості поета. Вони становили окремі розділи експозиції ювілейних республіканських виставок. Це, здебільшого, плакати-портрети, в яких автори використовували як власні графічні твори, так і фото, зроблені у фотоательє І. Досса (1858 р.), І. Гудовського (1859 р.), та автопортрети Т. Г. Шевченка.

Одним з найвідоміших плакатів із зібрання НБУВ є плакат українського художника-графіка О. Маренкова «Орися ж ти, моя ниво...», створений ним 1921 р. до 80-х роковин по смерті поета. Художник не пішов традиційним шляхом і відмовився від використання портретного зображення, – натомість творчо інтерпретував шевченкові рядки «орися ж ти, моя ниво, долом та горою, та засійся, чорна ниво, волею ясною...» з вірша «Не нарікаю я на Бога...». Композиція плаката має кулісну побудову простору: за картушем і декоративною рамою – головний персонаж – орач у вишиванці, зовні схожий на поета. Однією рукою він тримає плуга, а іншою – показує вглиб простору, на ще незорані ниви. Декоративне оздоблення плаката – виноградні грона, листя аканту та снопи пшеничного колосся – стилізоване під орнамент, характерний для української барокової графіки XVIII ст. Набірний шрифт з акцентуванням червоним кольором початкових літер, запозичений в українських рукописах, посилює декоративність твору і робить текст органічною частиною художнього зображення. Автор творчо підійшов до втілення ювілейної тематики. Він інтерпретував образ поета, зробивши його

символіко-алегоричним, вдавшись до асоціативного ряду «орач – воля – заклик до дій». Таким чином О. Маренков майстерно досягнув основної мети плакатного мистецтва – візуальної агітації і пропаганди.

Серед меморіальних шевченківських плакатів, що містяться в зібранні, особливо вирізняються плакати відомого майстра української графіки В. Касіяна, зокрема, виконані до 100-річчя від дня смерті поета. В одному з них художник використав власну ліногравюру «Тарас Шевченко» (1960 р.), яку органічно вписав в орнаментально-шрифтову композицію (ювілейні дати закомпоновані в листі лавра і факсиміле поета). В іншому плакаті на густому коричневому тлі постає гравірований тонкими білими штрихами портрет поета, що, власне, становить композиційний центр твору разом з поданим білим кольором факсиміле. В портретній характеристиці головну роль відіграє не гнівний образ бунтівника і борця, як це було у повоєнних плакатах художника, а зображення виразного, відкритого, щирого і разом з тим – серйозного і проникливого погляду Шевченка. Він сприймається як заглиблений у власні роздуми творець або філософ. Нижче – ювілейна віньетка з листя лавра і стрічки з кольорами радянського прапора України (синій, червоний, білий), що є єдиним кольоровим акцентом на плакаті. Внизу мовами народів світу – прізвисьце поета. Таке образне вирішення твору підкреслює світову значущість постаті Кобзаря. За радянських часів такий образ Шевченка трактувався як образ «співця дружби між народами» [1], що цілком зрозуміло, – адже влада репрезентувала постать Шевченка передусім як безкомпромісного борця з капіталістичним гнітом, знакову фігуру в боротьбі за побудову комунізму та інтернаціоналіста. Та, незважаючи на зміну соціокультурного середовища і, відповідно, трактування образу Кобзаря, плакат незмінно лишається одним з кращих у психологічному трактуванні образу Шевченка. В цьому й полягає основний принцип справжнього мистецтва – бути актуальним, незалежно від ідеологічних змін в історичному і культурному просторі.

Дуже часто в меморіальному плакаті художники зверталися й до використання мотивів літературної творчості поета. Серед них – плакат художників О. Ворони та Т. Лящука «От де, люди, наша слава, слава України» (1964 р.), І. Глущука «Роботящим умам, роботящим рукам...» (1963 р.). Багато цікавих і різних за своїм розв'язанням меморіальних плакатів створено на слова «Заповіту» – «І мене в сім'ї вели-

кій...» (художники Ф. Глушук, О. Саренко, В. Яланський). Глибокі за змістом й оригінальні щодо композиційного розв'язання плакати створили художники О. Долотін, І. Кружков, Ф. Панко, Р. Кириченко та інші майстри плакату.

У кульмінаційні періоди історії України (революції, війни, боротьба за становлення державності) образ Шевченка слугував своєрідним ідеологічним каталізатором, що виявляв тенденції найважливіших моментів історичного буття країни. Яскравим свідченням цього є серія плакатів художника В. Касіяна «Гнів Шевченка – зброя перемоги» (1942–1943), що складається з 8 аркушів. Художник скористався образом Т. Г. Шевченка, виявивши в ньому нові смислові відтінки: Шевченко тут виступає вже в ролі янгола-охоронця, батька, своєрідного оберєга. Постать поета з гнівним розлюченим поглядом масштабно виділена і максимально наближена до глядача, вона подається в експресивно забарвлених динамічних композиціях на тлі батальних сцен: він ніби звертається з пристрасним поетичним словом.

Кожен з плакатів серії містить рядки з шевченкових творів: з «Єрєтика» («Гади! Гади! Чи напилися ви, чи ні людської крові?»), поеми «Москалева криниця» («Такого ще не творилося у нас на Вкраїні, та й ніколи не створиться!»), вірша «Холодний яр» («Ви – розбійники неситі, голодні ворони!», вірша «Я не нездужаю, нівроку...» («Треба миром громадою обух сталить»). Серія цілком логічно завершується плакатом на слова «Заповіту» («...І вражою злою кров'ю волю окропите»), в якому В. Касіян звертається до теми переможного наступу радянської армії. Сміливе зіставлення різномасштабних зображень, динамічна діагональна композиція, загострена експресія в постатях бійців, емоційна насиченість центрального образу надають творові особливої виразності. Для того, щоб підкреслити «земну», «селянську», близьку «простій людині» сутність образу, автор скористався автопортретом Шевченка в шапці й кожусі, що став для того часу найпопулярнішим і навіть канонічним (сучасники поета вважали його найвдалішим і найбільш схожим – такий портрет висів під вишитим рушником майже в кожній селянській хаті).

У роки Великої Вітчизняної війни найпопулярнішими словами, що використовувалися в тогочасних плакатах, були слова саме з шевченкового «Заповіту»: у зібранні маємо плакат І. Кружкова та С. Отроценка

«І вражою злою кров'ю волю окропіте» (1942 р.), а також створене в 1942 р. художником О. Довгалем агітвікно «Вражою злою кров'ю волю окропіте».

Якщо в 1940-х роках Тарас Шевченко був символом боротьби з фашизмом, то за часів «холодної війни» влада використовує його образ, репрезентуючи його як «безкомпромісного борця з капіталістичним гнобленням», а також як знакову фігуру в боротьбі за побудову комунізму, символом досягнень влади рад. Наприклад, на плакаті О. Семенка «Оживуть степи, озера...» (1961 р.) на першому плані – пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві, розгорнутий вглиб художнього простору, до досягнень «світлого сьогодення» – радянських колгоспів, заводів і фабрик. Художник вдало скористався рядками з шевченкового «подражання Ісайї» для демонстрації здобутків радянської влади. Т. Шевченко завжди замислювався над тим, яким же має бути майбутнє суспільство. Звернувшись до біблійної книги пророка Ісайї, він знайшов там думки, картини, співзвучні його власним. Тільки він розставив свої акценти: рай буде тоді, коли «святая на землю правда прилетить», а щасливе життя настане для «утомлених рук», які раніше були «кайданами куті». Та за радянських часів художник міг запропонувати в плакаті тільки «прорадянську» трактовку майбуття, пославшись на шевченкові рядки.

Шевченкова поезія – це насамперед поезія гіперболи і метафори. Так само і художники-плакатисти використовували ці тропи в плакаті, звертаючись до шевченківської тематики. На плакаті художників О. Ворони і Т. Лящука «Он де, люде, наша слава...» (1964 р.) – погрудний портрет поета розміщений в центрі композиції на тлі графічно змальованих заводів і фабрик, колгоспних ланів і новобудов. На першому плані – символи єдності колгоспників і робітників – серп і молот з пшеничним колоссям, за ними – гребля Дніпрогесу. Символічно, що ті ж самі рядки з твору «До Основ'яненка» використав у своєму плакаті 1989 р. художник Л. Бернат, зобразивши на аркуші сплюндровану вишиванку, якою витирають тарілки в їдальні. Тут шевченків твір допоміг авторіві виплеснути в своєму творі біль за понівечену національну гідність. Така протилежність творчих інтерпретацій одних і тих само шевченкових рядків пов'язана, насамперед, з «потенційною, розверзтою в майбутнє невичерпністю Шевченкового слова» з тим «генетично закладеним у ньому надлишком інтерпретаційної свободи, який і робить його уні-

кальним феноменом не лише літературної, а в найширшому значенні – духовно-культурної історії» [2].

Гостро-соціальне тлумачення творів Шевченка та переосмислення його образу відбулися в мистецтві плаката за часів «перебудови» (кін. 1980 – поч. 1990-х рр.). Саме в цей період Шевченко виступив як знакова фігура в розв'язанні ключових питань національної політики і культури, національної самоідентифікації. Про це свідчать плакати художників-учасників пересувної виставки «Т. Г. Шевченко: спадщина і сучасність» (1989 р.), а також Першої Київської бієннале плаката «Екологія культури» (1989 р.). Репрезентовані на них плакати попередньо були представлені на республіканських виставках. Більшість з них створені до ювілею Кобзаря. Автори вдалися до яскравого виявлення специфічної плакатної мови – лаконізму образного художнього узагальнення, філософської метафоричності та гротеску. Скориставшись рядками з поезій Шевченка, художники створили плакати, спрямовані на актуалізацію та реалізацію Шевченківських державних максимів. У них сміливо підіймалися табуйовані до тих пір проблеми національної свідомості, геноциду культури, чорнобильської трагедії. На відміну від попереднього трактування образу Шевченка та мотивів його творчості, художники не наводять «хрестоматійного глянцю» ні на самого Шевченка, ні на його спадщину. Тому Шевченкові рядки власне не ілюструють, а підтверджують і розкривають зв'язок між минулим і майбутнім. Як на плакатах Л. Берната, І. Вештак-Остроменської, В. Вітера, В. Шості, де шевченків «Кобзар» метафорично втілено як основу основ, колицку людського буття, невичерпне джерело для минулих і прийдешніх поколінь. Переосмислення традиційних тем стимулювало до пошуку нових форм і художніх засобів. Так, Віталій Шостя у плакаті «І всякий день перед нами – стид наш» (1989 р.) висловив своє ставлення до проблеми збереження культурної спадщини України, проілюструвавши рядки з поезії Т. Шевченка оселедцями, загорнутими в стародруки. Не всі плакати-учасники виставки потрапили до друку – художники змушені були шукати для цього спонсорів або ж друкувати плакати власним коштом.

Отже, семантика образу Шевченка в плакаті протягом XX–XXI ст. щораз набувала нових відтінків, які виникали під впливом певних змін в ідеологічному та історичному просторі України протягом майже двох століть. І це пов'язане, насамперед, з тим, що «в пантеоні українських

мислителів Шевченко посідає місце особне й виняткове – настільки виняткове, що духовна історія України від часу його появи й дотепер розгортається, необхідно співвідносячись із ним (і самовизначаючись щодо нього) як із своєрідним абсолютом – символічно персоніфікованою, втіленою єдністю сутності й існування в межах національного світу <...> Відтак усяке пізнання Шевченка виявляється, ео ipso, національним самопізнанням» [2].

Список використаних джерел

1. Л. Владич. Майстри українського плаката. – К.: Мистецтво, 1989. – С. 111.
2. О. Забужко. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – 4-те вид. – К.: Факт, 2009. – 148 с. – С. 34.
3. Юхимець Г. М., Цинковська І. І. Український плакат періоду Великої Вітчизняної війни у фондах НБУВ // XI Всеукраїнська наукова конференція «Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події»: Збірник доповідей і повідомлень. – Т. 2. – К.; Хмельницький, 2004. – С. 265–274.

Summary

The article deals with the embodiment of T. Shevchenko, a significant person in Ukrainian history and culture, in the Ukrainian poster art. The author systematizes posters featuring the poet image on their functional attachment, artistic and figurative embodiment and compositional resolution. She also gives the main types of the poet image transformation: from the direct portrait visualization to the creative interpretation of the artistic heritage. The article also covers the poet role in the sociocultural environment.

Key words: T. Shevchenko, Ukrainian poster, poster graphics, the collection of Ukrainian printed posters.

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 090.1[050+070]:097:027.021(477-25)

О. С. Рабчун,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ПЕРІОДИЧНІ ТА ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ ЗІ СКЛАДУ РОДОВОГО КНИЖКОВОГО ЗІБРАННЯ УРБАНОВСЬКИХ ТА СТАЖИНСЬКИХ

Проаналізовано склад періодичних та продовжуваних видань з фонду родового книжкового зібрання Урбановських та Стажинських, що нині є складовою фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, здійснено спробу характеристики кожного з наявних видань.

Ключові слова: родове книжкове зібрання Урбановських та Стажинських, Загінецька бібліотека, підшивка, оправа, екслібрис.

Фонд відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі – ВБЗІК) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) – специфічний за своїм наповненням, особливий за значимістю та надзвичайно цікавий для дослідників. У ньому зберігаються колишні бібліотеки навчальних закладів різного рівня, книгозбірні установ та організацій, а також значна частина приватних книжкових зібрань. Одним з останніх є родове книжкове зібрання Урбановських та Стажинських, або Загінецька бібліотека. Історію зібрання було досліджено та оприлюднено в низці статей та доповідей на конференціях різного рівня. Проте в складі цієї відомої книгозбірні, безперечно, є видання, котрі можна виділити в окремий об'єкт дослідження.

Родове книжкове зібрання Урбановських та Стажинських має універсальний склад: від рукописів Х ст. до каталогів видавництв та книжкових магазинів кінця ХІХ ст. Найчисельнішою групою в складі

Загінецької бібліотеки є книги. Частину зібрання складали також періодичні видання (газети, журнали, брошури, альманахи): брошури зустрічаються зрідка, переважно в складі власницьких конволютів, об'єднаних за тематичним принципом; альманахи, газети та журнали для Загінецької бібліотеки притаманні меншою мірою. Серед періодичних видань можемо назвати «Газету Варшавську», «Тижневик Віленський», «Монітор» та деякі ін. Відсутність повних комплектів видань свідчить про те, що вони отримувалися час від часу або купувалися при нагоді.

Повний перелік періодичних видань, що входили до складу Загінецької бібліотеки, можемо відшукати в рукописному каталозі 1905 р., який нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ, – «Katalog biblioteki Horodeckiej, dziś Zahinieckiej» [1].

Перший часопис польською мовою, що виходив протягом 1765–1785 рр., – «Monitor» [2] також зберігся в складі родового книжкового зібрання Урбановських та Стажинських. Часопис видавався в королівській друкарні та був виразником поглядів влади [2]. У складі родового книжкового зібрання Урбановських та Стажинських містилися номери видання за такі роки:

1765 р.: № 1 (1.01.1766) – № 105 (31.12.1766) (BZ 11030). Оправа виготовлена з шкіри коричневого кольору. Обріз червоний. Незначні пошкодження оправи. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги. На титульному аркуші видання власницький запис польською мовою: «Z Biblioteki Xsięcia Jmę Dymitra Jabłonowskiego AŹ Powręyskiego»¹. Запис свідчить про те, що вказана підшивка зберігалася спочатку в іншій бібліотеці і лише з часом потрапила до складу родового книжкового зібрання Урбановських та Стажинських;

1773 р.: № 1 (2.01.1773) – № 103 (25.12.1773) (BZ 7248). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги. Наприкінці тексту штамп овальної форми «ДЕЗ» фіолетового кольору.

¹ Найімовірніше, йдеться про Димитра Іполита Яблоновського (1708–1788), генерал-лейтенанта Військ Коронних, кавалера ордена Білого Орла (1779 р.).

У тексті знаходимо нечисленні помітки, переважно підкреслення та позначки на полях книги, зроблені чорним чорнилом;

1774 р.: № 1 (1.01.1774) – № 104 (28.12.1774) (BZ 7249). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги. Наприкінці тексту штамп овальної форми «ДЕЗ» фіолетового кольору;

1775 р.: № 60 (29.07.1775) – (27.12.1775) (BZ 11034). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. Обріз синій. Незначні пошкодження оправи. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. У нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги. На форзаці наклеєний екслібрис – стилізований герб «Доліва», який використовував рід Стажинських. Саме він був покладений в основу екслібриса книгозбірні;

1778 р.: маємо дві окремі підшивки видання – номери, оправлені по півріччях. При цьому, ймовірно, випадково було переплутано наліпки з шифрами. Тому підшивка за перше півріччя розміщена після другого в складі Загінецької бібліотеки:

№ 52 (1.07.1778) – № 103 (26.12.1778) (BZ 11035). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги. Окремі примірники, оправлені в підшивку, мають неоднакові (нерівні) краї та обріз червоного кольору. Це свідчить про те, що підшивка формувалася з різних примірників, котрі надходили до Загінецької бібліотеки з різних місць. Найімовірніше, оправа виготовлялася власниками бібліотеки;

№ 1 (3.01.1778) – № 50 (24.06.1778) (BZ 11036). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги. Оправа має незначні пошкодження. Наприкінці тексту штамп овальної форми «ДЕЗ» фіолетового кольору;

1781 р.: № 53 (4.07.1781) – № 108 (29.12.1781) (BZ 11037). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги.

Оправа має незначні пошкодження. Наприкінці тексту штамп овальної форми «ДЕЗ» фіолетового кольору.

Було в складі Загінецької бібліотеки також видання за 1768 р., щоправда, нині воно зберігається у фонді відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Примірники з фонду ВБЗІК НБУВ збереглися досить добре. Розрізненість у шифрах можна пояснити тим, що видання надходили до складу родового книжкового зібрання в різні періоди, набагато пізніше за час виходу з друку.

«Gazeta Warszawska» – перша газета, що була заснована у Варшаві та виходила тривалий час (1774–1939) [3]. У складі Загінецької бібліотеки збереглися примірники видання за 1800–1803 та 1808–1812 рр. (BZ 8825, BZ 8874, BZ 8875). Щоправда, вони зберігаються в фонді розрізнено. У складі Загінецької бібліотеки містяться видання за 1800–1803 та 1809–1810 рр., решта зберігається у відділі газетних фондів НБУВ:

1800 р.: № 54 (8.07.1800) – № 104 (30.12.1803) (BZ 8874). У підшивці зібрано окремі номери за період 1800–1803 рр. Оправа виготовлена зі шкіри коричневого кольору. Обріз синій. На корінці наліпка білого кольору, на якій чорнилом написано рік видання. Причому, значиться лише 1800 р. У нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги. Оправа має незначні пошкодження. Форзац блакитного кольору. Припускаємо, що оправа міг виготовляти один із власників бібліотеки – Б. Стажинський. Висновок впливає з того, що вона виготовлена не зовсім охайно;

1809 р.: № 1 (3.01.1809) – № 102 (23.12.1809) (BZ 8875);

1810 р.: № 1 (2.01.1810) – № 104 (29.12.1810) (BZ 8825).

Усі формальні ознаки підшивок 1809 та 1810 рр. аналогічні з підшивкою, описаною вище.

«Gazeta korespondenta warszawskiego i zagranicznego» [4] – видання, що виходило у Варшаві у 1797–1830 рр. У фонді Загінецької бібліотеки збереглося видання за 1816 р. (BZ 1092). Нині підшивка зберігається у відділі газетних фондів НБУВ.

«Tygodnik literacki poświęcony literaturze, sztuce pięknej i krytyce» [5], що виходив протягом 1838–1845 рр. у Познані та, принагідно, у Лешно та Вроцлаві. У складі бібліотеки зберігається Т. 1 даного видання (BZ 10900). Нині місце його перебування – відділ газетних фондів НБУВ.

«Dziennik ekonomiczny Zamojski» [6] виходив у 1803–1804 рр. у Замості. У складі зібрання маємо видання за 1803 р. (BZ 8937). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги (шифр пошкоджений). Оправа має незначні пошкодження. Обріз синій. У виданні бракує окремих аркушів.

«Dziennik Warszawski» [7] – літературно-науковий щомісячник, котрий виходив у Варшаві у 1825–1829 рр. Бібліотека має видання за 1825–1827 рр. (BZ 8927–8935). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги. Обріз синій:

1825 р.: Т. 1 (червень–вересень) (BZ 8927); Т. 2 (жовтень–грудень), містить штамп фіолетового кольору «Б.-Церківський музей», а також печатку червоного кольору овальної форми «R.D.W.» (BZ 8928);

1826 р.: Т. 4 (квітень–червень), містить печатку червоного кольору овальної форми «R.D.W.» (BZ 8930); Т. 5 (липень–вересень), містить штамп фіолетового кольору «Б.-Церківський музей» (BZ 8931); Т. 6 (жовтень–грудень) (BZ 8932);

1827 р.: Т. 7 (січень–березень) (BZ 8933); Т. 8 (квітень–червень) містить штамп фіолетового кольору «Б.-Церківський музей» (BZ 8934); Т. 9 (липень) № 26 (BZ 8935).

«Tygodnik Wileński» [7] – видання Віленського університету, засноване Й. Лелевелем у 1815 р. У складі зібрання нині зберігаються видання за 1816–1820 рр. (BZ 8916–8926). Оправи для видань виготовлені з картону, для корінця використано тканину темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. У нижній частині корінця паперова наліпка з шифром книги (шифр пошкоджений). Оправа має незначні пошкодження. Обріз жовтий;

1816 р.: Т. 1 № 1–26 має два примірники (BZ 8868, 8869), кожен з яких має власні індивідуальні особливості. Другий примірник має незначні пошкодження оправи.; Т. 2 № 27–53 також має два примірники (BZ 8870, 8871). На титульному аркуші та шмуцтитулі примірника BZ 8871 міститься овальний штамп фіолетового кольору «Б.-Церківський музей»;

1817 р.: Т. 3 № 54–79 має два примірники (BZ 8916, 8917), кожен з яких має власні індивідуальні особливості. У другому примірнику на початку та наприкінці тексту розміщено штамп фіолетового кольору «Дез. 1937 р.»; Т. 4 № 79–105 (BZ 8919) має незначні пошкодження тексту та оправи;

1818 р.: Т. 5 № 106–117 має два ідентичні примірники (BZ 8920, 8821); Т. 6 № 118–129 (BZ 8922);

1819 р.: у Т. 8 № 142–153 (BZ 8924) реставровано окремі аркуші;

1820 р.: Т. 10 № 166–177 (BZ 8926).

«Dziennik Wileński» [9] – щомісячник, заснований з ініціативи Т. Чацького. Виходив у Вільно в 1805–1806 рр. та 1815–1830 рр. Видання найбільше представлене в складі родового книжкового зібрання.

Оправи всіх зазначених нижче примірників виготовлені з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця кожної підшивки паперова наліпка з шифром книги. Обріз синій. Оправи окремих примірників мають незначні пошкодження.

Маємо номери за такі роки:

1805 р.: Т. 1: № 1 (квітень) – № 4 (липень) (BZ 8895), Т. 2: № 5 (серпень) – № 7 (жовтень) (BZ 8896), Т. 3: № 9 (грудень) – № 3 (березень) 1806 р. (BZ 8897);

1806 р.: квітень–червень (BZ 8912), липень–вересень (BZ 8913), жовтень (BZ 8914), листопад–грудень (BZ 8915);

1815 р.: усі номери за рік зібрані в двох підшивках, по півріччях – Т. 1: січень–червень (BZ 8833) та Т. 2: липень–грудень (BZ 8834);

1815 р.: Т. 1 № 1–3 «Wstęp do Dziennika» (BZ 8845). Наприкінці видання міститься штамп фіолетового кольору «Дез. 1937 р.»;

1816 р.: Т. 3 (січень–червень) (BZ 8835–36) має два примірники, перший з них дефектний – не має початку, другий містить наприкінці видання штамп фіолетового кольору «Дез. 1937 р.»; Т. 4 (липень–грудень) (BZ 8837);

1817 р.: Т. 5. № 25–28 (BZ 8902), Т. 5. (січень–червень) (BZ 8903), Т. 6 (липень–грудень) (BZ 8904);

1818 р.: Т. 7 (січень–червень) (BZ 8838), Т. 1 (січень–червень) (BZ 8839), Т. 2 (липень–грудень) (BZ 8840);

1819 р.: Т. 3 (січень–червень) має два примірники (BZ 8841–8842), Т. 2 (липень–грудень) (BZ 8843) реставрований;

1822 p.: T. 1 (січень–квітень) (BZ 8844), T. 2. (травень–серпень) (BZ 8845), T. 3 (вересень–грудень) (BZ 8846);

1825 p.: T. 2 (травень–серпень) (BZ 8900), T. 3 (вересень–грудень) (BZ 8901);

1826 p.: T. 1 «Umiejętności i sztuki» (BZ 8805), T. 2 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8806), T. 2 «Historia i literatura» (BZ 8807), T. 3 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8808), T. 1 «Historia i literatura» (BZ 8809), T. 1 «Literatura nadobna» (BZ 8810), T. 1 «Nowiny naukowe» (BZ 8811);

1827 p.: T. 2 «Umiejętności i sztuki» (BZ 8847), T. 2 «Literatura nadobna» (BZ 8848), T. 2 «Nowiny naukowe» (BZ 8849), T. 3 «Historia i literatura» (BZ 8850), T. 4 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8851), T. 4 «Historia i literatura» (BZ 8852), T. 5 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8853);

1828 p.: T. 3 «Umiejętności i sztuki» (BZ 8854), T. 3 «Literatura nadobna» (BZ 8856), T. 5 «Historia i literatura» (BZ 8857), T. 6 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8858), T. 6 «Historia i literatura» (BZ 8859), T. 7 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8860);

1829 p.: T. 4 «Literatura nadobna» (BZ 8861), T. 4 «Umiejętności i sztuki» (BZ 8862), T. 4 «Nowiny naukowe» (BZ 8863), T. 7 «Historia i literatura» (BZ 8864), T. 8 «Historia i literatura» (BZ 8865), T. 8 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8866), T. 9 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8867);

1830 p.: T. 5 «Nowiny naukowe» (BZ 8938), «Literatura nadobna» (BZ 8939), T. 5 «Umiejętności i sztuki» (BZ 8940), T. 9 «Historia i literatura» (BZ 8941), T. 10 «Historia i literatura» (BZ 8942), T. 10 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8943), T. 11 «Nauki stosowane do rolnictwa, rękodzieł, sztuk, rzemiosł, gospodarstwa i handlu» (BZ 8944).

«L'illustration. Journal universel» [10] – щотижнева французька газета, яка виходила в Парижі протягом 1843–1944 рр. Це перша французька газета, в якій були надруковані фотографії (1891 р.). У 1907 р. у даному

виданні була вперше надрукована кольорова фотографія. Видання у фонді Загінецької бібліотеки наявне за такими роками:

1854 р. (BZ 4849) – для оправи використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання;

1855 р. (BZ 4839) – для оправи використані картон та шкіра коричневого кольору. На титульному аркуші внизу розміщено печатку-суперекслібрис синього кольору. Оправа має незначні пошкодження;

1863 р. (BZ 4847) – оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. В нижній частині корінця – тиснення золотом суперекслібриса;

1872–1873 рр. (BZ 4850) – оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. Оправа має незначні пошкодження.

«Dziennik praw» [11] – детальна інформація про випуск журналу включена в королівський указ від 7 березня 1809 р., котрий встановлює правила для подання проектів на затвердження парламенту, їх дозволу та публікації. Офіційно був виданий під керівництвом міністра юстиції у вигляді неперіодичних пронумерованих видань, але без дати й місця друку. Перший випуск був випущений в грудні 1807 р., останній наприкінці січня 1813 р. За весь період Варшавського герцогства видано 48 видань. У складі родового книжкового зібрання Урбановських та Стажинських зберігається видання за 1810 р. у двох підшивках: № 1–12 (BZ 1), № 13–23 (BZ 2). Оправа виготовлена з картону, для корінця використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. Оправа має незначні пошкодження. Наприкінці тексту прямокутний штамп синього кольору «Дез. 1937 р.».

«Izys Polska czyli Dziennik Umiejętności, Wynalazków, Kunsztów i Rękodzieł, Poświęcony Kraiowemu Przemysłowi, Tudzież Potrzebie Wiejskiego i Miejskiego Gospodarstwa» [12] – перше польськомовне періодичне видання технічного напрямку. Виходило у Варшаві в 1820–1828 рр.

Оправа виготовлена з картону, для корінця та кутиків використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. Обріз синій. Незначні пошкодження оправи. У складі Загінецької бібліотеки зберігається видання за 1822 р. (BZ 8890).

«Pamiętnik Naukowy Służący za Ciąg Dalszy Ćwiczeń Naukowych. Oddział Matematyczno-Fizyczny» [13] – засновником видання був Тимон Заборовський¹. Часопис видавався у Варшаві протягом 1-го півріччя 1819 р. кожні шість тижнів.

Оправа виготовлена з картону, для корінця та кутиків використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. Обріз синій. Незначні пошкодження оправи. В складі Загінецької бібліотеки зберігається видання за 1819 р. – Т. 1 (BZ 8892).

«Pamiętnik Naukowy Służący za Ciąg Dalszy Ćwiczeń Naukowych. Oddział Literatury» Pamiętnik Naukowy Służący za Ciąg Dalszy Ćwiczeń Naukowych. Oddział Matematyczno-Fizyczny» [13] – видавалося дві серії: математично-фізична та літературна. Видання можна назвати одним з найпрогресивніших для того часу з огляду на тематику та рівень подачі матеріалу тощо.

Оправа виготовлена з картону, для корінця та кутиків використана тканина темного кольору. На корінці червона наліпка, на якій золотом витиснені назва та рік видання. Обріз синій. Незначні пошкодження оправи. У складі Загінецької бібліотеки зберігається видання за 1819 р. – Т. 2 «Відділ математично-фізичний» (BZ 8893).

Кожен річний комплект усіх названих видань сформований в окрему підшивку, оправлений та має ознаки родового книжкового зібрання Урбановських та Стажинських: характерну оправу, часом екслібрис на форзаці та інші ознаки, що допомагають віднести видання до складу саме цієї бібліотеки.

Варто ще раз нагадати, що частина періодичних видань зі складу Загінецької бібліотеки нині знаходиться серед документів відділу газетних фондів НБУВ.

Представлені нами періодичні видання зі складу родового книжкового зібрання Урбановських та Стажинських – досить вагоме за своїм складом та значенням джерело для дослідників у галузі історії, журналістики, мовознавства, економіки.

¹ Тимон Заборовський (1799–1828), польський письменник, вихованець Кременецького ліцею.

Список використаної літератури

1. Katalog biblioteki Horodeckiej, dziś Zahinieckiej // IP НБУВ, ф. 1. № 121. – 98 s.
2. «Monitor» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // [http://pl.wikipedia.org/wiki/Monitor %28 czasopismo%29](http://pl.wikipedia.org/wiki/Monitor_%28_czasopismo%29) – Загол. з екрана [24.07.2013].
3. «Gazeta Warszawska» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // [http://pl.wikipedia.org/wiki/Gazeta Warszawska %281774%29](http://pl.wikipedia.org/wiki/Gazeta_Warszawska_%281774%29) – Загол. з екрана [24.07.2013].
4. «Gazeta korespondenta warszawskiego i zagranicznego» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // <http://encyklopedia.pwn.pl/index.php?module=haslo&id=3925770> – Загол. з екрана [24.07.2013].
5. «Tygodnik literacki poświęcony literaturze, sztukom pięknym i krytyce» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // <http://encyklopedia.interia.pl/haslo?hid=109802> – Загол. з екрана [24.07.2013].
6. «Dziennik ekonomiczny Zamojski» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // [http://www.europeana.eu/portal/record/09404/700969628189603 CCD548 F3 AFFE75 CB50 D7982 F3.html](http://www.europeana.eu/portal/record/09404/700969628189603_CCD548_F3_AFFE75_CB50_D7982_F3.html) – Загол. з екрана [24.07.2013].
7. «Dziennik Warszawski» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // [http://pl.wikipedia.org/wiki/Dziennik Warszawski %281825–1829%29](http://pl.wikipedia.org/wiki/Dziennik_Warszawski_%281825-1829%29) – Загол. з екрана [24.07.2013].
8. «Tygodnik Wileński» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // [http://pl.wikipedia.org/wiki/Tygodnik Wile%C5%84 ski](http://pl.wikipedia.org/wiki/Tygodnik_Wile%C5%84_ski) – Загол. з екрана [24.07.2013].
9. «Dziennik Wileński» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // <http://www.eduteka.pl/doc/dziennik-wilenski> – Загол. з екрана [24.07.2013].
10. «L'illustration. Journal universel» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // <http://archive.org/details/lillustrationjou01pari> – Загол. з екрана [24.07.2013].
11. «Dziennik praw» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // <http://pbc.biaman.pl/dlibra/publication?id=4266> – Загол. з екрана [03.08.2013].
12. «Izys Polska, czyli Dziennik Umiejętności, Wynalazków, Kunsztów i Rękodzieł, Poświęcony Krajowemu Przemysłowi, tudzież Potrzebie Wiejskiego i Miejskiego Gospodarstwa» [Електрон. ресурс] / Спосіб

доступу: URL: // <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3916069> – Загол. з екрана [03.08.2013].

13. «Pamiętnik Naukowy Służący za Ciąg Dalszy Ćwiczeń Naukowych. Oddział Matematyczno-Fizyczny» [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: // <http://ebuv.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=16054&from=publication> – Загол. з екрана [03.08.2013].

Summary

The author analyses the composition of the periodical and continued editions of the Urbanovsky and Stazinsky family book collection which now is a part of the fund of the librarian and historic collections department of the Vernadsky National Library of Ukraine. She also characterises every available edition.

Key words: Urbanovsky and Stazinsky family book collection, Zaginets library, file, frame, bookplate.

УДК [069+930.25]=411.16(093)

И. А. Сергеева,
кандидат исторических наук,
Национальная библиотека Украины
имени В. И. Вернадского

**МУЗЕЙ И АРХИВ ЕВРЕЙСКОГО
ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА:
К ПРОБЛЕМЕ РЕКОНСТРУКЦИИ
ДОКУМЕНТАЛЬНОГО СОБРАНИЯ**

Проанализирована история создания и деятельности централизованного архива документов по истории евреев Польши и России, роль в этом С. Дубнова, С. Ан-ского и других деятелей еврейской науки и культуры. Обоснована необходимость реконструкции документального собрания Еврейского историко-этнографического общества, ее перспективы.

Ключевые слова: Еврейское историко-этнографическое общество, архив, музей, С. Дубнов, С. Ан-ский, реконструкция.

Идея создания централизованного архива материалов и документов по истории евреев Польши и России принадлежит учредителям Еврейского историко-этнографического общества (ЕИЭО), которое было легализовано в Петербурге в ноябре 1908 г. Учредительное собрание нового Общества, на котором председательствовал публицист и этнограф М. И. Кулишер, состоялось 16 ноября 1908 г. в Александровском зале Петербургской синагоги. Учреждение ЕИЭО стало важным событием в деле организации еврейской историографии в России, значение которого невозможно переоценить и сегодня. Одним из основных направлений деятельности Общества стала организация специализированного архива и, немного позднее, музея. Комитет ЕИЭО обратился ко всем заинтересованным и равнодушным к истории и культуре восточно-европейского еврейства лицам с призывом «немедленно принять меры к спасению остатков исторического материала от полного исчезновения». Комитет предложил повсеместно собирать и высылать в его адрес

пинкасим (записные книги еврейских общин) или копии и выписки из них, рукописные материалы, письма исторического характера, сведения из государственных, городских, церковных и частных архивов. Отдельно, как материал для собирания, были выделены записи фольклора и воспоминаний местных старожилов, копии надписей на *мацевях* (надгробных камнях), памятники декоративно-прикладного искусства и т. д. [1].

В состав Комиссии по организации Архива вошли выдающиеся еврейские историки-архивисты С. Дубнов, С. Гольдштейн, Ю. Гессен. Каждый из членов Комиссии обладал достаточно большим опытом собирательской работы и организации архивного дела, собственными архивами и книжными собраниями. Так, Ю. Гессен, автор исследования «История еврейского народа в России» [2], до момента создания ЕИЭО по собственной инициативе собирал документы по истории евреев в государственных архивах Российской империи и накопил значительный комплекс различных копий и выписок. С. Гольдштейн, профессор Археологического института, в течение многих лет работал в Историко-этнографической комиссии (ИЭК) Общества для распространения просвещения между евреями в России (ОПЕ), редактировал издание ОПЕ «Регесты и надписи» и нескольких томов «Русско-еврейского архива». Гольдштейн, как никто другой, прекрасно знал состав и содержание документов и материалов, собранных ИЭК, – соответственно, именно он и возглавил новый архив ЕИЭО.

Председателем Комитета ЕИЭО в 1908 г. был избран, по предложению С. М. Дубнова, М. Винавер. Позднее Семен Маркович Дубнов так писал о тех событиях в своих воспоминаниях: «В комитете мы распределили между собой должности следующим образом: Винавер – председатель (я отклонил это предложенное мне звание, считая Винавера более полезным для внешней организации Общества), я и Кулишер – товарищи председателя, Гессен – секретарь, <...> Гольдштейн – казначей» [3]. Фактически же всей работой Общества все-таки руководил С. Дубнов – известный историк, автор многочисленных работ по истории и культуре евреев в России [4]. Он был одним из основателей и активных участников ИЭК, создателем архива Комиссии и редактором публикаций документов в издании «Русско-еврейский архив». В 1891 г. в русско-еврейском журнале «Восход» С. Дубнов опубликовал программную

статью «Об изучении истории русских евреев и учреждении Исторического общества» [5], позднее напечатанную отдельной брошюрой, и статью «О совокупной работе по собиранию материалов для истории русских евреев» [6]. В этих статьях историк подробно осветил состояние историографии евреев в России и сформулировал основные задачи по собиранию еврейских архивов и памятников старины. Разрабатывая периодизацию еврейской истории Польши и России, Дубнов детально проанализировал основные источники и выделил, как первоочередную задачу, собирание *пинкасим*, кагальных книг, исторических писем и респонсов. Далее он подчеркнул, что не менее важным источником для исследователей являются многочисленные государственные официальные документы и материалы из различных государственных архивов. Только при глубоком анализе и сопоставлении архивных материалов можно будет «уяснить сферу внешних отношений евреев, а именно: правовое и экономическое положение их в государстве» [7]. Как следующую, не менее важную, чем первые две, группу источников С. Дубнов выделил источники фольклорного происхождения: народные сказки, предания, обычаи и прочее. Эти статьи С. Дубнова стали основой для создания специального Историко-этнографического общества, организации его Архива и Музея, а собирательская работа, начатая самим ученым и продолженная его единомышленниками, привела к созданию фундамента исторической школы, «предопределившей дальнейший ход развития еврейской историографии и источниковедения не только в России, но и во многих других странах» [8]. Совершенно естественно, что задачей не только ЕИЭО, но его Архива стало собирание и дальнейшее введение в научный оборот обозначенных Дубновым как наиболее важные источников по истории и культуре евреев в Российской империи и Польше.

С января 1909 г. ЕИЭО приступило к изданию специализированного журнала «Еврейская старина», в котором в течение многих лет публиковались списки поступавших в Архив документов. Собрание пополнялось рукописями, историческими письмами, документами и их копиями, оригиналами *пинкасим* и выписками из них, выписками из государственных документов, находящихся в архивах Российской империи (позднее – СССР), фольклорными записями, газетными вырезками, фотодокументами и множеством других материалов, присылаемых членами ЕИЭО и добровольными помощниками из разных мест. От частных лиц

в Архив поступали документы и материалы из личных собраний, а также документы о деятельности общественных еврейских учреждений.

Семен Ан-ский включился в работу по собиранию документов и материалов для архива, взяв на себя фольклорные источники. Для него к этому периоду, а именно к 1909 г., такая деятельность была хорошо знакома: еще в 1880–1890-е годы Ан-ский собирал народный фольклор в Екатеринославской губернии, позднее – во Франции под руководством П. Лаврова изучил немецкую методику этнографических обследований населения и обработки собранного фольклорного материала. Впервые в качестве еврейского этнографа и фольклориста он выступил с большой статьей «Еврейское народное творчество», опубликованной в первом томе альманаха «Пережитое» [9].

Среди значительных коллекций Архива ЕИЭО необходимо отметить эпистолярный А. Я. Гаркави, поступивший туда в 1915 г. и систематизированный в 401 группу писем [10] («Почетный член нашего Общества, д-р А. Я. Гаркави передал в наш архив обширную коллекцию своей научно-литературной переписки, а также поднесенных ему адресов и дипломов» [11]), коллекцию из 17 документов скульптора И. Я. Гинцбурга, фонд «Союза для достижения полноправия еврейского народа в России» (315 единиц), фонд «Комиссии для оказания юридической помощи еврейскому населению» (112 ед.) [12], фонд члена Государственной Думы Л. Нисселовича (60 групп документов), фонд Э. Б. Левина – одного из старейших сотрудников ОПЕ, ИЭК и ЕИЭО (73 группы документов) [13], личный архив С. Анского (более 4500 документов) [14].

Вопрос организации Архива и Музея как полноценных, самостоятельно функционирующих структур решился в 1913 г., когда ЕИЭО было передано специальное помещение в Еврейской богадельне на Васильевском острове, 5 линия, дом 50.

Правда, С. Дубнов в воспоминаниях указывает на 1912 г. как на время формирования архивной и музейной структур в составе Общества: «Не оставалось без внимания и собирание материалов для архива и музея общества, которые с 1912 года нашли приют в «железной комнате» и музейном зале упомянутого здания на Васильевском острове. Об архиве особенно заботились С. М. Гольдштейн и И. С. Лурье, а о музее – С. А. Ан-ский, который в последние годы перед войной всецело отдался этнографической работе...» [15].

В 1912–1914 гг. Архив и Музей значительно пополнились документами, материалами и памятниками материальной культуры, собранными во время этнографических экспедиций имени Горация Гинцбурга. В опубликованном в «Еврейской старине» (1915) отчете о работе экспедиций за три года С. Ан-ский писал: «Собран за это время следующий материал: 1) сделано более 2000 фотографических снимков старинных синагог и их внутренних украшений, еврейских исторических зданий, памятников, типов, бытовых сцен и т. д.; 2) записано около 1800 народных сказаний, легенд, преданий, притч; 3) записано более 1500 народных песен и мистерий; 4) записано на 500 валиках и на нотах более 1000 народных мотивов и «песен без слов»; 5) записано большое количество чисто этнографического материала: описания обрядов, поверий, примет, заговоров, пословиц, поговорок и т. п.; 6) собрано более 100 исторических документов, много писем известных лиц; 7) собрано около 50 старинных рукописей и пинкасов, среди которых несколько очень редких и ценных; 8) приобретено (приблизительно на 6000 руб.) и получено в дар для Национального музея более 700 предметов, почти исключительно старинных (серебряные, медные, деревянные и проч.) из области религиозного культа (около 80 «годасов», столько же ханукальных ламп, «поройхес», украшений для Торы и т. д., домашнего обихода, женских украшений, старинной одежды, гравюр, картин и т. д. ...» [16].

Однако не все собранные экспедицией и приведенные Ан-ским в отчете материалы поступили в Архив и Музей ЕИЭО. Часть материалов оставалась в Киеве, в специально выделенной бароном В. Гинцбургом для этого комнате. Некоторые документы остались в Проскурове, где, по воспоминаниям участника экспедиции А. Рехтмана, были уничтожены во время погрома 1918 г. Оставленные в Киеве экспедиционные материалы, во всяком случае, большая их часть, были в 1914–1915 гг. перевезены в Петроград и предоставлены номинальным владельцем коллекции бароном В. Гинцбургом в полное распоряжение Ан-ского, о чем свидетельствуют документы переписки [17] и отчета ЕИЭО за 1915 г. [18].

О структуре Архива Общества можно судить по сохранившемуся идентификатору его разделов, составленному С. Гольдштейном [19] и устанавливающему порядок разделов в Архиве: «1. Протоколы; 2. Письма из провинции; 3. Канцелярская переписка; 4. Переписка с Киевом; 5. «Еврейская старина», заказы; 6. Редакция; 7. Историческая хрес-

томатия; 8. Разные бумаги и заметки; 9. Печатные формуляры; 10. Переписка с Москвой; 11. Регесты и архив; 12. Сообщения и материалы; 13. Адреса городских членов; 14. Адреса иногородних членов; 15. Секция для изучения еврейского права; 16. Переписка с городом Иркутском; 17. Переписка с городом Харьковом; 18. Папка для исправленных адресов; 19. Отдел этнографии». Как видим, Архив включал не только собранные Обществом исторические документы, но и делопроизводство ЕИЭО, редакционный портфель «Еврейской старины» и подготовительные материалы для издания хрестоматии по еврейской истории.

Наиболее ценные исторические материалы, собираемые Обществом на протяжении многих лет, содержались в «Отделе этнографии» и разделе «Регесты и архив», куда вошли и материалы, собранные ИЭК ОПЕ для издания «Регестов и надписей» и Еврейской энциклопедии (1907–1912).

С началом Первой мировой войны основной заботой ЕИЭО стало спасение художественных, религиозных и исторических памятников еврейских общин, оказавшихся в зоне боевых действий. С этой целью Комитет Общества уполномочил членов Этнографического отдела Б. Рубштейна и С. Ан-ского организовать эвакуацию национальных памятников и реликвий соответственно из Витебского (Северо-Западный фронт) и Киевского (Юго-Западный) регионов. В этом деле Общество получило поддержку со стороны хозяйственного правления Петербургской хоральной синагоги и Еврейского комитета помощи жертвам войны (ЕКОПО). Большая часть памятников, вывезенных из зоны войны уполномоченными, была доставлена в Петроград, где хранилась в помещении Хоральной синагоги на ул. Офицерской (251 предмет синагогальной утвари, 25 пинкасим, рукописи и прочие документы, 4 нераспакованных ящика). Часть эвакуированных памятников задержалась в Минске и Витебске.

К концу 1915 г. в Архиве ЕИЭО находилось, за исключением поступлений текущего года, 440 дел (количество документов не указано), описанных и систематизированных сотрудниками Архива С. Гольдштейном и И. Лурье [20] в течение 1914–1915 гг. Среди этих документов обработаны материалы бывшей Историко-этнографической комиссии ОПЕ (37 дел) и архив Союза равноправия евреев в России (286 дел) [21]. В это же время Общество приступило к работе по сбору документов и материалов, «имеющих отношение к нынешней войне», и обратилось с воззванием к своим сотрудникам на местах [22].

Документы и материалы, собранные Обществом в целом в 1900–1916 гг., в большинстве своем представляли как архивные, так и музейные ценности. В ноябре 1915 г. Комитетом ЕИЭО было принято решение о соединении архивной и музейной комиссий в особую Этнографическую секцию, в ведение которой поступал «как весь имеющийся в архиве общества этнографический материал, так и переданная Обществу коллекция этнографической экспедиции имени барона Г. О. Гинцбурга» [23]. В состав секции вошли С. Ан-ский, Л. Штернберг, М. Марголин, С. Л. Цинберг, Н. Штиф, З. Калманович, М. Сыркин, С. Зильберфарб и С. Гольдштейн [24]. Этнографическая секция поставила вопрос об открытии Еврейского музея ЕИЭО, однако, в силу ряда обстоятельств, решение принято не было, хотя формально Музей уже работал.

Тогда же, отчитываясь за три года работы экспедиции, С. Ан-ский в статье «Письмо в редакцию (о работах этнографической экспедиции)», опубликованной в конце 1915 г. в «Еврейской старине», писал, что, кроме значительного по своему объему количества памятников материальной культуры и фольклорных записей, экспедиция собрала несколько сот старинных документов, имеющих историческое значение, коллекцию писем выдающихся деятелей еврейской истории и культуры, мемуары, рукописи и копии с рукописных книг. Сделано было около 1500 фотографий сакральных памятников, надгробий, уличных сценок и т. д. [25]. Практически все эти материалы поступили в Музей и Архив ЕИЭО.

Во второй половине 1915 г. был решен вопрос о праве собственности на документы и материалы, собранные экспедицией под руководством С. Ан-ского [26]. Коллекция была официально передана ЕИЭО фактическим ее владельцем бароном В. Г. Гинцбургом (именно он предоставил основной капитал для проведения экспедиционных работ). В составе переданных в Этнографическую секцию материалов, в частности, были: «Исторические материалы, как-то: письма, документы и проч., <...> Вся этнографическая библиотека и редкие книги, собранные и приобретенные экспедицией. <...> вся музейная коллекция экспедиции и все этнографические материалы ее, как-то валики с музыкальными записями, записи сказок, легенд и песен, все фотографии...». При этом оговаривалось, что дневник экспедиции, «составленный С. А. Раппопортом», и все фотоснимки, являющиеся иллюстрациями к нему, считаются собственностью С. Ан-ского [27].

В 1916 г. Комиссия ЕИЭО провела предварительный учет документов и материалов, собранных экспедицией Ан-ского и находящихся в Этнографической секции Общества. По данным Комиссии, на учете в ЕИЭО состояло «около 5–7 тысяч художественных работ и около 25 тысяч других материалов» [28].

В 1917 – начале 1918 г. ЕИЭО оказалось в критическом финансовом положении, которое усугубилось противостоянием новой власти в лице Комиссариата по еврейским делам. «Революционный 1917 год прервал деятельность нашего Комитета, – писал в 1929 г. С. Дубнов. – Последовавшая затем Гражданская война, отрезавшая петербургский центр от Украины и вызвавшая бегство некоторых его членов из голодающей столицы, делала коллективную работу невозможной» [29]. 9 апреля 1918 г. Комиссариат дал распоряжение опечатать помещение Архива и Музея Общества (в том числе была опечатана и комната, в которой жил в те годы С. Ан-ский, на момент происходивших событий находившийся в отъезде). Официальным оправданием для этой акции были превентивные меры, предпринятые на случай разбойных нападений, краж и грабежей. На самом деле новые «еврейские пролетарские» деятели всеми силами стремились подавить старую, по их мнению, – буржуазную, школу и получить в свое полное распоряжение уникальные собрания документов и материалов. «Вчера сижу в заседании Национального совета, вбегает Лурье (мой секретарь по «Еврейской старине») и сообщает, что явились юнцы из большевистского Комиссариата по еврейским делам и опечатали двери помещения нашего архива-музея (Историко-этнографического общества) на Васильевском острове; – писал в своем дневнике С. Дубнов, – обещали прийти завтра, чтобы взять архив в свое ведение. Сегодня получил официальное сообщение (запись датирована 10 апреля 1918 г. – *И. С.*) от отдела «культуры» в комиссариате: ввиду слухов о «расхищении вещей в музее и архиве», они произведут ревизию. Двое членов этого отдела комиссариата мне известны: книжный клептоман, бестолковый Берлин <...> и некий Бухбиндер <...>. Эти субъекты, очутившиеся в ведомстве Луначарского, теперь занялись реквизицией музеев и архивов. Я написал в Академию наук и просил протестовать против экспроприации научного общества» [30]. В течение нескольких дней комнаты Архива и Музея были опечатаны, в них работала комиссия Комиссариата по еврейским делам. Но никаких нарушений, тем более –

расхищений коллекций не было выявлено. 15 апреля 1918 г. Дубнов записал в дневнике: «Хлопоты по делу архива, объяснения с помощником комиссара просвещения, неким молодым человеком Гринбергом, который после моего протеста обещал снять печати с архива и музея. <...> Пока, однако, архив еще не распечатан. Приехал Ан-ский, и я на него возложу все дело, которое ему и по плечу» [31].

С. Ан-ский обратился за помощью непосредственно к члену Академии наук Л. Штернбергу и, вероятно, к наркому просвещения А. В. Луначарскому, с которым был шапочно знаком по бернской эмиграции. К решению проблемы подключился также А. Перельман, имевший достаточно обширный круг знакомых в Петроградском Совете.

Усилиями Л. Штернберга и А. Перельмана, не без активного вмешательства С. Дубнова, ситуацию удалось спасти: Архив и Музей, как и все Общество в целом, при отсутствии финансирования и в условиях эмиграции основных своих членов и учредителей, репрессий со стороны новой власти продолжили работу.

Собственно, объяснением этой первой попытки ликвидировать Архив и Музей может быть распоряжение (апрель 1918 г.) новых революционных властей в лице Комиссариата по еврейским национальным делам об учреждении Центрального еврейского архива, в котором должно было «сосредоточить все дела, документы, акты и материалы, касающиеся евреев, находящиеся в настоящее время в упраздненных и ликвидируемых ныне государственных и общественных заведениях» [32]. В декрете об учреждении Центрального еврейского архива, подписанном народным комиссаром просвещения А. В. Луначарским (напомним, не без помощи которого ситуация с закрытием Архива и Музея благополучно для последних решилась на то время) и комиссаром отдела культуры и просвещения Комиссариата по еврейским делам Н. А. Бухбиндером (как записал в дневнике С. Дубнов – «некий Бухбиндер»), в частности, указывалось, что «музеи, библиотеки, архивы и собрания рукописей, где бы они не находились, принимаются, как национальная собственность еврейского народа, под охрану власти рабоче-крестьянского правительства в лице Комиссариата по еврейским национальным делам» [33].

Осенью 1918 г. С. Ан-ский, будучи не только писателем и этнографом, но и активным членом партии социал-революционеров и, понимая, что

ситуация критическая, а репрессии советских властей против политических оппонентов только усилятся, вынужден был покинуть Петроград. Еще в мае того же года, сразу после описанного выше апрельского инцидента, он передал во временное хранение (на один год) часть материалов из собрания Еврейского музея в Этнографический отдел Русского музея имени Александра III. Были составлены «Предварительная расписка» и «Суммарная опись», где фиксировался договор о передаче материалов и их краткое описание [34]. Как видно из этой описи, в музей на хранение были отданы только предметы художественной старины. Архивные документы и фотографии в мае 1918 г. музею не передавались [35].

В конце 1918 г. С. Ан-ский, уезжая в Вильно, смог взять с собой некоторое количество документов из своего архива. Ф. Шаргородская и Р. Эттингер упоминают только документы, которые были необходимы Ан-скому для работы над книгой «Разрушение Галиции». Но, судя по письму М. Брамсона к доктору Т. О. Шабаду, директору Виленского еврейского музея, от 1 июня 1925 г., Ан-ский смог вывезти в эмиграцию и материалы по еврейскому фольклору. «Глубокоуважаемый Тимофей Осипович, – пишет А. М. Брамсон. – Обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой от имени музейной комиссии сообщить мне, появились ли в печати письма Ан-ского. В архиве в Музее имеется ряд копий, из которых одним из молодых ученых сделан выбор материалов по фольклору. Он затрудняется поместить эту работу в печати, так как не знает судьбы оригиналов. Я буду Вам очень обязан, если Вы найдете возможным осведомить меня, что появилось по этому поводу в печати. <...> Др. А. М. Брамсон» [36].

В 1919–1922 гг. ЕИЭО практически не работало: в этот период фактической смены руководства Общества и основных его сотрудников только предпринимались попытки восстановить работу Музея [37], установить связи с еврейскими научными обществами за границей (в том числе с Историко-этнографическим обществом имени С. Ан-ского в Вильно и Каунасе, Еврейским институтом в Берлине). В попытках спасти еврейскую научную историческую школу еврейские ученые Петрограда, в частности С. Дубнов, С. Лозинский, Г. Красный-Адмони и С. Платонов, выступили с инициативой об организации научного института – Института истории и культуры еврейства, который должен был, по замыслу инициаторов, объединить все имеющиеся научные еврейские институции.

В этот Институт должны были войти, на правах самостоятельной административной структуры, и все имевшиеся на 1920 г. еврейские архивы. Но ни в 1920 г., ни позже в Петрограде–Ленинграде этот проект не получил поддержки.

В августе 1921 г., после годичного перерыва, состоялось заседание Комитета ЕИЭО, на котором Председателем был избран Л. Штернберг. Он же возглавил редакцию «Еврейской старины»: «5 августа. Вернулся из заседания комитета Историко-этнографического общества, с похорон, которым старались придать вид воскресения. Уже год или больше не заседали, а сегодня старые и новые члены – остатки бывшего общественного круга – собрались в канцелярии комитета на 5-й линии Вас[ильевского] острова, чтобы принять у меня перед отъездом дела... Решили созвать через неделю «общее собрание» для выбора нового комитета, а затем поддерживать существование комитета чтением научных докладов со взиманием платы. Я передал свои обязанности председателя Л. Я. Штернбергу и вернул комитету редакционный портфель «Старины». Решили несколько вопросов о нашем архиве и музее, о наследии Ан-ского и пр[очем]...» [38].

Только летом 1923 г. ЕИЭО под председательством известного ученого-этнографа, члена-корреспондента Российской академии наук Л. Я. Штернберга возобновило регулярную деятельность. Штернберг был одним из старейших участников Этнографического общества, работал в Этнографической комиссии с 1912 г. «Не могу забыть нашего «этнографа» Льва Штернберга с его горячим еврейским сердцем, – писал о нем Исай Трунк в статье «Историки русского еврейства». – Студентом он примкнул к «Народной воле» и был сослан на Сахалин. Подобно другим каторжникам и ссыльным он изучал там языки туземцев и, став специалистом по этой части, получил разрешение вернуться в Петербург и затем работал в Академии Наук. У нас в Обществе он занимался проблемами еврейской этнографии. Впоследствии, после отъезда С. Дубнова из Петербурга, Штернберг стал председателем Историко-Этнографического общества» [39]. В архиве Российской академии наук (РАН) в Петербурге сохранились документы официальной переписки Л. Штернберга с научными, общественными и партийными организациями по поводу возобновления работы Общества и его деятельности в дальнейшем [40]. В это же время вновь открылся Музей еврейской культуры и Архив Общества.

ЕИЭО и его правление активно предпринимали действия по возвращению документов и музейных материалов, переданных С. Ан-ским в 1918 г. Этнографическому отделу Русского музея на временное хранение. При этом Общество обосновывало в официальных документах свои требования тем, что Музей ЕИЭО «ставит своей задачей образовывать по возможности исчерпывающее собрание по истории и этнографии еврейского народа из всех стран их пребывания, а не одной только России, и, благодаря широкому сочувствию еврейского населения Западной Европы, Америки и Азии, равно как научных работников в этой области разных стран, Музей имеет полную возможность образовывать в России, где сосредоточено большинство еврейского народа, единственный мировой музей еврейской истории и этнографии. Подобной задачи ни один из государственных музеев не преследует, да и не имеет возможности к этому, ибо для таковой задачи требуются огромные средства, между тем в Музей ИЭО большинство объектов поступает безвозмездно, а все необходимые средства на его содержание и покупки вполне обеспечиваются частными пожертвованиями, которые все будут возрастать по мере роста Музея; <...> Хотя музей ИЭО содержится на частные средства, но, будучи учреждением публичным, открытым для обозрения и научных работ как по коллекциям, так по богатому архиву и специальной библиотеке, подчиняясь, как и все публичные учреждения республики, государственному надзору и контролю и наравне с ними служа целям науки и народного образования, он является таким же государственным музеем, как и все остальные, с тем только отличием, что он не обременяет государство расходами» [41]. В качестве еще одного аргумента в пользу возвращения коллекции Ан-ского ЕИЭО выдвигался тезис, что в Музей были переданы только предметы материальной культуры. Весь же справочный и научный аппарат к коллекции, собранный и разработанный самим Ан-ским и сотрудниками Этнографической секции, остался в Обществе.

К этому времени архивное собрание Общества пополнилось фондом библиографической комиссии, составившей указатель литературы о евреях на русском языке (около 10 тис. наименований), фондом комиссии по сбору материалов об участии евреев в революционном движении; фондом литературного общества им. И.-Л. Переца и личным фондом Семена Ан-ского (Раппопорта). В отчете архивной комиссии Общества (С. Гольдштейн, Ф. Шаргородская, И. Равребе) за 1923 г. приведены

наиболее ценные документы и материалы, поступившие в Архив: «43 пинкаса (оригиналы), 70 пинкасов (копий и переводов), 200 рукописей (раввинской, каббалистической и советской литературы), 160 старопечатных книг (преимущественно XVII и XVIII вв.)» [42]. К этому времени, вероятно, была закончена работа по формированию и предварительному описанию фондов Архива ЕИЭО: Ф. Шаргородская подготовила к публикации описание фонда С. Ан-ского [43], в 1924 г. С. Гольдштейн – издание 4 тома «Русско-еврейского архива» (материалы по истории литовских евреев, собранные С. А. Бершадским). Н. Шварц на основе документов Архива несколько позднее, в 1930 г., опубликовал большое исследование «Материалы к истории еврейской печати» [44], И. Равребе – статью «Мстиславское буйство в еврейском народном творчестве» [45]. Кстати, следует отметить, что последний был участником этнографической экспедиции под руководством С. Ан-ского и членом группы, которая работала над составлением «Этнографической программы по обследованию еврейского населения». При подготовке статьи он, безусловно, пользовался материалами, собранными и записанными экспедицией, и материалами, в 1900-е годы собранными и обработанными Ан-ским [46].

Судя по сохранившимся документам о деятельности Историко-этнографического общества, в середине 20-х годов XX века, во всяком случае, не позднее мая 1924 г., Музей, Архив и библиотека были объединены в одно структурное подразделение, получившее название «Еврейский историко-этнографический музей» и отвечавшее новым задачам «социалистического культурного строительства». Архив С. Ан-ского вошел в состав собрания отдела фонда иудаики Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (ОФИ ИР НБУВ). Он находился среди материалов, поступивших из Ленинграда (в аннотациях обозначены, как «бывший фонд Еврейского историко-этнографического общества»), где, в частности, имеется документ, озаглавленный «Руководящие принципы и инструкции для планомерной группировки материалов музея Еврейского историко-этнографического общества (с приложением каталога музея, иллюстрациями, с каталогом архива и библиотеки)». Документ представляет собой машинопись с рукописными правками, сделанными сотрудницей Музея Ф. Шаргородской. Анализ текста позволяет утверждать, что это черновые наброски к докладу, который структурирован, как концепция организа-

ции музея и его тематико-экспозиционный план. Во вводной части (концепции), в частности, Шаргородская указывает: «2. Музей, преследуя культурно-воспитательные цели, должен стать показательно-иллюстративным учреждением народного просвещения – быть экскурсионным центром для школьных, внешкольных и массовых экскурсий. 3. Наряду с этим Музей должен быть также **исследовательским институтом для научной разработки проблем еврейства** (выделено автором. – И. С.), которые, в противном случае, могут стать чуждыми и непонятными для будущих поколений» [47].

Во второй части Шаргородская пишет: «II. Еврейский Историко-этнографический музей Ленинграда (пока единственный не только в России, но, насколько мне известно, и во всем мире) состоит из двух отделов: 1. Антропологический отдел. 2. Собственно Историко-этнографический отдел, который распадается на два подотдела: 1) Этнографический подотдел и 2) Исторический подотдел. 3. Отдел истории еврейского искусства, который тоже распадается на два подотдела: 1) Подотдел еврейской музыки. 2) Подотдел еврейского изобразительного искусства. 4. Архив. 5. Библиотека» [48]. Следовательно, и Архив и библиотека из отдельных подразделений ЕИЭО (смотри структуру Общества до 1918 г.) были преобразованы в отделы Музея. Видимо, в это же время архив С. Анского был присоединен к материалам Музея. Во всяком случае, в тексте Шаргородской при описании «исторического подотдела» экспозиции во многих местах находим примечание, что «для этого исторического угла имеется очень много материалов в архиве Ан-ского» [49] (речь идет о «деле Бейлиса»; кстати, сразу отметим, что документов, связанных с Бейлисом, в сохранившихся разрозненных собраниях Ан-ского до сих пор не выявлено). На той же странице есть указания, что интересующий нас архив дополняет материалы для экспозиций, связанных с эмиграционным движением, обвинениями евреев в шпионаже во время Первой мировой войны, участием евреев в революционном движении 1905 и 1917 гг.: «Для всего этого Исторического подотдела имеется в Архиве Ан-ского богатейший материал» [50].

К Отделу истории еврейского искусства Шаргородская относит, среди прочего, еврейский музыкальный фольклор, указывая, в частности, что он состоит «...из фонографических записей и литературного материала и разделяется на 6 комплексов», среди которых есть «свадебный комплекс

с его классическими представителями – клезмерами, Педуцер и др. и народные песни (в художественной обработке З. Кисельгофа и др.)» [51].

В мае 1924 г. Ф. Шаргородская уехала из Ленинграда, и дальнейшая забота об архиве Ан-ского (всем архивом в это время заведовал И. Равребе) была возложена на С. Юдовина. В сохранившемся протоколе заседания Музейной комиссии ЕИЭО от 29 мая 1924 г. находим: «Об архиве Ан-ского. За отъездом Ф. Д. Шаргородской архив передается для дальнейшей разработки С. Б. Юдовину» и далее там же: «Сообщение И. И. Равребе об отъезде на 1 месяц. Заведование архивом на месяц за отъездом Равребе передать Юдовину» [52].

Более чем вероятно, что в 1925–1926 гг., в связи с реорганизацией структуры Общества и представленной Шаргородской концепцией Музея, Архив ЕИЭО с хранившимся в нем архивом С. Ан-ского был разделен на части в соответствии с экспозиционными отделами, что в дальнейшем привело к его дроблению и рассредоточению.

К 1926 г. музейное и архивное собрание ЕИЭО в Ленинграде было одной из наиболее крупных коллекций такого рода в мире и, безусловно, самой большой и полной на территории СССР и могло служить прекрасной источниковедческой базой по истории и культуре восточноевропейского еврейства. Ленинградские ученые считали, что на основе ЕИЭО, его Архива и Музея необходимо создать специализированный Еврейский исследовательский институт, который объединил бы не только ЕИЭО, но и Еврейский университет и архивные комиссии других организаций.

Однако этим планам не суждено было воплотиться в жизнь: в 1927 г. скончался председатель Общества и его реальный защитник Л. Я. Штернберг, чей высокий официальный статус и мировая известность в научных кругах служили своего рода «охранной грамотой» ЕИЭО. С 1928 г. советские власти предпринимали неоднократные попытки запретить деятельность Общества и расформировать его Архив и Музей. Призывая к ликвидации Общества, даже его враги признавали ценность собранных в архивно-музейной коллекции материалов: «Они укрепились на вершинах «еврейской науки» и, располагая богатейшей эрудицией и ценнейшими архивами, продолжают традиции старой С.-Петербургской общественности, колом ей земля», – писал накануне принятия решения о ликвидации научной институции С. Непомнящий, один из «активистов еврейского культурного строительства» [53].

Оставшиеся к середине 1928 г. в Ленинграде участники Общества в попытке сохранить ЕИЭО, его Архив и Музей обратились к С. Дубнову (в 1921 г. эмигрировал из СССР) с просьбой написать большую статью об Обществе в готовившийся юбилейный, к 20-летию, номер «Еврейской старины». Подобная публикация, по их замыслу, должна была поддержать усилия группы представителей старой (а точнее – дореволюционной) еврейской научной школы по сохранению ведущего отчаянную борьбу за существование Еврейского историко-этнографического общества. С. Дубнов подготовил и прислал в редакцию воспоминания об истории создания и работе Общества до 1918 г. [54]. Но ни он, ни его ленинградские коллеги и друзья не знали, что ЕИЭО уже обречено.

Постановлением Административного отдела Ленинградского областного исполнительного комитета от 6 декабря 1929 г. было ликвидировано ЕИЭО и закрыт его Музей. «Адм.отдел Леноблисполкома рассмотрел материал, предоставленный Комиссией, обследовавшей 17.10.1929 г. Ленинградское еврейское историко-этнографическое общество, и, приняв во внимание: а) что указанное общество ведет идеологически чуждую советской общественности и еврейской трудящейся массе деятельность, что подтверждается докладами на общих собраниях общества и изданием (содержание сборника «Еврейская старина»), связью с белоэмигрантом Дубновым и т. п., что Музей, несмотря на наличие в нем весьма ценных с научной точки зрения экспонатов, которые могли бы быть использованы для антирелигиозной пропаганды, до сих пор по своей постановке приспособлен для пропаганды шовинистическо-религиозной идеологии; б) учитывая, что общество в настоящем своем составе и по своей структуре не способно поставить сколько-нибудь полезную для советской общественности работу, постановили Еврейское историко-этнографическое общество закрыть» [55].

28 февраля 1930 г. на церемонии учреждения «Общества по изучению экономики и истории еврейского пролетариата» были официально ликвидированы «отражавшие настроения крупной еврейской буржуазии» Общество для распространения просвещения между евреями в России и Еврейское историко-этнографическое общество. Коммунистическая газета «Трибуна еврейской советской общественности» в отчете об этом собрании писала: «Товарищ Литваков в своем выступлении остановился на анализе и роли историко-этнографического общества, указывая, что

оно носило, главным образом, буржуазно-националистический характер. Основателем этого общества был эсер и националист Ан-ский, который и собрал его музей». (Сразу заметим, что Ан-ский был только одним из основателей и идеологов ЕИЭО: в состав правления Общества он вошел лишь в 1910 г., до того являясь только рядовым членом и участником Этнографической комиссии). Далее в газете читаем: «Какой материал они собирали и что их интересовало? Они были далеки от того, чтобы собирать материалы, иллюстрирующие жизнь и борьбу рабочего класса. Не о муках и радостях трудящихся рассказывает этот музей. В нем вы найдете длинные сказания о религиозно-бытовом укладе жизни еврейского мещанства и еврейской буржуазии. Собирали всякую заваль, вплоть до изношенной ермолки и другого барахла... Только сейчас, при обострении в стране классовой борьбы, надо урвать немного времени и похоронить это наследие прошлого, напоминающее о буржуазно-реакционном характере «просветительской деятельности» этих обществ» [56].

Так окончилось двадцатилетнее существование ЕИЭО, без которого практически невозможно сейчас представить еврейскую историю и историографию не только на постсоветском пространстве, но и во всем мире.

Архив Общества решением ленинградских советских «руководителей науки» был в достаточной степени бессистемно разделен и отправлен в Киев, Москву, Минск. Музейные материалы, в том числе и экспедиционные архивы, частью были отправлены в Киев и Одессу, частью – в Минск и Витебск.

В 1920–1930-е годы Украина оказалась едва ли не основным средоточием архивных источников по истории евреев в СССР. Это стало возможным как в силу объективных обстоятельств (в результате разделов Польши 1793–1795 гг. Российская империя унаследовала многочисленное еврейское население Подолии, Волыни, части Киевщины и Правобережного Полесья), так и потому, что в 1918 – первой половине 1930-х годов в Украине прилагались целенаправленные усилия для собирания и систематизации еврейских архивов, в том числе путем перемещения отдельных фондов и коллекций из архивных хранилищ и музеев соседних республик.

В 1918 г. во Всенародной (Национальной) библиотеке Украины (ВБУ) был создан специальный отдел «Ориенталия» с подотделом «Гебраика-Иудаика», в задачи которого входило собирание и описание книг и архивных материалов по еврейской истории и культуре. Об этой академической структуре – речь впереди.

В 1919–1929 гг. при Всеукраинской академии наук (ВУАН) функционировала Еврейская историко-археологическая комиссия (ЕИАК), руководителем которой был И. В. Галант [57]. В 1926 г. при ВУАН была учреждена Кафедра еврейской культуры, преобразованная в 1929 г. в Институт еврейской культуры (с 1933 г. – Институт еврейской пролетарской культуры). Кроме этих научных организаций, в ряде городов предпринимались попытки организации специальных еврейских музеев, результатом которых стал одесский Музей имени Менделе-Мойхера-Сфорима, организованный в 1927 г. [58]. В декабре 1928 г. начала работать еврейская секция при Киевском центральном историческом архиве [59]. Все перечисленные организации, кроме ЕИАК, в свое время приняли активное участие в разделе богатейшего архива ЕИЭО и получили разные части документальных коллекций.

Именно наличие в УССР ряда академических еврейских структур, а также инициатива руководителей этих институций определили то, что большая часть архива ЕИЭО и его музейная коллекция были переданы в Киев.

Главным инициатором создания в Киеве Кафедры еврейской культуры, позднее – института – были Н. И. Штиф и И. И. Либерберг. Нохум Штиф, достаточно известный филолог-идишист, автор работ по лингвистике и литературоведению [60], в течение ряда лет был членом ЕИЭО, прекрасно знал документальное собрание Общества. Он же являлся фактически организатором ликвидации ЕИАК в 1929 г. И. Либерберг, преемник Н. И. Штифа на посту руководителя Кафедры еврейской культуры, в отличие от последнего не только не был ученым, но и не имел даже высшего образования (что, впрочем, не помешало ему стать в 30-е годы профессором и членом-корреспондентом Академии наук УССР). Либерберг был весьма амбициозным человеком, энергичным и способным администратором, прекрасно ориентировался во властных коридорах, умело и успешно добывал финансирование для работы возглавляемой им структуры. Его усилиями в начале 1930-х годов Киев превратился в крупнейший в СССР центр изучения языка и культуры идиш [61].

И. Либерберг добился преобразования Кафедры еврейской культуры в академический институт, создания при этом институте специализированной академической библиотеки (для которой сумел получить из Ленинграда огромное библиотечное собрание ОПЕ), архива еврейской прессы, крупнейшего в мире по объему и полноте собрания

и библиографического центра. Здесь уместно будет заметить, что в Институте отдельным структурным подразделением функционировал Отдел музыкального фольклора, который позднее, после ликвидации ИЕК, остался самостоятельно работавшим Кабинетом еврейской культуры (подробнее об этом Кабинете скажем отдельно, исходя из того, что эта структура стала одним из наследников Архива и Музея ЕИЭК).

8 июня 1928 г. Либерберг от имени Кафедры еврейской культуры («как высшей и единственной еврейской научной институции Украины») обратился в Центральное архивное управление (ЦАУ) УССР с предложением о создании специализированного еврейского отдела в Киевском историческом архиве. Он просил, «во-первых, обратить внимание всех провинциальных архивов на потребность регистрировать и собирать еврейские архивные фонды и, во-вторых, создать еврейские секции в архивах Харькова и Киева», куда «могли бы войти все специальные еврейские фонды, которые уже находятся в архиве, а также картотека тех материалов, которые находятся в общих отделах архива, но имеют определенное значение для изучения еврейской истории» [62].

Идея Либерберга, впрочем, была не нова. Напомним, что еще в 1918 г. А. Луначарским и Н. Бухбиндером был подписан декрет об образовании в Петрограде под эгидой Евкомнаца Центрального еврейского архива. В те годы этот проект так и не был реализован, видимо потому, что ему воспротивились как еврейские ученые, так и профессиональные архивисты. Несколькими годами позже, в 1923 г., в Украине появился аналогичный проект: в ВУАН поступила докладная записка заведующего Подольским губернским архивным управлением Ю. С. Александровича о безотлагательной необходимости организовать работу по сбору материалов и документов по еврейской истории. Для этого автор записки предлагал «стать на путь создания на Украине архивных учреждений (или отделов при существующих архивных учреждениях), предназначенных для специального изучения истории евреев» [63]. Но и эта инициатива осталась нереализованной, очевидно потому, что была не ко времени. Хотя надо заметить, что в первой половине 1920-х годов в Виннице достаточно активно работал филиал ВБУ, а Ю. Александрович был одним из известных в те годы краеведов, автором ряда научных работ по истории Подолии.

В 1928 г. почва для принятия позитивного решения в пользу начинания И. Либерберга была им же и подготовлена. 28 апреля на заседании науч-

ной секции 2-го Всесоюзного съезда еврейских культработников, а затем на 1-м пленуме Центрального бюро еврейских научных учреждений обсуждалось создание в государственных архивах Украины, Беларуси и РСФСР специализированных еврейских отделов. Уже в декабре того же года начала функционировать еврейская секция при Киевском центральном историческом архиве (КЦИА), а несколько позднее это начинание было поддержано на уровне государственных властей: постановлением ВУЦИК от 28 июля 1929 г., принятым к исполнению ЦАУ, были созданы не только еврейская, но и польская (при КЦИА) и немецкая (при Одесском краевом архиве) секции. Кроме того, было сочтено целесообразным ввести институт уполномоченных корреспондентов в соответствующих национальных районах для сбора и регистрации архивных материалов и документов на местах [64].

Руководителем Еврейской секции КЦИА был назначен лояльный как властям, так и Либербергу И. М. Хинчин, который, не будучи профессиональным архивистом, обладал незаурядными административными способностями и весьма разнообразным опытом руководящей работы в различных партийных и советских органах.

И. Хинчин с большим энтузиазмом взялся за работу, при этом идеологическая составляющая для него была, пожалуй, даже более важной, чем архивная практика. Отрицая непреложный для архивной работы принцип неразрывности архивных фондов и коллекций, Хинчин добивался даже, чтобы во вновь созданную секцию передавались не только цельные комплексы документов по еврейской истории и культуре, но и отдельные материалы из других фондов. Подобное нарушение всех и всяческих правил архивного строительства руководитель евсекции мотивировал тем, что «подобный взгляд является ничем иным, как подчинением актуальных политических и научных интересов какому-то сугубо техническому архивному принципу», а «подобный формалистический подход приводит к игнорированию нужд пролетарской научной работы и социалистического культуростроительства среди нацмен и является выражением великодержавного шовинизма» [65].

Созданная И. Либербергом и И. Хинчиным архивная структура имела достаточно амбициозные планы и намерения. Кроме концентрации в ее фондах всех архивных еврейских материалов из украинских архивохранилищ, они претендовали на получение еврейских фондов и коллекций из белорусских и российских, прежде всего – московских

и ленинградских архивов. Особенно евсекцию интересовали фонды ликвидированных ОПЕ и ЕИЭО. В начале 1930-х годов в Киев поступили документы из Смоленска, Витебска, Гомеля, Москвы и Ленинграда. К концу существования секции (с 1932 г. – отдела) в Киеве находились 45 фондов из российских архивов и 14 – из белорусских. Среди них – «Центральный комитет Общества полноправия еврейского народа в России», «Петербургское общество еврейской народной музыки», «Еврейский камерный театр». Упоминаем только те фонды, в которых отложились документы, непосредственно связанные с ЕИЭО и С. Ан-ским.

Одними из самых ценных приобретений 1930-х годов являлись архивы ликвидированных накануне в Ленинграде ОПЕ и ЕИЭО, включавшие (о чем уже говорилось выше), помимо их собственных материалов, документальные собрания ряда других организаций, политических партий, личные фонды ученых и общественных деятелей.

Архив ЕИЭО поступил в Киев, видимо, только в 1931 – начале 1932 г., хотя договоренность о передаче материалов датируется 1930 г. Большинство исследователей, в том числе Е. Меламед, А. Гринбаум, В. Лукин, указывает на последнюю дату. Проанализировав хронологию событий и опубликованные материалы того времени, беремся утверждать, что архивы прибыли в Киев позднее. Во-первых, напомним, что решение о закрытии обществ в Ленинграде было принято только 6 декабря 1929 г. [66]. После этого была назначена ликвидационная комиссия, в задачи которой входили опись всего имущества закрытых обществ (в том числе и архивов) и дальнейшее их распределение между претендовавшими на коллекции организациями.

Протицируем: «НКВД РСФСР. Административный отдел Ленинградского областного исполкома и Ленинградского совета раб., крест. и красн. деп. Отделение Административного надзора. В историко-этнографический отдел Русского музея. 21–430. 13/12–29 г.

По постановлению адм.отдела ЛОИ от 6/12 с. г. ликвидируется Еврейское историко-этнографическое о[бществ]о. В виду необходимости разрешения вопроса о целесообразном использовании музейно-этнографического имущества о[бществ]а, просьба прислать В[ашего] представителя на совещание комиссии (по сему вопросу), которое состоится в понедельник 16/12 (адрес: В. О. 5 линия, д. 50). Нач[альник] отделения адм.надзора АО ЛОИ Камчатов» [67].

Как свидетельствуют документы января – марта 1930 г., между организациями, желавшими получить в свое распоряжение Архив и Музей ЕИОЭ, Народным комиссариатом просвещения и Главнаукой завязалась активная переписка. Основным претендентом на музейную коллекцию Общества был Этнографический отдел Государственного русского музея (РМ), основной мотивацией которого было то, что в его фондах уже находилась часть коллекции С. Ан-ского [68]. Одновременно с РМ материалы хотели получить созданный в Москве Государственный центральный музей народоведения, одесский Музей имени Менделеева-Мойхера-Сфорима, Белорусский государственный музей и киевские Кафедра еврейской культуры (позднее – Институт) и Еврейская секция КОИА. Последние были заинтересованы только в архивах Общества.

Директор РМ в письме в ликвидационную комиссию, отправленном в январе 1930 г., даже писал: «...Исходя из этих соображений, ГРМ, не претендуя на архив, библиотеку и значительную часть художественного собрания б[ывшего] Е[врейского] М[узея], полагает наиболее целесообразным передать в его Э[тнографический] О[тдел] всю музейно-этнографическую часть коллекций, собрание фотографий, музыкальные собрания (фоновалики с записями народных песен) и ту часть картин, которая либо широко бытует в народной среде, либо имеет определенное этнографическое содержание» [69]. Заметим сразу, что и представители Русского и представители Белорусского музеев рассматривали архивную часть Музея ЕИЭО (а, как мы показали выше, Архив и Музей являлись единой структурой Общества) как вспомогательный материал и не были заинтересованы в его получении, хотя директор РМ, добиваясь музейной коллекции, утверждал, что именно Архив и библиотека представляют наибольший интерес как для Общества марксистов (имеется в виду Московский музей народоведения), так и для Белорусского музея [70].

Украинская же сторона, за исключением директора Одесского музея Б. Рубштейна, бывшего сотрудника ЕИЭО, хотела получить только архивные материалы, собранные Обществом. В результате длительных обсуждений, переписки и участия представителей разных организаций в работе ликвидационной комиссии в Киев были отправлены Архив и библиотека ОПЕ и ЕИЭО.

Идея создания центрального еврейского архива в Киеве, как мы уже писали, принадлежала И. Либербергу и получила развитие

в деятельности И. Хинчина. Но, как видим из статьи последнего «З досвіду організації єврейської архівної справи на Україні», которая вышла в начале 1930 г., архив ЕИЭО в евсекцию КОИА тогда еще не поступил. В пассаже о том, что же, по мнению автора статьи, тормозит развитие еврейского архивного дела, читаем: «<...> Эти материалы разбросаны по многим архивам, где они не зарегистрированы, не описаны и даже не везде хранятся надлежащим образом. Такое состояние еврейского архивного дела целиком тормозит исследовательскую работу еврейских научных заведений и мешает ей приобрести в известной мере систематический и плановый характер, а это, в свою очередь, способствует укреплению активности национально-буржуазных историков типа Гинзбургов (имеется в виду Саул Гинзбург, историк и директор архива ЕИЭО. – *И. С.*) в Ленинграде, Галантов в Киеве и т. д.» [71].

В 1933 г. в журнале «Архів Радянської України» И. Хинчин опубликовал большую статью, в которой с достойным лучшего применения энтузиазмом обосновал необходимость существования и дальнейшего расширения специальной еврейской секции. В частности, он писал: «Какие же именно материалы можно и нужно сосредоточивать в нацменовском еврейском архиве? Мы их разделяем на 5 категорий. К первой категории относятся фонды еврейских учреждений, обществ, организаций, ликвидированных как до, так и после Октябрьской революции, а также законченные переводением материалы институций и государственных органов, которые находятся около специальных вопросов о еврейских трудящихся. Эти материалы можно разделить на 7 таких основных групп: <...> старые буржуазные и мелкобуржуазные еврейские общества и общественные организации». И в примечаниях раскрывает, что под этими организациями имеется в виду, указывая, в том числе: «сюда принадлежат «Общество распространения просвещения среди евреев в России» (заметим, что название дано не совсем правильно – *И. С.*), «Еврейское литературно-этнографическое общество» [72] (что уже совсем неверно; Хинчин объединил два совершенно независимых общества – Историко-этнографическое и Общество еврейской литературы – *И. С.*).

К третьей группе (категории, по определению Хинчина) он относит «фамильные (семейные) архивы и архматериалы из жизни и деятельности писателей, художников, общественных и политических деятелей и другие частные архивы, которые имеют общественный характер».

А в четвертую выделяет, совершенно не считаясь с неоднотипностью и разновременностью документов, «рукописные актовые книги и исторические летописи (так называемые «Пинкосы»), рукописи литературных научных и других произведений (еврейским или другими языками), которые относятся к еврейской нацменьшине» [73].

При такой систематизации материалов можно только представить, что произошло с профессионально упорядоченным Архивом ЕИЭО и каким образом документы были сформированы в дела, описи и фонды. Естественно, что во время последовавших во второй половине 1930–1950-х годов антисемитских репрессий, структура Архива Общества была полностью нарушена, а многие документы и документальные собрания разошлись не только по разным фондам, но и по разным архивохранилищам. В качестве примера относительно результата работы евсекции можем привести документы из фондов ЕИЭО, отложившиеся в настоящее время в ОФИ ИР НБУВ: пинкасим, упоминаемые Ф. Шаргородской в составе архива Ан-ского, в Библиотеку поступили в коллекции оригиналов и копий записных книг из фондов ОПЕ и ЕИЭО; часть переписки (письма И. Лурье) – в фонде переписки общественных деятелей; документы, связанные с общественной и политической деятельностью писателя, вошли в комплекс документов, поступивших из Института еврейской культуры.

Дальше, в той же статье, И. Хинчин, поставив задачу «выявить многочисленные материалы вышеуказанных категорий и групп, которые разбросаны по всем нашим архивохранилищам и, в значительной мере, находятся также во многих библиотеках и музеях <...>, а также у частных лиц; изъять их в некоторых случаях из архивных фондов <...> и создать для них единое место [хранения], где они бы подлежали единообразным формам систематизации и упорядочения», отмечает: «И в этом направлении шла вся концентрационная работа. Применены были наиболее широкие меры по выявлению этих материалов – как на территории Украины, так и за ее границами». Перечислив украинские города, подпавшие под работу еврейских архивистов 1930-х, он отдельно упоминает, что были выявлены и сконцентрированы в Киеве документы из Москвы и Ленинграда «(после ликвидации там еврейских буржуазных обществ)» [74] и что на момент написания статьи «сосредоточено покамест относительно небольшую часть материалов (400 линейных метров), но в ближайшее время это количество должно увеличиться вдвое».

В 1930 г., по инициативе Института еврейской культуры, была образована еще одна еврейская секция при Одесском краевом архиве, куда также были переданы ценные рукописные коллекции, хранившиеся во Всеукраинском музее еврейской культуры им. Менделе-Мойхер-Сфорима. Сам музей был основан в 1927 г. В фондах музея на 1928 г. находились рукописные пинкасим, рукописи писателей Шолом-Алейхема, Линецкого, Аксенофелда, Переца, организатора еврейского театра Гольдфадена [75]. В состав фондов музея поступили также некоторые материалы из Ленинграда (в частности, по фотографиям можно определить небольшую часть коллекции еврейского ритуального серебра из коллекции Ан-ского) и, вероятно, незначительная часть Архива Общества.

И. Хинчин, заинтересованный в максимальной концентрации документов в Киеве, настоял на передаче в центр коллекции пинкасим из собрания Одесского музея. 19 июля 1930 г. в докладной записке, адресованной ЦАУ, он высказал мнение, что эти документы должны быть переданы в Киев [76]. Его мнение нашло поддержку в Наркомпросе [77], в результате чего киевская коллекция пинкасим, о которой мы уже упоминали, пополнилась образцами декорированных рукописных книг.

В 1931–1932 гг. Либерберг и Хинчин инициировали создание на базе еврейского отдела КОИА Центрального (Всесоюзного) еврейского государственного архива. И. Хинчин подготовил проект постановления Центрального архивного управления УССР и был уполномочен сделать доклад на февральской коллегии ЦАУ СССР в Москве. В это же время В. В. Мияковский, бывший директор КЦИА, подготовил специальное помещение в Институте еврейской культуры, куда, еще до решения коллегии, успели перевезти все подготовленные для архива фонды. Однако положительного решения в Москве не приняли, при этом говорили, к примеру, «о пагубности самой концентрации еврейских материалов в стенах одного архива и придания последнему всесоюзного статуса, что, помимо всего прочего, повлекло бы за собой «колоссальные затраты сил и средств» [78]. Полемика возникла и по поводу признака языка документов для архива: должны ли это быть материалы только на еврейских языках, или же любые документы, касающиеся евреев. Причем профессиональные архивисты отмечали, что принцип неразрывности фондов, в случае создания еврейского архива, будет нарушен (что, впрочем, уже произошло ранее). Не менее веским аргументом было то, что

большинство документов на еврейских языках «будут освещать лишь деятельность буржуазных организаций, и, стало быть, страницы истории еврейского рабочего и революционного движения окажутся втуне» [79]. Был затронут также территориальный фактор, представители Беларуси требовали, чтобы центральный архив был создан в Минске, так как еврейских документов там не меньше, чем в Киеве.

Дальнейшего развития проект Хинчина-Либберберга не получил, а вскоре перестал существовать и сам еврейский отдел КОИА. В 1936 г. комиссия, обследовавшая КОИА, рекомендовала расформировать его польский и еврейский отделы как структуры, созданные искусственно. Создание специальных национальных архивов, по мнению комиссии, «привело к раздроблению материалов, содержащихся в исторически сложившихся фондах» [80]. Этой же комиссией было предписано просить ВУЦИК отменить постановление своего Секретариата от 28.07.1929 г. об организации секций нацменьшинств в архивах, а все полученные материалы вернуть по месту их прежнего нахождения.

Накануне 1941 г. часть документов еврейского отдела готовилась к передаче архивам – для перемещения были упакованы материалы из центральных (Москва и Ленинград) и некоторых иногородних архивов, для чего они были сгруппированы по территориальной принадлежности. В таком виде они оставались в КОИА и во время немецкой оккупации.

Но, видимо, еще до 1941 г., наиболее вероятно – в 1936–1938 гг., часть фондов еврейского отдела КОИА, в том числе и некоторые фонды Архива ЕИЭО и ОПЕ, поступили в состав Еврейского отдела Всенародной (Национальной) библиотеки Украины.

В мае 1936 г., вскоре после пленума Отдела науки ЦК КП(б)У, был закрыт Институт еврейской пролетарской культуры. В докладной записке по этому поводу руководство Института обвинялось, в частности, в «пропаганде националистических бундовских идей, в игнорировании и искажении ленинской национальной политики и поддержке связей с контрреволюционными элементами» [81]. Подобные обвинения выдвинули некоторым сотрудникам Института, которые были арестованы в течение 1936–1937 гг. Институт же был реорганизован в Кабинет по изучению еврейской советской литературы, языка и фольклора, который, в свою очередь, ликвидировали в 1949 г., во время государственной кампании по борьбе с «безродными космополитами».

Во время войны 1941–1945 гг. часть документов и материалов, сконцентрированных в бывшем еврейском отделе КОИА, а после его закрытия – в спецхране архива, были обследованы немецкими специалистами из главной рабочей группы «Западная Украина» под руководством д-ра Мартина Гранцина, профессионального архивиста, который специализировался на еврейских фондах. Часть документов была отобрана и отправлена в Германию. Судьба этих документов, а также точные списки до сих пор не установлены [82]. После войны часть документов архива ЕИЭО вернулась в Ленинград и вошла отдельными фондами (ф. 2129 и ф. 2134) в Центральный исторический архив Санкт-Петербурга. В Киеве, в ЦГИА, остались личные фонды Л. М. Брасмона, А. Я. Гаркави (незначительная часть фонда), Э. Б. Гуревича, А. Д. Марголина, Л. Н. Нисселовича, Н. М. Фридмана, а также документы, отражающие деятельность еврейских благотворительных организаций, общественных учреждений и организаций помощи пострадавшим во время Первой мировой войны.

Часть документов бывшего Архива ЕИЭО поступила в отдел рукописей ВБУ и в настоящий момент находится в составе рукописного собрания отдела фонда иудаики. В Библиотеке хранятся личные фонды А. Я. Гаркави (основная часть большого архива), С. А. Ан-ского, коллекция документов ОПЕ, также коллекция пинкасим из архива ЕИЭО. Уже после 1949 г., когда был закрыт Кабинет еврейской литературы и фольклора, в Библиотеку поступили материалы фоноархива еврейского музыкального фольклора Кабинета, в том числе и материалы, собранные С. Ан-ским и его коллегами во время экспедиций 1912–1914 гг.

Такая раздробленность Архива ЕИЭО может объясняться только описанными выше событиями 1920–1930-х годов. Восстановить же сейчас достоверно, что из фондов Архива ЕИЭО, в какой системе и каком количестве находилось в Киеве до войны невозможно, как невозможно полностью восстановить логику дальнейших перемещений фондов. Практически все сопровождающие документы и научно-справочный аппарат на коллекции Архива были либо сознательно уничтожены, либо пропали во время войны и позже, в 1950–1960-е годы.

Именно поэтому в настоящее время перед нами стоит задача восстановить историю уникального архивного собрания и на уровне каталогов и электронных баз данных собрать воедино уцелевшие материалы в единый документальный комплекс.

Список использованных источников

1. От комитета Еврейского историко-этнографического общества // Еврейская старина. – СПб., 1910. – Т. 3. – С. 462.
2. Гессен Ю. История еврейского народа в России. Изд. исправленное, с предисловием и библиографией, сост. В. Гессеном, при участии В. Кельнера. – М.; Иерусалим: Гешарим, 1993. – 475 с.
3. Еврейское историко-этнографическое общество до и после его легализации. Из воспоминаний С. М. Дубнова / публикация, вступительная статья и комментарии В. Е. Кельнера // Архив еврейской истории. – М.: РОССПЭН, 2007. – Т. 4. – С. 19.
4. О С. Дубнове см.: Кельнер В. Е. Миссионер истории: Жизнь и труды Семена Марковича Дубнова. – СПб.: Изд. дом «Мирь», 2008. – 711 с., ил.
5. Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // Восход. – СПб., 1891. – С. 1–91.
6. Дубнов С. О совокупной работе по собиранию материалов для истории русских евреев // Евреи в Российской империи XVIII–XIX вв.: Сб. трудов еврейских историков. Учебное пособие для учителей еврейских школ и студентов еврейских университетов / под ред. А. Локшина. – М.; Иерусалим, 1995. – С. 29–33.
7. Дубнов С. М. Об изучении истории русских евреев... – С. 51.
8. Кельнер В. Е. Миссионер истории: Жизнь и труды Семена Марковича Дубнова. – СПб.: Изд. дом «Мирь», 2008. – С. 199.
9. Ан-ский С. Еврейское народное творчество // Пережитое: Сб., посвящ. обществ. культ. и истории евреев в России: В 4 сб. – СПб.: Тип. А. О. Брокгауз-Ефрон, 1910–1914. – Т. 1. – 1910. – С. 77–278.
10. В настоящее время находятся в Отделе фонда иудаики Института рукописи НБУВ (ф. 340, оп. 2).
11. Отчет Еврейского историко-этнографического общества за 1915 год – Пг., 1916. – С. 8.
12. ОФИ ИР НБУВ, ф. 321, оп. 4, ед. хр. 1391–1616.
13. Приводим данные по публикации: Лукин В. Фонд Еврейского историко-этнографического общества в Центральном государственном историческом архиве Ленинграда // Исторические судьбы евреев в России и СССР: Начало диалога. Сб. статей. – М., 1992. – С. 251. В настоящее время фонд Л. Н. Нисселовича хранится в ЦГИАК, ф. 1004, д. 181,

куда поступил в 1930 г. из архива ЕИЭО. Часть фонда Э. Б. Левина находится в ОФИ ИР НБУВ, ф. 321, оп. 4, ед. хр. 1–277, 278–380, 381–486, 487–494 (переписка) и оп. 3 «Документы деятельности ОПЕ».

14. Шаргородская Ф. О наследии Ан-ского // Еврейская старина. – Пг., 1924. – Т. XI. – С. 306–311.

15. Еврейское историко-этнографическое общество до и после его легализации. Из воспоминаний С. М. Дубнова / публикация, вступительная статья и комментарии В. Е. Кельнера // Архив еврейской истории. – М.: РОССПЭН, 2007. – Т. 4. – С. 22.

16. Ан-ский С. А. Письмо в редакцию // Еврейская старина. – Пг., 1915. – Т. 7. – С. 312.

17. Письмо Владимира Гинцбурга – Семену Ан-скому от 15 марта 1914 г. – ОФИ ИР НБУВ, ф. 339, ед. хр. 313.

18. Отчет Еврейского историко-этнографического общества за 1915. VII год – Пг., 1916. – С. 9–11.

19. ЦГИАП, ф. 2129, оп. 1, ед. хр. 54, на второй странице обложки – Список дел.

20. Отчет Еврейского историко-этнографического общества за 1914. VI год – Пг., 1915. – С. 6.

21. Там же.

22. Отчет Еврейского историко-этнографического общества за 1915. VII год – Пг., 1916. – С. 7–8.

23. Там же. – С. 9.

24. Отчет Еврейского историко-этнографического общества за 1915 г. – С. 9.

25. Ан-ский С. А. Письмо в редакцию (о работах этнографической экспедиции) // «Еврейская старина». – Пг., 1915. – Т. 8. – С. 239.

26. Подробнее об экспедиции см.: Сергеева І. А. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – К.: Дух і літера, 2006. – С. 5–70; Сергеева И. Этнографические экспедиции Семена Ан-ского в документах // Параллели. – М., 2003. – № 2/3. – С. 141–157; Сергеева И. «Хождение в еврейский народ»: Этнографические экспедиции Семена Ан-ского в документах // Ab Imperio. – Казань, 2003. – № 4. – С. 395–428.

27. Там же. – С. 9–11.

28. Лукин В. Указ. соч. – С. 250.

29. Еврейское историко-этнографическое общество до и после его легализации. Из воспоминаний С. М. Дубнова / публикация, вступительная статья и комментарии В. Е. Кельнера // Архив еврейской истории. – М.: РОССПЭН, 2007. – Т. 4. – С. 23.

30. Дубнов С. М. Книга жизни: Материалы для истории моего времени. Воспоминания и размышления. – М.; Иерусалим: Гешарим – Мосты культуры, 2004. – С. 437.

31. Там же. – С. 437–438.

32. Отдел культуры и просвещения при Комиссариате по еврейским делам и его программа // Еврейская трибуна. – Пг., 1918. – № 1–2. – С. 7. Цит. по: Лукин В. К столетию образования Петербургской научной школы еврейской истории // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии: Сб. науч. трудов / отв. ред. Д. А. Эльяшевич. – СПб., 1993. С.-Петербург. евр. ун-т; Ин-т исслед. евр. диаспоры. – СПб., 1994. – (Труды по иудаике. Сер. «История и этнография». Вып. 3). – С. 20.

33. Там же.

34. Архив Российского этнографического музея (РЭМ), ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 16, 17–17 об.

35. Подробнее о судьбе музейной коллекции ЕИЭО см.: Сергеева И. А. «...Эта коллекция является неповторимой и единственной в мире...». Судьба Музея Еврейского историко-этнографического общества после 1917 года // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження рукописних та бібліотечних фондів. Вип. 13. – К., 2009. – С. 196–223.

36. Письмо А. М. Брамсона к Т. О. Шабаду. – YIVO Archive. RG 1.2. Box 5 # 75.

37. Там же.

38. Дубнов С. М. Книга жизни... – С. 505.

39. Трунк И. Историки русского еврейства // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. Сб. статей. – Минск: Гешарим – Мосты культуры, 2002. (Памятники еврейской исторической мысли). – С. 46–47.

40. Архив РАН, ф. 282 (Личный фонд Л. Я. Штернберга), оп. 2, д. 246.

41. Письмо ЕИОЭ от 2 мая 1923 г. № 18 – В Петроградское управление научных и научно-художественных учреждений. – Там же, л. 358–359.

-
42. Деятельность Еврейского историко-этнографического общества за 1923 г. // Еврейская старина. – Пг., 1924. – Т. 11. – С. 397.
43. Шаргородская Ф. Указ. соч.
44. Шварц Н. Ш. Материалы к истории еврейской печати // Еврейская старина. – Л., 1930. – Т. 13.
45. Равребе И. И. Мстиславское буйство в еврейском народном творчестве // Еврейская старина. – Л., 1930. – Т. 13.
46. Ан-ский С. Из легенд о Мстиславском деле // Пережитое: Сб., посвящ. обществ. и культур. истории евреев в России: в 4 сб. – СПб.: Тип. А. О. Брокгауз-Ефрон, 1910–1913. – Т. 2. – 1910.
47. ОФИ ИР НБУВ, ф. 321, оп. 4, ед. хр. 1 а, л. 1.
48. Там же, л. 4.
49. Там же, л. 7.
50. Там же.
51. Там же, л. 8.
52. Протокол заседания Музейной комиссии Еврейского историко-этнографического общества от 29 мая 1924 г. – YIVO Archive. RG 1.2. Box 5. # 74.
53. Непомнящий С. Уголок Санкт-Петербурга // Трибуна еврейской советской общественности. – Л., 1929. – № 12. – С. 31.
54. Еврейское историко-этнографическое общество до и после его легализации. Из воспоминаний С. М. Дубнова / публикация, вступительная статья и комментарии В. Е. Кельнера // Архив еврейской истории. – М.: РОССПЭН, 2007. – Т. 4. – С. 11.
55. Постановлением Административного отдела Ленинградского областного исполнительного комитета от 6 декабря 1929 г. Цит. по: Лукин В. К столетию образования Петербургской научной школы еврейской истории // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии: Сб. науч. трудов / отв. ред. Д. А. Эльяшевич. – СПб., 1993. С.-Петербург. евр. ун-т; Ин-т исслед. евр. диаспоры. – СПб., 1994. – (Труды по иудаике. Сер. «История и этнография». Вып. 3). – С. 23.
56. Открытие Общества по изучению истории и экономики еврейского пролетариата // Трибуна еврейской советской общественности. – Л., 1930. – № 13. – С. 21.
57. Меламед Е. Из истории собирания и изучения еврейского письменного наследия на Украине в 20–30-е годы XX в. (О попытке создания

Центрального єврейського історического архіва в Києве) // *Judaica Rossica*. – М.: РГГУ. – 2006. – Вып. 4. – С. 51–77.

58. Музей имени Менделеева // *Трибуна еврейской советской общественности*. – 1927. – № 9. – С. 24.

59. Меламед Е. Указ. соч. – С. 54.

60. Заремба О. В. Мовна проблема у контексті єврейського національного руху: повернення наукової спадщини Н. Штіфа. – Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1991. – 161 с.

61. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918–1953 // *Евреи в России: Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX век*. Москва; Иерусалим: Гешарим, 1994. – С. 61.

62. ЦГАВО, ф. 14, оп. 1, д. 650, л. 216. Цит. по: Меламед Е. Указ. соч. – С. 55.

63. Докладная записка Ю. Александровича. – Институт археологии НАН Украины, Архив, ф. ВУАК, № 14 б, л. 1–7.

64. Архівна справа. – К., 1929. – № 11. – С. 81–82.

65. Постановление Адмтдела Леноблисполкома. – Архив РЭМ, ф. 2, оп. 5, д. 1, л. 1; Архив РЭМ, ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 46.

66. Постановление Адмтдела Леноблисполкома. – Архив РЭМ, ф. 2, оп. 5, д. 1, л. 1.

67. Архив РЭМ, ф. 2, оп. 1, д. 107, л. 46.

68. Подробнее см.: Сергеева И. «...Эта коллекция является неповторимой и единственной в мире...». Судьба Музея Еврейского историко-этнографического общества после 1917 года // *Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження рукописних та бібліотечних фондів*. Вип. 13. – К., 2009. – С. 196–223.

69. Архив РЭМ, ф. 2, оп. 1, д. 107, л. 67.

70. Там же, л. 66.

71. Хінчин Й. З досвіду організації єврейської архівної секції на Україні // *Архівна справа*. – К., 1930. – № 1 (12). – С. 13.

72. Хінчин Й. Завдання єврейської марксістської історіографії і архівна справа // *Архів Радянської України*. – К., 1933. – № 7–8. – С. 176–178.

73. Там же. – С. 178.

74. Там же. – С. 179.

75. Адамов Естер. Музей имени Менделеева-Мойхер-Сфорима // *Трибуна еврейской советской общественности*. – 1928. – № 7 (16) от 5 мая 1928 г. – С. 24.

76. ЦГАВО, ф. 14, оп. 1, д. 1111, л. 153.

77. Там же, л. 155.
78. Меламед Е. Указ. соч. – С. 58.
79. Там же.
80. ГАКО, ф. Р-910, оп. 1, д. 23, л. 22. Цит. по: Меламед Е. Указ. соч. – С. 59.
81. Савицька Н. Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН по розробці проблем юдаїки в контексті боротьби з троцькізмом та сіонізмом // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції (Київ, 21–22 серпня 1995). – К.: Інститут юдаїки, 1996. – С. 98–99.
82. Подробней о деятельности Айнзацштаба рейхслайтера А. Розенберга см.: Кашеварова Н., Малолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. – К., 2006. – 577 с.

Summary

The author analyzes the history of creation and work of the centralised archives of the documents of Poland and Russia jews history. She characterises S. Dubnov, S. An-sky and other Jewish science and culture activists role in the archives creation and functioning. The author substantiates the necessity of the Jewish historic-ethnographic community collection reconstruction and its perspectives.

Key words: Jewish historic-ethnographic community archives, museum, S. Dubnov, S. An-sky, reconstruction.

УДК 021:2-523.6(477-25)"18-19"

О. В. Заєць,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

БІБЛІОТЕКА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Досліджено історію фундації та діяльності бібліотеки Києво-Печерської лаври на тлі історичних подій XIX–XX ст., висвітлено процеси формування книжкового фонду, проаналізовано сучасний стан книгозбірні.

Ключові слова: бібліотека, друкарня Києво-Печерської лаври, друковані каталоги.

Упродовж більш ніж тисячолітньої історії Києво-Печерська лавра являла собою зразок канонічності богослужіння, суворого аскетичного й працелюбного життя ченців і трепетного збереження книжної мудрості.

Визначну роль Києво-Печерської лаври в поширенні освіти і духовних знань в Російській імперії протягом XVII–XVIII ст. обґрунтувала в своїй монографії С. Кагамлик [1]. Твори мистецтва, архітектури та літературу, яку видавала друкарня, проаналізував Д. Степовик і дійшов висновку, що імперська влада настійно домагалася контролю над монастирем, чого врешті і досягла впродовж XIX ст. [2].

Мета цієї роботи – прослідкувати долю бібліотеки Києво-Печерської лаври, бо саме вона відігравала важливу роль у культурно-просвітницькій діяльності Лаври. Фундація книгозбірні розпочалася відразу після завершення будівництва та розпису Успенського собору. Тоді грецькі будівельники та іконописці постриглися в ченці Києво-Печерського монастиря, у стінах якого і завершили своє життя. Після себе вони залишили в обителі грецькі книги, що зберігалися на хорах Успенського собору [3, с. 28]. А ігумен монастиря преподобний Феодосій послав до Константинополя майбутнього єпископа Переяславського, блаженного Єфрема, для списування статуту патріарха Олексія Студита [4]. У Лаврі знаходилося багате зібрання стародавніх рукописів.

В «Історії Русів» так розповідалося про бібліотеку Лаври: «... в 1718 р. Петро I заснував урядовий Синод замість патріаршого правління. Митрополит Київський Іоасаф Кроковський скликав у себе Духовний собор, на якому було схвалено не погоджуватися на такі постанови, бо закони управління, і в тому числі церкви, були затверджені статтями договору з царем Олексієм Михайловичем і царством Російським. За це митрополита Іоасафа було ув'язнено в Твері, де він і помер. Його наступник – єпископ Переяславський Кирило Шумлянський – підписав без жодного спротиву всі нові статuti. А коли він разом з архімандритом Києво-Печерської лаври Йоакимом Сенютовичем повернувся з Петербурга, то довідався про незвичайну пожежу в монастирі. Неоціненною втратою стала перша в Росії найдавніша бібліотека, зібрана ще з часів заснування монастиря і збережена в печерах від усіх ворожих нападів і руїн. У ній зберігалися тисячі рукописних книг і всіляких дорогоцінних манускриптів, писаних різними мовами, і багато з-поміж них такими, що й ученим мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, що стосувалися історії правління слов'янських племен та царств, їх законів і устроїв» [5, с. 283].

З того часу почалося збирання бібліотеки заново. Вона поповнювалася за заповідями настоятелів і вченої братії самої Лаври, особливо швидко збиралися богословські книги. Знаходилася книгозбірня на хорах Успенського собору, в спеціально відведеному місці. У правому кутку хорів була бібліотека книг кириличного шрифту, переважно богослужбових. Там же знаходилися монарші грамоти, в різні часи жалувані Лаврі. У лівому кутку хорів розміщувалася вчена бібліотека Лаври, яка включала в себе книги різними мовами різного змісту [6, с. 76]. У 1782 р. за реєстром бібліотеки в ній було 919 книг. Але книги знаходилися не тільки на хорах Успенського собору. Так, у 1791 р. існувала окрема бібліотека при друкарні. Річ у тім, що указом від 22 грудня 1720 р. Петро повелів виправляти й узгоджувати книги, що друкувалися на різних теренах Російської держави, з великоросійськими, тобто тими, які видавалися в Москві, а нові історичні й політичні книги – подавати на розгляд Святого Синоду [7, с. 315]. Тому при друкарні була бібліотека книг синодальних друкарень для зразка. Окрема бібліотека була при дзвіниці Лаври, на другому поверсі, а також у церковній ризниці [8, арк. 35]. У 1745 р. було закінчено будівництво нової дзвіниці Лаври за проектом

Й. Г. Шеделя, і книги поступово почали збиратися там. У 1798 р. бібліотекарем було призначено ієромонаха Антонія, який прийняв книги з різних приміщень до єдиної бібліотеки, що знаходилася на другому поверсі Лаврської дзвіниці. Він також склав каталог книг бібліотеки і віддав його на розгляд Духовному собору Києво-Печерської лаври в 1806 р. [8, арк. 17].

Царський уряд був зацікавлений в тому, щоб зосередити всі основні джерела з історії в Москві і на свій розсуд їх використовувати. Так, 21 липня 1804 р. надійшов указ Синоду митрополиту Київському і Галицькому Серапіону, архімандриту Києво-Печерської лаври, про те, що треба надати повний реєстр старих бібліотек на предмет наявності в них літописів і хронографів для запровадження Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті. Києво-Печерська лавра надала такий звіт, у ньому зазначалася наявність 10 книг [8, арк. 35]. І раніше, і після цього неодноразово приходили укази Святого Синоду про надання списків старовинних книг. Спеціально визначені освічені люди займалися розбиранням бібліотеки і не знайшли в Лаврі нічого такого, що стосувалося б російської історії [8, арк. 65].

У 1845 р., після окремого клопотання Київської духовної консисторії, було надано дозвіл користуватися бібліотекою Києво-Печерської лаври членам Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів: професору М. Іванишеву, співробітнику С. Гогоцькому, учителям З. Коробкіну, П. Кулішу, колезькому асесору М. Крижановському – для складання опису книг і рукописів, які зберігаються в архівах і бібліотеках Києво-Печерської лаври, Софійського та Пустинно-Микільського монастирів, Київської духовної академії. Правда, брати книги додому з бібліотеки дозволялося лише професору М. Іванишеву, під його відповідальність [8, арк. 76]. Узагалі, ще в 1822 р. намісником Лаври була видана інструкція хранителю, в якій говорилося, що бібліотекарю дозволялося видавати під розписку книги для братії в невеликій кількості та не більше як на півроку, але надання книг стороннім, особливо рукописів, заборонялося зовсім [8, арк. 84]. Питання про кожну невчасно повернуту книгу розглядалося на Духовному соборі, і вживалися заходи для повернення книг через ректора того навчального закладу, де викладав або навчався боржник, або через консисторію. Всі книги до бібліотеки надходили тільки

після рішення Духовного собору, і надавати дозвіл на користування книгами міг тільки Духовний собор.

У звіті бібліотекаря ієромонаха Арсенія за 1864 р. констатовалося, що в бібліотеці зберігаються 3994 книги, 3203 найменування російською і слов'янською мовами, латиною – 2102 томи. Всього 6598 книг, 5305 найменувань [8, арк. 348].

У 1874 р. з'явився указ Святого Синоду від 11 грудня за № 3449 про передавання рукописів, які зберігаються в монастирях, до Київської духовної академії. Причиною тому була скарга архієпископа Макарія, в якій говорилося про бідність рукописної частини бібліотеки КДА і обґрунтовувалася необхідність поповнення її цінними книгами і рукописами Києво-Софійського собору, Києво-Печерської лаври, Микільського, Михайлівського, Видубецького монастирів, Почаївської лаври, Тригурського, Загоровського, Держанського, Мемецького монастирів, Любарської і Мочирецької церков. На думку архієпископа, це треба було зробити для кращого збереження історичних пам'яток і зручності користування ними єпархіального начальства. У 1879 р. КДА нагадала Лаврі про цей указ і запевнила монастир, що реєстр і перевезення книг академія здійснить сама. Однак Духовний собор Києво-Печерської лаври зволікав з виконанням наказу, посилаючись на прецедент з бібліотекою Софійського собору. Річ у тому, що Духовний собор Софійського монастиря надіслав до Святого Синоду листа, де говорилося, що в їхній бібліотеці зберігається 1500 книг і 69 рукописів, більшість з яких є і в бібліотеці КДА. Крім того, студенти і викладачі академії мали змогу вільно користуватися бібліотекою Софії. Цінні ж рукописи Євгенія (Болховітінова), згідно із заповітом митрополита, похованого в стінах Софійського собору, мали залишитися в бібліотеці цього собору. Духовний собор Софії вказував на те, що бібліотеки патріарша, синодальна, синодальної друкарні функціонують без усякої централізації, що, до речі, є раціональним і з боку пожежної безпеки. Тому Духовний собор Софійського монастиря просив залишити бібліотеку на старому місці. Врахувавши всі зазначені вище обставини, Святий Синод надав такий дозвіл, який мотивував ще й близькістю розташування Софії до КДА, ще раз наголосивши на умові, щоб студенти і викладачі могли вільно користуватися книгозбіркою. Ось чому Духовний собор Києво-Печерської лаври зайняв очікувальну позицію. Крім того, Лавра мала ставропігію і весь час вважала себе віль-

ною від синодальних і єпархіальних указів, хоча відверто про це не заявляла [9, арк. 1–27].

Бібліотека Києво-Печерської лаври поповнювалася за рахунок купівлі нових книжок, на які Духовний собор виділяв значні кошти. Це були не тільки книги релігійного змісту, але і світські видання, зокрема: Повне зібрання законів Російської імперії, у 24-х томах, 1848 р.; книги з історії, філософії, літератури. Також Києво-Печерська лавра в 1867 р. передплачувала 22 періодичні видання – «Епархиальные ведомости» з усіх губерній, шість найменувань газет («Санктпетербургские ведомости», «Московские ведомости», «Биржевые ведомости», «Киевские губернские ведомости», «Киевлянин», «Современное воскресное прибавление к «Московским ведомостям»»), усі релігійні часописи імперії.

Про повноту та багатство лаврської бібліотеки свідчить той факт, що, коли в 1866 р. надійшов указ царя про необхідність мати в бібліотеках обов'язковий список необхідних богословських книг із 31 назви, виявилося, що всі вони є в книгозбірні Лаври.

Ще в 1848 р. бібліотекар ієромонах Палладій скаржився, що приміщення другого поверху дзвіниці затісне для бібліотеки, книги стоять у 3 і 4 ряди [8, арк. 87]. Пізніше, в 1864 р., бібліотекар ієромонах Миколай також просив перенести книги іноземними мовами назад, на хори Успенського собору [8, арк. 72].

Як відомо, в Україні на той час власної держави не було, і хоча Лаврська бібліотека, відповідно, не мала статусу державної найвищої, все ж вона виконувала роль головної бібліотечної та архівознавчої установи українських земель. Тому поповнювати її фонди було справою честі для багатьох видатних особистостей того часу. Так, професор О. Кістяківський першу свою книгу «Права, за якими судиться малоросійський народ» у 1879 р. приніс саме до Лаври. Архімандрити монастирів, архієпископи, в тому числі з далеких губерній, надсилали власні книги в дарунок Лаврі з проханням прийняти їх до бібліотеки. Каталоги бібліотеки неодноразово впродовж XIX ст. оновлювалися, туди вносилися нові книги. У 1908 р. з'явився перший том друкованого каталогу бібліотеки, в 1912 р. – другий.

У 1903 р. митрополитом Київським і Галицьким та архімандритом Києво-Печерської лаври був призначений Флавіан (Городецький). Він мав власне багате книжне зібрання, основою якого була бібліотека

його вчителя – єпископа Гурія. Книжки митрополит Флавіан почав збирати ще за часів служіння в Китаї (у 1873–1891 рр. він був членом Пекінської духовної місії, а згодом, у сані архімандрита, очолив її). Для кращої збереженості зібрання та для забезпечення його доступності для всіх бажаючих митрополит Флавіан вирішив передати бібліотеку Києво-Печерській лаврі, збудувавши для неї окреме приміщення. Це було зроблено в 1908 р. архітектором Є. Ф. Єрмаковим та намісником Києво-Печерської лаври архімандритом Антонієм. Бібліотека Флавіана нараховувала понад 20 тис. книг, серед яких було дуже багато рідкісних і цінних видань з історії, літератури, педагогіки, музики. Книгозбірня мала добре організований довідково-бібліографічний апарат: у 1910 р. у друкарні Києво-Печерської лаври був виданий «Систематический каталог книг библиотеки высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого», та щорічно випускалися каталоги нових надходжень. У будинку бібліотеки також знаходилися великі читальні зали, в яких знайомитися з рідкісними книжками мали можливість не тільки ченці Києво-Печерської лаври, а також і священники, викладачі та студенти Київської духовної академії й університету, вчені з Києва, Москви, Петербурга та інших міст [10].

Революція 1917 р. припинила роботу обох бібліотек. Саме тоді почалися вилучення церковних цінностей. В архівних справах цього періоду містяться документи, в яких вище духовенство просило Раду Народних Комісарів захистити церковне майно від пограбувань. У своє виправдання спеціальний відділ РНК у відповіді констатував лише те, що існує документ від 30 грудня 1918 р. про відділення церкви від держави. Для захисту власного майна печерські ченці організували церковну общину «Києво-Печерська Успенська лавра», яку занесли до реєстру церковних общин. Раді церковної общини Губернським комітетом охорони пам'яток було видане посвідчення в тому, що архів і бібліотека, що знаходяться в приміщенні дзвіниці, а також бібліотека митрополита Флавіана, в яких зберігаються книги науково-богословського змісту та книги, що мають величезне історико-археологічне значення (рукописні книги на пергамені та папері, а також предмети визначної художньої цінності), взяті на облік комітетом згідно з актом № 320 від 21 липня 1921 р. [11]. На жаль, це не врятувало монастир від розкрадання жителями т. зв. Інвалідного містечка, яке київська влада розмістила на території Лаври.

Отож Духовний собор Києво-Печерської лаври змушений був звернутися до новоствореної Всеукраїнської академії наук з проханням передати бібліотеку Лаври і бібліотеку митрополита Флавіана до Всенародної бібліотеки України. Академія відрядила для прийняття майна Ф. Морозова, який, на підставі мандату, 20 серпня 1921 р. прийняв від представника Київського губернського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва Я. Стешенка фундаментальну бібліотеку Лаври і бібліотеку митрополита Флавіана згідно з друкованими каталогами. Обидві книгозбірні передавалися у відання академії із залишенням їх на місці, без права на вивезення, про що був складений відповідний акт. Архів Лаври також було передано до ВУАН 21 жовтня 1921 р., також без права на вивезення [12, арк. 3]. Засідання Управи академії ухвалило доручити догляд за бібліотеками Ф. Морозову [13, арк. 3]. Його також було призначено завідувачем бібліотек інших монастирів – Видубицького та Пустинно-Микільського.

Федір Морозов підійшов до дорученої йому справи із великою відповідальністю. Так, бібліотека Пустинно-Микільського монастиря знаходилася у відкритих шафах у прохідній кімнаті, зайнятій Житкоопом. Акта прийому її академією не було. Отож Ф. Морозов переніс її до приміщення бібліотеки Києво-Печерської лаври. Також він позносив до Лаврської дзвіниці, де розміщувалася бібліотека, книги з різних місць Лаври, зокрема і з друкарні. І коли в 1925 р. було проведено перевірку бібліотеки Києво-Печерської лаври Всеукраїнською академією наук, то виявилось, що, окрім книжок, записаних у друкованих каталогах, вона збагатилася ще близько на 4000 книг.

26 червня 1926 р. інваліди спробували в черговий раз приступом оволодіти економічним корпусом Лаври, де був експозиційний відділ рукописів і книг і зберігалися унікальні пергаменні манускрипти з багатьох країн, найдавніші з яких датувалися п'ятим, шостим століттями. Наступ калік вдалося стримати, а директор музею на території Лаври П. Курінний зажадав від влади кращого забезпечення охорони музейних приміщень. На це звернення Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР 26 вересня 1926 р. постановили визнати колишню Києво-Печерську лавру історико-культурним заповідником і перетворити її на Всеукраїнське музейне містечко [2, с. 276]. Міністр народної освіти М. Скрипник прийняв Музейне містечко на баланс Народного комісаріату освіти 29 вересня 1926 р. Сектор науки

НКО УСРР звернув увагу ВБУ на поганий стан бібліотечних фондів: приміщення не опалювалися, в них часто були вибиті вікна (ченці неодноразово склили вікна в приміщенні бібліотеки на другому поверсі дзвіниці, проте вони знову вибивалися), відповідно книги піддавалися впливу вологи та запорошувалися [14, арк. 3]. Всенародна бібліотека України постановила, що для належного наукового студіювання монастирських фондів їх треба сконцентрувати в приміщеннях ВБУ. Сектор науки Наркомосу наказом від 22 серпня 1930 р. ухвалив рішення про переміщення бібліотеки Лаври і зібрання Флавіана до будинку ВБУ [15, арк. 91], проте директор Музейного містечка не дозволив цього зробити. 3 грудня 1931 р. була утворена комісія в складі представника ВБУ Г. Коляди, директора Музейного містечка П. Курінного, представників Музейного містечка Н. Цельтнера, С. Муренка, Ю. Охтирка, П. Беренштейна, П. Балицького, Т. Магеровського, Я. Новицького, які після огляду стану бібліотек склали акт, де було зафіксоване таке:

1. Приміщення без пошкоджень стін, стеля ціла, вікна засклені на одну раму, у внутрішніх рамах немає скла.
2. Повітря сухе, холодне, чисте. Знайдено лише групу книжок в шафі біля вікна, в якому восени цього року були побиті шибки – на цих книгах ознаки вологості. Книжки ці стоять поряд з сухими.
3. Будь-яких приладів вентиляції і опалення немає і не було.
4. Меблі, шафи та книжки покриті шаром порошу, з чотирьох місць на стелі тонким шаром відпадає вапно. Книжки в цілому в задовільному стані. Деінде в найбільш старих частинах фонду є шкідник з активним процесом.
5. Боротьба з вогкістю полягає в тому, що наприкінці квітня було відкрито вікна, зроблено протяг. Боротьбу з шкідником ВБУ не проводила.
6. Порох з березня до грудня 1931 р. чистили двічі силами ВБУ й один раз силами Музейного містечка. Книги обміталися один раз, не виймаючи з полиць. Бібліотеку обслуговує один науковий співробітник, раз на декаду, протягом трьох годин.

Комісія, в якій переважали представники Музейного містечка, визнала приміщення цілком придатним, треба було лише, щоб ВБУ здійснила ремонт і постійно скеровувала своїх технічних працівників для прибирання приміщення. Але представник ВБУ Г. Коляда мав власну думку, яку виклав в акті. Вона полягала в тому, що найціннішу частину бібліо-

теки треба негайно перевезти до центрального приміщення, де є можливості для більш раціонального її опрацювання і використання. За його словами, не можна було визнати за доцільне подальше перебування цієї збірки на дзвіниці [16, арк. 20]. Під час передавання книгозбірні було багато непорозумінь між директором Музейного містечка і директором ВБУ. Після тривалих суперечок бібліотека Флавіана з підпорядкування Всеукраїнської академії наук була передана назад, до Музейного містечка, а бібліотека Лаври була перевезена до філії ВБУ на Подолі.

Нині бібліотека Києво-Печерської лаври знаходиться у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, по вул. Володимирській, 62, у тому самому складі, в якому була передана до ВБУ в жовтні 1921 р. Книги, внесені до друкованих каталогів, становлять 11 683 одиниці, або 7801 найменування. Каталоги збережені, шифри на книгах наявні, розстановка в шафах така сама, яка була в Києво-Печерській лаврі на початку ХХ ст. Винятками є рідкісні книги, які були передані до відділу рідкісних та цінних видань НБУВ.

Як відомо, бібліотека Лаври поповнювалася книгами і після створення друкованих каталогів. У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій ще є книжковий фонд Києво-Печерської лаври, не відображений в друкованих каталогах. Це, зокрема, особиста бібліотека архімандрита Антонія – намісника Києво-Печерської лаври в 1896–1909 рр., який помер у жовтні 1912 р. і заповідав свої книги бібліотеці Лаври. На той час уже вийшов другий том друкованого каталогу, і зібрання Антонія залишилося окремим комплексом у складі бібліотеки. Інші ченці також заповідали свої книги лаврській бібліотеці, Духовний собор виділяв гроші на придбання нових книжок, деякі книги надсилалися авторами в дар бібліотеці – отож книгозбірня Лаври продовжувала поповнюватися. Крім того, завдяки зусиллям її завідувача Ф. Морозова у 1921–1925 рр. до Лаврської бібліотеки надійшли книги з Пустинно-Микільського монастиря та друкарні Лаври. Нині фонд бібліотеки Києво-Печерської лаври, не внесений до друкованих каталогів, становить 4315 одиниць зберігання.

Друковані каталоги бібліотеки Києво-Печерської лаври розміщено на сайті відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ [17], а каталоги літератури, що надійшла до бібліотеки Лаври після створення друкованих каталогів, – у залах відділу.

Таким чином, бібліотека Києво-Печерської лаври – це сукупна назва, яка включає в себе фундаментальну бібліотеку (внесену до друкованих каталогів), бібліотеку архімандрита Антонія (Петрушевського), бібліотеку Харківського архієпископа Антонія (Храповицького), бібліотеку друкарні Києво-Печерської лаври, бібліотеку Пустинно-Микільського монастиря, бібліотеку Лаврської странноприймальної лікарні та інші книги. Величезні комплекси пастирської, житійної, історичної, економічної, юридичної літератури та книг з інших галузей знань, видання різних друкарень залишилися практично незайманими впродовж ХХ ст. і чекають на своїх дослідників.

Список використаної літератури:

1. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.) / С. Р. Кагамлик. – К.: [б.в.], 2005. – 550 с.
2. Степовик Дмитро. Історія Києво-Печерської лаври. – К.: Вид. відділ Укр. Правосл. Церкви Київ. патріархату, 2001. – 560 с.
3. Бабич О. І. Повідомлення Києво-Печерського патерика про грецьких будівельників та іконописців // Наукові записки Інституту журналістики: наук. зб. – К., 2011. – Т. 44. – С. 24–30.
4. История создания библиотеки Киево-Печерской лавры [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.biblioteka.lavra.ua>.
5. Історія Русів / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
6. Указатель святынь и священных достопамятностей как в самом городе так и в окрестностях Киева. – К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1869. – 236 с.
7. Болховітінов Євгеній (митрополит). Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – К.: Либідь–ІСА, 1995. – 488 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 128, оп. 1 заг., № 406, ч. III «О Лаврской библиотеке».
9. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 заг., № 2668 «О передаче рукописных и старинных книг из библиотеки КПЛ в КДА».
10. Библиотека митрополита Флавиана: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kplavra.kiev.ua/Biblioteka_mitropolita_Flavi-ana.html.

11. Удод Наталія. Книжкова колекція митрополита Флавіана – історичне минуле і сьогодення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dibu.kiev.ua>

12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 52, № 27–34 «Матеріали про передачу фундаментальної та Флавіанівської бібліотек бувшої КПЛ у відання та користування ВУАН 16 липня 1921 р. – 2 квітня 1925 р. Виписки з протоколів засідань Управи».

13. Щеглов Г. Э. Хранитель. Жизненный путь Федора Михайловича Морозова / Г. Э. Щеглов. – Минск: ВРАТА, 2012. – 366 с.

14. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 3 заг., № 819 «Реєстр исходящих документов общины Киево-Печерской лавры».

15. ІР НБУВ, оп. 1, № 339 «Протокол от 30 октября по реализации приказа сектора науки Наркомпроса о перемещении книжных фондов из монастырских помещений».

16. ІР НБУВ, оп. 1, №371 Филиалы. Переписки с президиумом Академии наук УССР.

17. Систематический каталог книг библиотеки Киево-Печерской лавры. – Том 1. – К.: Типография Киево-Печерской Успенской лавры, 1908. – 333 с. [текст в форматі PDF]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/00000303.pdf

Summary

The article gives the history of foundation and activities of the Kyiv-Pechersk Lavra Library against the background of historical events of the XIX–XX centuries. The author covers the processes of the book fund formation and analyzes the current state of the library.

Key words: the Kyiv-Pechersk Lavra Library, book fund, printed catalog, the Kyiv-Pechersk Lavra printing house.

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 002.2:091:003.349 (0.026.2)"15"

О. М. Гальченко,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

АТРИБУЦІЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРВИННОСТІ ОПРАВИ ПРИ ОПИСУВАННІ КИРИЛИЧНИХ РУКОПИСНИХ КНИГ XVI СТ.: СПОСТЕРЕЖЕННЯ КОДИКОЛОГА

Висвітлено питання атрибуції первинності та вторинності оправ при описуванні кирилических рукописних книг XVI ст. Основну увагу приділено шкіряним оправам як найпоширенішим у зазначений період. При розгляді конструктивно-технологічних ознак датованих оправ кирилических рукописних книг виділено ряд основних ознак, на які слід звертати увагу для більш точної атрибуції первинних оправ та оправ пізнішого часу. На прикладах з власного досвіду показано, як шляхом візуального огляду блока рукопису та складових елементів його оправ можна визначити її первинність чи вторинність.

Ключові слова: атрибуція книжних оправ, оздоблення книжних оправ, конструктивно-технологічні ознаки датованих оправ кирилических рукописних книг, тиснення на оправах кирилических рукописних книг.

Первинні оправы середньовічних кирилических рукописів – одна з найменш досліджених галузей української кодикології. В бібліотечних каталогах, у кращому випадку, зазначається наявність оправы на рукописній книзі. Дещо більше інформації подають описання оправ у друкованих каталогах рукописних книг, проте й вони не дають повного уявлення про техніко-конструктивні особливості оправ. Описання поля «оправа» в існуючих базах даних на кирилическу рукописну книгу практично не відрізняються від описань оправ у друкованих каталогах. Певною мірою при виявленні давніх оправ можуть допомогти вказівки на первинність оправы та час її створення, але їх не завжди наводять в описаннях.

Оправи на кириличних рукописних книгах XVI ст., залежно від часу та місця створення, поділяються за національним або регіональним походженням і, в свою чергу, можуть розрізнятися як технікою опрацювання, так і характером оздоблення. Атрибуція оправ рукописних книг і досі залишається значною проблемою для археографів та кодикологів. Існуючі на сьогодні методичні рекомендації з описування оправ кириличних рукописних книг [1, 2] не можуть бути використані для вирішення питань атрибуції більшості оправ, створених на українських землях за часів Середньовіччя та Нового часу.

Дослідження середньовічних оправ, створених в Україні, – справа досить складна. Бурхливі події нашої історії – війни, навали, повстання та революції – нанесли невиправні втрати національному книжному надбанню. Крім того, перебування українських земель у складі інших держав наклало певні особливості на інтролігаторське (палітурне) ремесло та мистецтво оздоблення оправ, перш за все, з погляду культурного впливу та побутування книг. Значна частина рукописно-книжної спадщини України нині зберігається поза її межами – у книгозбірнях Росії та Польщі.

Головна складність вивчення кириличних середньовічних оправ, і українських зокрема, полягає в тому, що більшість оправ, які дійшли до сьогодення на кириличних рукописних книгах, створені значно пізніше, ніж самі рукописи. Відсоток первинних оправ, що залишилися від тих часів, досить незначний, хоча й більший, ніж за попередні століття. Аналіз первинних оправ рукописних книг XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника та Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ) показав, що суто українські оправи серед них не перевищують 3–4% від загальної кількості рукописів зазначеного періоду. Саме в цих трьох збірках зосереджено основний масив рукописних книг XVI ст., що збереглися на теренах України. Вони і стали основою для виділення основних ознак, які можуть допомогти археографам та кодикологам при атрибуції первинності чи вторинності оправ¹.

¹ До вторинних оправ відносяться всі наступні оправи, які книги отримують при переопрацюванні за час свого побутування.

На рукописних книгах XVI ст. найчастіше зустрічаються такі типи оправ:

1) *суцільнокриті* – шкіряні, тканинні (оксамитові, полотняні, коленкорові), картонні. Основні різновиди оправ, що потребують атрибуції в процесі описування, – це шкіряні та тканинні (полотняні, оксамитові) оправи, які відомі ще з сивої давнини. Оксамитові оправи характерні для на престольних Євангелій і на вжиткових оправах не зустрічаються. Картонні та коленкорові оправи поширюються в Україні в XIX ст. Останні характерні для вторинних оправ, створених у XIX ст. Переважна більшість рукописних книг XVI ст. має шкіряні оправи. Вони можуть бути як первинними, так і вторинними. Саме на атрибуції цих оправ ми й зупинимося детальніше;

2) *малярські оправи* – це умовна назва оправ, кришки яких поволочені шкірою або рядниною і зверху заґрунтовані левкасом, на який нанесено малярські зображення, виконані в техніці іконопису та живопису. Вперше вони були виявлені в Україні наприкінці минулого століття в збірці рукописних книг НМЛ [3]. Оправи цього типу мали поширення в Західній Україні, Новгороді та Пскові у XVI–XVIII ст. Сьогодні вже відомо близько 40 таких оправ. Конструкція та способи виготовлення цих оправ ще потребують ґрунтового вивчення. Для їхньої атрибуції можна рекомендувати статті С. В. Зінченко, яка є першовідкривачем цього типу оправ та їхнім першим дослідником [4–7];

3) *складені оправи з кутиками або без них* – шкіряні та тканинні – отримують поширення наприкінці XVIII–XIX ст. і характерні для книг, що заново переоправлялися. Їхня атрибуція зазвичай не викликає труднощів.

Причин, що призводили до необхідності повторного переоправлення як рукописних, так і друкованих книг, було декілька.

Це природне старіння паперу та матеріалів, з яких складається книга. Папір, на відміну від пергамена, більш дешевий, але менш міцний писальний матеріал, і це має неабияке значення для збереження рукописних книг, писаних на папері. Шкіряні оправи при активному використанні без повторного переоправлення витримують, за нашими спостереженнями, приблизно 50–100 років. Сліди поновлення мають 95% старих книг з вторинними оправами. Тканинні оправи витримують значно менше. Тому не дивно, що оправи деяких рукописних книг переоправлялися та поновлювалися по кілька разів за час свого побутування.

І все ж найбільшої шкоди рукописним та друкованим книгам нанесли війни та пожежі, які призводили не тільки до пошкоджень книг, але й до втрат, про що свідчить як фізичний стан книг, так і їхня кількість, що дійшла до сьогодення.

Окрім перерахованих причин, у XVIII–XIX ст. з'являється ще одна. Її поява пов'язана з активним розвитком колекціонування книг та антикварної торгівлі раритетними виданнями, коли давні рукописні книги відновлювалися в «первинному вигляді» у відповідності до тогочасних смаків та уподобань власників книг – антикварів та колекціонерів. Найчастіше подібне відновлення призводило до заміни первинних оправ новими, конструкція яких не сприяла подальшому збереженню книги, а іноді навіть прискорювала її руйнування.

На оправах кирилических книг не прийнято було зазначати час їхнього створення. Подібна практика зустрічається здебільшого на оправах, датованих XVII ст., та й то не часто. На оправах рукописів XVI ст. з фондів ІР НБУВ нам трапився тільки один випадок, коли дата створення рукопису була відтиснута на верхній кришці.

Анонімність оправ не дає змоги в більшості випадків співвіднести окремі збережені зразки високохудожніх оправ з конкретними інтролігаторами, прізвища яких відомі з актових документів. Винятом є оправи, створені інтролігаторами, які працювали в друкарні Києво-Печерської Лаври (далі – КПЛ) у XVII–XVIII ст. На них досить часто зустрічаються підписи граверів, які різали кліше для оздоблення оправ тисненням¹, а також власноручні підписи майстрів-інтролігаторів на форзацах оправ².

Зазвичай згадки про повторне переоправлення рукописних книг наводяться у записах, які лишали на сторінках власники книг. Наприклад, подібні записи досить часто зустрічаються на рукописних

¹ Підписи граверів – це, переважно, монограми з двох, зрідка з трьох літер, що розміщуються зазвичай в нижній частині відбитка (середника або косинця). Лише іноді зустрічаються підписи у вигляді окремих імен або імені з прізвищем майстра. Деякі з них співпадають з підписами, залишеними на своїх роботах відомими українськими граверами, які працювали в лаврській друкарні, зокрема Федором Левицьким, Ілією, Григорієм Поповим та Іваном Зубрицьким.

² На сьогодні виявлено 114 оправ з підписами, які можна співвіднести з іменами або ініціалами 78-ми майстрів, які їх виконали. Підписи ставилися завжди в одному і тому самому місці – знизу форзацного аркуша, приклеєного до нижньої кришки оправи [8, с. 48, 107–113].

книгах зі збірки рукописів бібліотеки КДА. Час переоправлення цих книг – рік та місяць – зазначався на верхньому форзаці. У тих випадках, коли кошти на оправлення та поновлення книг виділялися приватно, в записах обов'язково вказувалося прізвище особи, чиїм коштом виконувалися роботи. Зокрема, саме з таких записів відомо, що в 1808 р. коштом Іренея Фальковського була заново оправлена частина книг з бібліотеки КДА. Іноді київські палітурники (XIX ст.) лишали на вільних аркушах форзаців у вигляді сліпого тиснення свої печатки, на яких зазвичай наводилася адреса палітурної майстерні, а подекуди й прізвище палітурника. І все ж таки більшість оправ на рукописних книгах потребує всебічного аналізу з метою встановлення часу їхнього створення.

При укладанні в ІР НБУВ каталогу та бази даних рукописних книг XVI ст. була здійснена спроба визначити ознаки, на які потрібно звертати увагу при виявленні первинних оправ та атрибутуванні оправ пізнішого часу. При визначенні первинності та вторинності оправи рукопису шляхом візуального огляду книги аналізують стан книжного блока (збереженість аркушів, шиття, обрізи, каптали, спосіб кріплення кришок до блока) та складових його оправи (кришок, покриття), характер та тип оздоблення.

Аналіз стану книжного блока

При проведенні аналізу книжного блока рукописної книги треба звернути увагу на таке:

- 1) чи поновлювалися (реставрувалися) пошкоджені та втрачені частини аркушів блока;
- 2) чи відновлювалися втрачені аркуші та текст на них;
- 3) чи перешивався рукопис;
- 4) чи обрізався блок рукопису заново;
- 5) чи відповідає спосіб кріплення кришок до книжного блока часові написання рукопису.

Розглянемо кожну з наведених вище ознак більш детально.

На вторинність оправи вказують:

- наявність різноманітних за формою і розташуванням паперових наклеюк, якими укріплювалися ветхі та надірвані поля аркушів;
- відновлення втрачених частин рукопису (окремих аркушів або їхніх частин) папером іншої якості з поновленням тексту шляхом дописування;

– поновлення та укріплення втрачених корінцевих фальців зовні та в середині зшитків. Наявність наклеюваних уздовж корінця є прямою вказівкою на те, що блок рукописної книги заново перешивався, а значить і переоправлявся;

– вставлені в блок чисті аркуші замість втрачених, текст на них може бути заново дописаний чорнилом іншого кольору. Якщо на вставлених аркушах збереглися філіграні, то час переоправлення книги можна визначити навіть у межах окремих десятиліть за допомогою альбомів філіграней;

– фабричні каптали (каптална стрічка) замість капталів ручного виготовлення.

У різні часи для укріплення та нарощування аркушів використовувалися смужки паперу різних видів, якості та кольору. До XVII ст. включно папір для нарощування та укріплення аркушів рукопису підбирали за кольором паперу, що правив за основу для рукопису¹, а текст при нарощуванні втрачених частин аркушів намагалися заклеювати якомога менше. Заклеєні частини тексту іноді відновлювалися шляхом дописування слів або окремих літер у місцях заклеювання. У XVIII–XIX ст. відновлення аркушів часто виконується вкрай неохайно – заклеюються значні частини тексту без його поновлення. Для нарощування та укріплення аркушів у цей час починають використовувати макулатурний папір з рукописним текстом або навіть папір, що значно відрізняється за кольором та якістю від паперу рукопису. У XIX ст. для цього використовували чисто білий і навіть голубий папір.

Перешивання паперових рукописів ніколи не виконувалося по тих самих отворах, що й первинне шиття. Тому після перешивання блока на згинах зшитків лишалися «зайві» отвори (не задіяні в процесі зшивання блока), які можна побачити, якщо розгортати зшитки посередині. Залежно від виду первинного шиття «зайві» отвори можуть мати різну форму. Це можуть бути зарубки² або проколи.

¹ Зазвичай папір мав кремовий або жовтуватий колір і міг бути дещо світліший або темніший за колір основи рукописної книги.

² Зарубки – це спеціальні конусоподібні вирізи, які робилися на згинах (корінцевих фальцях) зшитків перед початком зшивання для полегшення протягування нитки через зшиток. Вони мали вигляд горизонтально розташованих ромбів, якщо зшиток розгорнути посередині, і характерні для пергаментних кодексів.

Зарубки застосовували при шитті «ланцюжком», вони характерні і для оправ кириличних книг, створених до першої половини XVI ст. включно. На українських рукописних книгах зарубки застосовували майже до третьої чверті XVII ст. При всіх інших видах шиття (крім шиття на врізні шнури) «зайві» отвори – це проколи. Якщо покриття на корінці втрачене, то ці «зайві» отвори проглядають на корінці блока у вигляді зайвих поперечних заглиблень. У XIX ст. зустрічаються випадки, коли для запобігання потовщенню блока в корінці при його повторному перешиванні корінцеві фальці зшитків не укріплювалися, а аркуші блока з'єднувалися між собою шиттям «на прокол»¹; потім блок заново обрізався. Внаслідок такого зшивання книжний блок погано розкривається. Вперше подібна практика скріплення блока була виявлена на повторних оправах кінця XVIII ст. Для первинних оправ XVI ст. такий вид зшивання книжних блоків не характерний.

Зазвичай після перешивання рукописні книги заново обрізувалися, а обрізи іноді оздоблювалися – переважно фарбувалися в синьо-зелений (смарагдовий), жовтий або червоний кольори. При повторному обрізуванні книжних блоків ширина полів аркушів зменшувалася на 15–20, а іноді й на 30 мм, особливо, якщо рукописна книга переоправлялася кілька разів. При цьому досить часто зрізалися частини колонтитулів, рубрикаційних знаків, порядкова нумерація аркушів, окремі елементи заставок та записів на полях. Відомі випадки, коли при обрізуванні блоків зрізали навіть частини рядків основного тексту рукописної книги. Іноді окремі аркуші книг по ширині дещо більші, ніж основна частина аркушів у рукопису. Це робилося, коли при переоправленні намагалися зберегти в процесі обрізування записи на полях аркушів.

З переходом на паперові кодекси зарубки не зникають, а продовжують використовуватися ще кілька століть.

¹ Шиття «на прокол» – вид шиття, при якому скріплення аркушів відбувалося методом прошивання блока ниткою через корінцеве поле. Зшитки блока та окремі аркуші, що вилітали з нього, підбиралися по порядку, у відповідності до тексту, та вирівнювалися по верхньому обрізу та корінцю. Вздовж корінця, в залежності від ширини корінцевого поля, на відстані 5–7 мм від краю робили чотири наскрізні отвори (іноді три або п'ять, залежно від висоти блока). Блок прошивався через отвори льняною або конопляною ниткою. Кінці ниток затягували та зав'язували так, що нитка, яка проходила між третім та четвертим отворами, опинялася між ними [9].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. все більше поширюється практика, коли при переоправленні блок рукопису не перешивався і не обрізався, а залишалися обрізи від попереднього опракування. Такі обрізи, як правило, мають не завжди гладку (рівну) поверхню. Це пов'язано з тим, що в процесі використання блок міг деформуватися, нитки, якими скріплювалися зшитки, розтягувалися і, як наслідок, кріплення зшитків у корінці послаблювалося та порушувало з'єднання між ними, а поверхня обрізів (особливо бічного обрізу) ставала дещо жолобленою (неглибокі поздовжні жолобки утворювалися між зшитками і йшли вздовж всіх обрізів). У разі, якщо рукопис перешивався, але не обрізався, поверхня блока по бічному обрізу також ставала жолобленою.

Якщо книжний блок рукописної книги обрізався, то виготовлялися й нові каптали. Зазвичай спосіб виплітання капталів відповідав часові виготовлення повторної оправи. З другої половини XVI ст. переважаючим стає виплітання капталів з перпендикулярним розміщенням стібків. Подібні каптали застосовували навіть на початку XX ст., переважно при ручному опракуванні книг для колекціонерів. Гладкий (шкіряний або тканинний) каптал або каптальна стрічка зустрічаються на оправах, реставрованих у XIX–XX ст. Для вторинних оправ до XIX ст. включно характерні плетені каптали, виготовлені ручним способом; фабричні каптали з каптальної стрічки виявлені тільки на оправах XX ст. У XIX ст. досить поширеною стає практика, коли каптали при переоправленні рукописних книг зовсім не ставилися.

Ще однією ознакою, що може вказати на вторинність оправи, є характер кріплення кришок до книжного блока. Нитяне кріплення зустрічається на оправах кириличних рукописів здебільшого до середини XVI ст., а на українських, афонських та деяких болгарських оправах – і в XVII ст. В останньому випадку дуже важливо перевіряти рукопис на первинність шиття блока. Наприкінці XVII ст. на українських оправах починає застосовуватися кріплення на клей¹, але вживається воно в поєднанні з готичним кріпленням. Подібне кріплення виявлене на оправах,

¹ Кріпленням на клей – умовна назва кріплення кришок до блока, при якому кінець шнура після протягування через останній отвір не закріплювався в кришках дерев'яним кілочком, а розтріпувався на окремі пасма і підклеювався до кришки. Для більшої міцності зверху розтріпані кінці шнурів заклеювалися смужками макулатурного паперу [11, с. 166, рис. 43].

виконаних у друкарнях КПЛ та М. Сльозки [10; 11, с. 166]. З часом кріплення на клей спрощується. Шнури вже не протягуються через отвори в кришці, а наклеюються безпосередньо на поверхню кришки з зовнішнього або внутрішнього боку і зверху для більшої міцності заклеюються смужкою паперу. Цей варіант кріплення на клей стає загальноживим у XVIII–XIX ст. Його широко застосовують при переоправленні рукописних книг як при виготовленні оправ з картонними, так і з дерев'яними кришками.

Аналіз конструкції оправ

При атрибуції оправ важливо знати, які техніки оправлення та конструктивні особливості притаманні оправам описуваного періоду.

Первинні оправы кирилических рукописних книг XVI ст. можуть мати різну конструкцію залежно від часу написання рукопису: для першої половини століття характерні оправы, виконані за візантійською технікою оправлення, для другої – за готичною. Середина XVI ст. – це умовний рубіж в історії оправлення кирилических книг, коли відбуваються кардинальні зміни як у техніці їхнього оправлення, так і в зовнішньому оздобленні. Поширення нових технічних та естетичних уподобань на східнослов'янських землях відбувалося поступово і зайняло досить значний проміжок часу. В деяких регіонах Західної України та півночі європейської частини Росії візантійська традиція оправлення протрималася майже до кінця XVII ст. Значною мірою поширення нової, готичної, техніки оправлення пов'язане з поширенням книгодрукування і формуванням книжного ринку на східнослов'янських землях.

Для кожної з технік оправлення характерні також різні естетичні традиції оформлення та оздоблення шкіряних оправ. Для перехідного періоду – середина XVI – початок XVII ст. – характерним є одночасне поєднання на одній оправі ознак різних технік оправлення. Наприклад, у конструкції оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення, поряд з традиційними ознаками з'являються нові, не характерні для цієї техніки оправлення: шиття на шнурах, часткові скоси на зовнішніх ребрах кришок, плоскі реміні замість тричастинних. Також при збереженні основних ознак візантійської техніки оправлення з'являються дошки врівень з блоком, жолобки на ребрах кришок, каптали з «губочками». При оздобленні оправ одночасно застосовуються бордюрні басми та накатки для утворення обрамлення на кришках.

Для оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення, характерними є такі конструктивні ознаки: шиття ланцюжком, нитяне кріплення блока до кришок, зарубки на корінцевих фальцах, каптали з «губочкою», корінець – глухий, заокруглений, гладкий, обклеєний полотном по всій довжині, дерев'яні кришки врівень з блоком, торці кришок з жолобками або гладкі, покриття шкіряне або тканинне, дві шпалькові застібки на тричастинних ремнях по бічному обрізу. Для оздоблення оправ застосовували тільки сліпе тиснення. Довгий час вважалося, що первинні оправы українського походження, виконані в цій техніці, до сьогодення не збереглися. Але завдяки цілеспрямованим пошукам у книгозбірнях України, Росії та Польщі вдалося виявити групу первинних оправ XIV–XVII ст. українського походження, виконаних у зазначеній техніці оправлення. Нині відомо майже 100 українських оправ цього типу. Детальне кодикологічне вивчення дозволило співвіднести місце їхнього створення з конкретними регіональними монастирями Західної України та Буковини, а порівняльний аналіз з оправами подібного типу з інших країн дозволив локалізувати регіональні особливості конструкції та декоративного оформлення, характерні саме для українських оправ. Було навіть визначено декілька різновидів оправ за регіональним походженням. Рамки статті не дозволяють детально зупинятися на конструктивних особливостях останніх. Детальніше про конструкцію та характер оздоблення таких оправ можна довідатися з праць С. В. Зінченко, присвячених їхньому дослідженню [12–17].

Зовсім інші ознаки притаманні готичній техніці оправлення, що поширюється на східнослов'янських землях з другої половини XVI ст. Значною мірою цьому сприяли поява та поширення книгодрукування, а разом з ними і бурхливий розвиток книжкової торгівлі. Готичну техніку оправлення характеризують такі ознаки: шиття на шнури (одинарні або подвійні), плетені каптали без «губочок» з вертикальним розміщенням стібків, корінець – глухий, заокруглений, з битами, обклеєний смужками полотна тільки в проміжках між шнурами, дерев'яні кришки більші за формат книжного блока, з кантами та рантами, покриття шкіряне або тканинне, застібки на пробій на плоских ремнях, оздоблення – сліпе тиснення та тиснення золотом. Оправи подібної конструкції зустрічаються на рукописних книгах включно до кінця XIX ст.

На вторинність оправы вказує також і матеріал, що використовувався для кришок оправы. Слід пам'ятати, що, незалежно від техніки

оправлення, кришки оправ кириличних рукописів до кінця XVII ст. робилися винятково з дерева. Використання картону для виготовлення кришок починається на рубежі XVII–XVIII ст. спочатку в Україні [8], а в останній чверті XVIII ст. – у Росії. На оправах майстерні КПЛ кінця XVII ст. картон використовували спочатку винятково для оправ підносних видань у пудлах (футлярах). Тільки під кінець XVIII ст. він стає звичним явищем для оправ малоцінних книжок [18]. У XVIII–XIX ст. дерев'яні кришки зустрічаються в основному на оправах церковних книг, виконаних у традиціях XVII ст., або як наслідування старовині.

Кришки врівень з блоком з гладкими торцями або жолобками різної форми та довжини характерні переважно для оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення, і на українських землях зустрічаються переважно до середини XVI ст., а на західноукраїнських – до останньої чверті XVII ст. Кришки, більші за розмір блока, – з кантами по всіх обрізах – починають використовувати разом з готичними оправами в Україні та Білорусі приблизно з другої половини XVI ст., у Росії – з кінця XVI – початку XVII ст.¹ Поява кантів на східнослов'янських оправах є характерною ознакою для західноєвропейської (готичної) техніки оправлення, що витісняє візантійську з поширенням книгодрукування на землях східних слов'ян. Відсутність чи наявність кантів на кришках оправи є важливими датуючими ознаками, що в сукупності з іншими конструктивними ознаками дозволяє досить точно встановлювати час створення оправи.

На рубежі XVII–XVIII ст. для кришок оправ починають використовувати макулатурний картон типу пап'є-маше, а у XVIII ст. усе більшого поширення набуває картон фабричного виробництва.

Колір фарбування шкіри також може вказати на час виготовлення оправи. У XVIII ст., крім рівномірного фарбування шкіри в один колір, починають робити фарбування крапом, під мармур та під корінь.

З поширенням готичних оправ на оправи кириличних рукописних книг починають ставити форзаци. До цього звороти кришок в оправах

¹ В. М. Щепкін та Є. Ф. Карський відносили появу кантів на оправах східнослов'янських кириличних книг до XVII ст. [19, с. 29–30, 20, с. 117], а С. О. Клепиков пов'язував з початком діяльності Московського Печатного двору наприкінці XVI ст. [21, с. 69].

не виклеювалися. Пришивні форзаци¹ зустрічаються як на первинних оправах другої половини XVI ст., так і на поновлених оправах. Різниця полягає лише в тому, що папір форзців на первинних оправах був тієї самої якості та кольору, що й аркуші книжного блока, а на поновлених оправах він не тільки відрізнявся якістю, але зазвичай мав інший колір. Суцільнопаперовий прошивний форзац² найчастіше зустрічається в давніх рукописних книгах, оправи яких поновлювалися в XVIII–XIX ст., та на оправах рукописів, що датуються тим самим часом. Приклеїний форзац характерний для видань XIX–XX ст. і зустрічається лише в поновлених у цей час оправах давніх кодексів.

Застібки завжди були «слабким місцем» в оправах будь-якої конструкції. Вони найчастіше виходили з ладу (ламалися шпеньки та пробої, відривалися ремені та їхні наконечники) і були найпершими елементами оправи, що підлягали ремонту для запобігання їхнього подальшого руйнування. При поновленні застібок на тричастинному ремені (візантійська техніка оправлення) такі ремені зазвичай замінялися на пласкі. Колір пласких ременів на поновлених застібках найчастіше не співпадає з кольором покриття первинної оправи. Кінці пласких ременів прибивалися зазвичай одним або двома цвяхами; з XVI ст. досить часто під них підкладали прикріпу квадратної або прямокутної форми; з XVIII ст. зустрічаються прикріпи примхливої форми. З XVII ст. починають застосовувати цвяхи на зразок шпалерних, з шляпками у вигляді п'яти- або семипелюсткової квітки. Заклепки замість цвяхів застосовують з XVIII ст.

Застібки на оправах кириличних рукописних книг перестають виготовляти тільки у XVIII ст., коли картон стає превалюючим матеріалом для виготовлення кришок. У цей час досить поширеною стає практика відмови від застібок при виготовленні оправ з дерев'яними кришками.

¹ Пришивний форзац – складений навпіл один аркуш або конструкція з декількох аркушів, що пришивається до книжного блока як окремий зшиток.

² Суцільнопаперовий прошивний форзац – це сфальцьований в один згин аркуш цупкого паперу, що завширшки перевищує блок на 5–6 мм. На цю величину відгинають корінцеву частину форзаца, яку потім заводять за корінець першого (останнього) зшитка і разом з ним прошивають при зшиванні блока. Після завершення шиття загнутий край форзаца підклеюють до корінця другого (передостаннього) зшитка книжного блока.

Зав'язки є характерними для оправ з картонними кришками (XVIII ст.) і виготовлялися досить короткий час. Переважно це оправы, вироблені іноземними майстрами, які працювали в Російській імперії.

Аналіз оздоблення

Аналіз оздоблення дає змогу точніше визначити регіон, з якого походить досліджувана оправа.

Характер оздоблення первинних оправ у першій та другій половині XVI ст. мав свої відмінності, що були пов'язані як з використанням нових видів інструментів для тиснення (накатки, кліше), так і з новими видами тиснення. Такі інтролігаторські інструменти для тиснення, як накатки (для тиснення рамок та бордюрів) та пластини-кліше (для відтискування значних за розміром декоративних елементів у центрі та в кутах рамок), проникають на східнослов'янські землі разом з новими технічними прийомами оправлення (готична оправа) і стають звичним явищем наприкінці XVI ст. Спочатку сюжетні та рослинні накатки використовуються одночасно з бордюрними басмами та дорожниками різної ширини при утворенні рамок, але вже наприкінці XVI ст. бордюрні басми поступово виходять з ужитку. В деяких провінційних західно-українських монастирях бордюрні басми продовжують застосовувати і в першій половині XVII ст. разом зі старими схемами розміщення тиснення та візантійською технікою оправлення, але це скоріше виняток, аніж правило.

Внутрішній простір обрамлення кришок заповнюється басмами наповнення та кліше різного розміру, поєднання яких утворюють досить характерні схеми, що дозволяють визначити, де вони були створені (Росія, Україна, Білорусь).

Різними були і види тиснення, що застосовувалися при декоруванні оправ кириличних книг у XVI ст. У першій половині превалюючим було сліпе тиснення, з середини століття у поєднанні зі сліпим тисненням починає використовуватися тиснення золотом. Спочатку золотом декорувалися окремі елементи тиснення, а наприкінці століття золотим тисненням покривають всю поверхню кришок.

Від XVIII ст. характер оздоблення російських та українських оправ світських книг можна розглядати в одному ряду з європейськими оправами, оскільки починаючи з цього часу їхнє оформлення підпорядковується закономірностям європейської моди, хоча й зберігає певні місцеві

особливості. Оправи книг релігійного змісту, особливо літургійні, здебільшого зберігають в оформленні основні схеми розміщення тиснення, започатковані наприкінці XVI–XVII ст.

Одним з критеріїв атрибуції шкіряних оправ другої половини XVI–XVIII ст., оздоблених тисненням, є вивчення іконографії зображень та аналіз виду тиснення на них. Саме характер оздоблення кришок та зміст сюжетних середників, що застосовувалися для декорування оправ, є головним критерієм розмежування білоруських, російських та українських оправ зазначеного періоду.

З другої половини XVI ст. характерною ознакою українських [22] та білоруських¹ оправ стає застосування сюжетних кліше (середники, косинці) при оздобленні їх тисненням, тоді як на російських оправах переважають рослинно-геометричні кліше. Починаючи з кінця XVI ст. особливо яскраво починають проявлятися відмінності в зовнішньому оформленні оправ, створених у Росії та Україні. Певні відмінності існували також між оправами, створеними в центральних, східних та західних землях України. Особливо вони помітні в оздобленні оправ, виконаних у Києві та Львові. Ці міста з упевненістю можна вважати центрами формування двох шкіл в оздобленні українських оправ другої половини XVI–XVIII ст., які умовно можна назвати київською та галицько-львівською. Зберігаючи однакову стилістику, характерну для українських оправ цього періоду, вони різняться між собою характером розміщення сюжетних та орнаментальних кліше при заповненні кришок оправи тисненням. Найбільш яскраво ці стилістичні відмінності проявляються при оздобленні оправ євангелій. За стилем оздоблення українських оправ XV–XVII ст. з великою вірогідністю можна визначати регіон, з якого походить та чи інша рукописна книга².

¹ Білоруські оправи мають багато спільного в орнаменталізації, але компоновання тиснення на оправах дещо інше.

² На жаль, каталогів з відбитками тиснень, притаманних оправам конкретних українських монастирів, немає. Виняток становить робота Курінного [18], присвячена оправам КПЛ, але наведені в ній знімки інструментів – це досить незначна частина того, що використовували інтролігатори КПЛ. Робота, розпочата дослідниками Києва та Львова з виявлення місцевих оправ XV – першої чверті XVIII ст., засвідчила значне стильове розмаїття в оздобленні українських оправ [31, 32].

Іконографія середників на українських оправах практично не вивчалася, якщо не брати до уваги деяких спостережень, що зустрічаються в працях окремих дослідників стародруків XVII–XVIII ст. [8, с. 46–51; 18, с. 26–33]. Навіть побіжне порівняння середників на тиснених оправах кириличних книг другої половини XVI–XVIII ст., створених на теренах України та Росії, дозволяє виявити певні відмінності (іноді досить значні) в їхньому оформленні. Подібна ситуація простежується як у формах, так і в сюжетах середників, що побутували на українських та російських оправах.

Найчастіше при оздобленні українських оправ застосовували кибалкові, овальні, ромбовидні та прямокутні середники. Значно рідше зустрічаються круглі, восьмикутні та серцевидні середники.

На українських оправах другої половини XVI–XVIII ст. найбільше використовували кибалкові середники. Свою назву ця форма середника отримала за подібність наверхшя на сторонах середника до кибалки – головного убору, який носили заміжні українки¹. Ця форма середника характерна для оправ, створених у східній та центральній Україні, де за приклад для наслідування правила продукція інтролігаторської майстерні КПЛ². На західноукраїнських оправах ця форма середника з'являється в другій половині XVII ст., де її застосовують переважно при оздобленні євангелій. Середники цієї форми зустрічаються також на сербських та румунських оправах XVII–XVIII ст., але композиційна будова сюжетів на них дещо інша. Практично не зустрічаються вони на російських ужиткових оправах цього періоду. Через брак інформації важко сказати, чи використовувалися середники подібної форми при оздобленні білоруських оправ.

Крім кибалкових середників, в Україні часто використовували овальні середники. Вони відомі на наших оправах з другої половини XVI ст. На сюжетних середниках цієї форми досить часто зустрічаються біблійні сюжети католицької редакції, характерні для польських та литовських оправ. Різновидом овальних середників є мережані середники, що отримали широке розповсюдження в XVIII ст., хоча окремі зразки трапляються з кінця XVII ст.

¹ Назва «кибалковий середник» була введена до наукового обігу П. Курінним.

² Саме через цю майстерню згадана форма середника розповсюджується як Україною, так і поза її межами, зокрема в Сербії, Румунії.

Середники інших форм починають застосовуватися дещо пізніше за кибалкові та овальні. Прямокутні середники зустрічаються на російських оправах з кінця XVI – початку XVII ст., з XVII ст. – на західноукраїнських та львівських оправах, а з XVIII ст. – на оправах КПЛ. На львівських оправах прямокутні середники бачимо здебільшого на напрестольних євангеліях і тільки в поєднанні з середниками інших форм. Ромбовидні середники були найуживанішими в XVII–XVIII ст. Круглі середники були менш поширеними. На російських оправах вони відомі з першої половини XVII ст. [21, Табл. III–11, № 107, Табл. III–12, № 110, 111], на українських зустрічаються переважно в XVIII–XIX ст. Найчастіше середники круглої форми на українських оправах застосовували для оздоблення оправ рукописів форматом у 8°. Круглі середники великих розмірів (діаметром близько 110 мм) характерні для українських оправ другої половини XVIII–XIX ст., форматом у 2°.

На оправах КПЛ середини XVII – першої половини XVIII ст. зустрічаються середники, які О. О. Гусева визначає, як силуетні. Це лише силует Розп'яття або Божої Матері з Немовлям у повний зріст, при цьому немає певного обрамлення. Це досить дрібні зображення, розміром від 2,8 x 1,8 до 4,1 x 2,1 см, що майже завжди відтискувалися в парі (верхня кришка – Розп'яття, нижня – Богоматір з Немовлям). На оправах друкованих видань вони зустрічалися на книгах малого формату (у 8°, 12° аркуша) [8, с. 46]. Подібні силуетні середники на оправах рукописних книг з церковних та монастирських збірок ІР НБУВ зустрічаються також на оправах форматом у 4° і навіть у 2° аркуша.

Середники, створені в Росії та Україні, різняться між собою не лише формою, а й характером сюжетних та орнаментальних зображень на них¹.

На російських оправах одні сюжетні середники зобов'язані своїм походженням давньоруським оригінальним та перекладним творам, для інших характерна фольклорна основа, основою для третіх стали окремі

¹ Інформації про характер оздоблення білоруських оправ у літературі виявити не вдалося, але поодинокі зразки білоруських оправ XVI–XVII ст., які були віднайдені автором при дослідженні рукописних збірок Києва та Львова, свідчать, що на характер оздоблення білоруських оправ, крім оправ КПЛ, мала вплив також і польська інтралігаторська традиція. Незначний обсяг виявленої інформації не дозволяє визначити характерні ознаки оздоблення, притаманні саме білоруським оправам.

біблійні сцени та персонажі. Середники з одним і тим самим сюжетом могли мати різну форму – круглу, прямокутну або ромбовидну і зустрічатися в кількох варіантах, які значною мірою відрізнялися один від одного і побутували впродовж значного проміжку часу.

Середники із зображенням єдиного під деревом (пальною), лева та єдиного під короною, пелікана з пташенятами, дерева перідексії з голубами, що сидять на ньому, стали своєрідним фірмовим суперекслібрисом інтралігаторських майстерень Троїце-Сергієвої Лаври та Московського Печатного двору [23–24]. Оздоблення на оправах цих установ (особливо середники) правило за взірць для наслідування для інших монастирських майстерень. Тому середники з цими сюжетами зустрічаються також на оправах, створених у віддалених від Москви російських монастирях: їх копіювали, але вони ніколи не були ідентичні своїм прототипами і відрізнялися від них не тільки дрібними деталями або розміром, але й якістю виконання різьблення кліше. Особливо часто подібні сюжети зустрічаються на оправах рукописних книг, створених старообрядцями. На українських оправах середники з цими сюжетами не виявлені, і їхня наявність на досліджуваних оправах є прямою вказівкою на російське походження оправи або майстра, який її виготовив.

На українських оправах орнаментальні середники відтискувалися переважно на нижній кришці, а сюжетні – або тільки на верхній, або на обох відразу. З XVIII ст. ця традиція порушується, і орнаментальні середники починають відтискувати на верхніх кришках оправ.

Різнманітною була тематика зображень на середниках українських оправ – від рослинного та геометричного орнаменту до складних сюжетних композицій. Біблійні сюжети були звичним явищем на середниках українських оправ. На сюжетних середниках зображалися як окремі фігури – Христа, Божої Матері з Немовлям¹, царя Давида, Іоанна Дамаскіна, так і цілісні біблійні сюжети – «Розп'яття»², «Благовіщення», «Успін-

¹ Зображення Богородиці на середниках відоме у різних варіантах: оплічне, поясне, в повний зріст, на престолі. Ці зображення ніколи не вивчалися мистецтвознавцями, і зараз важко сказати, які саме іконографічні типи Богородиці були характерними для середників того чи іншого регіону України.

² Сюжет «Розп'яття» на середниках може мати кілька варіантів: Розп'яття з двома

ня», «Трійця», «Вознесіння» тощо. Найбільш популярними сюжетами на середниках українських оправ XVI–XVIII ст. були «Розп'яття з предстоячими» та «Матір Божа з Немовлям» у різних варіантах. У випадках, коли при оздобленні оправ одночасно обиралися обидва сюжети, їхнє використання було чітко регламентоване: перший із зазначених сюжетів розміщувався на верхній кришці, другий – на нижній. Зображення Ісуса Христа та Богородиці на середниках, як і на іконах, обов'язково супроводжувалися абрєвіатурами їхніх імен. Написи на середниках також могли бути датуючою ознакою. На деяких середниках абрєвіатура імені Ісуса Христа (IC XC) пишеться з грецькою літерою «сигма» – (ΙΣ ΧΣ). Ця літера як еквівалент великої старослов'янської літери «С» широко вживалася в східнослов'янських рукописах у XVII ст., тому її наявність в абрєвіатурі імені Христа може бути датуючою ознакою, що безпосередньо вказує на час створення середника, тобто на XVII ст.

Як на російських, так і на українських оправах сюжетні середники певної тематики виконували функцію своєрідної видавничої марки. Наприклад, для оправ КПЛ – це зображення Божої Матері з Немовлям на престолі з предстоячими Антонієм та Феодосієм та в оточенні печерських святих, Успенської церкви, а також орденського знаку Андрія Первозванного. На оправах, виготовлених у майстерні при Львівській Успенській церкві, як фірмовий знак використовувався кибалковий середник із сюжетом «Успіння Богородиці»¹.

Сюжетні композиції зазвичай займали весь внутрішній простір середника. Лише для кибалкових та ромбовидних середників відомі випадки, коли сюжети всередині них розміщувалися в геометричних фігурах іншої форми (овал, восьмикутник, прямокутник). Простір, що утворювався

предстоячими, з чотирма предстоячими або зовсім без них. Останній варіант Розп'яття характерний для середників невеликого розміру та для контурних середників. Розп'яття на середниках може зображуватися на фоні Єрусалимської стіни, середньовічного міста, або все тло середника заповнюється квітковим орнаментом. Наявність квіткового фону є характерною ознакою українського походження середника. Найчастіше такий фон середників зустрічається на оправах, що датуються кінцем XVII–XVIII ст.

¹ Безумовно, й інші інтралігаторські майстерні (особливо ті, що існували при церковних інституціях) також мали лише їм притаманні середники. Їх виявлення можливе тільки при комплексному вивченні церковних рукописних та книжкових збірок, що збереглися цілісним масивом упродовж значного проміжку часу.

між геометричною фігурою і контуром середника, заповнювався переважно рослинним орнаментом та голівками херувимів. На кибалкових середниках подібне спостерігається тільки для оправ XVIII ст. Для утворення додаткових геометричних фігур у середині цих середників застосовували витягнутий овал, прямокутник та шестикутник.

Розміщення сюжетних зображень у ромбовидних середниках мало певні відмінності на оправах XVII та XVIII ст. На оправах XVII ст. сюжети займали овал, вписаний у простір ромба, вільна частина якого заповнювалася квітковим орнаментом та голівками херувимів, тоді як для оправ XVIII ст. характерним був ромбовидний середник, простір якого повністю заповнювався сюжетною композицією, без додаткового обрамлення та елементів декоративного оздоблення [8, с. 46]. Крім того, на оправах видань друкарні М. Сльозки виявлено ромбовидний середник, у середину якого вписаний восьмикутник, чотири грані котрого частково співпадають з гранями ромба, та два варіанти ромбовидних середників, у внутрішній простір яких вписано три сюжетні медальйони, облямовані рослинними паростками [10, с. 824]. Подібні середники можуть також зустрічатися на оправах Львівського ставропігійного братства. Відомо, що М. Сльозка за життя оправляв книги для братства, а після смерті все друкарське начиння його майстерні було придбане Львівською ставропігією.

На жаль, спеціальних альбомів з атрибуції елементів тиснення на оправах кириличних рукописів досі не існує, але певну допомогу у вирішенні цього питання можуть надати окремі статті, що були опубліковані в другій половині минулого та на початку нинішнього століть.

Для атрибуції оправ за елементами тиснення на російських оправах можна рекомендувати праці С. О. Клепікова [21], В. В. Калугіна [23–24], О. М. Шварц [25–26], Л. Б. Белової [27], в яких не тільки досліджується історія появи тих чи інших сюжетних середників, але й наводяться протирки та фото з сюжетних середників, косинців, басм та накаток. Деякі загальні відомості стосовно характеру оздоблення українських оправ, окремі зразки протирок з середників та інтролігаторських інструментів наводяться в працях П. Курінного [18], С. О. Клепікова [28], О. Гусевої [8], О. М. Гальченко [10, 29–32] та С. В. Зінченко [13–16, 34–35]. Робіт, присвячених вивченню оздоблення білоруських оправ, виявити не вдалося.

У визначенні сербських оправ допоможуть каталоги, що видавалися Музеєм ужиткового мистецтва [35, 36], а також праці К. Василева [37, 38], В. Секулича [39], З. Янц [40, 41]. Про зовнішній вигляд болгарських оправ XV–XVIII ст. – схеми розташування оздоблень на кришках оправ, орнаментацию та види оздоблень – дають уявлення роботи П. Атанасова [42], Б. Райкова [43] та Д. Караджової [44].

Наведена в статті інформація, отримана через візуальне обстеження оправ рукописних книг, дозволяє з високим ступенем вірогідності встановлювати їхню первинність чи вторинність. Її також було апробовано і на оправах стародруків з колекції НБУВ. Результатом виконаної роботи став висновок про те, що дана методика може використовуватися для атрибуції оправ як рукописних книг, так і стародруків. Вірогідність атрибуції первинності оправ за нашими підрахунками сягає 95%.

У процесі вивчення оправ рукописних книг та стародруків можуть виявитися й інші ознаки їхньої первинності та вторинності. Цілеспрямовані роботи в цьому напрямі лише почалися, і класифікація ознак, характерних для первинних та вторинних оправ, може бути в подальшому розширена.

Список використаних джерел

1. Клепиков С. А. Описание давних русских обиходных переплетов / С. А. Клепиков // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР – М., 1976. – Вып. 2, ч. 1. – С. 51–77.
2. Калугин В. В. Вопросы описания давнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники / В. В. Калугин // МР. – М., 1990. – Вып. 3. – С. 201–245.
3. Зінченко С. Живописні Розп'яття на оправах рукописних книг із збірки Національного Музею у Львові / С. В. Зінченко // Українська Хрестологія: Тези і резюме наук. конф. 24 жовтня 1996. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1996. – С. 26–28.
4. Зінченко С. Розп'яття XV ст. на оправі Євангелія 1571 р. із с. Угорок. (Унікальний вид інтролігаторства) / С. В. Зінченко // Сакральне мистецтво Бойківщини: Третє наук. читання пам'яті Михайла Драгана: Матеріали виступів на конф. 19–20 листопада 1998 р., м. Дрогобич / Музей «Дрогобиччина». – Дрогобич: Відродження, 1998. – С. 132–136.

5. Зінченко С. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) / С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 113–118.

6. Зінченко С. Малярські оправи кириличних кодексів XV–XVIII ст. у збірці НМЛ ім. Андрея Шептицького / С. В. Зінченко // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 2006. – Вип. 4(9). – С. 126–132.

7. Зінченко С. Іконопис як вид декоративного оздоблення оправ XV–XVIII ст. / С. В. Зінченко // Тези доповідей науково-технічної конф. професорсько-викладацького складу, наук. працівників і аспірантів УАД. – Львів, 5–8 лютого 2007 р. – Львів: УАД, 2007.

8. Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: Методические рекомендации / А. А. Гусева. – М.: РГБ, 1997. – С. 46–51, 107–113.

9. Консервация и реставрация книг: Метод. рекомендации / ВГБИЛ. – М., 1980. – С. 48.

10. Гальченко О. М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні М. Сльозки / О. М. Гальченко // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану О. Кульчицького з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С. 810–827.

11. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис / О. М. Гальченко. – К., 2005. – 375 с.

12. Зінченко С. Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові / С. В. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.

13. Зінченко С. Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України / С. В. Зінченко // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240. – С. 457–470.

14. Warsztaty introligatorskie w skryptoriach *Zinczenko* klasztorów metropolii Suczawskiej XIV–XV w. // Klasztorne ośrodki piśmiennictwa i kultury w krajach słowiańskich. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2005. – S. 123–134. – (Biblioteka Ekumenii i Dialogu: T. 26).

15. Зінченко С. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Переми-

шльської єпархії XV–XVII ст. / С. В. Зінченко // Рукописна і стародрукована книга. Зб. праць: Міжнародна конф. (XIII Федоровський семінар) «Рукописна і стародрукована книга». Львів, 23–25 квітня 2004 р. – Львів, 2006. – С. 113–141.

16. Зінченко С. Особливості конструкції та декоративного оздоблення галицьких оправ XV–XVIII ст. візантійського типу / С. В. Зінченко // Тези доповідей науково-технічної конф. професорсько-викладацького складу, наук. працівників і аспірантів УАД. Львів, 31 січня – 3 лютого 2006 р. – Львів: УАД, 2006. – С. 57.

17. Зінченко С. В. Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях Київської митрополії XIV–XVII ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 : захищена 26 вересня 2006 : утв. 12 березня 2008 / С. В. Зінченко. – Львів, 2007. – 180 с.+76 табл.

18. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. / П. Курінний. – К., 1926. – С. 5–39. – (Окремий відбиток з 1-го тому «Труди УНІК»).

19. Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. / В. Н. Щепкин. – М., 1918. – С. 29–30.

20. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография / Е. Ф. Карский. – М.: Изд-во АН СССР, 1928 – С. 117.

21. Клепиков С. А. Орнаментальные украшения переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря / С. А. Клепиков // Зап. отд. рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 57–73. – (Приложение: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. – С. 313–465).

22. Широцький К. В. Наше стародавнє інтролігаторство / К. В. Широцький // Книгарь. – К., 1919. – Ч. 17. – Стб. 1033–1034.

23. Калугин В. В. Символика сюжетного средника (По материалам изданий XVI–XVII вв. Московского Печатного двора) / В. В. Калугин // Герменевтика давнерусской литературы / Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. – М.: Наследие, 1989. – Сб. 2: XVI – нач. XVIII вв. – С. 19–34.

24. Калугин В. В. Сюжетные средники Московского Печатного двора (Отражение символика в книжном переплете) / В. В. Калугин // Книга в России до середины XIX века. Тез. докл. 3-ей Всесоюзн. науч. конф. Ленинград, 2–4 октября 1985 г. – М., 1985. – С. 25–26.

25. Шварц Е. М. Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки / Е. М. Шварц // ВИД. – 1981. – № 13. – С. 242–252.

26. Шварц Е. М. О византийском влиянии на русский переплет / Е. М. Шварц // ВИД. – 1991. – № 23. – С. 169–181.

27. Белова «Видение царьградское» на переплетах рукописных и старопечатных книг БАН / Л. Б. Белова // Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей БАН. – СПб., 2006. – С. 167–205.

28. Клепиков С. А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII ст. / С. А. Клепиков // История книги и издательского дела. – Л.: БАН СССР, 1977. – С. 53–61.

29. Гальченко О. М. Тиснення як основний вид оздоблення оправ // О. М. Гальченко. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. – К., 2005. – С. 187–210.

30. Гальченко О. М. Сюжетні середники на українських оправах другої половини XVI–XVIII ст.: перспективи вивчення / О. М. Гальченко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Книга в історії і культурі: міжвуз. зб. наук. праць / ред. кол. А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012 – С. 147–160.

31. Гальченко О. М. Оправи на Євангеліях XVI ст. / О. М. Гальченко, С. В. Зінченко. – Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 155–178: іл.

32. Гальченко О. М. Сюжети середників шкіряних оправ з майстерні Києво-Печерської Лаври: спроба іконографічного вивчення / О. М. Гальченко, С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 268–304.

33. Зинченко С. Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплетов с тиснением / С. В. Зинченко // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – С. 5–18.

34. Зинченко С. Суперекслібриси Львівського магістрату XVI–XVIІ ст. / С. В. Зинченко // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – С. 828–846.

35. Povezi i okovi knjiga iz jugoslovenskih kolekcija / Muzej Primenjene Umetnosti. – Београд, 1973. – 118 с.: іл.

36. Јанц З. Повезивачи српских књига. МПУ: Каталог / З. Јанц. – Београд: МПУ, 1981. – 76 с.: іл.

37. Васиљев К. Дечански повези XVI века // Археографски прилози. – Београд, 1981. – № 3. – С. 183–194.
38. Васиљев К. Повез XVI века у обједињеној групи српских рукописа (Књиговезачка и писарска делатност дијака Јована) // Археографски прилози. – Београд, 1995. – № 17. – С. 113–131.
39. Секулић В. Повез старих српских књига // Библиотекар. – Београд, 1952. – № 3/4. – С. 109–119.
40. Јанц З. Иконографске композиције на кожним повезима српске ћирилске књиге / З Јанц // Зборник за ликовне уметности. – Нови Сад, 1967. – № 3. – С. 207–218.
41. Јанц З. Кожни повези српске ћирилске књиге XII до XIX века / З Јанц. – Београд: ШИП «Србија», 1974. – 172 с.
42. Атанасов П. Български художествени подвързи и обкови // Известия на народна библиотека «Кирил и Методий» за 1960–1961 г. – София, 1963, – Т. 2 (8). – С. 274–324.
43. Райков Б. За старите български художествени подвързии и окови // Зборник МПУ. – Београд, 1974. – № 18. – С. 33–38.
44. Караджова Д. Подвързийната украса в Котленския книжовен център през XVIII век // Старобългаристика / Paleobulgarica. – 1984. – № 1. – С. 64–78.

Summary

The article deals with the question of attribution of primary and secondary settings in the description of Cyrillic manuscripts of the XVI century. Considering the basic types of bindings that are on the books of this period, the author focuses on leather bindings, the most common in that period. Considering the structural and technological features of the dated Cyrillic manuscript bindings the author identifies a number of key characteristics. Attention should be paid for more accurate attribution of the original bindings and those of later time. The examples from the author's own experience have shown how by the visual examination of the manuscript and its binding components we can identify the primary and secondary binding.

Key words: attribution of bookbinding, decoration bookbinding, structural and technological features of dated Cyrillic manuscript bindings, stampings on the Cyrillic manuscript bindings.

УДК 002.2:003.249:2-526:27-247(4)"15"

О. А. Іванова,
кандидат філологічних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ЗАМОВНИК КОПЕНГАГЕНСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ СТВОРЕННЯ РУКОПISY

Досліджено історичний контекст запису писця кириличного рукопису XVI ст., що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: книгознавство, рукописна книга, богослужбна книга XVI ст., історія Росії XVI ст., історія Західної Європи XVI ст., датсько-російські відносини XVI ст., Іван Грозний.

У зібранні рукописів бібліотеки Софійського собору, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, серед інших рукописних богослужбних книг XVI ст. міститься Євангеліє тетр (ф. 312, № 32), датоване 2 травня 1579 р. – часом завершення роботи. Відомості про дату створення наведено в записі писця Шерапки Євдокимова, що містить також і дані про місце створення – «королевский город Капнагав у Дацькой земле», а також про замовника рукопису. Варто навести повний запис: «лѣта 1579, маиа 2 днѣ, си еуглїа написана в дацкой земле за морем, в королевском городе в капнагаве. а писал сї еуглїа многогрѣшныи раб ѡлѣксѣев члѣвкъ григоревича двѣдѣа, шерапка евдокимов по ѡлѣксеевоу веленїю» [1, с. 12; 2, с.160–161].

Рукопис формату в 2°, задовільної збереженості, без фізичних втрат, налічує 160 аркушів. Блок складається з 22-х зошитів, майже всі по 8 аркушів, окрім першого й останнього зошита, та трьох зошитів всередині рукопису (VI, IX, XVI), які складаються з шести аркушів. Рукопис написаний дрібним російським півуставом XVI ст., одним почерком.

На папері рукопису є одна філігрань – риба в колі, над нею літери GC, за альбомом Брике цей водяний знак схожий на № 12 430 і датується 1574–1579 рр. [3, № 12 430]. Згідно з Брике, цей водяний знак та подібні йому

філіграні № 12 429, 12 430, 12 431, 12 432 характерні для паперу, виробленого в пруській провінції Познань, міста Бромберг (польськ. Bydgosć) та Накель, або у Померанії, міста Іновроцлав (польськ. Inowrocław, нім. Inowrazlaw) та Щецин (польськ. Szczecin, нім. Stettin) – землях, безпо-середньо близьких до Данії.

Рукопис традиційно прикрашають структурні елементи оздоблення: заставки та заголовні ініціали відкривають кожну з чотирьох частин євангельського тексту – євангелія від Матфея (арк. 5), від Марка (арк. 45), від Луки (арк. 72), від Іоанна (арк. 114).

У заставках на арк. 5 і 45 – подвійна рамка, в одній – смугастий орнамент, в іншій – плетінчастий; внутрішній простір заповнено рослинним орнаментом, по кутах та боках рамки тератологічні елементи. У заставці на арк. 72 рамка орнаментована дрібними трикутниками, всередині рамки дві невеличкі ромбовидні плетінки, між ними стилізована квітка. В останній заставці на арк. 114 рамка орнаментована косими смужками, всередині рамки рослинний орнамент, по кутах тератологічні елементи. Всі заставки виконані яскравими насиченими фарбами, синьою та червоною.

У заголовних ініціалах у тератологічному стилі виконаний лише ініціал до першого євангелія на арк. 4. Останні три ініціали лише прикрашені рослинними елементами, на арк. 45 і 72 ініціали двоконтурні, окрім кіноварі також використана синя фарба, на арк. 114 кіноварний ініціал, прикрашений стилізованими завитками та розчерками.

У покажчику глав на арк. 1–2 використані кіноварні смужки, що відділяють стовпчики тексту; вони прикрашені елементами рослинного орнаменту.

Рукопис має звичайний, традиційний для цього типу богослужбової книги зміст: молитва перед читанням Євангелія, передмова Феофілакта Болгарського, євангелія від чотирьох євангелістів, покажчики (на рік від Пасхи, читань за Октоїхом з поясненням, на чинопослідуваннях і требах, загальних читань святим) та Місяцеслов. Запис писця розміщено на останньому 159 арк. з текстом унизу сторінки.

Незвичність місця створення слов'янського кириличного богослужбового рукопису – «Дацкая земля, город Капнагав» – зумовила подальші дослідження обставин створення рукопису для встановлення особи його замовника – Олексія Григоровича Давидова та його долі.

Біографію цієї людини довелося реконструювати за окремими фрагментами історичних та наукових джерел [4, с. 327].

Олексій Григорович Давидов – один з чотирьох синів боярина Григорія Давидовича Давидова з роду Давидових-Мінчакових, який походить від мурзи Мінчака Косаєвича, який прибув до Москви з Великої Орди на початку XV ст. і прийняв хрещення з ім'ям Бориса Симеона. Мінчак – поширене серед тюркських народів чоловіче ім'я, похідне від мунчак або мунджак і означає намисто з дорогоцінних каменів [5, с. 17]. Друге прізвище Давидови-Мінчакови отримали від самого мурзи, а перше від його внука – Давида Івановича Мінчакова, який вважається родоначальником Давидових [4, с. 327].

У XVI ст. уже існувало кілька родів з прізвищем Давидови. Батько Олексія Давидова Григорій походив від старшого роду. Одним з далеких нащадків цих Давидових був відомий поет-партизан Денис Васильович Давидов. Відомо, що Давидови старшого роду в XVI ст. володіли землями у Дмитровському, Рузькому та Коломенському повітах [6, с. 194].

Родовий герб Давидових відомий за малюнком пізнього періоду (XVIII ст.). Гербовий щит розділений на чотири поля, посередині розміщується невеликий щиток. У першій та четвертій частинах зображений орел з мечем у кожній лапі, у другій та третій – лук зі стрілою з трьома зірками над ним. У щитку розміщений польський герб Корибут (півмісяць рогами вгору, над ним – хрест, унизу – зірка [6, с. 195].

В описі герба бачимо пряме запозичення з польської геральдики: він походить від герба сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича-Корибута, удільного князя Новгород-Сіверського, згодом Збаразького, Брацлавського і Вінницького (XIV – поч. XV ст.).

Олексій Давидов, як і належало боярському сину, був винятково на військовій службі. Уперше Олексій згадується разом зі своїми братами Федором та Никифором («Алексей, да Федка, да Микифорец Григорьевы дети Давыдова») у «Тисячній книзі» – документі, який містив перелік обраних у 1550 р. «кращих» дворян для служби при царському дворі, а також розпорядження про наділення їх землею у Московському повіті. За цим документом у 1550 р. він повинен був служити в місті Дмитрові як син боярський дворовий [7, с. 67]. Сини боярські – здебільшого вихідці з боярських родин – складали особливий стан, який разом із дворянами відбував обов'язкову військову службу в російській кінноті; звання синів

боярських вважалися вищими за звання дворян і як нащадки боярського роду заносилися в Боярські книги, що були започатковані при Івані III і велися аж до Петра I; у них зазначалися чини та посади, отримані земельні ділянки та грошові оклади, службові зміни (підвищення чину, прибавки окладів, відставки та ін.) тощо. На жаль, це важливе історичне джерело дійшло до нашого часу лише частково, збереглося 12 книг, інші втрачені у війнах 1612 і 1812 р. [8, с. I].

За свою службу діти боярські отримували землі; про таке отримання землі Давидовими є дані в списку з грамоти царя Івана Васильовича 3 жовтня 1550 р., в якій він «приговорил з бояры учинить в Московском уезде да в половине Дмитрова да в Рузе да в Звенигороде да в Числякех ... помещиков детей боярских лутчих слуг, 1000 человек» [9, с. 41]. Далі в тексті грамоти йдеться про надання маєтків відповідно до поділу дітей боярських на три розряди («статьи» – *рос.*). «Алексей да Фетка да Микифорец Григорьевы дети Давыдова» увійшли до третього розряду і отримали в Московському повіті по 100 четвертей (54, 5 га) орної землі [9, с. 46].

Наступне згадування про Олексія Давидова в документальних джерелах міститься в записі в Олександрівсько-Невському літописі 25 грудня 1552 р. (7060) у звістці «О присылке ис Казани»: «...которые Казанцы хотели лихо чинити, Тугаевы дети с товарищи и воеводы посылали Комая-мурзу да Никиту Казаринова, и они их на Арской стороне – и с ними Арские люди – побили... и послали воевод на Арскую и Побережную сторону ясаков брать дети боярских Алексея Давыдова, Назара Глебова, Григорья Злобина, Якова Остафиева ... и иных в разные волости, и дети боярские ясаки собрали сполна и привезли к воеводам, а на Луговую послали же» [10, с. 214].

Запис розкриває події кінця 1552 р., які відбулися в околицях Казані – в місті Арську та на Побережній стороні (селах Ногайського шляху) – вже після завоювання Казані Іваном Грозним у вересні–жовтні 1552 р. (Арськ був взятий за три тижні до падіння ханства), знищення Казанського ханства та включення його земель до складу Московії. Проте, як свідчать літописні джерела, населення ще довго не могло змиритися із завоюванням і не бажало платити загарбникам ясак – данину, що сплачувалася натурою (здебільшого хутром), тому й посилялися загони для втихомирення незадоволених; в одній з цих каральних експедицій серед інших бачимо й Олексія Давидова.

Відомості про подальшу службу О. Давидова знаходимо в Розрядних книгах 1550–1636 рр. і 1475–1605 рр. У 1558–1559 рр. вона була пов'язана з охороною прикордонних «українних» земель Московської Русі – Карачева та Дедилова. Обидва міста входили до прикордонної оборонної лінії від кримських татар: «66-го (1558) были воеводы по украиным городом под осень после отпуску воевод больших ... В Карачеве князь Михайло Васильевич Жижимской да Алексей Григорьев сын Давыдов» [11, с. 68; 12, с. 166]. «Тово же лета (67–1559) марта в 11 день приговорил государь царь и великий князь Иван Васильевич всеа Руси з братом своим со князем Володимером Ондреевичем и з бояры, как ему государю против своего недруга крымского царя Девлет Гирея стояти и своих украинских городов оберегати ... И князю Володимеру Ондреевичю с своими людьми быти готову же. А боярам и воеводам велел быти по полком. А стояли на Дедилове ... В правой руке головы з боярином со князем Иваном Федоровичем [Мстиславським] Нелюб да Василей Колычовы, ... Алексей Давыдов» [11, с. 83; 12, с. 181].

Згадані місця призначення Олексія Давидова – Карачев та Дедилов входили до передової лінії російської оборони «Великої засічної лінії» («Большая засечная черта» – рос.), організацію якої було розпочато у 50-ті роки XVI ст. та закінчено у 1566 р., разом з такими містами-фортецями, як Алатир, Темников, Кадом, Шацьк, Ряжськ, Данков, Єпифань, Пронськ, Михайлов, Новосиль, Мценськ, Орел, Новгород-Сіверський, Рильськ і Путивль.

Система оборони дістала свою назву від основного її елемента – лісових засік-завалів; крім них використовувалися також частоколи, надовби, земляні вали тощо. Для проходу через лінію будувалися пропускні пункти із баштами та підйомними мостами. У найважливіших стратегічних місцях зводилися фортеці. Сюди направляли воєвод з Москви, які керували формуваннями полків, придатних як для оборони, так і для наступу. Первісна зовнішня лінія оборони держави кінця XV – першої половини XVI ст., що обмежувалася здебільшого укріпленнями вздовж берега річки Оки, разом із збудованими фортецями (у Нижньому Новгороді, Тулі та ін.), у другій половині XVI ст. була вже внутрішньою лінією.

У 1558 р. за ініціативою Івана Грозного розпочалася Лівонська війна; за словами царя, він вирішив «повернути собі свою вотчину» й отримати

вільний доступ до берегів Балтійського моря. Війна тривала 25 років і стала найважчим періодом російської держави того часу.

Участь Олексія Давидова у війні на її першому етапі, успішному для російських військ, відображена в Розрядній книзі, в записах за 1560 р.: «Тово же году 1560 (68) генваря в 2 день послала государь в немецкую землю к Алисту и под все города бояр и воевод с нарядом. А быти по полком ... В передовом полку бояре Иван Петрович Хиров Яковля да Иван Меншой Васильевич Шереметев; да с татары голова Алексей Давыдов» [11, с. 89–90; 12, с. 184]. Як бачимо, Давидов очолював загін татар, які, як і мордва, черемиси та кавказькі черкеси, брали участь у військових діях пліч-о-пліч з московськими стрільцями та новгородською вольницею.

На другому етапі війни (1562–1569), що характеризується, передусім, війною Росії та Литви, в рік заснування опричнини (1565) Давидов був направлений до Новгорода-Сіверського, найзахіднішого із «засічних» міст зовнішньої лінії. Про його призначення згадується в двох Розрядних книгах – книзі 1550–1636 рр.: «А Алексею Давыдову велено итти в Новгородок Северской», «В Новогородке Северском князь Иван Григорьев сын Щербатой да Алексей Давыдов» [11, с. 143], а також у книзі 1475–1598 рр., де зазначено місце його призначення – другим воєводою: «... да в прибавку за город Алексей Григорьев сын Давыдов» [12, с. 215].

Через п'ять років служби в Новгороді-Сіверському, в 1570 р., Давидов повертається на колишнє місце своєї служби – Дедилов: «78-го (1570) с весны велел государь царь и великий князь Иван Васильевич всеа Руси быти от поля и по украиным городам воеводам:... На Дедилове Иван Михайлович Морозов да голова Алексей Давыдов», трохи нижче є уточнення розміщення призначених за полками: «... В передовом полку з Дедилова Иван Михайлович Морозов да голова Алексей Давыдов» [11, с. 172, 173].

У 1576 р., майже за рік до Лівонського походу, Іван Грозний здійснює напад на шведські володіння в Прибалтиці. З жовтня 1576 до березня 1577 р. Олексій Григорович з братом Никифором – у складі численного війська «з нарядом» (артилерією), яке тримає в облозі фортецю Коливань (суч. Таллінн): «Тово же году (1576), октябрю в 23 день, государь царь и великий князь Иван Васильевичь всеа Руси приговорил ... послать воевод в Немецкую землю с нарядом зимою х Колывани. Да под Колыванью же з бояры и воеводы были головы по полком... В правой

руке з боярином и воеводою со князь Иваном Юрьевичем Булгаковым Голицыным головы: князь Василей князь Дмитриев сын Хилков ... Олексей да Микифор Григорьевы дети Давыдова» [12, с. 424].

Наступні відомості про Олексія Давидова містяться в Боярському списку 1577 р. («Список бояр, окольничих и дворян, которые служат из выбора, 85 года»), складеному незадовго до Лівонського походу, між лютим та квітнем 1577 р. У списку дворян «з вибору» з Рузи є «Алексей Григорьев сын Давыдов», призначений в наряд до Серпухова, що входив до внутрішньої оборонної лінії. Варто зазначити, що в цьому ж списку вказані брат Олексія Никифор («Микифор Григорьев сын Давыдов») та син Иван, котрий вперше заступив на військову службу («новик безпоместен Иван Олексеев сын Давыдов») [13, с. 45].

У квітні 1577 р. цар остаточно вирішує розпочати новий Лівонський похід і влітку вирушає в напрямку західного кордону. О. Давидов згадується в актових документах кілька разів упродовж 1577 р., який ознаменувався швидкими та легкими перемогами російського війська.

На початку вересня 1577 р. він бере участь у здобутті Кесі (нім. Венден, суч. Цесис), традиційної резиденції магістрів Лівонського ордену: «государь царь и великий князь Иван Васильевичь всеа Русии послал х Кеси с нарядом бояр своих и воевод по полком... У наряду окольничей и воеводы Борис Васильевич Шеин ... да Олексей Григорьев сын Давыдов. И тем походом государевы воеводы Кесь взяли» [14, с. 420].

Проте невдовзі литовці знову заволоділи Невгіном (Дінабургом) і Кессю, про що цар дізнається в Новгороді, в Хутинському Спасо-Преображенському монастирі на свято його засновника: «Лета 7086 (1577), ноября в 6 д., на память преподобнаго отца нашего Варлаама Хутынскаго чудотворца, пригнал к царю и великому князю гонец, к Спасу на Хутыню, от Великаго Новаго города, за семь верст; а сказал, что литовские люди обманом город Невчин взяли». Складаються списки воевод за полками. «И царь и великий князь послал х Кеси, с нарядом, и тогда были воеводы по полком». «У наряду были воеводы, князь Василий Иванович Кривоборской да Алексей Давыдов». Але, як свідчить запис у Розрядній книзі, діти боярські та дворяни могли знехтувати наказом царя і навіть не з'явитися на місце збору: «И воеводы пришли в Резицу, а служилые люди не собралися и поход не был» [12, с. 140]. Військо було зібране лише на початку наступного 1578 р.

Перемоги та поразки Лівонської війни супроводжувалися спробами Івана Грозного зміцнити міжнародне становище країни, яке ускладнювалося в цей період новими союзами віковичних супротивників Росії. Так, у вересні 1577 р. Польща уклала мир з кримським ханом Мехметом Гиреєм, у листопаді того ж року Османська імперія в очікуванні війни з Іраном уклала мир з Польщею. У тому ж таки році перемир'я з Туреччиною уклала і Священна Римська імперія. Наступного року Річ Посполита та Швеція готувалися укласти союз для спільної боротьби проти Івана IV. З огляду на об'єднання сил суперників, Росія робить деякі спроби зміцнення зв'язків зі своїми давнішими прихильниками.

У 60–80-х роках XVI ст. відновлюються політичні та економічні відносини із Данією: зближення її з Російською державою обумовлювалося союзом Швеції – давнього військового суперника Данії – з Польщею у війні проти Росії.

Протягом другої половини XVI ст. було укладено три російсько-датських договори. У 1561 р. у Лівонії підписана датсько-російська мирна угода про володіння датського короля Фридерика II та герцога Магнуса, його брата. У 1562 р. у Можайську підписаний мирний договір між Данією та Росією, який вирішував військові та територіальні питання, а також окреслював умови взаємовигідної торгівлі між двома країнами, зокрема повернення торгових домів датським купцям у Новгороді та Івангороді, а також виділення торгових дворів руським купцям у Копенгагені та на острові Готланд. У 1578 р. цей договір був відновлений. Одним з дійових осіб цієї історичної події був Олексій Григорович Давидов.

У договорі 1578 р., укладеному в Олександрівській слободі, з датського боку брало участь посольство Якоба Ульфельда. Його книга «*Jacobi, nobilis Dani, Friderici II Regis legati, Hodoeporicon Ruthenicum*» у перекладі датською мовою як доповнення до книги Резена (Resen) «*Frederik den Andens Krønike*» є одним з головних джерел з історії посольства 1578 р. [15]. Збірку документів з російсько-датських відносин, що зберігається в Данії, було досліджено, перекладено російською мовою та опубліковано наприкінці XIX – на початку XX ст. першим секретарем російського посольства у Копенгагені у 80-х роках XIX ст. російським археографом Ю. Щербачовим. У статті «Два посольства при Иване IV Васильевиче» Ю. Щербачова, вміщеній в «Русском вестнике» у 1887 р.,

детально описано історію укладання договору [16, с. 88–175]. Окрім книги Я. Ульфельда, у праці використані листи послів королю Фридеріку II та «Протокол» Таємного королівського архіву.

Візит послів до Росії тривав 11 днів – від 19 до 29 серпня 1578 р. – і складався з вітання, першої аудієнції царя, обміну подарунками, переговорів з призначеними государевими особами, якими керував дяк Андрій Якович Щелкалов. Щодня переговорам передувала коротка аудієнція царя.

Король Фридерик II нагадав царю про дозвіл вільного морського проходу до Івангорода, вимагав залишити йому кілька фортець у Курляндії та віддати датських полонених, скаржився на територіальні загарбання росіян біля кордонів з Норвегією тощо.

Іван IV у відповідь доводив свої права на Лівонію та Курляндію, нагадував про поступку шведському королю щодо фортець, відмовлявся від полонених та погоджувався на розслідування прикордонних суперечок. У результаті переговорів під тиском російської сторони датські послы відмовилися від Курляндії, від укладання довічного миру й обмежилися перемир'ям. Серед інших пунктів грамоти зазначалося про направлення російського посольства до Данії для ратифікації договору: «а слати бы тебе, приятелю нашему в те перемирные лета к нашему царскому величеству своих великих послов, которые бы меж нас могли бы дело делати и докончанье» [16, с. 149].

Після хрестоцілування (28 серпня), а точніше – цілування розкритого Євангелія, якого цар зажадав від послів, сторони обмінялися грамотами; наступного дня послы отримали царські подарунки та поїхали.

На зворотному шляху в Новгороді датські послы отримали звістку, що для підтвердження перемир'я їх будуть супроводжувати російські послы, які наздогнали їх у дорозі лише 19 жовтня поблизу Юр'єва (Дерпт, суч. Тарту). До складу посольства входили намісник мценський Олексій Григорович Давидов і дяк Тимофій Петров (у фонді Таємного королівського архіву Копенгагена зберігається їхня вірча грамота, датована 28 серпня 1578 р.) [16, с. 165]. Як бачимо, в 1578 р. Давидов перебував певний час на посаді намісника міста Мценськ, однієї з найбільших фортець на півночі держави, населення якої у XVI ст. відбивало напади кримських татар.

Російські послы наполягали на необхідності затриматися в Юр'єві через існуючу загрозу з боку шведських та лівонських загонів на шляху

до Пернау (суч. Пярну). Після тривалих суперечок подорож була продовжена, і 8 листопада вони прибули до Пернау.

Подальший шлях для росіян ускладнювався: в умовах Лівонської війни, що тривала, вони могли дістатися Данії лише морським шляхом. Датчани вирушили суходолом, оскільки Данія мала на той час мирні відносини зі Швецією та Литвою. Про подальшу подорож російського посольства Ю. Щербачов лише згадує, зокрема, про те, що після перебування на острові Готланд воно прибуло до Данії навесні, причому не подає точної дати прибуття до Копенгагена [16, с. 168].

Слід зауважити, що посольство змушене було перечекати зиму на Готланді, який на той час належав Данії, через суцільне замерзання заток Балтійського моря і частково його центральної частини. Біля берегів Пернау, звідки вирушили послы, крига з'являється вже з середини листопада, в районі ж самого Готланду льодостав триває з січня мало не до кінця квітня [17], тому посольство і не могло виїхати з острова раніше.

Датчани прибули до Копенгагена вже 6 січня 1579 р. Проте, оскільки місія посольства Я. Ульфельда була визнана королем Фридериком II невдалою, а договір таким, що не захищав інтересів Данії, він відмовився підтверджувати грамоту Івана Грозного. Ульфельда вигнали з королівської ради (*ріксроду*), і він потрапив у немилість. Російські послы Олексій Давидов та Тимофій Петров були прийняті незадоволеним королем стримано і практично дістали наказ повертатися назад у будь-який час. Відповідь царю Івану Фридерик надіслав не з послами, а з датським капітаном Петером Адріаном [16, с. 172].

Дату повернення російських послів на батьківщину жодне джерело не зазначає, але, якщо згадати дату завершення рукописного Євангелія, «написанного в королевському городі Капнагаве», очевидним стає те, що це було після 2 травня.

Враховуючи час прибуття посольства до Данії – після танення льоду в Балтійському морі в районі Готланду, тобто не раніше другої половини – кінця квітня, а також дату закінчення переписування рукопису 2 травня, можна припустити, що робота з його написання розпочалася і тривала під час перебування посольства на Готланді в листопаді 1578 – березні 1579 р., а закінчена вже в Копенгагені 2 травня.

Щодо книги, з якої переписувався цей рукопис, доцільно розглянути дві версії. По-перше, таке євангеліє могло бути при самому посольстві:

оскільки до Петра I Росія не мала постійних представництв в європейських державах, посольство везло з собою все необхідне, зокрема й похідні церкви зі священником [18, с. 590], а тому й богослужебні книги.

По-друге, для переписування могло бути використане євангеліє однієї з православних руських церков, розташованих у торгових дворах Готланду і Копенгагена: за Можайським мирним договором з Данією 1562 р. російським купцям надавалися двори в цих двох місцях, де безсумнівно діяли православні церкви. Відносно Готланду, то йшлося навіть не про надання, а про повернення торгового двору в цьому важливому перевалочному пункті середньовіччя: тут ще в XII ст. був заснований новгородський торговий двір, і в ньому на початку XIII ст. була збудована кам'яна руська церква, а в документах пізнішого часу є згадка про дві руські церкви на острові [19, с. 99–135].

Подальше життя Олексія Давидова після повернення на батьківщину знову пов'язане з Лівонською війною, зокрема її останнім етапом. Наступного року він бере участь в обороні Пскова від війська Речі Посполитої, яке очолював Стефан Баторій. Облога тривала з 18 серпня 1581 до 4 лютого 1582 р. Російське командування очікувало нападу поляків на Псков і почало готуватися до нього ще влітку 1580 р. У Розрядній книзі 1475–1605 рр. у записах за 1580 р. зазначено: «Тово же году прислана роспись во Псков к боярину и воеводам ко князю Ивану Петровичи Шуйскому, ... Только король польской и литовской пойдет к Куконосу, а к Смоленску и ко Пскову и к Лукам ево не почаят, и быть против короля под людьми воеводам по росписи изо Пскова... А во Пскове тогда быть бояром и воеводам князю Василью Федоровичю Скопину Шуйскому... Да головам: князю Петру князь Иванову сыну Борятинскому да Олексею Давыдову...» [14, с. 129]. У підпорядкування Івану Петровичу Шуйському, псковському воєводі, було призначено близько 7000 дітей боярських, стрільців і козаків, а також кілька тисяч татар, які повинні були діяти поза межами міських стін.

Кожному військовому очільнику заздалегідь було визначене своє місце: «в Кремле и в Застенье быти боярину и воеводом князю Ивану Петровичю Шуйскому да Роману Дмитриевичю Бутурлину да голове Олексею Давыдову» [14, с. 130]. Успішна облога та вдалі вилазки російського війська тривали кілька місяців і закінчилися поразкою поляків, вимушених укласти мирний договір з Іваном IV. Проте від того часу з історич-

них джерел зникає ім'я Олексія Давидова. Цілком імовірно, що він міг загинути разом з іншими захисниками міста.

Таким чином, запис писця із згадуванням незвичного місця створення книги став приводом до проведення дослідження щодо встановлення особистості замовника рукопису та реконструкції його біографії в контексті історичних подій XVI ст. Водночас вивчення обставин важливого епізоду з життя замовника Євангелія – участь у російському посольстві в Данії 1578 р. – сприяло суттєвому уточненню атрибуції рукопису відносно часу та місця його створення.

Список використаних джерел

1. Перше стисле описання рукопису та запису див.: Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. / Н. И. Петров. – М., 1904. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. – IV, 307, LVIII с.
2. Сучасне кодикологічне описання рукопису див.: Іванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом [Текст] / О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко. – К., 2010. – 791 с.: іл.
3. Briquet C. M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Leipzig, 1907–1923. – Vol. 4. – 810 p., tabl.
4. Деякі стислі та неповні відомості про військову діяльність Давидова наведено у виданні «Славянская энциклопедия Киевская Русь – Московия: в 2 т.» [Текст] / В. В. Богуславский. – М., 2001. – Т. 1 (А–М). – 784 с.
5. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения [Текст] / Н. А. Баскаков. – М.: Наука, 1979. – 279 с.
6. Хоруженко О. И. Именные тамги русского дворянства [Текст] / О. И. Хоруженко // История Отечества в памятниках письменности / Проблемы истории России: Сб. науч. трудов. – Екатеринбург: Волот, 2005. – Вып. 5: На перекрестке эпох и традиций. – 284 с.
7. Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-х годов XVI в. [Текст] / Подг. к печати А. А. Зимин. – М.; Л.: АН СССР, 1950. – 454 с.
8. Алфавитный указатель фамилий и лиц, упоминаемых в Боярских книгах, хранящихся в I-м отделении Архива Министерства Юстиции,

с обозначением служебной деятельности каждого лица и годов состояния в занимаемых должностях [Текст]. – М., 1853. – 502 с., ил.

9. Список с грамоты царя Ивана Васильевича 1550 года о жаловании поместьями [Текст] // Временник Императорского московского общества истории и давностей Российских. – СПб., 1854. – Книга 20. – 324 с.

10. Полное собрание русских летописей: Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись [Текст]. – М., 2009. – Т. XXIX. – 400 с.

11. Разрядная книга 1550–1636 гг. [Текст] / сост. Л. Ф. Кузьмина. – М.: АН СССР: Ин-т истории. – 1975. – Т. 1. – 431 с.

12. Разрядная книга 1475–1598 гг. [Текст]. – М.: АН СССР: Ин-т истории: Наука, 1966. – 613 с.

13. Боярские списки последней четверти XVI – начала XVII вв. и роспись русского войска 1604 г.: Указатель состава государева двора по фонду Разрядного приказа. [Текст]. / сост. С. П. Мордовина, А. Л. Станиславский. – М.: ЦГАДА, 1979. – Часть 1. – 340 с.

14. Разрядная книга 1475–1605 гг. [Текст]. – М.: АН СССР: Ин-т истории: Наука, 1982. – Т. II, Ч. II. – 441 с.

15. Jacobi, nobilis Dani, Friderici II Regis legati, Hodoeporicon Ruthenicum [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Ulfeldt/pred1.phtml?id=1558>.

16. Щербачев Ю. Н. Два посольства при Иване IV Васильевиче [Текст] / Ю. Н. Щербачев // Русский вестник. – М., 1887. – Т. 190. – № 7. – С. 88–175.

17. На балтийских ветрах: Подборка материалов о Калининградской области и Балтийском море [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mybaltika.ru/materialy>.

18. Забелин С. Н. Русские церкви в Европе [Текст] / С.Н. Забелин // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. – М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 1999. – С. 589–600.

19. Иоаннисян О. М. Архитектура Давней Руси и средневековой Скандинавии. Их взаимосвязи [Текст] / О. М. Иоаннисян // Изучение и реставрация памятников давнерусской архитектуры и монументального искусства / Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2007. – Т. 36. – С. 99–135.

Summary

The article covers the historical background of the scribe's record of the XVIth century Cyrillic manuscript, which is kept in the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

Key words: bibliology, manuscript, Cyrillic Gospel of the XVIth century, Russian history of the XVIth century, European history of the XVIth century, Danish-Russian diplomatic relations of the XVIth century, Ivan the Terrible.

УДК 003.349:091.14:930.2(083.81)"13-15"

Л. А. Гнатенко,
кандидат філологічних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ КИРИЛИЧНИХ КОДЕКСІВ
XIV – XVI СТ. З КОЛЕКЦІЇ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО
МУЗЕЮ ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
В КАТАЛОЗІ О. ЛЕБЕДЄВА**

Уперше цілісно порушено питання датування О. Лебедєвим давніх писемних пам'яток різних культур і мов з колекції ЦАМ КДА, які не мають точно датованих кодикологічних записів. Наголошується на необхідності критичного перегляду даних, репрезентованих в археографічному каталозі О. Лебедєва (1916). Зазначається, що вченими Інституту рукопису НБУВ здійснене уточнення датування слов'янських кириличних кодексів XIV–XVI ст., на прикладі яких і розглядається дана проблема.

Ключові слова: О. Лебедєв, археографічний каталог, писемна пам'ятка, кодекс, рукопис, дата написання.

Проблема критичного перегляду описів рукописної колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (далі – ЦАМ КДА) з археографічного каталогу О. Лебедєва, зокрема датування рукописів, вже давно потребує вирішення.

Рукописні пам'ятки з колекції колишнього ЦАМ (1872–1923), який знаходився при Київській духовній академії, нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у ф. 301 (про історію надходження колекції до фондів Бібліотеки див.: [1, с. 71–74, 155, 163–164, 182–183 та ін.]).

Для вивчення колекції дослідники користуються друкованими каталогами, укладеними й виданими М. Петровим та О. Лебедєвим ще за часів існування музею. У 70-х роках XIX ст. професором М. Петровим і студентами КДА були досліджені й описані рукописи перших років формування музею; результатом роботи стало видання «Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной

академії» (1875–1879) [2]. Рукописи наступних надходжень були описані О. Лебедевим. Ученим планувалося видати декілька томів археографічного каталогу «Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академії», проте був опублікований лише перший том, та й той через складні часи вийшов з друкарні без останніх описів та покажчиків (1916) [3]. Відтоді не було здійснено цілісного й сучасного наукового описування всієї рукописної колекції музею, й донині дослідники послуговуються переважно даними описів, укладених згідно з науковими засадами кінця XIX – початку XX ст. Тільки наприкінці XX – на початку XXI ст. ученими ІР НБУВ було проведено уточнення датування частини рукописів з колекції ЦАМ і, безпосередньо, О. Лебедева, – при укладанні каталогу грецьких рукописів III–XX ст. Є. Чернухіним (див., напр., за каталогом ученого № 57–№ 411Л, № 67–№ 79Л; № 104–№ 141Л; № 111–№ 140Л; № 112–№ 81 Л) [4] та каталогу слов'янських кирилических рукописних книг XIV–XVI ст. – Л. Гнатенко, О. Івановою [5, 6, 7].

Проведені дослідження і наукове переописування кодексів, зокрема кирилических XIV–XVI ст., засвідчили, що описи каталогів М. Петрова й О. Лебедева потребують ґрунтовного критичного перегляду й опрацювання на сучасних наукових засадах.

Одним із основних завдань при науковому описуванні рукописних пам'яток є підтвердження часу написання датованих і встановлення часу написання для недатованих рукописів. Точна («пряма») дата написання рукопису подається в описі за його датуючими записами, «непряма» – за матеріалом письма, філігранями, письмом, орфографією, оздобленням, кодикологічними та іншими записами й ознаками.

Спробуємо, згідно з даними сучасних археографічних описів кирилических кодексів XIV–XVI ст. ІР, розглянути проблему встановлення О. Лебедевим більш точного часу написання недатованих рукописних кодексів з колекції ЦАМ КДА. Каталог ученого послідовно репрезентує два підходи до датування кодексів і проставлення дати в опису: перший – встановлення більш точної дати написання, якщо це можливо зробити за водяними знаками та кодикологічними записами, з вказівкою на роки в межах одного чи двох десятиліть (напр.: 1540-ві роки); другий – зазначення більш широких хронологічних рамок, при можливості аналізуючи водяні знаки, вказуючи

частини століть або взагалі століття (напр., половина XV ст.; XVI ст.). При описуванні кириличних рукописів О. Лебедев спирався на водяні знаки датованих рукописів, поданих у філігранологічних альбомах К. Тромоніна (1844) [8] та М. Лихачова (1891, 1899) [9, 10]. Для даної статті нами використані філігранологічні альбоми С. Бріке (1923) [11], М. Лихачова, упорядкований В. Загребіним (1982) [12], В. Мошина і С. Траліча (1957) [13].

До каталогу XIV ст. IP вміщено, відповідно до нумерації каталогу О. Лебедева, чотири рукописи – № 28 Л (12) (тут і далі, вказується номер археографічного опису за згаданими сучасними науковими хронологічними каталогами XIV, XV та XVI ст.), 29 Л (15), 31 Л (10), 53 Л (1) [6].

О. Лебедев тільки для Євангелія тетр (№ 28) навів більш точну дату написання – 1370–80-ті роки [3, с. 7], для решти пам'яток – тільки століття. У середині XX ст. Євангеліє тетр описував М. Геппенер, який перший звернув увагу на датування рукописів, здійснене О. Лебедевим, і передатував кодекс кінцем XIV – початком XV ст., вказуючи в описі, що «письмо рукопису – невеликий, упевнений південнослов'янський півустав, типовий не тільки деякою розмашистістю почерку з непрямыми вертикальними лініями, великою кількістю надрядкових знаків і титл, а й окремими накресленнями [букв]... У дрібному письмі передмов і змісті у півуставі переписувача з'являються окремі елементи південнослов'янського скоропису. Арк. 159 – вставний, іншим почерком, ближчим до скоропису (Папір: Лихачев, Палеогр. знач..., №202, 1380 р.). Датування Лебедева (70–80-і роки XIV ст.) основане, очевидно, на водяних знаках паперу (правда, схожі варіанти знака зустрічаються й пізніше), за письмом же рукопис скоріше можна віднести до середньоболгарських рукописів початку XV ст.» [14, с. 88, № 28]. Проте, за нашими спостереженнями, на папері рукопису наявні численні філіграні, які дають хронологічні рамки – 60–70-ті роки XIV ст.: *Грифон*, арк. 6–12, 17–18, 33–43 та ін. – водяний знак, схожий (далі – сх.) до рисунка у філігранологічному альбомі Бріке, № 7448 (1356 р., 1359 р., 1360 р.), сх. Лихачов, № 717 (1365–1370 pp.), сх. Мошин, Траліч, № 4557 (1366 р.). *Літера «Р»*, арк. 13, 19–28, 46–52 та ін., – тотожний (далі – тот.) Мошин, Траліч, № 5448 (1373 р.), сх. Бріке, № 8459 (1370 р., 1371 р., 1374–1395 pp.). *Лев*, двох варіантів: а) арк. 53–59 та б) арк. 91, – сх. Бріке, № 10 485 (1371 р., 1372 р., 1374–1376 pp.), сх. Лиха-

чов, № 713 (1365–1370 pp.), сх. Мошин, Траліч, № 6170 (1374 p.). *Квітка*, арк. 95, 97, 114, 121 та ін., двох варіантів: а) напр., арк. 127, – сх. Бріке, № 7398 (1363 p.), сх. Мошин, Траліч, № 4192 (1363 p.); б) напр., арк. 114, – сх. Бріке, № 7397 (1361 p.). Хронологічні рамки написання кодексу можна обмежити початком 70-х років XIV ст., оскільки пам'ятка є типовим зразком тирновської рукописної школи до реформи болгарської писемності 1375 p., і в її письмі ще немає або тільки намітилися ті орфограми, які будуть офіційно закріплені Євфимієм Тирновським, що й засвідчило проведене нами графіко-орфографічне дослідження письма [6, с. 56–58].

До каталогу XV ст. ІР включено, відповідно до нумерації каталогу О. Лебедева, вісім рукописів – № 9 Л (43), 33 Л (5), 132 Л (51), 137 Л (50), 162 Л (14), 223 Л (8), 375 Л (15), 415 Л (55) [5].

До свого каталогу О. Лебедевим з точними датами було вміщено рукописи під № 9 (1437 p.) та № 415 (1489 p.), для № 223 проставлено 1500-ті роки, інші мають вказівку на століття. Серед них тільки Псалтир під № 9, писаний на пергамені, має кодикологічний датуючий запис 1437 p., який не викликає сумніву.

Під назвою «Четья украинская 1489 г.» О. Лебедевим описано кодекс, який складається з Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятиного, об'єднаних оправою в одну книгу. В описі Лебедева не зазначено, що пам'ятка складається з двох частин, проте постатейно подано її зміст [3, с. 161–167]. Наприкінці Торжественика на арк. 286 зв. знаходиться кодикологічний датуючий запис 1489 p., зроблений основним писцем, поповичем Березкою з Новагородка Литовського, сином литовського попа Семиона Долбнича. Датуючий запис 1489 p. відноситься тільки до Торжественика мінейного, названого писцем Березкою «Четья» [15, с. 279]. О. Лебедев вказав, без посилання на філігранологічний альбом, тільки філігрань *голова бика з хрестом і змією*, інші філіграні рукопису вченим не були досліджені: *Голова бика, між рогами хрест, обвитий змією*, арк. 1–141, 149–226, – сх. Бріке, № 15 384 (1483 p.). *Голова бика, між рогами вісь з квіткою, під головою хрест*, арк. 144–148, 230–258, 268, 277–281, – сх. Бріке, № 14 829 (1461–1476 pp.); сх. Лихачов, № 1048 (1462 p.). *Голова бика, між рогами вісь з квіткою, під головою вісь з трикутником*, арк. 260–266, 269–272, 282–285, – сх. Бріке, № 14 883 (1476–1481 pp.); сх. Лихачов, № 2704, № 2707 (80-ті роки XV ст.). *Голова бика, між рогами вісь з квіткою, посередині осі корона*,

арк. 288 – 374, – сх. Бріке, № 14 576 (1474–1477 pp.); сх. Лихачов, №2685 (ост. чв. XV ст.). Проведений нами аналіз усіх водяних знаків кодексу підтвердив датування Торжественника 1489 р. та засвідчив, що Златоуст п'ятдесятний також був переписаний в той же час, що підтверджує й проведене нами графіко-орфографічне дослідження пам'ятки [16].

Учительне Євангеліє під № 223 було описане археографом під заголовком «Поучения избранные от Св. Евангелия и от многих божественных писаний, переписываемых патриарху Филофею», датою написання значився 1500 р. [3, с. 85]. Під датою 1500 р. кодекс був включений в 1986 р. до «Предварительного списка славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР» [17, с. 81, № 348], і тільки в доповненні до цього списку 1993 р. датою написання рукопису вказано кінець XV – початок XVI ст. [18, с. 55, № 348]. У кодексі немає дати його написання, найбільш ранній власницький запис відноситься до 80-х років XVII ст. (арк. 343 зв.–344). Вказуючи час написання рукопису, О. Лебедєв подає посилання на філігрань «тіара з монограмою», що і в альбомі Лихачова, Палеогр. знач., № 1278. Проведене нами описування кодексу підтвердило датування кодексу кінцем XV – початком XVI ст., подане в «Дополнениях к Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в. ...». Зокрема, було виявлено такі філіграні: *Голова бика, між рогами хрест, обвитий змією / монограма «З»*, арк. 1–162, 197–198, 215–221, 225–327, 332–345, двох варіантів: а) *голова змії, повернута до монограми*, напр., арк. 97, – сх. Лихачов, № 3911 (1496 р.); б) *голова змії, повернута від монограми*, напр., арк. 106, – тот. Бріке, № 15 391 (1496–1499 pp.). Корона, арк. 165–195, 200–212, 222, 328–329, двох варіантів: а) *з монограмою «З»*, напр., арк. 328, – тот. Бріке, № 4911 (1492, 1495–1502 pp.); б) *без монограми*, напр., арк. 200, – тот. Бріке, № 4909 (1493–1500 pp.) [5, с. 43–45, № 8]. Датування рукопису підтверджується також графіко-орфографічними особливостями півуставного письма.

До каталогу XVI ст. ІР включено, відповідно до нумерації каталогу О. Лебедєва, 36 рукописів: № 10Л (191), 30Л (25), 31Л (II) (1), 32Л (27), № 33Л (20), 34Л (37), 35Л (38), 36Л (36), 37 Л (28), 38Л (44), 39Л (69), 40 Л (47), 41Л (72), 43Л (70), 44Л (41), 45Л (48), 46Л (49), 54Л (8), 55Л (3), 56Л (6), 57Л (4), 58Л (14), 66Л (204), 73Л (259), 74Л (262), 75Л (261), 118Л (160), 125Л (133), 126Л (145), 133Л (225), 143Л (243), 144Л (244),

174Л (220), 193Л (248), 194Л (255), 223Л (81) [7]. Шість рукописів мають точну дату написання: № 39Л (69 – 1570 р.), 43Л (70 – 1576 р.), 75Л (261 – 1575 р.), 133Л (225 – 1522 р.), 144Л (244 – 1593 р.), 193Л (248 – 1515 р.), три передатовано кінцем XV – початком XVI ст.: № 30Л, 33Л, 223Л.

Серед рукописів із більш точним датуванням, поданим О. Лебедєвим, можна виділити, зокрема, два Євангелія тетр – № 34 Л та 40 Л, описані О. Івановою [7, 94–95, № 37, с. 119–121, № 47]. Перший, який проходить у каталозі Лебедєва як рукопис 1530-х років, ученою датується 40-ми роками XVI ст., подаються філіграні: *Герб Сокира* (арк. 141) – сх. Бріке № 1863 (1541 р.); *Лілія на гербовому щиті* (арк. 3) – под. Лихачев № 1691 (1542 р.). У рукописі наявний і вкладний запис 1568 р. до храму Св. Миколая. Часом написання другого кодексу Лебедєв уважав 1560-ті роки. У каталозі XVI ст. О. Івановою вказуються 50-ті роки XVI ст. і водяний знак *Сфера* (арк. 23/26) – сх. Бріке № 14 тис. (1553 р.).

Важливість порушеного питання підтверджує порівняльна таблиця датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. із колекції ЦАМ КДА, наведеного в каталозі О. Лебедєва (I), та датування, обґрунтованого в хронологічних каталогах, укладених науковцями ІР НБУВ (II).

Порівняльна таблиця датування
кириличних кодексів XIV–XVI ст. із колекції ЦАМ КДА,
здійсненого О. Лебедєвим (I)
та науковцями ІР НБУВ (II)

П/№ Л.	I	II
9	1436 р.	1436 р.
10	XVI ст.	20–30-ті роки XVI ст.
28	1370–80 рр.	60-ті – початок 70-х років XIV ст.
29	XIV ст.	Третя чверть XIV ст.
30	Половина XV ст.	90-ті роки XV–10-ті роки XVI ст.
31 (I, II)	XV ст.	I: 40–50-ті роки XIV ст. II: Початок XVI ст.

32	Кінець XV ст.– 1510 рр.	20–30-ті роки XVI ст.
33	Початок XVI ст.	Кінець XV – початок XVI ст.
34	1530 рр.	40-ві роки XVI ст.
35	1540 рр.	40-ві роки XVI ст.
36	1546 р.	1547 р.
37	Перша половина XVI ст.	20–30-ті роки XVI ст.
38	Перша половина XVI ст.	Середина XVI ст. [до 1552 р.]
39	1570 р.	1570 р.
40	1560 рр.	50-ті роки XVI ст.
41	1560–570 рр.	70-ті роки XVI ст.
43	1576 р.	1576 р.
44	1411 р., у копії XVI ст.	40–50-ті роки XVI ст.
45	XVI ст.	50-ті роки XVI ст.
46	90-ті рр. XVI – початок XVII ст.	50-ті роки XVI ст.
53	XIII–XIV ст.	10–20-ті роки XIV ст.
54	XV ст.	50-60-ті роки XVI ст.
55	1540 рр.	30–40-ві роки XVI ст. Кінець XVI ст.
56	1550 рр.	50-ті роки XVI ст.
57	Друга половина XVI ст.	Кінець 30-х – початок 40-х років XVI ст.
58	XVI ст.	Кінець 60-х – 70-ті роки XVI ст.
66	1540 рр.	50–60-ті роки XVI ст.
73	1520 рр.	Початок XVI ст.
74	1550 рр.	Середина XVI ст.

75	1575 р.	1575 р.
118	1540 рр.	30–40-ві роки XVI ст.
125	1530 рр.	30–40-ві роки XVI ст.
126	XVI ст.	Третя чверть XVI ст.
132	XV–XVI ст.	60–70-ті роки XV ст.
133	1522 р.	1522 р.
137	XVI–XVII ст.	Друга чверть XV ст.
143	1570 рр.	70–80-ті роки XVI ст. 30–40-ві роки XVII ст.
144	1593 р.	1593 р.
162	XV–XVI ст.	Третя чверть XV ст.
174	1550 рр.	40–50-ті роки XVI ст.
193	1515 р.	1515 р.
194	Початок XVI ст.	Кінець XVI ст.
223	1500 рр.	Кінець XV – початок XVI ст.
375	XV ст.	Перша половина XV ст.
415	1489 р.	Остання чверть XV ст. (1489 р.)

Отже, на сьогодні вже уточнено датування й проведено опис слов'янських кириличних рукописів XIV–XVI ст. з колекції ЦАМ КДА, поданих в археографічному каталозі О. Лебедева. Рукописи наступних століть ще потребують наукового опрацювання.

Список використаних джерел

1. Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К.: НБУВ, 1998. – 335 с.
2. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Николай Иванович Петров. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3. – 683, CVII с.

3. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Лебедев. – Саратов, 1916. – Т. 1. – II, 472 с.
4. Грецькі рукописи у зібраннях Києва / упор. Євгеній Чернухін; ред. кол.: І. Шевченко (голова) та ін. – К.; Вашингтон, 2000. – 384 с.: рис.
5. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог / Людмила Анатоліївна Гнатенко. – К.: НБУВ, 2003. – 193 с., 158 іл.
6. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Людмила Анатоліївна Гнатенко. – К.: НБУВ, 2007. – 265 с., 59 іл.
7. Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом / О. А. Иванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко. – К.: НБУВ, 2010. – 791 с.: іл.
8. Знаки писчей бумаги / собрал и издал Корнилий Я. Тромонин. – М., 1844. – 22, CXXXI с.
9. Лихачев Н. П. Бумага и давнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. Альбом фолиантов / Николай Петрович Лихачев. – СПб., 1891. – Приложение. – 116 табл. с изображением бумажных водяных знаков.
10. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Николай Петрович Лихачев. – СПб., 1899. – Ч. 1–3 + додатки.
11. Briquet C. M. Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 / C. M. Briquet. – Leipzig, 1923. Vol. 1–4.
12. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков; Альбом филиграней // Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Т. 1–3 / систематизировал по сюжетам и сост. указатель В. М. Загребин. – Л., 1982. – 422 с.
13. Мољин V.A., Traljič S. M. Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka (Watermarks of the 13-th and 14-th Centures) / V.A., Мољин, S.M Traljič. – Zagreb, 1957. – Vol. 1–3.

14. Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації) / склав М. В. Геппенер за участю М. П. Візира та Й. В. Шубинського. – К., 1969. – 152 с, 22 табл.
15. Гнатенко Л. А. Нові відомості про «Четью Мінею 1489 р.» (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 279–291.
16. Гнатенко Л. А. Графіко-орфографічна система «Четьї Мінеї 1489 року» // Українська мова. – К., 2010. – № 2. – С. 81–103.
17. Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / состав. Турилов А. А. Состав. Указ. Морозов Б. Н., Турилов А. А. – М., 1986. – 374 с.
18. Дополнения к «Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР». – М., 1986 / сост.: Н. А. Охотина, А. А. Турилов. – М., 1993. – 154 с.

Summary

In the article the author for the first time raises the issue of O. Lebedev dating ancient written monuments of different cultures and languages of the collection of CAM of KTA that do not have exactly dated codicological records. The author accentuates the necessity of a critical review of data represented in the archaeographic catalog of O. Lebedev (1916). It is noted that the scholars of the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine have already specified the dating of Slavic Cyrillic Codes of the XIVth–XVIth centuries which serves as an example for the issue consideration.

Key words: O. Lebedev, archaeographic catalog, written monuments, code, Cyrillic Codes of XIVth–XVIth centuries, manuscript, date of writing.

УДК 003.049:091.14:930.2(083.81)"16"

*Т. А. Добрянська,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ
КИРИЛИЧНИХ КОДЕКСІВ XVII СТ.
З КОЛЕКЦІЇ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ
ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
В КАТАЛОЗІ О. ЛЕБЕДЄВА**

Уперше розглянуто проблему датування українських кирилических кодексів XVII ст., репрезентовану в археографічному каталозі колекції ЦАМ КДА О. Лебедєва. Об'єктом дослідження обрано кодекси, які не мають точно датованих кодикологічних записів і в описах каталогу подані із хронологічно звуженою «непрямою» датою написання. Критично переглянуто описи кодексів за сучасними даними археографії, кодикології, палеографії, філігранології.

Ключові слова: О. Лебедєв, археографічний каталог, українські кирилическі кодекси XVII ст., рукопис, дата написання, філігрань.

Проблема датування українських кирилических рукописних кодексів XVII ст. є актуальною для української археографії, кодикології, палеографії та інших історичних та філологічних дисциплін. Встановлення на сучасних наукових засадах часу написання українських писемних джерел сприяє також глибшому вивченню історико-культурного та наукового розвитку України XVII ст.

Археографічні описи каталогу О. Лебедєва «Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии» (1916) [1], який є продовженням каталогу М. Петрова (1875–1879) [2], також потребують критичного наукового дослідження й описування, на чому наголошує Л. Гнатенко у статті «До проблеми датування кирилических кодексів XIV–XVI ст. з колекції Церковно-археологического музея при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедєва» [3]. Сучасне наукове опрацювання отримали лише слов'янські кирилическі рукописні книги XIV–XVI ст. Церковно-археологического музея при Київській

духовній академії (далі – ЦАМ КДА) у процесі укладання Л. Гнатенко та О. Івановою хронологічних каталогів за фондами Інституту рукопису НБУВ (2003 р., 2004 р., 2010 р.) [4; 5; 6].

Спробуємо розв'язання цієї проблеми здійснити стосовно недатованих українських кириличних кодексів XVII ст. з колекції ЦАМ КДА, яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 301). Основна увага приділена рукописним книгам, які не мають точно датованих кодикологічних записів і в описах каталогу О. Лебедева подані з хронологічно звуженою «непрямою» датою написання. Поза нашими студіями залишені кодекси, подані О. Лебедевим у межах століття (століть). При критичному перегляді описів кодексів нами були використані здобутки філігранологічної науки XIX–XX ст. – альбоми М. Лихачова (1899; упорядковано В. Загребіним 1982) [7], К. Тромоніна (1844) [8], І. Каманіна, О. Вітвіцької (1923) [9], Е. Хівуда (Heawood 1950) [10], О. Гераклітова (1963) [11], Т. Діанової, Л. Костюхіної (1980) [12], Т. Діанової (1996, 1998) [13; 14], Е. Лауцявічюса (1967) [15] (далі посилання на альбоми зроблено тільки за прізвищами укладачів).

О. Лебедєв при встановленні хронологічно звуженої «непрямої» дати написання кириличних рукописів, зокрема, українських XVII ст., спирався на водяні знаки датованих рукописів, переважно подані в філігранологічних альбомах XIX ст. К. Тромоніна (1844) [8] та М. Лихачова (1891, 1899) [7; 16], а також на кодикологічні записи рукопису, які могли сприяти більш точному його датуванню. Якщо таких даних не було, археографом подавалася дата в межах століття.

У каталозі О. Лебедевим указана хронологічно звужена «непряма» дата написання для таких українських кодексів XVII ст., як Ірмологіони, нотовані (№ 86 – 40-ві рр.; № 87 – 80-ті рр.; № 88–80–90-ті рр.; № 89, № 90 – 90-ті рр.; № 91 – 40-ві рр. XVII ст.; з більш широким датуванням № 96 – 1697–1710-ті рр.) та Збірник проповідей, приписуваних Варлааму Ясинському (№ 226 – 1690-ті рр.). Два кодекси вченим були датовані кінцем XVI ст. Це Книга Діонісія Ареопігита (№ 215 – 1580-ті рр.) та Устав церковний (№ 195–1590–1600 рр.). Датування цих кодексів XVII ст. було здійснено Л. Гнатенко та О. Івановою при підготовці каталогу XVI ст. [6].

№ 86Л. Ірмологіон, нотований. 1640–1803 рр. (тут і далі після шифру назва кодексу та датування подається за каталогом О. Лебедева) [1, с. 36– 37].

До ЦАМ КДА кодекс надійшов у червні 1884 р. від Д. Сікорського, священника с. Заячковки Уманського повіту; в «Известиях Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии» (далі – «Изв. ЦАО») вказано, що це – нотний ірмолой на 255 арк.; з 1-го до 46-й арк. писані в 1803 р, інша частина може бути віднесена до XVII ст. [17, с. 604]. При широкому датуванні рукопису О. Лебедевим – 1640–1803 рр. – подано таку інформацію: «на нових аркушах герб Ярославля, букви МВСЯ (у Лихачова немає), в старих – Лихачев, Бумага № 579. Перші аркуші рукопису 1803 р.». Ю. Ясиновський у ґрунтовній праці «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження» (1996) датує кодекс серединою XVIII ст. В описові кодексу вченим тільки вказано, що на аркушах рукопису наявний водяний знак *вершник на коні зі списом під короною* [18, с. 403, № 796], але не подано посилання на філігранологічний альбом, в якому ним було знайдено відповідний водяний знак. Такої філіграні в кодексі нами не виявлено, ймовірно, вченим розглядався водяний знак *агнець великодній*, який представлений на всіх аркушах (арк. 51–252) рукописної частини XVII ст. і схожий (далі – сх.) до знака з альбому Лауцявичюса під № 582 (1636 р). У кодексі наявні й пізніші за часом філіграні: 1) *вершник* (арк. 7–8) – сх. Лауцявичюс № 3542 (1796 р.); 2) *герб Ярославля = МВСЯ* (арк. 27–28) – сх. Тромонин № 959 (1801 р.); 3) літери РФ у рамці (арк. 253, 255) – подібні (далі – под.) Тромонин № 1035 (1753 р.); 4) *літери АГ у рамці* (арк. 254) – сх. Тромонин № 1080 (1732 р.). Проведені філігранологічне та кодикологічне дослідження показали, що кодекс є конволютом (30–40-х рр. XVII ст., середини XVIII ст. та 1803 р.), який був складений в грудні 1803 р. ієреєм Миколаєм Миколайовичем, настоятелем Свято-Димитріївської церкви с. Несторовки (запис на арк. 2). Ним було зроблено титульний аркуш та написано перші 50 аркушів, якими було відновлено неповно збережений текст Ірмологіона XVII ст.

№ 87Л. Ірмологіон, нотований. 1680-х рр. [1, с. 37]. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у березні 1890 р. від П. Лебединцева, кафедрального протоієрея Києво-Софійського собору; в «Изв. ЦАО» час написання рукопису подано як початок XVIII ст. [19, с. 159]. О. Лебедевим датування кодексу 80-ми роками XVII ст. проведено за філігранню *голова блазня з п'ятьма бубонцями*, Лихачов, Бумага: № 502 = на папері з цим знаком у 1684–1686 рр.

була написана книга № 68 з Архіву Міністерства юстиції. Ю. Ясиновський датує Ірмологіон 1696 р. за датою написання художником мініатюри із зображенням царя Давида з Псалтирем (арк. 3 зв.) [18, с. 245, № 320]. О. Лебедєв теж указував на наявність мініатюри з датою, але не вважав її часом написання рукопису. Ним була вказана і наявна на арк. 52 зв. вписана мініатюра із зображенням Іоанна Дамаскіна з датою 1755 р. У кодексі нами були ідентифіковані такі філіграні: 1) *герб Амстердама* (арк. 2) – сх. Дианова 1998 № 35 (1692 р.); 2) *лев // VC* (арк. 39) – сх. Гераклитова № 306 (1697 р.); 3) *голова блазня з п'ятьма бубонцями* (арк. 40, 46) – под. Гераклитов № 1316 (1704 р.). Вірогідно, рукопис був писаний на початку 90-х років XVII ст. (до 1696 р., коли на арк. 3 зв. була написана мініатюра).

№ 88Л. Ірмологіон, нотований. 1680–1690 рр. [1, с. 37–38]. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у 1905 р. від протоієрея М. Брайловського, настоятеля Києво-Печерської Феодосійської церкви; в «Отч. ЦИАО» вказано, що Ірмологіон писаний на лінійних нотах наприкінці XVII – на початку XVIII ст. [20]. О. Лебедєвим для підтвердження датування вказується філігрань *герб Амстердама* по типу Лихачева, Бумага, 496 = Wibiral 10 m, 500 = Тромонін 545 (рукопису 1681 р.) та *вершник*, але без посилання на довідник. Ю. Ясиновський датує кодекс кінцем XVII ст. за водяними знаками *герб Амстердама* та *аламода*, але також не робить посилання на філігранологічні альбоми [18, с. 222, № 261]. У рукопису нами встановлено чотири філіграні: *герб Амстердама*, двох типів: 1) арк. 26–27 – сх. Дианова, Костюхина № 175 (1698 р.), 2) арк. 234 – 235 – сх. Дианова 1998, № 242 (1678 р.), 3) *аламода* (арк. 385/390) – сх. Лауцявичюс № 69 (1701 р.), 4) *герб (?)* (арк. 395–396) – сх. Лауцявичюс № 1229 (1690 р.), які підтверджують датування Ю. Ясиновського.

№ 89Л. Ірмологіон, нотований. 1690-х рр. [1, с. 38]. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у грудні 1882 р. від Л. Мацієвича, вчителя Кишинівської духовної семінарії; в «Изв. ЦАО» часом його написання вказано кінець XVII ст. [21]. О. Лебедєвим було проведено датування рукопису 90-ми роками XVII ст. за філігранню в альбомі Лихачова, Бумага, 684 = Тромонін № 1354 (з книги, надрукованої в 1697 р.). Ю. Ясиновський ідентифікував у рукописові дві філіграні за альбомом Лауцявичюса: 1) *аламода* № 66–68 (1677–1690 рр.), 2) знак (?), поданий у розділі «Різне», № 4254 (1694 р.), але вважає, що за почерком пам'ятка створена ближче до XVIII ст. і тому її можна датувати

кінцем XVII – початком XVIII ст. [18, с. 253, № 350] За нашими спостереженнями, водяний знак *аламода* (арк. 27–28) більш схожий до рисунка в альбомі Лауцявичюса під № 24 (1687 р.), а друга, встановлена Ю. Ясиновським, філігрань (арк. 40–41) відповідає № 4254 (1694 р.), тому датою написання рукопису є скоріше кінець 80-х – 90-ті роки XVII ст.

№ 90Л. Ірмологіон, нотований. 1690-х рр. [1, с. 38–39]. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у листопаді 1882 р. від І. Мироновича, священника с. Яблонова Київської губернії; в «Изв. ЦАО» вказано, що рукопис XVII ст., із посиланням на записи 1700 і 1732 рр. [21, с. 174]. О. Лебедев указує в описові, що філігрань нагадує № 26 (зверху, особливо букви) у Лаптева (1536 р.) [22]. Ю. Ясиновський за філігранню *аламода* датував пам'ятку останньою чвертю XVII ст., але не подав посилання на філігранологічний альбом [18, с. 193, № 196]. У рукопису наявні філіграні: 1) *перев'язь на гербовому щиті* (арк. 68–69) – сх. Дианова, Костюхина № 1051 (1643 р.), 2) *аламода* (арк. 108–109) – под. Лауцявичюс №1 (1668 р.). На нашу думку, кодекс писаний в середині XVII ст.

№ 91Л. Ірмологіон, нотований. 1640 рр. [1, с. 39]. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у 1905 р. від протоієрея І. Ольшевського; в «Отч. ЦИАО» кодекс подано під датою XVIII ст. [20, с. 8]. Датуючи кодекс 40-ми роками XVII ст., О. Лебедев в описі тільки вказав, що в рукописі наявна філігрань *великий глечик з однією ручкою, з прикрасами на кришці, лілеєю й півмісяцем* і що в альбомі Лихачова такого рисунка немає. Ю. Ясиновський встановлює філігрань за альбом Гераклітова № 645–646 (1628–1630 рр.) і датує кодекс другою чвертю XVII ст. [18, с. 108, № 19]. За нашими спостереженнями, водяний знак (арк. 226–227) більш схожий до рисунка в цьому альбомі під № 716 (1644 р.); на підставі цього ми приєднуємося до датування, поданого О. Лебедевим.

№ 96Л. Ірмологіон, нотований. 1697–1710-х рр. [1, с. 41]. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у 1904 р. від С. Ковальського, священника с. Великі Прицьки Київського повіту; в «Отч. ЦИАО» подані відомості про те, що кодекс написано між 1697 і 1710 рр. [23, с. 14]. Це датування подає в каталозі й О. Лебедев і вказує такі філіграні: *великий двоголовий орел* по типу Лихачова, Бумага, 445 = Hausmann, № 46 і *вершник з мечем*. Ю. Ясиновський датував Ірмологіон кінцем XVII – початком XVIII ст., проте в описові ще зазначив філіграні, на які не вказав О. Лебедев, – *поштар та мальтійський хрест під короною*, але без посилання на філігра-

нологічний альбом [18, 253–254, № 351]. Нами встановлені за філігранологічними альбомами водяні знаки, вказані у згаданих дослідників: 1) *орел двоголовий* (арк. 17/20) – сх. Дианова, Костюхина № 1038 (1671 р.), 2) *поштар* (арк. 62–63) – сх. Лауцявичюс № 2785 (1728 р.), 3) *хрест* (арк. 94–95) – сх. Лауцявичюс № 1767 (1741 р.), проте на аркушах останньої третини кодексу наявна ще філігрань, яку досі не вдалося ідентифікувати. Спираючись на досліджені водяні знаки, кодекс можна датувати кінцем XVII – другою чвертю XVIII ст.

№ 195Л. Устав церковний. 1590–1600-х рр. [1, с. 76–77]. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у 1901 р. від Воронежського історико-археологічного церковного комітету [24, с. 8]. О. Лебедевим датовано за філігранню *сокира* – Лихачев, Бумага, 524 = Тромонин № 493 (1595 р.). Нами також виявлено водяний знак *сокира* (арк. 25), але більш схожий на Лауцявичюс № 1708 (1602 р.), а також філіграні: *лев* (арк. 225/228) – сх. Лауцявичюс № 2246 (1597 р.), *орел* (на пізніше вставленому в рукопис форзаці, арк. 1 а) – сх. Дианова, Костюхина № 1014 (1685–1686 рр.). Вони засвідчують, що рукопис написано наприкінці XVI – на початку XVII ст.

№ 215Л. Книга Діонісія Ареопігита. 1580-х рр. [1, с. 81–82]. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у лютому 1886 р. від Геронтія, ієромонаха Задонського монастиря; в «Изв. ЦАО» вказано, що рукопис XVII ст. [25, 149]. О. Лебедевим датовано рукопис 80-ми роками XVI ст. за філігранню – *ворота фортеці з літерою S*, Лихачов, Палеогр. знач. № 4180 = *ворота фортеці* (1585 р.). Нами визначено філіграні: 1) *ворота* (арк. 13, 105) – под. Гераклитов № 41 (1638 р.), 2) *голова блазня* (арк. 230, 252) – сх. Гераклитов № 1188 (1649 р.), 3) філігрань (?) (арк. 262) – сх. Гераклитов № 1505 (1644 р.), 4) *голова блазня* = *LD* (арк. 284–285 і форзаці нижньої кришки оправи) – тот. Дианова, Костюхина № 503 (1658 р.); також наявні філіграні на арк. 267 та 275, які погано проглядають й ідентифікації не піддаються.

Книга Діонісія Ареопігита була популярною в східних слов'ян. Твори письменника через південнослов'янські переклади розповсюдилися ще в часи Київської Русі. Серед збережених списків, як зазначають С. Мількова та А. Смирнова, знайдено примірник, що належав митрополиту Київському і всієї Русі Кипріяну; також є припущення, що деякі списки побутували і в Новгороді. Але списки, які збереглися, датуються

XV або рубежем XV–XVI ст. [26, с. 149]. Досліджуваний нами кодекс є списком середини XVII ст.

№ 226Л. Збірник проповідей, що приписуються Варлааму Ясинському. 1690-х рр. [1, с. 86]. До ЦАМ КДА рукописний збірник проповідей другої половини XVII ст., виголошуваних переважно в Києві, із додаванням Синопису або келейного Літопису Св. Димитрія Ростовського, писаний ним самим, надійшов у січні 1892 р. від члена-кореспондента І. Яковина, отриманий ним із с. Ярославця Глухівського повіту Чернігівської губернії [27, с. 647]. Перший дослідник Збірника М. Петров у своїй роботі також схиляється до думки, що це рукописний збірник XVII ст. Автор звертає увагу на те, що назви проповідей в творі вказують на місця їхнього виголошення у відповідні свята і дні пам'яті святих: Києво-Печерський монастир («Слово на день памяти преподобного Феодосия Печерскаго», «Слово на день успения преподобнаго Феодосия Печерскаго», «Слово на день Успения Пресвятой Богородицы»), Пустинно-Миколаївський монастир («Слово на день преставления святителя и чудотворца Николая») і Києво-Межигірський Преображенський монастир (одне зі Слів на свято Преображення) в Києві, а також поза його межами – у Ніжинській Покровській церкві («Слово на Покров пресвятой Богородицы») і в Стародубі зі згадуванням імені полковника Михайла Миклашевського («Слово на собор св. архистратига Михаила»), де, очевидно, Печерський архимандрит бував згідно зі своїми обов'язками. Учений також припускав, що в 1697 р. Варлаам Ясинський, будучи в похилому віці, передав свої рукописні проповіді Димитрію Ростовському для підготовки їх до друку, але цей задум так і не був реалізований [28, с. 93–105].

О. Лебедевим Збірник проповідей датовано 90-ми роками XVII ст. і вказано лише філігрань – Лихачев, Бумага, №683 = Тромонин № 1355 (з кни-ги, надрукованої в Києві у 1697 р.), *двоголовий орел*, № 682 = Тромонин, № 1245 (1694 р.). Проте в рукописі багато філіграней: 1) *аламода* (арк. 4) – сх. Лауцявичюс № 26 (1695 р.), 2) *орел двоголовий* (арк. 13/16) – сх. Лауцявичюс № 464 (1680 р.), 2) *аламода* (арк. 21/24) – сх. Дианова, Костюхина № 1257 (1682 р.), 3) *поштар* (арк. 41/44) – сх. Дианова, Костюхина № 116 (1693 р.), 4) *монограма* (арк. 48–49) – сх. Дианова, Костюхина № 91 (1692 р.), 5) *герб* (?) (арк. 58/61) – сх. Лауцявичюс 1363 (1691 р.), 6) *якір* (арк. 182/185) – сх. до Лауцявичюс № 1436 (1689 р.), 7) *лев* (арк. 398–399) – сх. Каманін, Вітвіцька № 551 (1683 р.). Спираю-

чись на проведенне дослідження філіграней та кодикологічний запис на арк. 194 про купівлю книги 29 вересня 1691 р., вважаємо, що збірник був укладений наприкінці 80-х або на початку 90-х років XVII ст., до часу внесення купчого запису.

Отже, проведений розгляд даної проблеми і критичний перегляд описів українських кириличних рукописних кодексів XVII ст. за сучасними науковими даними археографії, кодикології, палеографії та філігранології дали можливість уточнити час написання групи кодексів, поданих у каталозі О. Лебедева під хронологічно звуженими «непрямими» датами написання.

Список використаних джерел

1. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Лебедев. – Саратов, 1916. – Т. 1. – II, 472 с.
2. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Николай Иванович Петров. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3. – 683, CVII с.
3. Гнатенко Л. А. Проблема датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. з колекції Церковно-археологічного музею при київській духовній академії в каталозі О. Лебедева // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 17. – К., 2013. – С. 370–379.
4. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог / Людмила Анатоліївна Гнатенко. – К.: НБУВ, 2003. – 193 с., 158 іл.
5. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Людмила Анатоліївна Гнатенко. – К.: НБУВ, 2007. – 265 с., 59 іл.
6. Іванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом / О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко. – К.: НБУВ, 2010. – 791 с.: іл.

7. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Николай Петрович Лихачев. – СПб., 1899. – Ч. 1–3 + добавки / систематизировал по сюжетам и сост. указатель В. М. Загребин. – Л., 1982. – 422 с.

8. Знаки писчей бумаги / собрал и издал Корнилий Я. Тромонин. – М., 1844. – 22, CXXXI с.

9. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. (1566–1651). – К., 1923. – 144 с.

10. Heawood E. Watermarks mainly of the 17th. and 18th. Centuries / Edward Heawood. – Hilversum, 1950. (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia; [Vol.] 1).

11. Гераклитов А. А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения / Александр Александрович Гераклитов. [Послесл. и коммент. С. А. Клепикова]. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 259 с.

12. Дианова Т. В. Водяные знаки рукописей России XVII в. По материалам отдела рукописей ГИМ / сост. Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. – М.: ГИМ, 1980. – 172 с.

13. Дианова Т. В. Филигрانی XVII–XVIII вв. «Голова шута». Каталог / Т. В. Дианова. – М., 1996. – 166 с.: ил. (Тр. Гос. ист. музея. вып. 94).

14. Дианова Т. В. Филигрانی XVII–XVIII вв. «Герб города Амстердама». Каталог / Т. В. Дианова. – М.: ГИМ, 1998. – 168 с.: ил.

15. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках: атлас = Paper in Lithuania in XV–XVIII centuries: atlasas / Э. Лауцявичюс; – Вильнюс: Минтис, 1967. – 577 с.

16. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Николай Петрович Лихачев. – СПб., 1899. – Ч. 1–3 + прил. / систематизировал по сюжетам и сост. указатель В. М. Загребин. – Л., 1982. – 422 с.; Знаки писчей бумаги / собрал и издал Корнилий Я. Тромонин. – М., 1844. – 22, CXXXI с.

17. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии за июнь 1884 года / сост. Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1884. – Т. 2. – С. 601–604.

18. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / Юрій Ясиновський. Ясиновський / ред.: Я. Ісаєвич, О. Цалай-Якименко. – Львів: Місіонер, 1996. – 623 с. – (Серія: Історія української музики).

19. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии за март 1890 года / сост. Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1890. – Т. 3. – С. 156–160.
20. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1905 год. – К., 1906. – 30 с.
21. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии за ноябрь 1882 год / сост. Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1883 – № 2. – С. 352–362.
22. Лаптев И. Опыт в старинной русской дипломатике или способ узнавать на бумаге время в которое писаны старинные рукописи. С приложением рисунков вологодского купца Ивана Лаптева. СПб., 1824. – 11 с., 28 вкл. л. рис.
23. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1904 год. – К., 1905. – 22 с.
24. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1901 год. – К., 1902. – 38 с.
25. Известия КДА за февраль 1886 года // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1886. – Т. 2. – С. 148–156.
26. Милькова С., Смирнова А. Ареопагитики в книжности Давней Руси и их читатели // Давняя Русь. Вопросы медиевистики. 2003. – № 4 (14). – С. 47–48.
27. Известия КДА за январь 1892 года // Труды Киевской духовной академии. – 1892. – № 4. – С. 671–676.
28. Петров Н. Новооткрытый киевский проповедник второй половины XVII века // Труды Киевской духовной академии. – 1892. – № 5. – С. 93–126.

Summary

In the article the author for the first time raises the issue of dating Ukrainian Cyrillic Codes of the XVIIth century, represented in the archaeographic catalog of CAM of KTA collection of O. Lebedev. She selected for the object of her research the codes which do not have exactly dated codicological records and are presented in the catalog descriptions with a chronologically diminished "indirect" date of writing. The article provides a critical review of the codes descriptions on the base of the modern archaeography, codicology, paleography and philigranology data.

Key words: O. Lebedev, archaeographic catalog, Ukrainian Cyrillic Codes of the XVIIth century, manuscript, date of writing, filigree.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 050–021.51(477–25)"1918"

Г. Я. Рудий,
*доктор історичних наук,
Інститут історії України
НАН України*

КИЇВСЬКІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

Досліджено київські періодичні видання з огляду на їхню важливість як джерела вивчення історії Української гетьманської держави 1918 р. Матеріали київської преси згруповано за тематичними ознаками, визначено склад та зміст столичної періодики за доби Української Держави.

Ключові слова: Українська гетьманська держава, Гетьманат Павла Скоропадського, київська періодика, київські газети.

Українська гетьманська держава 1918 р. досить широко репрезентована таким важливим видом історичного джерела, як періодична преса, переважно газетні видання. Державознавче, історіографічне і бібліографічне опрацювання тогочасної газетної періодики протягом тривалого часу здійснювалося під впливом ідеологічної заангажованості і вибірконості радянської доби. В умовах незалежності України побачила світ низка монографічних досліджень з цього важливого сегмента джерельної бази з історії Української Держави [1]. Проте київські періодичні видання зазначеного періоду не були предметом спеціального дослідження. Водночас газети Києва є багатим джерелом для вивчення політичного, соціально-економічного, культурно-національного і повсякденного життя гетьманщини 1918 р.

За доби Гетьманату в Києві, за підрахунками автора, виходило 54 газети. Більшість з них видавалася російською мовою – 36. Проте досить широко представлені й україномовні видання – 15. Газети «Белорусское

зо», «Бюлетень Українського телеграфного агентства» і «Слово» одночасно друкували матеріали відповідно білоруською та російською і українською та російською мовами. Видавали тогочасну пресу переважно урядові установи та політичні і громадські організації. Саме ця періодика виділяла найбільше місця питанням державного будівництва, соціально-економічної і національно-культурної політики Української Держави. Серед них: «Армія», «Бюлетень Українського телеграфного агентства», «Вечер», «Відродження» «Вісті закордонної преси», «Вісті краюї преси», «Вістник Міністерства земельних справ», «Голос Києва», «Державний Вістник», «Київські губернiальні вісті», «Мир», «Народное дело», «Народна воля», «Наш понедельник», «Наша думка», «Нова Рада», «Новости дня», «Последние новости», «Робітнича газета», «Самостійник», «Селянське слово».

У листопаді 1918 р. у Києві було засновано щоденну газету «Армія» під редакцією П. Дормана. Щоденник друкувався з листопада по грудень 1918 р. як офіційний орган військово-морських сил Української Держави. Видання засноване з метою публікації найважливіших заходів військового відомства з реформування українського війська [2]. Виходило також періодичне видання «Бюлетень Українського телеграфного агентства», яке було засноване в червні 1918 р. у Києві. Орган Українського телеграфного агентства. Всього вийшло 3 номери українською та російською мовами. Видання друкувало інформаційні повідомлення про важливі події державного значення [3]. У цей період видавалася газета «Державний Вістник». Редагував друкований орган Іван Ющишин. Газета видавалася в Києві з 16 травня по 12 грудня 1918 р. Вийшло 82 номери. Газета виходила тричі на тиждень. Видання засноване з метою публікації найважливіших законів, постанов і розпоряджень гетьмана П. П. Скоропадського, Ради Міністрів, її установ [4].

У травні 1918 р. у Києві засноване україномовне періодичне видання «Вісти закордонної преси». Орган Департаменту при Державному секретаріаті. З 10 травня по 9 листопада 1918 р. вийшло 127 номерів [5].

9 травня 1918 р. у Києві почала виходити щоденна україномовна газета «Вісти краюї преси». Орган Департаменту преси при Державному секретаріаті. Газета друкувалася з травня по липень 1918 р. Усього вийшло 57 номерів. Друкований орган призначений тільки для урядового користування. Газета містила статті, повідомлення, замітки української преси

про внутрішню і міжнародну політику Української Держави. «Вісти красної преси» припинили свою діяльність після закриття 25 липня 1918 р. Відділу крайової преси, який їх видавав [6].

Серед нових україномовних урядових видань – «Вістник Міністерства земельних справ», який був заснований 15 вересня 1918 р. у Києві. Орган Міністерства земельних справ. Редактор М. Нестеров. Видавався щотижня. Всього вийшло 11 номерів [7].

Газета «Слово» почала видаватися в Києві 1 жовтня 1918 р. Орган Міністерства віросповідань. Редагував газету В. М. Лашнюков. Газета щоденна. Видавалася російською й українською мовами. Всього з жовтня по грудень 1918 р. вийшло 74 номери [8].

Також з 25 червня по 29 листопада 1918 р. у Києві виходило українською мовою «Селянське слово». Орган Товариства по розповсюдженню народної культури. Редагував редакційний комітет. Газета виходила двічі на тиждень. Всього вийшло 25 номерів [9].

З березня по жовтень 1918 р. у Києві видавався інформативний друкований орган «Наша думка». Видавала Головна Рада буковинських, галицьких і угорських січових стрільців. Редагував редакційний комітет. Газета видавалася щотижня. Всього вийшло 19 номерів [10]. Поряд з тим широко розвивається київська російськомовна періодична преса. У зв'язку з цим слід зазначити, що всі періодичні видання в радянській Росії, які не перебували на більшовицьких позиціях, були закриті. Характерно, що багато українських видавців прагнули відновити діяльність російських газет під новими назвами в Україні, в тому числі в Києві. З вересня по жовтень 1918 р. до Управління у справах при гетьманському уряді надійшли заяви з Києва: від Н. Коломийцевої про видання тижневика «Тайны Красного Флага», С. Пікера – суспільно-політичної і літературної газети «Киевский понедельник», М. Навошина – газети «Русская Заря», І. Софовича – двотижневика «Всеукраинский Торгово-промышленный посредник Юго-Запада», Союзу промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України – газети «Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины», Союзу земельних власників – видання «Бюллетень Киевского областного союза земельных собственников», правління Київського товариства західних земств – видання «Вісті Київського товариства західних земств», П. Городища – щомісячника «Вестник мира», Д. Аратова (Крав-

цова) – двотижневика «Театр и жизнь», Б. Чернявського – періодичного видання «Спортсмен и бега» та від багатьох інших громадських організацій, кооперативних спілок, приватних осіб про заснування російськомовних періодичних видань [11].

Так, з 31 травня по 31 серпня 1918 р. у Києві видавалася російською мовою газета «Народное дело». Орган Всеукраїнського комітету партії соціалістів-революціонерів. Видавав і редагував періодичне видання Д. Г. Шардін. Усього вийшло 67 номерів [12]. З квітня по листопад 1918 р. у Києві видавалася російськомовна газета «Новости дня». Видавав газету А. С. Бібінов. Редагували періодичне видання Р. Г. Нілостовський і В. О. Місюрович. Газета щоденна. Загалом вийшло 68 номерів [13].

У листопаді 1918 р. в Києві видавалася російською мовою газета «Наш понедельник». Орган видавництва «Рассвет». Редагував газету Г. В. Алексєєв. Вийшло два номери [14].

5 грудня 1918 р. у Києві почала виходити російськомовна газета «Мир». Орган видавництва «Мирный труд» в особі М. М. Горелова. Газета щотижнева. З п'ятого по 10 грудня 1918 р. Усього вийшло 10 номерів [15].

З 7 жовтня по 5 грудня 1918 р. у Києві виходила російською мовою газета «Вечер». Видавало Акціонерне товариство видавничої справи в Україні. Редагували газету М. Ф. Яворський та І. Кочетов. Газета щоденна. Загалом вийшло 57 номерів [16].

У листопаді 1918 р. у Києві дбаннями Організаційного комітету побачило світ російськомовне профспілкове періодичне видання «Бюллетень Временного Всеукраинского организационного комитета союза рабочих по обработке пищевых продуктов». Редагував газету І. Якубенко [17]. Також у зазначений час видавався російською мовою профспілковий «Бюллетень Киевского союза рабочих печатного дела». Газета виходила з 6 липня по 1 серпня 1918 р. силами редакційної комісії. Вийшло лише три номери [18].

Крім того, у видавництві «Ведоком» виходив російськомовний друкований орган професійної спілки домових комітетів «Вестник домовых комитетов». Редакційна комісія випустила три номери [19].

З 28 квітня по 30 листопада 1918 р. у Києві виходив російськомовний тижневик «Известия Союза промышленников, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины». Видавав його Союз промисловців, торгівлі, фінансів та сільського господарства України.

Редагували газету В. Я. Демченко і А. Л. Пиленко. Загалом побачило світ 32 номери [20].

Відзначимо, що низка київських російськомовних періодичних видань видавалася приватними особами. Серед них щоденна газета «Русский голос», яку редагував А. Р. Семенов. Видавці – М. П. Демидов і М. С. Жекулін. З 7 серпня по 21 листопада 1918 р. усього вийшло 84 номери [21].

З 3 по 26 листопада 1918 р. у Києві виходила російськомовна газета «Наша Родина». Видавець – М. Е. Акацатов. Редагував видання А. Вихров. Загалом вийшло 76 номерів [22].

У зазначений період також друкувалася київська російськомовна газета «Наш путь». Видавець Ф. Н. Зейлінгер. Редактори П. Д. Зайків і Б. Н. Коган. Газета виходила двічі на тиждень. Усього в 1918 р. вийшло 35 номерів [23].

З квітня по грудень 1918 р. у Києві видавався російськомовний тижневик «Новое народное дело» – орган Всеукраїнського комітету партії соціалістів-революціонерів. Видавали газету Всеукраїнський комітет партії соціалістів-революціонерів, Д. Г. Шардін, Г. А. Козловський, В. І. Радіонов. Редагували Д. Г. Шардін і В. І. Радіонов. Усього у 1918 р. вийшов 71 номер. У № 20 від 5 липня 1918 р. вміщено оголошення: «З технічних обставин сьогодні номер виходить в половинному розмірі» [24].

У вересні 1918 р. у Києві почала виходити щоденна російськомовна газета «Зритель». З вересня по грудень 1918 р. вийшло 77 номерів [25]. У зазначений період у Києві видавався російськомовний щоденник «Рабочая жизнь» – орган Всеукраїнського комітету і Київського комітету РСДРП (об'єднаних меншовиків). Усього в 1918 р. побачило світ 96 номерів [26].

У серпні 1918 р. у Києві видавалася російськомовна газета «Суо-зиф» – орган Союзу товариств заводчиків та фабрикантів України [27].

З листопада по грудень 1918 р. у Києві виходив російськомовний тижневик «Тайны Красного Флага». Видавала і редагувала газету Н. М. Коломийцева. Всього випущено 7 номерів [28].

З 1 по 15 грудня 1918 р. у Києві виходив російськомовний щоденник «Утро». Видавало газету Акціонерне товариство видавничої справи на Україні. Редактор І. Кочетов. Загалом вийшло 13 номерів [29].

Для київських газет зазначеного періоду характерна різноманітність форм викладу матеріалу, тобто відповідно до завдань журналістики. Серед них: статті політичного, економічного, національно-культурного змісту, документи (директиви, розпорядження, обіжники), інформація, газетні звіти, хроніка, повідомлення, історичні та літературні нариси, політичні фейлетони, художні твори (проза та вірші) тощо. Однак ці матеріали, написані на основі фактичних даних, містять ще й оціночні моменти згідно з політичними платформами та переконаннями авторів (журналістів), а також спрямованості самого друкованого органу. З метою систематизації матеріалів київської періодики їх доцільно попередньо розподілити на кілька груп.

До першої групи газетної періодики варто віднести публікацію законів, постанов, розпоряджень гетьмана П. П. Скоропадського, Ради Міністрів та інших офіційних матеріалів, що виходили як з центральних, так і з місцевих державних органів влади та установ.

До другої групи входять політичні, соціально-економічні, історичні, культурологічні та інші статті, написані безпосередньо в редакції її працівниками.

Третю групу складають матеріали газет про діяльність Ради Міністрів, її відділів, губернських та повітових старост, громадських організацій.

До четвертої групи належать кореспонденції та листи. Завдяки цьому самочинному матеріалові київські газети одержували інформацію про загальну картину політичного, соціально-економічного і культурного розвитку в деталях.

П'ята група матеріалів включає хроніку про політичне, соціально-економічне, культурне життя. Хроніка завжди дає уявлення про ритми в суспільно-політичному, громадському житті, допомагає орієнтуватися в складному переплетінні багатобарвних за політичною оцінкою подій, що були досить неоднозначні.

Слід відзначити, що тогочасна київська періодика зафіксувала полярність оцінок як самого гетьманського перевороту, так і діяльності уряду Української Держави. Ця полярність зумовлена ідейно-політичною спрямованістю різних київських періодичних видань. Так, урядові видання і частина національно-демократичних видань позитивно оцінювали політику П. Скоропадського в галузі державного будівництва. Національно-демократична періодика Києва активно підтримувала

заходи гетьманського уряду щодо утвердження ідеї державної незалежності України, захисту інтересів українського народу. Поряд з цим на сторінках київських національно-демократичних газет було чимало критики на адресу уряду П. Скоропадського щодо негативного впливу на його політику російських кадетів, монархістів та представників окупаційної австрійської і німецької адміністрацій. Зокрема, поширювалася думка, що гетьманський уряд пасивно ставиться до анти-українських сил, які «своєю метою ставлять руйнування самої держави й реставрацію бувшої російської імперії» [30]. У зв'язку з цим зазначалося, що національно-демократичні організації мають єдиним фронтом виступити проти російських інтернаціоналістів-колонізаторів в Україні [31] і без українських демократичних сил порядок в Українській Державі встановити не вдасться [32]. Слід відзначити, що проросійські і ліворадикальні, а також окремі праворадикальні видання негативно ставилися до державотворення Гетьманату. Зокрема, були закриті газети «Боротьба» і «Народна Воля» в Києві.

Багато цінного матеріалу дослідникові дають такі київські періодичні видання, як «Відродження», «Державний Вістник», «Нова Рада» та «Робітнича газета». Так, газета «Державний Вістник» зафіксувала найголовніші події в житті Української Держави, опублікувала державні акти, спрямовані на створення дієвої державної влади в Україні, формування її органів на місцевому рівні, розбудову власних збройних сил, проведення аграрної реформи, стабілізацію фінансово-кредитної системи, на здійснення заходів щодо міжнародного визнання Гетьманату, налагодження плідних відносин з іншими країнами, розв'язання питань релігійного та національно-культурного життя. Усі перетворення в сфері політики, економіки, культури, що відбувалися в зазначений період, знайшли широке відображення в київській періодиці, яка є важливим джерелом вивчення тогочасного державотворчого процесу в Україні. Зокрема, в урядовій газеті «Державний Вістник» від 16 травня 1918 р. опубліковано тексти законів про тимчасовий державний устрій України. У досліджуваний період на сторінках київських газет постійно порушувалися питання про державне будівництво [33], український федералізм [34], реформу місцевого самоврядування [35], про взаємовідносини центральної і місцевої влади [36], розв'язання національного питання в Україні [37].

Чимала група матеріалів київської періодики присвячена розвитку соціально-економічного життя, зокрема, проведенню земельної реформи. В багатьох публікаціях з класових позицій аналізувалася роль українського робітництва в економічному житті суспільства [38], його взаємини з українською інтелігенцією. Зокрема, стверджувалося, що інтелігенція має не керувати робітництвом, а служити йому [39]. Особливо широко висвітлювався в київській пресі процес проведення аграрної реформи. Нова політична ситуація, що склалася в Україні після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського, вимагала глибокого переосмислення аграрного процесу, усього набутого досвіду, його як позитивних, так і негативних сторін. У великому масиві джерел з питань земельної реформи помітне місце займають газетні матеріали про заходи гетьманського уряду в цьому напрямі. В них, зокрема, зазначалося, що відкладання земельної реформи може призвести до економічної руїни [40]. Саме під таким кутом під рубрикою «Земельна реформа» друкувалися публікації про роль селянства в революції [41], про підготовку і хід земельної реформи в Україні [42], проведення Всеукраїнського з'їзду хліборобів [43], продовольчу перспективу Української Держави [44], зобов'язання Гетьманату перед українським селянством [45]. Тогочасна київська періодика досить часто вміщувала матеріали, що мали на меті привернути увагу до проблем створення українського війська за доби Гетьманату. Також трапляються публікації, в яких критично висвітлюється діяльність військового командування української армії щодо її реформування, зокрема, створення морського підрозділу. Типовою є одна з кореспонденцій, в якій зазначалося, що, організовуючи морську піхоту, збираються творити її не за принципом народної армії, а за типом мілітарних армій [46].

Особливо широко обговорювалося на сторінках київської періодики питання міжнародного життя українського суспільства. Постійними для київської преси стали публікації про відносини Української Держави з РРФСР. Показовою є стаття, в якій зазначається, що «лиш через десятиліття, на наш погляд, може бути поставлене на чергу, без загрози нашим інтересам, питання про московсько-українську федерацію» [47]. Київські газети «Відродження», «Голос Києва», «Нова Рада», «Новости дня» широко висвітлювали хід українсько-російських мирних переговорів. Зокрема, в газеті «Відродження» від 31 серпня 1918 р. опубліковано

інтерв'ю з одним із керівників російської делегації з Х. Г. Раковським про підсумки чергового раунду зазначених переговорів. У щоденнику «Нова Рада» від 7 червня 1918 р. надруковано протокол засідання російсько-українських делегацій в Києві 30 травня 1918 р. У багатьох публікаціях на зазначену тему відзначалося, що Україна з Росією має домовлятися як самостійна і незалежна держава. Трапляються й газетні матеріали, в яких критично висвітлюється хід українсько-російських мирних переговорів. Так, київська газета «Вечер» з приводу безуспішного завершення мирних переговорів зловтішалася: «4 месяца комедии мирных переговоров закончились ничем, будем твердо верить, что они не возобновятся» [48].

Значне місце на сторінках періодичних видань відводилося переговорам Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною щодо українських кордонів. Це питання докладно і ґрунтовно висвітлювали київські газети «Відродження», «Нова Рада» і «Робітнича газета». Вони друкували виступи багатьох політичних, державних і громадських діячів, відомих журналістів, справжніх патріотів України. Серед них статті Д. Донцова [49], А. Ніковського [50] і М. Якименка [51].

Так само в київській газетній періодиці широко висвітлювалися переговори Гетьманату з країнами Антанти. Зокрема, в одній із статей зазначалося, що Англія і Франція сподівалися, що Україна не тільки візьме активну участь у боротьбі з більшовицькою Росією, але й буде на її передньому краї [52].

Особливо широко обговорювався в київській пресі процес відродження багатьох сфер духовного життя українського суспільства. Всі національно-культурні перетворення, що відбувалися в зазначений період, знайшли широке відображення в київській пресі, яка є важливим джерелом вивчення розвитку української культури.

Помітне місце в газетній періодиці посіли матеріали про проблеми існування православної церкви в Україні. Піднесення національної самосвідомості, пожвавлення релігійного життя відбувалися в дуже складних умовах, коли вище духовенство України було переважно російським і було відірване від рядових священиків та мирян. За таких умов особливої актуальності набуло питання про автокефалію православної церкви на території України. Аналіз газетних публікацій київської періодики свідчить, що державні органи і, насамперед, Міністерство віросповідань

були орієнтовані на автономію, українізацію і демократизацію української церкви.

Тогочасні публікації на теми церковного життя можна умовно розподілити на дві групи джерел:

- матеріали, що стосуються публікацій і коментування ухваленого законодавства про пріоритетне становище в суспільстві православної церкви;

- публікації, що віддзеркалювали діяльність Міністерства віросповідань, православних духовних закладів у розв'язанні реальних проблем українізації і демократизації церкви.

Показовою, на нашу думку, є одна із статей, де, з огляду на тогочасну релігійну ситуацію, підкреслювалося, що якщо майбутнє української православної церкви пов'язане з долею українського народу, то завжди слід пам'ятати і зворотнє: майбутнє народу знаходиться, певною мірою, і в руках церкви [53].

Такого роду інформація була типовою для тогочасної київської преси. Тому не випадково досить докладно висвітлювалися всі заходи церковних установ з автономії української церкви. Під характерними назвами «Про діяльність Всеукраїнського церковного собору» [54], «Український собор» [55], «Всеукраїнський церковний собор» [56] вміщувалися кореспонденції і статті про роботу і підсумки другої і третьої сесії Всеукраїнського церковного собору. Таким чином, відповідний аналіз публікацій київських газет дає підставу зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду основною домінуючою темою церковного життя були проблеми автономії української церкви, яка розглядалася не тільки як церковна, але й національна необхідність. Особливо широко обговорювалися в київській пресі проблеми розвитку української науки, освіти, мистецтва. Зокрема, зазначалося, що без державної підтримки наукової, освітянської і мистецької сфери не можна успішно розв'язувати й інші питання державного будівництва. Слід відзначити, що за доби Гетьманату ставилося в нерозривний зв'язок завдання утвердження української самосвідомості з розвитком національної освіти, причому наголошувалося на перебудові, а не руйнації того, що вже існувало [57].

Аналіз газетних публікацій київської періодики свідчить, що державні органи і, насамперед, Міністерство народної освіти і мистецтва

були орієнтовані на українізацію громадського і суспільного життя. Найзначніший вплив вона справила на освіту.

Переважну більшість газетних матеріалів становлять саме ті, що віддзеркалювали проблеми становлення початкової школи.

Тогочасна українська преса містить чималий масив публікацій виступів громадських і культурних діячів з питань розвитку національної освіти. Показовою, на нашу думку, є одна з статей, де, з огляду на тогочасну шкільну ситуацію, підкреслювалося, що початок навчання по-українському «мусить бути зроблений в нижчих класах і потім планомірно переведений у всіх школах. Для дітей росіян школи мають залишитися російські, однак мусить бути введений курс українознавства. Можна бути певним, що у всіх школах на Україні, де з такою обережністю буде проведена українізація, будуть виховуватися ті нові, свіжі інтелігентні сили, які стануть справжніми культурно-гуманними громадянами України» [58].

Заслугує на увагу висвітлювання в київській пресі проблем розвитку середньої освіти в Україні. На сторінках преси під рубриками «Відкриття гімназії», «Українська гімназія», «Шкільні справи на Україні», «Наші школи» регулярно вміщувалися матеріали про виконання урядових рішень щодо розвитку середньої школи. Серед них привертають увагу газетні публікації про українізацію гімназії.

У газетній періодиці зазначеного періоду спостерігається переважання аналітичних жанрів, що свідчить, по-перше, про інформаційну активність преси щодо пошуку й висвітлення фактів і, по-друге, про велику увагу редакцій газет до висвітлення конкретних ситуацій, пов'язаних із реформуванням середньої школи.

У 1918/19 навчальному році в Українській Державі діяло близько 150 гімназій. Київські періодичні видання широко висвітлювали роботу з'їзду комісарів освітніх справ України, який відбувся в Києві влітку 1918 р. На шпальтах газет знайшов місце не тільки ряд конкретних пропозицій учасників форуму щодо форм і методів запровадження українознавства в гімназіях, але й його заключний документ-резолуція. «З майбутнього 1918/1919 шкільного року, – наголошувалося в резолюції з'їзду, – мають бути українізовані перший і підготовчий класи 75 відсотків державних гімназій на Україні. Вчителі підлягаючих українізації закладів повинні до 1919 року обов'язково вивчити українську мову.

Діловодство всіх форм шкіл повинно вестися українською мовою. Навчання історії та географії Росії як особливого предмету повинно бути скасоване» [59].

Поряд з цим чимало газетних публікацій присвячено першому випуску учнів українських гімназій.

Також у київській пресі є публікації про запровадження українознавства в державних і приватних гімназіях [60].

Серед газетних матеріалів є багато публікацій про нестачу приміщень для новостворених середніх шкіл. В одному з дописів повідомлялося, що в першій українській гімназії імені Т. Г. Шевченка в Києві відбулося дитяче свято на пошану весни, але «враження від гарного свята захмарювалося через те, що воно відбувалось не в своїй хаті, а в приймах, у хаті сусідовій. Велика це образа нашому рідному краєві і нашій державі і велика це кривда нашим дітям» [61].

Є в часописах і відомості про матеріальну підтримку учнівської молоді. Зокрема, група публікацій присвячена висвітленню постанови Ради Міністрів «Про заснування при середніх загальноосвітніх школах 350 стипендій і про асигнування на це 77 500 карбованців». Цим стипендіям були надані імена визначних українських діячів та письменників. З 1 липня 1918 р. ці стипендії вручалися незаможним учням української національності [62].

У той же час змістовною у висвітленні конкретних заходів українізації життя вишів є інша група джерел – публікації щодо підготовки і відкриття університетів у Києві і Кам'янці-Подільському, відкриття кафедр українознавства у вузах тощо. З точки зору наявності релевантної інформації особливий інтерес становлять матеріали київських україномовних газет.

Особливо широкого резонансу набула тема про підготовку і відкриття перших українських державних університетів. Столична періодика досить часто вміщувала матеріали про роботу комісії Міністерства народної освіти і мистецтва у справах вищої школи під керівництвом В. І. Вернадського над проектами законів «Про перетворення Київського Народного університету в Київський Державний Український Університет», «Про заснування Кам'янець-Подільського Державного Університету». В київських газетах досить повно викладено хід урочистого відкриття 6 жовтня 1918 р. першого Державного українського університету в Києві [63].

Досить часто столична преса вміщувала тематичні добірки, що дають змогу визначити основні напрями запровадження українознавства в російськомовних навчальних закладах. В основному матеріали зазначеної проблематики висвітлювали хід впровадження в життя закону Ради Міністрів «Про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському університетах». У цих публікаціях йшлося про відкриття в зазначених вишах кафедр історії України, історії української мови і українського письменства на історико-філологічному факультеті та кафедри історії західноруського права на правничому факультеті. Привертають увагу газетні матеріали, в яких порушувалися питання, пов'язані із заснуванням кафедр українознавства в Київському, Одеському й Харківському університетах. У газетній періодиці є й інформації про хід виконання закону Ради Міністрів «Про проголошення Українською Державною Вищою Школою Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька».

Важливе місце відведено на шпальтах газет урядовим рішенням з питань запровадження українознавства в державних організаціях та установах. Так, опубліковано наказ міністра шляхів України В. Бутенка «Про заснування на залізницях курсів по українознавству». Згідно з наказом, на державний кошт започатковувалися курси української мови. По закінченню курсів слухачі складали екзамен [64].

Отже, державні службовці, незалежно від національного походження, мусили знати мову, літературу, історію, минуле і сьогодення України.

Під характерними рубриками «Українська мова в державних установах», «Викладання на українській», «Огляд листів про державну мову» постійно столична преса вміщувала методичні поради щодо розширення сфери її вжитку. Разом з тим на шпальтах тогочасних київських російськомовних газет часто трапляються твердження про те, що українська влада в питанні мови має стати на новий шлях – надання російській мові поряд з українською статусу державної [65].

Слід відзначити, що київська газетна періодика відіграла важливу роль в запровадженні українознавства в усіх сферах суспільного життя. З огляду на це, широкого розголосу на сторінках тогочасної преси набув процес становлення національної науки. Насамперед це стосується рішень щодо організації Української академії наук. У газетній періодиці помітно відбилися прагнення всіх українських наукових сил до об'єднання, створення національного координаційного центру. Подібні публі-

кації набули поширення на сторінках українських газет після створення в червні 1918 р. Комісії по виробленню законопроекту про заснування Української академії наук, яку очолив ординарний академік Російської академії наук В. І. Вернадський [66].

У пресі часто друкувалися кореспонденції відомих учених, в яких обґрунтовувалася доцільність створення УАН, її роль у розвитку української науки. Одна з кореспонденцій містила короткий план організації Української академії наук академіка В. М. Перетца. На його думку, до завдань академії, насамперед, повинна належати наукова праця і підготовка українських діячів на українському ґрунті [67].

Поряд з цим на сторінках української преси публікувалися матеріали полемічного характеру. Їхні автори – частина членів Українського наукового товариства – виступали опонентами В. І. Вернадського та його сподвижників і дотримувалися протилежної точки зору щодо концепції створення УАН. Вони вважали, що майбутня академія має бути громадською асоціацією вчених, які переважно розвивали б гуманітарні знання, що становлять ядро української культури. Член УНТ, редактор газети «Нова рада» А. Ніковський на сторінках своєї газети зазначав, що «на його думку, краще було б доручити справу створення УАН колегіям і науковим товариствам, державним та громадським вищим школам, бо якраз у них зосереджені всі наукові сили України» [68]. Такі думки трапляються на шпальтах газет і в інших виступах членів УНТ.

Безперечно, предметом особливої уваги стали інформаційні повідомлення про роботу Комісії по виробленню законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. Матеріали київської преси містять докладну інформацію про структуру комісії, плани її роботи, хід обговорення важливих заходів комісії.

Згодом у часописі «Державний вісник» був надрукований закон Ради Міністрів про заснування УАН у Києві та її статут [69]. Поряд з цим у газетній періодиці було опубліковано перший склад академіків УАН.

Виявлені в процесі дослідження газетні матеріали значною мірою сприяють повноті змалювання картини створення УАН, її підрозділів, всебічному і глибокому висвітленню біографії і наукової діяльності окремих учених України.

У пресі під рубрикою «Українське Наукове товариство» також вміщувалися матеріали, в яких висвітлювався стан справ розвитку окремих

галузей науки. Зокрема, в одній з кореспонденцій повідомляється про засідання природничої секції, присвячене пам'яті Ф. К. Вовка. На цьому засіданні виступили з доповідями П. Стебницький «До біографії Ф. К. Вовка», Л. Чикаленко «Ф. К. Вовк як історик», А. Носов «Ф. К. Вовк як етнограф», В. Алешо «Ф. К. Вовк як антрополог» [70].

Особливо широко висвітлювався в київській пресі процес становлення українського мистецтва. У великому масиві джерел з питань української культури помітне місце займають газетні матеріали про заходи гетьманського уряду щодо створення загальнонаціонального мистецького центру. У пресі опубліковано закон Ради Міністрів «Про утворення Головного управління мистецтва і національної культури й про переіменування Міністерства народної освіти в Міністерство народної освіти та мистецтва» [71].

Київські газети висвітлювали весь хід прийняття і виконання урядових рішень щодо розвитку українського театрального і музичного мистецтва. Помітне місце серед них посідають публікації, що відображають заходи гетьманського уряду в становленні українського театру. У газетній періодиці була опублікована постанова Ради Міністрів «Про допомогу українським театрам». Згідно з цим рішенням, «Українському Національному Театрові» (під керівництвом П. Саксаганського) і товариству «Молодий театр у Києві» (під керівництвом Леся Курбаса) на їхні потреби було виділено кошти на суму відповідно 165 тис. і 10 тис. карбованців [72].

Характерно, що подібними публікаціями київська газетна періодика намагалася не тільки пропагувати урядові рішення, але й привернути увагу до значення українського театру в культурному житті України. В цьому контексті цікавими є газетні матеріали про роботу з'їзду діячів українського мистецтва, який проходив у Києві з 9 по 16 червня 1918 р. У його роботі взяли участь гетьман П. Скоропадський, міністри освіти та віросповідань М. Василенко і В. Зінківський. Зокрема, на своїх шпальтах газети опублікували тези доповіді відомої актриси і театральної діячки С. Висоцької на тему «Сучасне становище театру» і виступи по її доповіді Є. Кузьміна, Мокульського, Станкевича, М. Прахова [73].

Крім цього, на шпальтах газет вміщено матеріали про проблеми театру і музики у взаємозв'язку із завданнями художнього та естетичного виховання українського народу [74].

Зрозуміло, що становлення національно-художньої освіти тісно пов'язувалося із завданнями розвитку українського мистецтва. У зв'язку з цим, заслуговує на увагу опублікований в пресі заключний документ-постанова з'їзду про основні завдання в царині мистецтва і культури України. Привертають увагу опубліковані в пресі положення про необхідність широкої пропаганди в масах музичного мистецтва шляхом концертів вокальних і інструментальних ансамблів, присвячених національній і світовій музиці. Тобто проблема художньо-естетичного виховання розглядалась, як один з важливих засобів формування самосвідомості українського народу. У матеріалах київської періодики міститься значний інформаційний масив, що відбиває широкий спектр цієї роботи, причому не тільки на рівні узагальнюючих матеріалів, але й публікацій, що віддзеркалювали творчий доробок конкретних театрів та митців.

У київських газетах почали з'являтися повідомлення про поповнення репертуару театрів новими українськими драматичними творами. Типовою є одна з кореспонденцій, в якій зазначалося, що «в українському Державному драматичному театрі в присутності всієї трупи В. Винниченко читав нову п'єсу «Між двох сил» [75].

Крім цього, на шпальтах київських газет широко відображено репертуар українських театрів, склад акторів, зокрема Державного народного театру (головний режисер П. Саксаганський) [76].

Серед газетних публікацій значний інтерес для дослідника становлять ті, в яких йдеться про гастролі українських драматичних театрів. Газети регулярно інформували читачів про їхні виступи, давали їм оцінку, вміщували дані про акторів, географію гастролей, ставлення глядачів тощо.

Однією з важливих тем у контексті завдань з відродження національного мистецтва стала широка пропаганда музичної культури. Під рубриками «Український Національний хор», «Українська опера» в київській газетній періодиці вміщувалися добірки матеріалів, які широко висвітлювали заходи Міністерства народної освіти та мистецтва з перетворення Київської опери в Національну оперу, створення Українського національного хору (під керівництвом диригента О. Кошиця), згодом перетвореного в Українську державну капелу [77], Державного симфонічного оркестру. Велика група матеріалів присвячена діяльності музичного відділу Міністерства народної освіти,

його роботі з організації хорів. У київській газетній періодиці широко висвітлюється виступ першого Українського національного хору в Києві, який 9 червня 1918 р. у міській опері вперше дав концерт. У святі української пісні взяли участь П. Скоропадський, члени уряду, визначні українські громадські і культурні діячі. Концерт було присвячено творчості К. Стеценка. Київські газети постійно повідомляли про організацію нових хорових колективів, зокрема, другого Національного хору в Києві. Велику увагу преса приділила гастролям влітку 1918 р. першого Українського національного хору в Харкові. З концертами виїздили К. Стеценко, О. Приходько, О. Кошиць, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Дніпрова (Приємська) і С. Колодїївна [78].

Серед зазначеної групи джерел заслуговують на підвищену увагу матеріали, котрі окреслювали ретроспективну картину розвитку хорового співу на місцях як основи української музичної культури. У київській пресі особливо активно висвітлювався процес створення української опери. У тогочасних київських періодичних виданнях ця тема представлена різними за жанрами матеріалами: від теоретичної статті до стислої замітки. У цьому масиві джерел переважали статті та кореспонденції, в яких поширювалися здебільшого твердження, що українська опера повинна бути державною. І сили для цього є. Це – визначний європейський драматичний тенор Модест Менцинський, уславлений виконавець вагнерівського репертуару, один із світових басів, наш земляк і патріот Адам Дідур, світова оперна співачка, освічена й палка українська патріотка Соломія Крушельницька [79].

Такого роду публікації вміщувалися переважно під рубрикою «Українська опера», а їхніми авторами були журналісти і мистецтвознавці.

Поряд з цим на сторінках київських періодичних видань друкувалися матеріали, автори яких відзначали, що «українська державна опера не повинна повторити історію петроградських державних театрів, котрі давали чужу людині й громадянству культуру... Організувати справу опери художньо сильною, національною і культурною» [80].

Чимало газетних матеріалів містять інформацію про підготовку українського оперного театру до відкриття сезону. Зокрема, повідомлялося, що директор театру роздав відомим письменникам Л. Старицькій-Черняхівській, О. Олесю, С. Черкасенкові та іншим перекладати оперні лібрето українською мовою. Вже в серпні 1918 р. були перекладені

українською мовою опери «Галька», «Фауст», «Травіата», «Черевички», «Казки Гофмана», «Богема», «Продана наречена», «Русалка», «Сільська честь», «Жидівка», «Мадам Батерфляй» [81].

Вагоме місце в газетній періодиці посіли матеріали про збереження пам'яток старовини і мистецтва за доби Української Держави.

Аналіз засвідчує високу питому вагу газетних публікацій про становлення і діяльність пам'яткоохоронних державних установ. Значне місце займають матеріали періодичних видань про внутрішнє життя українських музеїв, спорудження пам'ятників визначним діячам України.

Столична періодика досить часто вміщувала матеріали про роботу відділу охорони пам'яток Міністерства народної освіти і мистецтва під керівництвом Миколи Біляшівського стосовно вирішення проблем розвитку музейного будівництва, догляду за пам'ятками археології, історії та мистецтва, реєстрації, дослідження й популяризації пам'яток старовини. Українська преса, висвітлюючи організаційні і практичні заходи пам'яткоохоронних державних органів за Гетьманату, не обійшла увагою ще один пам'яткоохоронний орган, що виник у цей період, – відділ охорони пам'яток церковної старовини при Міністерстві віросповідань на чолі з протоієреєм Йосипом Кречетовичем. Зокрема, в київській газеті «Слово» (орган Міністерства віросповідань) постійно і докладно аналізувалася церковно-культурна спадщина православної церкви в Україні і, насамперед, проблеми збереження пам'яток культової архітектури та церковного призначення, розвитку і поширення мережі церковних архівів, бібліотек, музеїв, популяризації церковної культурної спадщини.

У той же час змістовними у висвітленні конкретних заходів державних пам'яткоохоронних органів є публікації про обстеження пам'яток історії і культури, відкриття і діяльність національних музеїв, архівів, підготовку фахівців з пам'яткознавства, встановлення пам'ятників борцям за незалежність України.

Чимало газетних матеріалів присвячено встановленню пам'ятників Т. Г. Шевченкові. Тогочасна газетна періодика не тільки зробила вагомий внесок у формування громадської думки, але й своїми публікаціями стимулювала активність державних органів щодо розв'язання цієї важливої національної справи. Серед матеріалів неабияке місце належить листам, в яких йдеться про практичні питання спорудження пам'ятників Т. Г. Шевченку [82].

У київській пресі за Гетьманату актуальною і постійною залишалася тема про заснування і діяльність національних музеїв. Серед музейних проблем у пресі широко обговорювалося питання організації губернських і повітових музеїв і, насамперед, історико-етнографічних музеїв.

На сторінках столичних газет є матеріали, які відображають заходи державних пам'яткоохоронних установ і громадських організацій щодо створення належних фінансових умов для розвитку національних музеїв. Адже більшість з них через фінансову скруту не змогла широко розгорнути свою діяльність.

У київській пресі були надруковані постанови Ради Міністрів «Про асигнування в розпорядження Головноуправителя справами Національної культури та мистецтва 500 тис. карбованців» [83] і «Про асигнування 30 170 карбованців на допомогу Київському художньо-промислому і Національному музею» [84]. Згідно з цими постановами на потреби Національного музею в Києві і Київського художньо-промислового і наукового музею гетьманський уряд виділив відповідно 500 тис. крб. і 30 тис. 170 крб.

У тогочасній столичній пресі актуальною залишалася й тема про впорядкування могили Т. Г. Шевченка. Зокрема, на шпальтах газети «Відродження» опубліковано листа уповноваженого з догляду за могилою Великого Кобзаря Василя Короліва до Київської народної управи [85].

Значне місце на сторінках столичних видань відводилося обстеженню і збереженню історичних та архітектурних пам'яток. Пильну увагу газети приділили організації охорони Старого замку у Кам'янці-Подільському та Золотих воріт у Києві [86]. Широко висвітлювалася робота Комітету з дослідження та реставрації Софійського собору в Києві, проблеми дослідження та охорони цієї унікальної історичної пам'ятки [87].

За доби Гетьманату в центрі уваги київських періодичних видань перебували питання про повернення в Україну вивезених у Росію за царату національних історико-культурних цінностей українського народу. Газетна періодика широко висвітлювала роботу Міжвідомчої комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей під головуванням П. І. Холодного. Зокрема, в газеті «Киевская мысль» опубліковано звіт про роботу комісії, виклад доповіді на її засіданні Г. Г. Павлуцького [88].

Трапляються й газетні матеріали, в яких критично висвітлюється робота комісії, заперечується правомірність повернення історико-куль-

турних цінностей в Україну [89]. Ці матеріали дають змогу значно розширити інформативне коло з питань охорони пам'яток культури і старовини за доби Гетьманату.

Вивчивши склад матеріалів київської періодики за доби Української Держави, приходимо до висновку, що тогочасна столична преса дає історикам важливий емпіричний матеріал для дослідження проблем політичного, соціально-економічного розвитку, культурно-освітнього і повсякденного життя українського народу:

- у тогочасній київській пресі широко відбивався процес державного будівництва, формування місцевих органів влади в період Гетьманату;
- київська періодика постійно висвітлювала питання соціально-економічного розвитку українського суспільства, підготовки земельної реформи, розв'язання робітничого питання;
- столичні газети не тільки віддзеркалювали на своїх сторінках проблеми у військовій та зовнішній політиці уряду гетьмана П. Скоропадського, але й своїми публікаціями стимулювали діяльність керівництва Міністерства збройних військових справ до створення національних збройних сил і Міністерства закордонних справ – для міжнародного визнання Української Держави;
- у тогочасній київській пресі відбувся процес пробудження національної самосвідомості українського народу, що зрештою засвідчила масштабна українізація освіти, науки, культури;
- київська газетна періодика не лише віддзеркалила досягнення гетьманського уряду у впровадженні в більшості шкіл української мови, створенні системи національних освітніх закладів, відкритті українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, Української академії наук, а й своїми публікаціями стимулювала зростання творчої активності педагогічної і наукової інтелігенції;
- київські газети за короткий час існування гетьманської держави зробили вагомий внесок у справу залучення до культурно-освітньої сфери широкого кола громадськості, надаючи змогу представникам різних верств населення висловлювати власну думку на сторінках газетної періодики, актуалізуючи таким чином питання, що хвилювали українське суспільство;
- київські періодичні видання зробили помітний внесок у піднесення ролі української мови, розширення сфери її вжитку, боротьбу з

русифікацією, яка мала місце в державних органах, установах, закладах освіти, науки, культури, в побуті. Протягом досліджуваного періоду ця проблематика була постійною;

– київська газетна періодика віддзеркалила пошук шляхів розвитку українського мистецтва, нових форм і видів театральної і музичної культури. У галузі музичного мистецтва успішно розвивалися такі жанри, як обробка композиторами народних пісень, українська масова пісня, кобзарське мистецтво;

– столичні газети постійно відображали на своїх шпальтах проблеми охорони пам'яток старовини й мистецтва, а також пропагували діяльність подвижників пам'яткоохоронної роботи – учених, мистецтвознавців, просвітян, художників, музейних працівників, усіх, хто ставав на захист пам'яток історичної спадщини, історії свого народу;

– київські періодичні видання значну увагу приділили діяльності відділу охорони пам'яток Міністерства народної освіти і мистецтва Української Держави. Періодика постійно інформувала читачів про діяльність державних та громадських установ із заснування національних музеїв, обліку, реєстрації, дослідження та популяризації пам'яток старовини й культури.

Список використаних джерел

1. Рудий Г. Я. Преса Української Держави. 1918. – К., 1996; Він же. Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр. – К., 2000; Він же. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр.). – К., 2011; Губа П. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. – Черкаси, 2002.
2. Волинська газета – Житомир, 1918. – 8 листопада.
3. Преса України: Газети 1917–1920 рр. Бібліографічний покажчик. Уклад. Г. Я. Рудий. – К., 1997. – С. 10.
4. Там само. – С. 29.
5. Преса України: Газети 1917–1920 рр. Бібліографічний покажчик. – С. 19.
6. Там само. – С. 19.
7. Там само. – С. 21.

-
8. Там само. – С. 63.
 9. Там само. – С. 62.
 10. Там само. – С. 47.
 11. ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 37, арк. 6, 18, 25, 27, 33, 35, 37, 41, 53, 47.
 12. Преса України: Газети 1917–1920 рр. Бібліографічний покажчик. – С. 44.
 13. Там само. – С. 51.
 14. Там само. – С. 46.
 15. Там само. – С. 42.
 16. Там само. – С. 16.
 17. Там само. – С. 10.
 18. Там само. – С. 12.
 19. Там само. – С. 15.
 20. Там само. – С. 35.
 21. Там само. – С. 60.
 22. Там само. – С. 48.
 23. Там само. – С. 46.
 24. Там само. – С. 51.
 25. Там само. – С. 32.
 26. Там само. – С. 57.
 27. Там само. – С. 65.
 28. Там само. – С. 66.
 29. Там само. – С. 71.
 30. Олександрович М. Монархісти та республіканці // Нова Рада. – 1918. – 25 липня.
 31. Кушнір М. Інтернаціональний націоналізм // Там само. – 23 липня.
 32. Донцов Д. Холодної крові // Там само. – 28 листопада.
 33. Русский голос. – Киев. – 1918. – 3 августа.
 34. Манджос Б. Украинский федерализм в прошлом и настоящем // Там само. – 7, 8, 11, 15 сентября.
 35. Мацієвич К. Реформа місцевого самоврядування // Нова Рада. – 1918. – 16 листопада.
 36. Робітнича газета. – Київ. – 1918. – 24 вересня.
 37. Ирман. У министра внутренних дел И. А. Кистяковского (беседа) // Голос Киева. – 1918. – 1 октября.

-
38. Становище робітництва // Робітнича газета. – 1918. – 10 серпня.
 39. Вікул С. Робітники та інтелігенти // Там само. – 27 липня.
 40. Якименко М. Земельна реформа // Нова Рада. – 1918. – 26 липня.
 41. Михайленко А. Роль селянства в революції // Робітнича газета. – 1918. – 18, 20, 25 липня.
 42. Яснопольский Л. О принудительном отчуждении // Русский голос. – 1918. – 28 августа.
 43. Яснопольский Л. О подготовке аграрной реформы // Там же. – 12 ноября.
 44. Всеукраинский съезд хлеборобов // Вечер. – 1918. – 7 ноября.
 45. Нечаев Б. Монополия или трест // Новости дня. – 1918. – 14 сентября; Гербель С. Н. Продовольственные перспективы // Вечер. – 1918. – 18 октября.
 46. Якименко М. Українське селянство і наші чергові обов'язки перед ним // Нова Рада. – 1918. – 31 травня.
 47. Понятенко П. Нічому не навчилися (з приводу заходів по відновленню української армії) // Робітнича газета. – 1918. – 20 липня.
 48. Неверов. Конец комедии // Вечер. – 1918. – 8 октября.
 49. Донцов Д. Проба приязні // Нова Рада. – 1918. – 28 травня.
 50. Ніковський А. Перед зміною орієнтації // Там само. – 24 травня.
 51. Якименко М. З приводу меж Української Народної Республіки // Там само. – 31 травня.
 52. Стебницький П. Союзні держави і Україна // Там само. – 6 грудня.
 53. Титлинов Б. Национальная церковь // Вечер. – 1918. – 26 октября.
 54. Залужный Д. К деятельности Всеукраинского церковного Собора // Голос Киева. – 1918. – 25 июля.
 55. Титлинов Б. Украинский собор // Вечер. – 1918. – 29 октября.
 56. Всеукраинский церковный собор // Голос Киева. – 1918. – 31 октября.
 57. Интервью. Его светлость Пан Гетман об основах политики в стране (Беседа с сотрудником «Вечера») // Вечер. – 1918. – 7 октября.
 58. Науменко В. Какою должна быть школа на Украине // Русский голос. – 1918. – 13, 16 июля.
 59. Відродження. – 1918. – 16 липня.
 60. Русский голос. – 1918. – 18 июня.
 61. Нова Рада. – 1918. – 9 червня.

-
62. Державний Вістник. – 1918. – 10 серпня.
 63. Бурлака. Київський Державний Український Університет // Відродження. – 1918. – 6 жовтня.
 64. Державний Вістник. – 1918. – 29 травня.
 65. Толпыло Б. По старому пути // Русский голос. – 1918. – 18 мая.
 66. Відродження. – 1918. – 12 червня.
 67. Лист академіка В. М. Перетца // Вісти красної преси. – Київ. – 1918. – 16 липня.
 68. Ніковський А. Організація Академії наук // Нова Рада. – 1918. – 5 червня.
 69. Державний Вістник. – 1918. – 26 листопада.
 70. Українське наукове товариство // Нова Рада. – 1918. – 20 вересня.
 71. Державний Вістник. – 1918. – 5 липня.
 72. Там само. – 22 червня.
 73. Всеукраїнський з'їзд представників художніх організацій // Відродження. – 1918. – 29 червня.
 74. Там само. – 12, 28 червня.
 75. Нова п'єса В. Винниченка // Нова Рада. – 1918. – 12 жовтня.
 76. Державний народний театр // Новости дня. – Киев. – 1918. – 8 сентября.
 77. Приходько О. Голова секції організації народних хорів. Відозва музичного відділу Міністерства освіти // Державний Вістник. – Київ. – 1918. – 18 червня.
 78. Друга артистична подорож першого Українського національного хору // Нова Рада. – Київ. – 1918. – 18 серпня.
 79. Ніковський А. Українська опера // Нова Рада. – 1918. – 22 червня.
 80. Василько А. Українська опера і невиправдані претензії // Нова Рада. – 1918. – 1 листопада. – С. 4.
 81. Українські переклади оперних лібрето // Робітничая газета. – Київ. – 1918. – 31 серпня.
 82. Щітківський І. Лист до редакції // Нова Рада. – 1918. – 12 червня.
 83. Державний Вістник. – 1918. – 3 жовтня.
 84. Там само. – 24 жовтня.
 85. Справа з могилою Т. Шевченка // Відродження. – 1918. – 27 серпня.
 86. Так само. – 1918. – 27 серпня; Последние новости. – 1918. – 27 августа.
 87. Слово. – 1918. – 9 листопада; Нова Рада. – 1918. – 30 листопада.

88. Борьба за культурные богатства // Киевская мысль. – 1918. – 18 июня.

89. Культурные ценности // Рабочая жизнь. – Киев. – 1918. – 19 июня.

Summary

In the article the Kyiv periodicals as an important source of studying the history of Ukrainian Hetman state in 1918 are investigated.

The Kyiv press materials are grouped according to their themes. The composition and contents of the Kyiv periodicals of the Ukrainian State times are distinguished.

Key words: Ukrainian Hetman state, Pavlo Skoropadsky Hetmanate, Kyiv periodicals, Kyiv newspapers.

УДК 27-23:81'25=161.2:930"18-20"

Т. І. Котенко,
*Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України*

П. С. МОРАЧЕВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ТА ПЕРЕКЛАДАЧ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ КНИГ СВЯТОГО ПИСЬМА В ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Уперше подається аналітична розвідка про вивчення постаті П. С. Морачевського та його творчої діяльності в історіографії кінця ХІХ – початку ХХІ ст. як дослідника та першого перекладача новоукраїнською мовою книг Святого Письма. Наголошується на цьому основному аспекті вивчення в українській історіографії, розглядаються й інші праці.

Ключові слова: П. С. Морачевський, українська історіографія, Святе Письмо, україномовний переклад.

Постать Пилипа Семеновича Морачевського і його україномовна творча й перекладацька діяльність у Російській імперії до кінця ХІХ ст. була під неофіційною заборонаю (через дію Валуєвського циркуляру 1863 р.) [1], тільки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у зв'язку з підготовкою синодального видання Євангелія українською мовою, значний інтерес у наукових колах викликали його україномовні євангельські переклади. В радянський період особистість П. С. Морачевського також була під негласною заборонаю. Зі здобуттям Україною незалежності посилився інтерес до особистостей, які своєю працею сприяли розвитку української нації, її свободі та духовності; українська мова та українські біблійні тексти почали входити в церковне життя українського суспільства. Ім'я П. С. Морачевського було повернуто із забуття.

Так об'єктивно склалося, що переважно українська історіографія висвітлює питання життя й діяльності П. С. Морачевського.

Одним із найперших опублікованих матеріалів про особистість та діяльність П. С. Морачевського є публікація головного редактора харківської газети «Южный край» (1899; з помилкою в ініціалі по батькові):

короткі біографічні відомості про П. С. Морачевського, лист до І. Г. Кулжинського 1831 р. з тогочасними віршами та уривком з нині втраченої п'єси «Сумская причудница» [2, с. 2–3].

Спеціальних праць, присвячених життю й діяльності Морачевського, небагато. Розробляються лише окремі аспекти. На початку ХХ ст., у часи українізації, інтерес до літературної й перекладацької спадщини П. С. Морачевського був пов'язаний з підготовкою на її основі синодального видання Євангелія українською мовою, у зв'язку з чим В. І. Срезневським у рукописному відділі БАН були заінвентаризовані автографи перекладів Святого Письма П. С. Морачевського 1860–1865 рр., які знаходилися в бібліотеці на тимчасовому зберіганні, допоки в Імператорській академії наук не з'явиться можливість їх опублікувати. Переклади П. С. Морачевського були включені до охоронного опису, матеріали якого видавалися В. І. Срезневським. Так, у 1901 р. з'явився перший археографічний опис Євангелія Морачевського і перша публікація уривка з Євангелія від Матвія – «Четвероевангелие в переводе на малорусский язык. Труд Ф. С. Морачевского» [3, с. 92–94]; потім ученим були подані описи Діянь святих апостолів, Апокаліпсиса (1902) [4, с. 85, 87], Псалтиря (1903) [5, с. 15–16] та перші публікації уривків з них. Археографічні описи оригіналів перекладів П. С. Морачевського були включені В. І. Срезневським у 1905 р. до окремого видання «Охранной описи рукописного отделения Библиотеки Императорской Академии наук» [6, с. 19–22 (І. А. 29), с. 37–38 (І. Б. 20), с. 39–40 (І. В. 4), с. 54–55 (І. Г. 15)], і в додатку до I відділу вперше було опубліковано зразки текстів усіх перекладів книг Святого Письма П. Морачевського: з Євангелія від Марка – перші вісім віршів гл. XVI (№ 12, с. 65–66, до видання не включено раніше опублікований при описові уривок з Євангелія від Матвія); з Діянь святих апостолів – повністю текст гл. II (№ 13, с. 66–68); з Апокаліпсиса – повністю текст гл. XIX (№ 14, с. 68–69); із Псалтиря – повністю тексти псалмів 1 та 103 (№ 15, с. 69–70).

Найпершою серйозною науковою розвідкою про П. С. Морачевського стала праця В. П. Науменка «Ф. Морачевский и его литературная деятельность» (1902) [7], в якій подано відомі на той час досліднику біографічні дані про П. С. Морачевського, про історію створення україномовних перекладів Святого Письма та спроби автора їх опублікувати, але

більше уваги приділено його літературній діяльності – російськомовним поетичним творам 20–30-х років XIX ст. Того ж року В. П. Науменком було надруковано «Сведения о четвероевангелии в переводе на малорусский язык Ф. С. Морачевского» [8] (передруковано з роботи В. І. Срезневського [3, с. 92–94]), а 1907 р. – рецензію на видання «Господа Нашого Иисуса Христа Святе Євангеліє від Матфея, славянською й українською мовою. Москва: Син. Тип. 1906» [9].

На початку XX ст., у зв'язку з підготовкою синодального видання Євангелія українською мовою, П. Г. Житецьким докладно розглядався переклад Євангелія, зроблений П. С. Морачевським. Ці та інші дослідження П. Г. Житецького склали роботу «О переводах Евангелия на малорусский язык» (1905), в якій було подано й уривки з рукопису П. С. Морачевського [10, с. 57–60]. І завдяки високій оцінці перекладу П. С. Морачевського, наданій П. Г. Житецьким, саме цей текст було взято за основу при підготовці синодального видання, яке виходило чотирма окремими книжками, за Євангеліями, протягом 1906–1911 рр. Проте у вихідних даних до видання та в передмові до нього прізвище П. С. Морачевського навіть не згадується. Цей факт спонукав М. Комарова в 1913 р. написати роботу «П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову» [11], в якій було подано короткі біографічні відомості про перекладача та історію здійснення ним україномовного перекладу Євангелія. За основу студій М. Комарова правили власні спогади автора про його знайомство в молоді роки з автентичними рукописами перекладів П. С. Морачевського Євангелія та Псалтиря, а також дані зі статті В. П. Науменка. Працею М. Комарова була поставлена своєрідна крапка в цьому питанні. Відтоді синодальне видання, подекуди й помилково, стали називати Євангелієм Морачевського, хоча ще архієпископом Парфенієм, під редакцією якого виходило синодальне видання українського Євангелія, було вказано, що комісія під його керівництвом, окрім рукописного перекладу П. С. Морачевського, користувалася й іншим рукописним перекладом, а саме – Лободовського, а також наявними друкованими перекладами минулого (XIX – Т. К.) століття в Галичині. З кожного перекладу комісія брала те, що вважала більш правильним, а в багатьох місцях подавала свій текст. Це питання знайшло належне висвітлення в статтях О. М. Надтоки й І. В. Паська «До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906–1911 рр. (листи

О. Г. Лотоцького до О. О. Шахматова)» (1999) [12], А. В. Стародуба «Право власності на літературну спадщину Пилипа Морачевського і видання Святейшим Синодом українського перекладу Четвероєвангелія», «Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні)» (2003) [13; 14].

Після книги М. Комарова аж до 90-х років ХХ ст. в Україні не було досліджень про переклади Святого Письма П. С. Морачевського. У радянський період через ідеологічні стереотипи замовчувалася заслуга П. С. Морачевського в історії української культури та релігії – його праця над біблійними перекладами українською мовою; трохи ширше вона вивчалася в діаспорі. Лише в 1930 р. Б. Шевелівим була здійснена окрема ґрунтовна студія про літературну діяльність П. С. Морачевського «Чумаки» Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми» [15], а в 1939 р. переклад Євангелія знайшов висвітлення в роботі Ю. Липи «Велетенське завдання. Святе письмо рідною мовою» [16]. Тоді увагу Б. Шевеліва привернула книжка, видана в Чернігові в 1864 р., – «Чумаки, або смутні часи України. Поема у шістех піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року, а списана Хвилимоном Галузенком», в якій було опубліковано тільки вступ та перші дві пісні поеми [17]. У Чернігівському державному музеї Б. Шевелівим було знайдено макет у двох книгах повного тексту поеми (шифри зберігання Ал 721, Ал 731) [18, с. 31, № 238, 239], проведено його дослідження та підготовлено до видання, з ґрунтовною розвідкою, зі встановленням авторства П. С. Морачевського й основних даних його життя і діяльності на основі спогадів родички Морачевського О. П. Дроздової та виявлених ним даних за архівними матеріалами. У 1968 р. уривки з поеми були включені до збірника «Українські поетиромантики 20–40-х років ХІХ ст.», в якому подавалася й коротка біографічна довідка про автора поеми, але не згадувалися його переклади українською мовою текстів Святого Письма [19, с. 529–542]. У 2001 р. текст поеми був перевиданий П. Хропом та Ф. Кейдом за чернігівським виданням 1864 р. і виданням Б. Шевеліва 1930 р., з дослідженням та адаптацією до сучасного українського правопису [20, с. 19–226]. У 2010 р. авторка даної статті віднайшла невідоме й незавершене дослідження цієї поеми В. П. Науменка (1916) та здійснила його видання [21], а згодом опублікувала й окрему розвідку [22].

У подальших студіях біографічні відомості про життя й творчість П. С. Морачевського подаються з компілятивним використанням переважно матеріалів праць В. П. Науменка, М. Комарова та Б. Шевеліва [7; 11; 15].

Тільки з 90-х років XX ст. життя та творча праця П. С. Морачевського отримала в українській історіографії послідовніше вивчення. Його прізвище починає включатися до довідкових видань, з поданням коротких біографічних відомостей та відзнакою його заслуги в українській культурі – першим повним перекладом Нового Завіту та Псалтиря новоукраїнською мовою середини XIX ст. [23; 24].

Першою окремою книжкою про життя та діяльність П. С. Морачевського стала брошура Г. В. Самойленка «Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач» (1999) [25], в якій подано переважно загальновідомі дані про П. С. Морачевського як письменника й перекладача. Вагомим у студії є додаток, до якого автором уміщено копії з архівних документів (переважно за фондами ІР НБУВ), зокрема: формулярний список П. С. Морачевського 1857 р. (с. 15–17); лист П. С. Морачевського до І. Г. Кулжинського (с. 17–35); атестат П. С. Морачевського (с. 74–76); лист академіка О. О. Шахматова до В. В. Морачевського, онука П. С. Морачевського (1907) (с. 81); лист Президента Російської імператорської академії наук Великого князя К. К. Романова до В. В. Морачевського у зв'язку з виданням Євангелія українською мовою 1911 р. (с. 83) та ін. Подані в додатку архівні матеріали важливі для встановлення біографії П. С. Морачевського, проте автором вони розглянуті загально і потребують детального аналізу. У 2006 р. книгу було перевидано під назвою «Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника)» [26], з окремими текстовими та ілюстративними доповненнями. Творчій долі П. С. Морачевського і його перекладам книг Святого Письма присвячено й окремі статті Г. В. Самойленка [27–29]. Зібраний ученим матеріал включений і до робіт з діяльності Ніжинської вищої школи XIX – початку XX ст. [30; 31].

За архівними джерельними матеріалами Т. І. Котенко досліджено біографію П. С. Морачевського, його діяльність як педагога, письменника, вченого, перекладача Святого Письма та глибоко віруючої людини (2010; 2011) [32–34]. Також світ побачили студії з цієї тематики Т. І. Котенко у співпраці з Л. А. Гнатенко (2011) [35]. У декількох загальних статтях

розглядається життєвий та творчий шлях П. С. Морачевського та значення його перекладацької праці для української нації: П. Хропка і Ф. Кейди (2003) [36]; В. А. Шендеровського (2006) [37], як в одноосібних, так і в співавторстві з Т. І. Котенко (2007, 2009) [38; 39] та В. Мозирським (2006) [40]. І. Корсаком написано коротке художньо-документальне оповідання про П. С. Морачевського та його переклад (2007) [41].

Уперше в 2001 р. вийшов збірник поетичних творів П. С. Морачевського «Пилип Морачевський. Твори», складений П. Хропком і Ф. Кейдом [20]: повністю текст поеми «Чумаки, або смутні часи України...» (1848) на основі публікації Б. Шевеліва; уривки з інших поем та вірші. У передмові подаються й біографічні відомості про П. С. Морачевського, проте вони є неповними і не завжди точними, переважно подані за працями В. П. Науменка та Б. Шевеліва [7; 15].

Укладанню П. С. Морачевським словника української мови за полтавським наріччям присвячена стаття Б. К. Галаса (2003) [42].

При вивченні спадщини П. С. Морачевського значна увага приділяється саме його перекладам українською мовою євангельських текстів. Розглядається перекладацька праця П. Морачевського над текстами Святого Письма як у спеціальних студіях, так і в загальних розвідках учених, присвячених питанням історії української культури, християнства, літератури та мови. Першою такою працею в незалежній Україні, коли українська мова в конфесійному вжитку стала об'єктом наукових досліджень, є стаття В. В. Німчука «Українська мова – священна мова» (1992) [43], в якій вчений також першим проаналізував рукопис П. Морачевського – переклад Євангелія від Івана – та мову відповідного тексту синодальної публікації 1911 р. у редакції єп. Парфенія та комісії. Серед перших була й робота М. Малюка «Євангеліє у перекладі Пилипа Морачевського» (1993) [44], в ній, як додаток до розвідки, подано текст Євангелія від Івана українською мовою, за синодальним виданням 1911 р. Й нині за синодальним виданням Євангелія 1906–1911 рр. проводяться дослідження євангельських текстів, зокрема мовознавчі: синтаксична організація тексту вивчалася А. Галасом [45] та Т. Мороз [46]; лексика перекладів – Т. Мороз та Л. Ткач [47].

За рукописними списками перекладів П. С. Морачевського вивчала переклади Нового Завіту Г. П. Арполенко, при їхній підготовці до публікації (робота ще не вийшла друком). Ученою була написана стаття

«Морачевський і перший повний переклад Св. Євангелія новоукраїнською мовою» (2003) [48], в якій проведено порівняльне дослідження мови рукопису Євангелія в перекладі П. С. Морачевського за копією, яка зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ф. ХХХ, № 11), та мови синодального видання 1907–1911 рр.

Перекладам П. С. Морачевського приділена увага і в загальних студіях, які, переважно, стали доступні для вивчення тільки в незалежній Україні: І. Огієнка «Українська культура...» (1918), «Методологія перекладу Святого письма та богослужбових книг на українську мову» (1927), «Історія української літературної мови» (1949) [49, с. 69; 50, 155–156; 51], О. Лотоцького «Сторінки минулого» [52, с. 221], С. Єфремова «Історія українського письменства» (1995) [53, с. 302, 389], а також в статтях В. В. Німчука «Українські переклади Святого Письма» (2005) [54], Т. Мороз «Маловідомі сторінки історії перекладів українською мовою книг Святого Письма від середини ХІХ до середини ХХ століть» (2006) [55] та ін.

Л. А. Гнатенко та Т. І. Котенко досліджено й археографічно описано оригінали 1860–1865 рр., списки та копії перекладів книг Нового Завіту та Псалтиря П. С. Морачевського, які нині зберігаються в книгосховищах Росії та України (2007) [56].

Висвітленню постаті П. С. Морачевського, ролі й значення його україномовної перекладацької роботи в період дії Валуєвського циркуляру (1863) присвячено роботи М. Малюка «Пилип Морачевський. Спроба портрета на тлі заборон українського слова» (1993; перевид. 2006) [57; 58] та А. В. Стародуба, дослідження якого ґрунтуються на віднайдених ним архівних джерелах, – «До питання про вплив дискусії щодо доцільності видання українського перекладу Святого Письма на генезу Валуєвського циркуляру 1863 року» (2003) та «Євангеліє та циркуляр: Переклад Четвероевангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 р.» (2006) [59; 60]; В. Статєєва «Внесок Пилипа Морачевського в розвиток біблійного стилю української літературної мови. Цензурна історія його перекладів» [61].

Історію написання та долю перекладів П. С. Морачевського, з публікацією листів з цього приводу, перекладача до І. І. Срезневського (1862–1874) подано в роботі Т. І. Котенко «Що може бути святіше для серця народу, за Слово Боже рідною мовою! ...» (2011) [62], написано й статті

про історичний взаємозв'язок Євангелія Морачевського з Пересопницьким Євангелієм середини XVI ст., про проблеми їхнього перекладу та видання (2011, 2012) [63; 64].

Отже, й донині в українській історіографії особистість П. С. Морачевського, його життя, творча, наукова та перекладацька діяльність ще недостатньо вивчені. В окремих студіях з цієї тематики основна увага приділяється постаті П. С. Морачевського як перекладача українською мовою книг Святого Письма, переважно Євангелія.

Список використаних джерел

1. Стародуб А. Євангеліє та циркуляр [Електронний ресурс]: Переклад Четвероевангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 р. / А. Стародуб // Високий Вал. – Чернігів, 4 вересня 2006. – <http://www.sian.ua.info/index>. – Назва з екрану.
2. Морачевский Ф. И. Из харьковской литературной старины // Южный край. – Харьков, № 6333, год девятнадцатый, 11 (23) июня 1899 г.
3. [Срезневский В. И.]. Охранная опись рукописнаго отделения Библиотеки Императорской академии наук. Сост. В. И. Срезневским (Доложено в заседании Общаго собрания 5-го мая 1901 г.) // Известия Императорской Академии наук. – СПб., 1902. – Т. 16. – № 4, апрель. – С. 92–94.
4. Срезневский В. И. Охранная опись рукописнаго отделения Библиотеки Императорской Академии наук. I. Книги Священного Писания (Продолжение) // Известия Императорской Академии наук. – СПб., 1902. – Т. 17. – № 6, декабрь.
5. Срезневский В. И. Охранная опись рукописнаго отделения Библиотеки Императорской Академии наук. I. Книги Священного Писания (Продолжение) // Известия Императорской Академии наук. – СПб., 1903. – Т. 18. – № 3, март.
6. [Срезневский В. И.]. Охранная опись рукописнаго отделения Библиотеки Императорской Академии наук. – Т. 1 : Книги Священного писания : с прилож. 4-х табл. снимков / [сост. В. И. Срезневский]. – СПб., 1905. – 70 с., I–IV табл.
7. Науменко В. П. Ф. Морачевский и его литературная деятельность / В. П. Науменко // Киевская старина. – Т. 79. – К., 1902. – Ноябрь. – С. 171–186; (Продолжение). – Декабрь. – С. 459–479.

8. [Науменко В. П.]. Документы, известия и заметки // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 9. – Сентябрь. – С. 93–99.
9. Науменко В. П. «Господа Нашого Иисуса Христа Святе Євангеліє від Матфея, славянською й українською мовою. Москва: Син. Тип., 1906» [Рецензия] // Україна. – Т. 1. – К., 1907. – Январь. – С. 106–113.
10. Житецкий П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык / Павел Игнатович Житецкий. – СПб.: Тип. ИАН, 1906. – 65 с.
11. Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову (з портретом П. Морачевського) / Михайло Комаров. – Одеса: Друк. «Южно-Рус. Об-ва Печатного Дела», 1913. – 35 с.
12. Надтока О. М. До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906–1911 рр. (листи О. Г. Лотоцького до О. О. Шахматова) / Л. М. Надтока, І. В. Пасько // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 35–47.
13. Стародуб А. В. Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні) / А. Стародуб // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. 6. – К., 2003. – С. 319–344.
14. Стародуб А. Право власності на літературну спадщину Пилипа Морачевського і видання Святійшим Синодом українського перекладу Четвероевангелія / А. Стародуб // Праці XIII Міжнародної наукової конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 20–22 травня 2003 року). – Кн. 1. – Львів, 2003. – С. 544–547.
15. Шевелів Б. «Чумаки» Филімона Галузенка й справжній автор цієї поеми / Б. Шевелів // За сто літ: матер. з громад. і літ. життя України XIX і початків XX ст. / за ред. М. Грушевського. – Х.; К.: Держ. вид-во України, 1930. – Кн. 6. – С. 17–106.
16. Липа Ю. Велетенське завдання. Святе письмо рідною мовою / Ю. Липа // Рідна мова. – 1939. – № 8. – С. 114–139.
17. [Морачевський П. С.]. Чумаки, або смутні часи України. Поема у шістех піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року / списана Хвилимоном Галузенком [псевд.]. – Чернігов: Тип. Ильинского монастыря, 1864. – 142 с.
18. Ситий І. М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / І. М. Ситий // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3–37.

19. Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. / упоряд., підг. текстів, бібліографічні довідки і примітки Б. А. Деркача, С. А. Крижанівського. Вступн. ст. І. Айзенштока. – К.: Дніпро, 1968. – 635 с.
20. Морачевський Пилип. Твори / упоряд. текстів, авт. передм. та доповн. прим. П. Хропка, Ф. Кейди. – К.: Логос, 2001. – 337 с.
21. Котенко Т. І. Неопублікований нарис В. П. Науменка («Чумаки, або Україна з 1768 року» П. С. Морачевський – редакції) / Т. І. Котенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 345–358.
22. Котенко Т. І. Літературно-історична хроніка «Чумаки, або Україна з 1768 року» Пилипа Морачевського / Т. І. Котенко // Ніжинська старовина. – Серія «Ніжинознавчі студії», № 9. – К., 2012. – Вип. 12 (16). – С. 104–117.
23. Білокінь С. І. Морачевський Пилип Семенович / С. І. Білокінь // Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т. 3. – С. 415.
24. Крохмальний Р. Морачевський Пилип Семенович / Р. Крохмальний // Довідник з історії України. Вид. 2-ге, доопр. і доповн. – К., 2001. – С. 484.
25. Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Григорій Васильович Самойленко. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – 84 с.
26. Самойленко Г. В. Пилип Семенович Морачевський: (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника) / Григорій Васильович Самойленко. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2006. – 95 с.
27. Самойленко Г. В. Творча доля П. Морачевського / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 11. – С. 3–15.
28. Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – перший перекладач Святого Письма українською мовою / Г. В. Самойленко // Наукові записки НДУ. Серія «Філологічні науки». – Ніжин, 2006. – С. 4–8.
29. Самойленко Г. В. Творча доля першого перекладача Святого Письма Пилипа Морачевського: До 200-ліття від дня народження / Г. В. Самойленко // Літературний Чернігів. – 2006. – № 4 (36). – С. 180–187.
30. Самойленко Г. В. Хроніка українознавчих проявів у Ніжинській вищій школі у XIX – на поч. XX ст. / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 62. – С. 3–14.

31. Самойленко Г. В. Розвиток українського мовознавства у ніжинській вищій школі / Г. В. Самойленко // Наукові записки НДУ. Серія «Філологічні науки». – Ніжин, 2011. – С. 24–30.

32. Котенко Т. І. Луцький період життя і творчості П. С. Морачевського як педагога, письменника, книгознавця (1832–1834) / Т. І. Котенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. – Вип. 36: Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Луцьк, 15–17 вересня 2010 року. – Луцьк, 2010. – С. 412–425.

33. Котенко Т. І. Становлення П. С. Морачевського як педагога, письменника, книгознавця (у зв'язку з особистістю І. Г. Кулжинського) / Т. І. Котенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 535–544.

34. Котенко Т. І. Історичний нарис П. С. Морачевського про будівництво й освячення церкви в с. Шняківка і роль особистості автора у цій божій справі / Т. І. Котенко // Пам'ять століть. Планета. – К., 2012. – № 1–2 (95–96), січень–квітень. – С. 121–132.

35. Гнатенко Л. А. Пилип Семенович Морачевський – український просвітителі середини ХІХ ст., педагог, письменник, перекладач, книгознавець / Л. А. Гнатенко, Т. І. Котенко // Українська біографістика: Збірник наукових праць. – К., 2011. – № 8. – С. 175–190.

36. Хропко П. Життя і творчість Пилипа Морачевського / П. Хропко, Ф. Кейда // Дивослово. – 2001. – № 1. – С. 13–17.

37. Шендеровський В. Людина, яка зробила апостольську справу / В. Шендеровський // Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. – К., 2006. – Кн. 2. – С. 188–197.

38. Котенко Т. Перший перекладач Євангелії українською мовою Пилип Морачевський / Т. Котенко, В. Шендеровський // Український церковно-історичний журнал. – 2007. – № 3–4 (9–10). – С. 102–111.

39. Котенко Т. І. Він дав своєму народу віру в його власну мову / Т. І. Котенко, В. А. Шендеровський // Прикарпатський вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Івано-Франківськ, 2009. – № 2 (6). Серія: Слово. – С. 28–37.

40. Мозирський В. Духовний подвиг Пилипа Морачевського (до 200-річчя від дня народження) / В. Мозирський, В. Шендеровський // Дзеркало тижня. – 5–19 серпня 2006 р. (№ 30 (609)).

41. Корсак І. Лише правда зостанеться // Корсак І. Імена твої, Україно: Художньо-документальні оповідання / Іван Корсак. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. – 300 с. – (Сер. «Пантеон»). – С. 103–107.
42. Галас Б. З історії українсько-російського словника Пилипа Морачевського / Б. Галас // Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – № 10. – С. 66–73.
43. Німчук В. Українська мова – священна мова / В. Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11. – С. 12, 28–33; 1993. – № 1. – С. 35–39; № 2–3. – С. 33–45; – № 4–5. – С. 14–19; – № 6–7. – С. 26–32; 8–9. – С. 26–31; – № 10–12. – С. 26–31.
44. Малюк М. Євангеліє у перекладі Пилипа Морачевського / М. Малюк // Неопалима купина. – 1993. – № 1. – С. 177–218.
45. Галас А. Особливості синтаксичної організації тексту «Євангелія від Луки» у перекладі П. Морачевського / А. Галас // Біблія і культура: Збірник наук. статей. Вип. 1. – Чернівці, 2000. – С. 224–228.
46. Мороз Т. Синтаксична варіантність у текстах книг Святого Письма (на матеріалі перекладів П. Морачевського, П. Куліша, І. Огієнка) / Т. Мороз // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 321–322: Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 413–421.
47. Мороз Т. До індивідуальної характеристики перекладачів Євангелія у залученні лексичних джерел української мови (Пилип Морачевський, Пантелеймон Куліш, Іван Огієнко) / Т. Мороз, Л. Ткач // Наукові записки НаУКМА. – Т. 60: Філологічні науки. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 22–36.
48. Арполенко Г. П. Морачевський і перший повний переклад Св. Євангелія новоукраїнською мовою / Г. П. Арполенко // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – С. 212–220.
49. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – Репринт. відтворення 1918 р. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 141 с.: іл.
50. Огієнко І. Методологія перекладу Святого Письма та Богослужбових книг українською мовою / Іван Огієнко. – 1927. – (Перевид.: ж. «Єдиними устами». – 2000. – № 4. – С. 3–41).
51. Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. – Вінніпег, 1949. – Вид. 2. – Вінніпег, 1980. – (Перевид.: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995. – 294 с.).

52. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Ч. 3. – Варшава, 1934. – 395 с. (Праці українського наукового інституту. – Т. 13).
53. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 688 с.
54. Німчук В. Українські переклади Святого Письма / В. Німчук // *Das Ukrainische als Kirchensprache* (Українська мова в церквах). – *Slavische Sprachgeschichte I* Herausgegeben von Michael Moser. – Band 1. – Wien, 2005. – С 15–64.
55. Мороз Т. Маловідомі сторінки історії перекладів українською мовою книг Святого Письма від середини XIX до середини XX століть / Т. Мороз // *Науковий вісник Чернівецького університету*. – Вип. 276–277: «Слов'янська філологія». – Чернівці: Рута, 2006. – С. 240–251.
56. Гнатенко Л. А. Переклади Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини XIX ст., збережені за оригіналами та списками у книгосховищах Росії та України / Л. А. Гнатенко, Т. І. Котенко // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 154–177.
57. Малюк М. Пилип Морачевський. Спроба портрета на тлі заборон українського слова / М. Малюк // *Неопалима купина*. – 1993. – № 1. – С. 55–74.
58. Малюк М. Пилип Морачевський. Спроба портрета на тлі заборон українського слова / М. Малюк // *Малюк М. Непригріті славою*. – К.: Неопалима купина, 2006. – С. 3–32.
59. Стародуб А. До питання про вплив дискусії щодо доцільності видання українського перекладу Святого Письма на генезу Валуєвського циркуляру 1863 року / А. Стародуб // *Тези виступів учасників Всеукр. круглого столу «Сарбейвські читання»* (К., 30 січня 2003 р.). – К., 2003. – С. 63–65.
60. Стародуб А. Євангеліє та циркуляр [Електронний ресурс]: Переклад Четвероевангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 р. / А. Стародуб // *Високий Вал*. – Чернігів, 4 вересня 2006. – <http://www.sian.ua.info/index>. – Заголовок з екрана.
61. Статєєва В. Внесок Пилипа Морачевського в розвиток біблійного стилю української літературної мови. Цензурна історія його перекладів / В. Статєєва // *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. – Житомир, 2003. – С. 230–249.
62. Котенко Т. І. Що може бути святіше для серця народу, за Слово Боже рідною мовою! (Листи П. С. Морачевського до І. І. Срезневського

1862, 1864, 1874 pp.) / Т. І. Котенко // Українська мова. – К., 2011. – № 4. – С. 54–62.

63. Котенко Т. І. Євангеліє Пилипа Семеновича Морачевського в контексті пересопницьких традицій / Т. І. Котенко // Наукові Записки. – Випуск ІХ. – Ч. І: Присвячено 450-річчю з часу створення Пересопницького Євангелія [Рівненський обласний краєзнавчий музей]. – Рівне, 2011. – С. 113–118.

64. Котенко Т. І. Від Пересопницького Євангелія до Євангелія Морачевського (історія перекладу українською мовою та видання) / Т. І. Котенко // Слов'янські обрії. – К., 2012. – Вип. 5 (у друці).

Summary

In the article for the first time an analytical research of P. S. Morachevsky personality and his original work in historiography as Holy Books researcher and translator to new Ukrainian language of the end of XIXth – beginning of XXIst century is revealed. This core aspect of Ukrainian historiography study is emphasised and other works are examined.

Key words: P. S. Morachevsky, Ukrainian historiography, Holy Books, Ukrainian translation.

УДК 001.32(477)"1950-1960"(093)

І. М. Шихненко,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ДЖЕРЕЛА З РЕКОНСТРУКЦІЇ СКЛАДУ НАУКОВИХ СПІВРОБІТНИКІВ УСТАНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ ПЕРІОДУ 1950–1960-Х РОКІВ

Розглянуто та проаналізовано види джерел, що дозволяють системно реконструювати основні віхи життя і діяльності наукових співробітників Національної академії наук України періоду 1950–1960-х років, розкрито шляхи здійснення такої реконструкції.

Ключові слова: архівні документи, Національна академія наук України, історичне джерело.

Уже багато років поспіль Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського займається дослідженням розвитку української академічної науки. Результати цієї роботи відображено в серії видань документів і матеріалів з історії Національної академії наук України. У вказаних збірниках представлені джерела, що висвітлюють різні періоди розвитку Академії. Складаються збірники з двох частин – «Документи і матеріали» та «Додатки». До частини збірників «Документи і матеріали» входять джерела, що інформують про основні досягнення НАН України на певних історичних етапах. Це, зокрема, такі види документів, як: постанови Академії, урядові та партійні рішення, плани, звіти та ін.

До другої частини – «Додатки» входять, зокрема: регести протоколів засідань Президії Академії, які містять відомості про розглянуті наукові питання та їхнє вирішення; списки дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів, обраних до складу Академії; списки наукових співробітників академічних установ, списки видань і наукових праць співробітників і списки науково-дослідних установ Академії.

Автор даної статті, який тривалий період часу займається складанням списків наукових співробітників та списків академіків

і членів-кореспондентів, обраних до складу Академії, поставив за мету: охарактеризувати основні групи і види джерел з реконструкції біографій наукових працівників, здійснити їхній науковий аналіз, а також дати об'єктивну оцінку цим джерелам при вивченні різних аспектів розвитку вітчизняної академічної науки.

Предметом дослідження є основні віхи життя і діяльності наукових співробітників академічних установ, а його об'єктом – комплекс використаних при цьому груп і видів джерел.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1950–1960-х років. Указаний відрізок часу характеризувався прискореним розвитком народного господарства. Велика кількість винаходів і розробок учених Академії була впроваджена в різних галузях промисловості, зокрема в машинобудуванні, металургії, гірничій справі, газо- і нафтопереробці, хімічній промисловості та ін.

Характеризуючи стан вивчення проблеми, слід зазначити, що сучасна історична література представлена значною кількістю праць, присвячених дослідженню особових архівних фондів і науковій спадщині відомих українських учених НАН України, зокрема, І. Г. Підоплічка, М. М. Амосова, С. Г. Гончарука, Н. О. Пучківської, В. М. Нікітіна, А. А. Смірнова, В. Ф. Копитова. Цьому послужилися наукові доробки Т. В. Брязкало [1], О. М. Закусила [2], О. Ю. Кондратенка [3], О. Г. Луговського [4], С. В. Старовойт [5], Л. В. Шипко [6]. Дослідженням біографічних джерел стосовно діячів української бібліотечної справи (1918–1934) займалася Л. В. Гарбар [7]. При цьому в працях вітчизняних істориків відсутні комплексні дослідження, у яких би подавався всебічний огляд та аналіз груп і видів джерел з реконструкції життя і діяльності складу наукових співробітників НАН України. Джерельний комплекс, який дозволяє здійснити дану реконструкцію, умовно можна поділити на архівні документи, друковані праці та електронні документи, розміщені на офіційних сайтах академічних і відомчих установ України, країн СНД та сайтах науково-довідкового характеру.

Перший етап реконструкції складу наукових співробітників установ Академії передбачає пошук, виявлення і встановлення їх кількісного показника. Велику допомогу в цьому виді роботи надають архівні документи, які представлені контрольними примірниками штатних розписів наукових установ, протоколами засідань Президії Академії та осо-

бовими справами академіків і членів-кореспондентів. Штатні розписи, що зберігаються головню в Архіві Президії НАН України і архівах нині діючих науково-дослідних інститутів НАН України, зокрема, Фізико-механічному інституті ім. Г. В. Карпенка, Інституті радіофізики і електроніки ім. О. Я. Усікова, Фізико-технічному інституті низьких температур ім. Б. І. Веркіна та інших, дають можливість встановити прізвища, імена та по-батькові наукових співробітників, дати їхнього народження, наукові спеціальності, вчені звання і наукові ступені, національність, дати приймання співробітника на роботу до установи, відомості про займані ним посади, назви науково-дослідних установ та їхні структурні підрозділи (відділи, лабораторії, сектори, групи) [8]. Штатні розписи як історичне джерело важливі тим, що дозволяють прослідкувати динаміку збільшення в системі Академії фахівців у тій чи іншій галузі науки, а також обставини і тенденції, якими це збільшення обумовлювалося.

На наступному етапі реконструкції складу наукових співробітників установ Академії проводилося виявлення і уточнення різночитань у прізвищах, іменах і по батькові науковців, точні дати їхнього переведення з однієї посади на іншу або до іншого структурного підрозділу, відомості про роки присвоєння вченого звання чи наукового ступеня, встановлення відомостей про перейменування установи і т. п. Велику інформативність з цього питання містять протоколи засідань Президії Академії і матеріали до них. Це, зокрема, документи з організації діяльності наукових підрозділів установ, їхні наукові плани і звіти, документальні матеріали з питань організації нових відділів і лабораторій, або їхнє об'єднання, звіти про відрядження, документи про преміювання співробітників за ті чи інші винаходи або розробки, списки вчених рад інститутів, повідомлення про засідання Президії Академії та їхні стенограми [9].

Важливим джерелом з реконструкції персонального складу академіків і членів-кореспондентів Академії є їхні особові справи, що зберігаються в Архіві Президії НАН України [10], а також інші біографічні матеріали вчених, які містяться в особових фондах головного архівного підрозділу Академії – Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Це, зокрема, листки з обліку кадрів науковців, їхні автобіографії, заяви про прийняття на роботу, анкети. Вказані види документів мають високий ступінь інформативності та достовірності, оскільки оформлювалися самими

фондоутворювачами протягом свого життя і діяльності в тій чи іншій академічній установі. Вони містять відомості про дату і місце народження вченого, його національність, соціальне походження, про вищий навчальний заклад, в якому він здобув освіту, роки його роботи в різних науково-дослідних і освітніх установах, роки переходу з одного інституту, лабораторії, відділу, сектору до іншого тощо [11]. Ці відомості підтверджувалися такими видами документів, як накази керівників установ по особовому складу, що також досить часто зустрічається в особових архівних фондах академіків і членів-кореспондентів НАН України. За допомогою документів з вищезгаданих архівів вдалося заповнити прогалини з життя і діяльності багатьох наукових працівників, зокрема й маловідомих.

Для реконструкції складу наукових співробітників академічних установ України велике значення має опрацювання опублікованих наукових праць, зокрема, монографій, нарисів, статей, присвячених ювілеям учених, некрологів, спогадів сучасників, видань з історії та сучасної діяльності різних академічних і відомчих установ України, енциклопедій, біобібліографічних видань та ін. [12]. Особливістю вказаного виду джерел, зокрема некрологів і статей біографічного характеру, є те, що вони дають можливість встановити дати смерті вчених. У свою чергу, спогади про вчених містять цікаві відомості про їхнє особисте життя, відносини з колегами тощо. В ювілейних виданнях вдається віднайти рідкісні фотографії вченого в сімейному колі чи науковому колективі, фотокопії його автографів, наукових праць і робочих матеріалів до них. При реконструкції складу наукових співробітників установ НАН України найбільш інформативними виявилися такі видання, як: «Вісник НАН України», «Українська радянська енциклопедія», «Сучасна енциклопедія України», «Енциклопедія історії України», «Інститут історії України. 1936–2006», «Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники» та ін.

Офіційна інформація щодо займаних ученими посад в установах і структурних підрозділах Академії, їхніх учених звань, наукових ступенів тощо міститься також у довідниках по установах АН УРСР [13].

Активний розвиток сучасних інформаційних ресурсів і широкий доступ дослідників до мережі Інтернет дає можливість останнім працювати з таким новітнім різновидом джерел, як електронні сайти. Вказану групу джерел умовно можна поділити на такі підгрупи: офіційні сайти

академічних і відомчих установ (НАН України, НБУВ, НААН України, НАМН України, НАПН України, МОН України, МОЗ України) і науково-довідкові сайти («Leksika.com.ua», «Биография.ру», «Українці в світі», «Академик.ру», Лінгвістичний портал, Генеалогічний форум, Всесвітній біографічний енциклопедичний словник та ін). На офіційних сайтах академічних і відомчих організацій представлені електронні документи, зокрема, біографічні довідки про вчених, історичні довідки про діяльність наукових установ, звіти та повідомлення про розробки і досягнення їхніх наукових колективів, документи про визначних співробітників цих установ, спогади про вченого його колег і учнів [14]. Найбільш інформативними з цих питань є офіційні сайти Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона НАН України, Інституту фізики НАН України, Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України, Державного природознавчого музею НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного медичного університету імені О. О. Богомольця та ін. Даний вид документальних матеріалів є носієм інформації не тільки біографічного характеру, але й відомостей про розвиток вітчизняної академічної науки в цілому.

Заключний етап реконструкції складу наукових працівників системи Академії передбачає безпосереднє створення списку її дійсних членів і членів-кореспондентів і списку наукових співробітників науково-дослідних установ (інститутів, лабораторій, науково-експериментальних баз та ін.). У свою чергу, список дійсних членів і членів-кореспондентів Академії складається з двох частин. Перша частина – дійсні члени, друга – члени-кореспонденти. Список дійсних членів і членів-кореспондентів має вигляд невеликих за обсягом біографічних довідок, у яких подається прізвище, ім'я і по батькові вченого, дати його життя і смерті (число, місяць, рік), інформація про наукову спеціальність вченого, обрання до складу академіків або членів-кореспондентів (число, місяць, рік). У довідці вказуються також роки присвоєння вченому почесних звань, відомості про нагородження державними або відомчими преміями, роки роботи вченого та займані ним посади в тій чи іншій науково-дослідній установі, її назва на той період. Наприклад: Фольборт Георгій Володимирович (04.02.1885–17.04.1960) – фізіолог. Академік АН УРСР (19.05.1951). Лауреат премії ім. І. П. Павлова АН СРСР (1942), Заслужений діяч науки УРСР (1953). У 1909–1927 рр. працював у Петербурзі (з 1914 р.–

Петроград, з 1924 р. – Ленінград) – викладач Військово-медичної академії (1909–1927); з 1916 р. до 1923 р. – професор, завідувач кафедри, ректор Сільськогосподарського інституту; у 1923–1927 рр. – професор Державного університету. У 1927–1930 рр. працював завідувачем лабораторії Харківського інституту праці Наркомату праці УСРР. З 1927 р. до 1935 р. – завідувач лабораторії Українського органотерапевтичного інституту Наркомздоров'я УСРР (з 1930 р. – Всеукраїнський інститут ендокринології і органотерапії Наркомздоров'я УСРР). У 1927–1946 рр. працював завідувачем лабораторії Українського центрального науково-дослідного психоневрологічного інституту (з 1932 р. – Українська психоневрологічна академія, з 1937 р. – Український психоневрологічний інститут). Одночасно, з 1927 р. до 1946 р. – професор, завідувач кафедри Харківського медичного інституту. З 1933 р. до 1941 р. – завідувач лабораторії Українського інституту експериментальної медицини. З 1934 р. працював з перервами в Інституті клінічної фізіології АН УСРР (з 1946 р. – Інститут клінічної фізіології ім. О.О. Богомольця АН УРСР, з 1953 р. – Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР) – науковий співробітник (1934–1937), старший науковий співробітник (1942), завідувач лабораторії (1947, 1953–1960), завідувач відділу (1948–1952). У 1946–1948 рр. – завідувач лабораторії Інституту біохімії АН УРСР. З 1946 р. працював завідувачем кафедри Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця.

Аксентьєва Зінаїда Миколаївна (25.07.1900–08.04.1969) – астроном. Член-кореспондент АН УРСР (19.05.1951). Заслужений діяч науки УРСР (1960). З 1926 р. працювала з перервами в Полтавській гравіметричній обсерваторії Української палати мір і вагів (з 1938 р. – Полтавська гравіметрична обсерваторія АН УРСР, з 1964 р. – у складі Інституту геофізики АН УРСР) – обчислювач-спостерігач (1926–1928), старший науковий співробітник (1928–1939, 1943–1947), завідувач відділу (1939–1941), заступник директора (1948–1951) директор (1941–1943, 1951–1969). У 1934–1939 рр. працювала в Москві – старший науковий співробітник метеорологічної обсерваторії ім. В. О. Міхельсона Сільськогосподарської академії ім. К. А. Тімірязєва (1934–1935); старший науковий співробітник гідрометеорологічного інституту (1935–1938); завідувач метеорологічної станції при Головному управлінні Гідрометеорологічної служби РНК СРСР (1938–1939). З 1964 р. – заступник директора Інституту геофізики АН УРСР.

Список наукових співробітників академічних установ має вигляд коротких анотованих біографічних довідок, дещо відмінних від тих, що подаються в списку академіків і членів-кореспондентів. У цих довідках вказується: прізвище, ім'я, по батькові співробітника, роки його життя і смерті (якщо вдалося виявити), науковий фах, науковий ступінь, вчене звання, роки роботи співробітника в одній або декількох академічних установах, займані ним посади, подаються точні назви наукових підрозділів (лабораторій, відділів) установ. Наприклад: Бабко Анатолій Кирилович (1905–1968) – хімік-аналітик, доктор хімічних наук, професор, академік (1957); заступник голови (1951–1954) Відділу фізико-математичних, хімічних і геологічних наук АН; завідувач лабораторії аналітичної хімії (1951–1960) Інституту загальної і неорганічної хімії.

Брауде Семен Якович (1911–2003) – фізик, доктор технічних наук, професор, член-кореспондент (1957); завідувач відділу «Р-В» (1951–1955) Фізико-технічного інституту; заступник директора (1956–1960), завідувач лабораторії радіоастрономії (1955–1960) Інституту радіофізики і електроніки.

Василенко Андрій Овер'янович (1891–1963) – фахівець у галузі машинобудування і сільськогосподарської механіки, доктор сільськогосподарських наук, доктор технічних наук, професор, академік (1948); заступник голови (1951–1952) Відділу сільськогосподарських наук АН; директор (1951–1960), завідувач відділу сільськогосподарського машинобудування (1955–1960) Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки.

Война Олексій Дорофійович (1907–1957) – історик, кандидат історичних наук; завідувач відділу загальної історії і міжнародних відносин (1952–1957) Інституту історії.

У свою чергу, список дійсних членів і членів-кореспондентів Академії та список наукових співробітників її науково-дослідних установ дає можливість дослідити особливості розвитку вітчизняної академічної науки, насамперед, питання збільшення особового складу наукових установ. У період 1950–1960-х років у системі Академії значно зросла кількість наукових працівників – з 1445 до 1960 осіб, серед яких було 87 академіків і понад 120 членів-кореспондентів. Збільшилася питома вага фахівців вищої кваліфікації. Так, у 1951 р. серед наукових співробітників налічувалося 189 докторів наук і 657 кандидатів наук, а станом на 1959 р.

кількість докторів наук збільшилася до 223, а кандидатів до 1079 [15]. У вказані роки зросла кількість фахівців з фізико-математичних і хімічних наук, технічних наук. Цьому сприяв, як зазначалося вище, тодішній розвиток машинобудування, металургії, гірничої справи, газовидобутку та нафтопереробки, теплоенергетики, металознавства, гідротехніки та ін.

Аналіз задекларованого комплексу джерел висвітлює їхню репрезентативність, що дозволяє здійснити системну реконструкцію складу дійсних членів і членів-кореспондентів та наукових співробітників установ Національної академії наук України на різних етапах її історичного розвитку, а також встановити деякі аспекти з академічного життя в Україні, зокрема впровадження у виробництво різних наукових розробок і винаходів. Ці джерела можуть активно використовувати в своїх дослідженнях біографісти та історики науки.

Список використаних джерел

1. Брязкало Т. В. Документи особового фонду І. Г. Підоплічка як інформаційний ресурс у вивченні природничих наук / Т. В. Брязкало // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 287–294.
2. Закусило О. М. Пам'яті видатного вченого і великого хірурга [за матеріалами архівного фонду М. М. Амосова] / О. М. Закусило // Серце і судини. – 2006. – № 4. – С. 117–118; Він же. Створено фонд академіка Гончарука Є. Г. / О. М. Закусило // Довкілля та здоров'я. – 2007. – № 7. – С. 49–50; Він же. Пам'яті видатного офтальмолога, академіка Надії Олександрівни Пучківської / О. М. Закусило // Офтальмологічний журнал. – 2008. – № 1. – С. 4–5; Він же. Особовий архівний фонд академіка І. Ф. Кураса (загальний огляд) / О. М. Закусило // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 78–81.
3. Кондратенко О. Ю. Документальні фонди НАН України як джерело вивчення розвитку археології в АН УРСР 1944–1959 років / О. Ю. Кондратенко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 4. – С. 62–70; Він же. Документальні архівні фонди НАН України як джерело вивчення розвитку історичної науки в АН УРСР у 1944–1956 рр. / О. Ю. Кондратенко // Наукові праці НБУВ. – 2007. – Вип. 19. – С. 408–425.

4. Луговський О. Г. Біобібліографія і бібліографічна діяльність учених-природознавців УАН – АН УРСР (1918–1941): автореф. дис. канд. іст. наук / О. Г. Луговський; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005. – 20 с.

5. Старовойт С. В. Діяльність визначного вченого Г. Є. Пухова за документами резервного фонду в Інституті архівознавства НБУВ / С. В. Старовойт // Дванадцять Всеукр. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів: Мат. конф., 20 травня 2007 р., м. Київ. – К., 2007. – С. 190–196; Вона ж. Документи фізіолога В. М. Нікітіна у фондах Інституту архівознавства НБУВ / С. В. Старовойт // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 102–112.

6. Шипко Л. В. Документальна спадщина академіків АН України А. А. Смирнова та В. Ф. Копитова як складова у формуванні особових архівних фондів Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / Л. В. Шипко // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Зб. матеріалів V Міжнародної наук.-практ. конф., Київ, 20–22 травня 2008. – К., 2008. – С. 210–211.

7. Гарбар Л. В. Біографічні джерела з історії дослідження української бібліотечної справи (1918–1934) з архіву Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та питання персоніологічної реконструкції / Л. В. Гарбар // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5. – С. 210–219.

8. Див.: Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 3-ос., спр. 148 «Список наукових співробітників і кількісний склад співробітників Академії наук УРСР на 31 грудня 1952 р.», 154 арк.; Там само: спр. 220 «Контрольні списки наукових співробітників АН УРСР на 1 жовтня 1956 року», 101 арк.; Там само: ф. 272 «Контрольні списки наукових співробітників АН УРСР і підвідомчих їй установ станом на 1 жовтня 1959 року», 244 арк.; Архів Фізико-механічного інституту ім. Г. В. Карпенка НАН України, ф. 1, оп. 3-ос., спр. 31 «Список працівників інституту машинознавства і автоматики АН УРСР станом на 1956 р.», 2 арк.; Там само: ф. 1, оп. 3-ос., спр. 61 «Контрольний список наукових співробітників станом на 1 жовтня 1960 р.», 3 арк.; Архів Інституту радіофізики і електроніки ім. О. Я. Усікова НАН України, ф. 1, оп. 3-ос., спр. 48 «Іменні штатні розписи інституту на 1960 рік», 59 арк.

9. Див.: Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1., спр. 696 «Протоколи № 21–35 засідань Президії АН УРСР за 1956 рік», арк. 194–195, 230, 231, 257; Там само: спр. 706 «Матеріали до протоколів № 1–7 засідань Президії АН УРСР за 1956 рік», арк. 13, 17, 80, 157, 429; Там само: спр. 745 «Протоколи № 27–35 засідань Президії АН УРСР за 1957 рік», арк. 119, 144, 157, 306; Там само: спр. 823 а «Матеріали до протоколу № 44 засідання Президії АН УРСР від 8 серпня 1958 року», арк. 1–2, 43–279.

10. Див.: Архів Президії НАН України, спр. 11 «Особова справа Середи Ярослава Івановича (1900–1981) – ученого у галузі нафтопереробки, члена-кореспондента АН УРСР», 40 арк.; Там само: спр. 34 «Особова справа Смирнова Адріана Анатолійовича (1908–1992) – фізика, академіка АН УРСР», 93 арк.; Там само: спр. 64 «Особова справа Шубенка-Шубіна Леоніда Олександровича (1907–1994) – ученого у галузі енергетики, члена-кореспондента АН УРСР», 65 арк.

11. Див.: ІА НБУВ, ф. 18 «Глушков Віктор Михайлович (1923–1982) – учений у галузі математики, кібернетики та обчислювальної техніки, академік АН УРСР, академік АН СРСР», оп. 1, спр. 90 «Документи про відзначення 50-річчя з дня народження та 25-річчя наукової діяльності В. М. Глушкова (біографія, інформаційне повідомлення про ювілей)», 58 арк.; Там само: ф. 39 «Білодід Іван Костянтинович (1906–1981) – мовознавець, академік АН УРСР, академік АН СРСР», оп. 1, спр. 125 «Особові листи з обліку кадрів, автобіографії, бібліографія, анкета», 71 арк.; Там само: ф. 139 «Щербань Олександр Назарович (1906–1992) – учений у галузі гірничої теплофізики», оп. 1, спр. 68 «Відомості про життя і діяльність О. Н. Щербаня», 26 арк.; Там само: ф. 256 «Субботін Серафим Іванович (1906–1976) – геофізик, академік АН УРСР», оп. 1, спр. 61 «Анкета та автобіографія», 4 арк.; Там само: спр. 75 «Особовий листок з обліку кадрів», 2 арк.

12. Див.: Мень Анатолій Володимирович. Некролог // Вісник НАН України. – 2011. – № 8. – С. 7; Касьяненко Володимир Григорович // Українська радянська енциклопедія. – К., 1961. – Т. 6. – Арк. 239; Вінцюк Т. К. Глушков Віктор Михайлович / Т. К. Вінцюк // Сучасна енциклопедія України. – К., 2006. – Т. 5. – Арк. 691; Толочко П. П. Бібіков Сергій Миколайович / П. П. Толочко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – Арк. 257; Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут істо-

рії України, 2006. – 818 с.; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники / відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 336 с.; Академік Максим Федотович Гулий. До 100-річчя від дня народження / гол. ред. акад. НАН України і НАМН України С. В. Комісаренко. – К.: Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України, 2005. – 156 с.; Козлик І. В. Мій науковий керівник – Крутикова Ніна Євгеніївна (Спогади, роздуми, листи) / І. В. Козлик // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. – 2008. – № 7–8. – С. 59–64; С. А. Лебедев (некролог) // Вестник АН СССР. – 1974. – № 9. – С. 109; Ніна Євгеніївна Крутикова (некролог) // Слово і час. – 2008. – № 6. – С. 109; Шилов Евгений Алексеевич (1893–1970). Библиографический указатель / сост. В. В. Ганюшкина, М. Н. Таланова. – Иваново: Государственный химическо-технологический университет, 2010. – 116 с.; Новик Катерина Йосипівна. Біобібліографія вчених Української РСР / ред. кол.: К. М. Ситник, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – 41 арк.; Академик С. Я. Брауде в воспоминаниях современников / под ред. А. А. Костенко. – Харьков: Радиоастрономический институт НАН Украины, 2005. – 328 с.; Остап Парасюк. Слава української науки / ред. кол.: А. Загородній, Н. Вірменко, В. Козирський та ін. – К.: Інститут теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України, 2011. – 624 с.; Илья Михайлович Лифшиц. Ученый и человек / ред. кол.: А. С. Бакай, А. В. Волобуев, С. А. Гредескул и др. – Харьков: ННЦ ХФТИ, 2006. – 717 с.; Б. Г. Лазарев. Жизнь в науке. Избранные труды. Воспоминания / ред. кол.: А. С. Бакай, А. В. Волобуев, В. Ф. Зеленский и др. – Харьков: ННЦ ХФТИ, 2003. – 704 с.; Б. И. Медовар. Избранные труды / ред. кол.: Б. Е. Патон, В. Я. Саенко и др. – К.: Институт электросварки им. Е. О. Патона, 2006. – 634 с.; Владимир Борисович Порфирьев. Ученый, геолог, педагог, человек / отв. ред. чл.-кор. НАН Украины П. Ф. Гожик. – К.: Институт геологических наук Украины НАН Украины, 2000. – 364 с.

13. Див.: Академія наук Української РСР. Довідник на 1956 рік. – К., 1956. – 219 с.; Академія наук Української РСР. Довідник на 1959 рік. – К., 1959. – 259 с.

14. Див.: Палладин Александр Владимирович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/ –

Загол. з екрана; Смирнова-Замкова Александра Ивановна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://100_v.com.ua/ru/Smirnova-Zamkova-Aleksandra-Ivanovna-person – Загол. з екрана; Георгій Степанович Писаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://encyklopedia.narod.ru/bios/nauka/pisarenko/george.html> – Загол. з екрана; История Института электросварки им. Е. О. Патона. Борис Евгеньевич Патон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://paton.kiev.ua/ru/o-nas/istoriya> – Загол. з екрана; Смирнов-Замков Олександр Васильович (22.04.1913–31.08.1995) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://organic.chem.univ.kiev.ua/ua/prominent_graduates/smirnov_zamkov/ – Загол. з екрана; Андре-юк Катерина Іванівна (27.11.1927–01.03.2013). Некролог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/Chronicle/Documents/131305_AndrejukKI1927.pdf – Загол. з екрана; Історія Інституту фізики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iop.kiev.ua/site/about_history.php – Загол. з екрана; Широков Олександр Зосимович (5.IX.1905–7.XI.1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/Person/sh/Documents/ShyrokovOZ.pdf> – Загол. з екрана; Чаговець Ростислав Всеволодович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/15910220/ure/chagovets> – Загол. з екрана; Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України. Історична довідка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biph.kiev.ua/uk/> – Загол. з екрана; Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Історична довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lsl.lviv.ua/history.htm> – Загол. з екрана; Національна академія наук України. Державний природознавчий музей. Історія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.lviv.net/ua/history/history1.php> – Загол. з екрана.

15. Історія Академії наук Української РСР / гол. ред.: А. К. Бабко. – К., 1967. – Кн. 1. – С. 166.

Summary

The paper discusses and analyzes the types of sources that can systematically reconstruct the scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine life and work milestones during the 1950s–1960s as well as the ways of implementation of this reconstruction.

Key words: archival documents, the National Academy of Sciences of Ukraine, a historical source.

УДК 930:02(477)"19"

Л. В. Гарбар,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАНЬ РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ ТА БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ В 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Висвітлено історіографію питання бібліотечної справи та бібліотекознавства в Україні в період 20–30-х років ХХ ст., здійснено аналіз джерел, в яких розглядається історія бібліотек у цей період, а також життя та діяльність відомих вітчизняних діячів бібліотечної справи.

Ключові слова: бібліотечна справа, бібліотекознавство, історіографія, українські діячі бібліотечної справи.

Дослідження праць, присвячених розвитку бібліотечної діяльності в Україні в 20–30-х роках ХХ ст., свідчать, що в цей період бібліотечна справа та бібліотекознавство широко розвивалися в таких містах, як Київ [1, 2], Одеса [3–6], Львів [7], Харків [8, 9], Вінниця [10], Житомир [11, 12], Дніпропетровськ [13], Херсон [14], Полтава [15] та деяких інших [16]. Українські діячі плідно працювали в царині бібліотечної справи також і на теренах інших держав [17]. Бібліотекознавство того періоду найактивніше розвивалося в Національній (надалі – Всенародній) бібліотеці України, Одеській, Харківській публічних бібліотеках, бібліотеках вищих навчальних закладів міст Харкова, Києва, Одеси.

Дослідження розвитку бібліотечної справи в Україні в 1918–1933 рр. мають на сьогодні значну історіографію, яка переважно сформувалася впродовж останніх двадцяти років [18]. Проте не можна не згадати й праці українських бібліотекознавців початку ХХ ст. – Д. А. Балики, Б. О. Боровича, Л. Р. Когана, Г. Ковалевського, В. О. Козловського, С. А. Комського, Я. Л. Маяковського, Ю. Меженка, С. Сірополка, Л. Б. Хавкіної, М. І. Ясинського та інших, які першими розпочали студіювання бібліотечної справи та бібліотекознавства в Україні [19]. За часів Радянського

Союзу на цю тему також було захищено ряд дисертаційних праць, зокрема О. К. Олейниченко, З. С. Гімальдіновою, Л. П. Одиною [20].

Історіографія досліджуваного питання складається з двох напрямів: праці з історії бібліотек у цей період та дослідження життя і діяльності вчених, які працювали в бібліотеках.

Перший напрям найбільш узагальнююче репрезентує монографія Л. А. Дубровіної та О. С. Онищенка «Бібліотечна справа в Україні в XX ст.» [21], де розглянуто стратегію розвитку бібліотечної справи задекларованого періоду.

У працях Т. І. Ківшар проаналізовано зміни, що відбулися в мережі бібліотек після встановлення в Україні радянської влади, визначено головні напрями бібліотечної політики та тенденції розвитку в Україні книговидавництва та книгорозповсюдження у 1917–1923 рр. [22].

Історії педагогічних бібліотек у другій половині XIX – 20-х роках XX ст. присвячується дослідження П. І. Рогової [23]. М. Самборська розглянула становлення і розвиток науково-педагогічної бібліотеки Українського науково-дослідного інституту педагогіки, який було створено як єдиний центр наукових досліджень з педагогічних наук у Харкові в жовтні 1926 р. на базі науково-дослідної кафедри педагогіки Харківського інституту народної освіти та Харківської дослідної станції Управління соціального виховання Наркомосу УСРР [24].

На початку 20-х років діяли спеціальні дитячі бібліотеки, засновані, зокрема, в Києві в 1909 р. Д. Ю. Доброю, «Детский мир» – у 1910–1911 рр. в Одесі, потім у 1914 р. – при товаристві «Ліга захисту дитинства». Слід зазначити, що Д. Ю. Добра увійшла до історіографії бібліотечної справи як засновник бібліотекознавства у дитячих бібліотеках. Педагогічні аспекти в бібліотечній діяльності Д. Ю. Доброї висвітлює в навчальному посібнику для студентів вузів М. П. Знищенко [25]. Загальний характер мають дослідження А. Марголіної та Г. І. Погребняк, присвячені становленню та розвитку дитячих бібліотек України [2, 26].

Інший напрям представляє історіографію розвитку окремих бібліотек та установ.

Так, діяльність Київської міської публічної бібліотеки (нині – Національна парламентська бібліотека України) висвітлена в «Літописі Національної парламентської бібліотеки України. Березень 1917–1943 рр.» [27],

а також у статтях спеціальних збірників «Історія бібліотечної справи в Україні. Зб. наук. праць НПБУ» [28], зокрема в працях П. Б. Гапченко щодо періоду 1917–1920 рр. [29].

Створення та розвиток бібліотеки при Київському товаристві «Прогресу», яке проіснувало до початку 1920-х років, досліджено в працях С. Л. Зворського [30].

Формуванню та класифікації книжкового фонду бібліотеки Київської духовної академії, який в 1919 р. було передано до Всенародного інституту народної освіти, а в 1923 р. – до Всенародної бібліотеки України, присвятила свою дисертацію та низку статей Л. М. Дениско [31]. Дослідницею встановлено персональний склад бібліотекарів, їхній життєпис і внесок у розвиток бібліотечної справи.

На сторінках фахових журналів неодноразово висвітлювалася діяльність бібліотечних об'єднань [4, 32], Українського бібліологічного товариства [33], Бібліографічної комісії ВУАН [34], Каталогічної комісії Секції наукових бібліотек м. Києва [35], Одеського бібліографічного товариства [36] тощо.

Періодичні наукові фахові видання ВБУ задекларованого нами періоду сприяли висвітленню та вирішенню теоретичних та науково-практичних проблем бібліотекознавства, це, зокрема, «Бібліотечний збірник» (три тематичних випуски за 1926–1927 рр., присвячені матеріалам Першої конференції наукових бібліотек, досвіду наукової та практичної діяльності ВБУ), щорічник «Журнал бібліотекознавства і бібліографії» (1927–1930), де порушувалися теоретичні питання бібліотекознавства, обговорювалися практичні питання підготовки покажчиків, підбиралися принципи класифікації літератури, розроблялася ідеологія створення різних каталогів тощо. Серед часописів можна назвати також і перші журнали Національної бібліотеки України: «Книжний вістник» (1919), «Бібліотечний журнал» та періодичне видання Українського наукового інституту книгознавства «Бібліологічні вісті».

Відомості про розвиток бібліотечної справи в Україні та праці бібліотекознавців України публікувалися в фахових збірниках та періодичних виданнях, зокрема, «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», збірник «Труды Второй Всероссийской конференции научных библиотек»; збірник «Научные работники», «Літопис українського друку», «Бібліологічні вісті», «Червоний шлях», «Библиотечное обозрение», «Журнал

бібліотекознавства і бібліографії», «Життя і революція», «Шлях освіти» (Харків), «Нова книга» (Харків, 1925 р.), «Красный библиотечарь», «Бібліотека у соціалістичному будівництві», «Голос друку» (Харків, 1921 р.), «Книгар» (Київ, 1917–1920 рр.), «Книга» (Відень, 1921 р.), «Книга» (Харків, 1923–1924 рр.), «Книголюб» (Прага, 1926–1932 рр.), «Книжник» (Львів, 1927 р.), «Бібліотечний порадник» (видавався товариством «Просвіта» (Львів, з 1925 р.), «Письмо з «Просвіти» (1876–1927 рр., містив рубрику «Бібліотечна справа»), «Праці Одеської центральної наукової бібліотеки» (1927–1928 рр., вийшло три випуски), «Радянський книгар» (Харків, 1929–1932 рр.) тощо.

Аналізові власне фахових бібліотечних часописів того періоду присвятили свої дослідження Л. Дубровіна, О. Онищенко, М. Тарнавська, Л. Одинока, Н. Солонська, В. Сошинська [21, 37].

Діяльність Українського наукового інституту книгознавства (далі – УНІК), який також здійснював і бібліотекознавчі дослідження [38], висвітлено в працях Ю. О. Меженка, Г. І. Ковальчук, І. Тимошенко та ін. [39].

На сторінках журналу Харківського державного інституту культури «Бібліотекознавство і бібліографія» впродовж 70–80-х років ХХ ст. публікувалися дослідження з історії розвитку бібліотечної справи в Україні [40], а також статті, присвячені організаторам бібліотечної справи – М. А. Годкевичу, Я. М. Керекезу, С. А. Комському, Н. Я. Фрідьєвій, М. І. Ясинському [41]. Співробітник Московського інституту культури Ю. М. Столяров здійснив аналіз діяльності представників української бібліотекознавчої школи та їхнього внеску в розвиток радянського бібліотекознавства [42].

Найбільш розробленими є історичні дослідження – монографії щодо НБУВ – Л. А. Дубровіної та О. С. Онищенка [43], В. В. Матусевич [44], О. П. Степченко [45], окремі публікації студіюють науково-дослідну роботу, культурно-просвітницьку діяльність, організаційно-адміністративне керівництво та обслуговування в НБУВ [46–48]. Так, у монографії Л. А. Дубровіної та О. С. Онищенка «Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941» з історичної точки зору розглядалися загальні тенденції розвитку Бібліотеки по різних напрямках бібліотечної діяльності, в тому числі й встановлені основні шляхи розвитку бібліотекознавства, названі імена діячів бібліотечної справи, вперше висвітлений внесок учених у створення концепції, розгортання наукових досліджень та організацію Бібліотеки, формування бібліотечних технологій.

Основним напрямом роботи та результатам діяльності Тимчасового Комітету по заснуванню Національної бібліотеки України присвячено дослідження М. С. Слободяника [49].

Спеціальне дослідження В. В. Матусевич було присвячено різним аспектам діяльності Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933 рр., яка вперше в бібліотекознавстві стала об'єктом вивчення. Основна увага приділялася історичному та науково-організаційному аспекту, на рівні звітів було розглянуто загальний огляд розвитку бібліотекознавства [44].

Грунтовний аналіз внеску завідувачів спеціалізованих відділів ВБУ у формування фондів рукописів, стародруків, україніки, картографії, східних фондів, фондів колекцій церковної літератури поданий в монографії О. П. Степченко «Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918–1934)». В роботі було розкрито ту велику роботу перших завідувачів відділів, які заклали підвалини національного книжкового фонду, персоналізовано внесок кожного вченого в створення спеціалізованих відділів [45].

Н. Ю. Каліберда коротко розкрила заснування та формування системи обслуговування читачів НБУВ у першому десятиріччі свого існування, згадала про відкриття читальних залів та озвучила перші правила обслуговування читачів [47].

У 1990-х роках ХХ – 10-х роках ХХІ ст. дослідженнями діяльності окремих діячів бібліотечної справи, які працювали в Національній бібліотеці, займалися Л. А. Дубровіна (М. В. Геппенер, П. М. Попов, Г. П. Житецький) [50], В. Д. Шульгіна (О. Т. Дзбановський) [51], О. П. Степченко (С. П. Постернак, В. Ф. Іваницький, Г. П. Житецький, Є. О. Ківлицький, В. О. Кордт, А. С. Криловський, С. І. Маслов, П. М. Попов, П. Я. Стебницький, М. І. Ясинський) [45], Т. І. Ківшар (Л. Биковський, І. Вугман, С. Сірополко) [52], Г. І. Ковальчук (Я. І. Стешенко, М. М. Іванченко, К. А. Довгань, С. П. Постернак, Н. М. Миколенко, В. М. Іванушкін, В. Ф. Іваницький, М. К. Завальний) [53], Н. В. Стрішенець (Ю. Меженко, С. Постернак) [54], І. А. Сергеева (Я. І. Ізраельсон) [55], Г. І. Солоїденко (П. Я. Стебницький) [56], П. Т. Тронько (Л. Биковський) [57], С. М. Кіржаєв (В. О. Кордт) [48] та Т. І. Шовкопляс (В. О. Кордт) [58], С. М. Косяк (Д. А. Балика) [59], У. Яворська (І. Кревецький) [60], Т. В. Коваль (М. І. Сагарда) [61], Л. В. Гарбар (Ю. П. Діяківський,

В. О. Козловський, Н.В. та О. В. Піскорські) [62]. Значна кількість досліджень присвячена Л. Биковському [63], Є. О. Ківлицькому [64], С. Маслову [65], М. І. Ясинському [66].

Така увага до діяльності Національної (Всенародної) бібліотеки України була не випадковою. Ця бібліотека була визнана головною в Україні і стала центром наукової та науково-методичної діяльності наукових бібліотек. Її підпорядкування Українській академії наук стало вирішальним у розвитку бібліотекознавчих, книгознавчих та бібліографічних досліджень. Тут був сформований універсальний фонд наукової літератури, який в перші роки існування Бібліотеки базувався на пожертвах приватних осіб та установ, а також на придбанні цінних бібліотек.

Слід звернути увагу також на праці, присвячені активним діячам бібліотечної справи інших бібліотек, – Х. Д. Алчевській [67], І. Огієнку [68], І. Я. Каганову [69], М. І. Петрову [70], К. І. Рубинському [71], В. К. Шенфінкель [72], О. С. Грушевському [73], І. Г. Сливці [74], Б. О. Боровичу [75], М. О. Рубакіну [76].

«Списки репресованих істориків, істориків права, етнографів, археологів, мистецтвознавців, економістів, Бібліографія репресованих істориків, археологів, мистецтвознавців, етнографів, істориків права, економістів; Список видань Академії наук, знищених в 1930-их роках», укладені Н. Д. Полонською-Василенко, надають відомості про осіб, які працювали в 1920–1930-х роках в українських бібліотеках [77].

Значну роботу стосовно дослідження історії бібліотечної справи та внеску харківських бібліотекознавців провели харківські дослідники. Так, висвітлювалася історія Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка – це, зокрема, праця її директора Г. А. Мірошниченка «Краткий очерк развития библиотеки» [78]. Цінним джерелом є також довідники, матеріали міжнародних конференцій, що проводилися в Харкові, та показники праць співробітників бібліотеки [79].

Розвитку бібліотекознавства в Україні в 20-х роках ХХ ст. були присвячені окремі сторінки статті Р. А. Драган «Розвиток бібліотекознавчої думки. Харківська школа (поч. ХХ – 20-ті рр. ХХ ст.)» [8], де згадувалися Х. Д. Алчевська, Н. Я. Фрідьєва, Л. Б. Хавкіна, К. І. Рубинський, С. Сірополко.

Певну цінність сьогодні має й нарис Н. Я. Фрідьєвої «Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету» [80], опуб-

лікований в 1940 р. Фундаментально досліджували історію бібліотеки Харківського університету такі дослідники, як М. Н. Березюк, І. Г. Левченко, Р. П. Чигринова, які простудіювали історію бібліотеки за 200 років; В. К. Мазманьянц, Б. П. Зайцев, С. І. Куделко, які розглядали розвиток бібліотеки за період 1805–1905 рр., а також визначили внесок харківських бібліотекарів [81].

Окремим бібліотекознавцям присвятили свої дослідження, нариси, біобібліографічні покажчики такі дослідники, як Н. М. Кушнарєнко (К. І. Рубінський) [82]; І. Я. Лосієвський, С. Б. Шоломова та Т. С. Раскіна (М. О. Габель) [83]), Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик (директори Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, зокрема Румницька) [84]; Н. Ф. Колосова, Т. П. Самійленко (бібліографічний покажчик про І. Я. Каганова) [85]; І. В. Дмитриченко (Б. О. Борович) [86].

До речі, у ХДНБ було сформовано спеціальний меморіальний архівний фонд (ф. 4), де зібрані особисті документи М. О. Габель, усні спогади про неї колишніх співробітників Г. О. Васильєвої, В. О. Горілого, І. В. Знаменської, Н. Ф. Колосової, В. П. Персикової-Ткаленко, О. І. Черкашина, записані І. Я. Лосієвським на початку 1980-х років [87].

Серед праць, присвячених одеським бібліотекам, розповсюдженню української книги в Одесі та Одеській науковій бібліотеці, – огляди Л. Р. Когана [4], Н. Малиновської [88], С. Л. Рубінштейна [6, 89] та В. В. Самодурової [5].

Про Музей історії писемності та про організований в 1922 р. в Одеській центральній публічній бібліотеці відділ рідкісних видань та рукописів розповіла організатор та перша завідувачка відділу О. Тютєєва [90].

Одеські науковці присвятили свої біографічні нариси та дослідження С. Я. Боровому [91], С. Л. Рубінштейну [92], Е. Г. Оксману [93], О. М. Тютєєвій [94].

Енциклопедичне видання Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова вмістило низку біографічних статей про співробітників бібліотек Одеського університету та Одеської державної публічної бібліотеки (М. П. Алексєєва, О. Л. Вайнштейна, К. О. Копержинського, Е. Г. Оксмана, Ю. Г. Оксмана, М. М. Петринського, Г. Д. Штейнванда, С. Я. Борового, О. І. Кіріпнікова, Л. Р. Когана, В. Ф. Лазуровського, І. А. Линниченка, Ф. Є. Петруня, С. Ф. Русову, І. Я. Фааса) [95].

Тепер зупинимось коротко на джерельній базі історії бібліотечної справи, адже використання бібліографічних показників та довідників дозволяє проводити реконструкцію біографічних відомостей та наукових праць українських діячів бібліотечної справи та бібліотекознавства. Збірники документів і матеріалів, матеріали всеукраїнських нарад та наукових конференцій дозволяють встановити склад найбільш активних діячів бібліотечної справи та загальні тенденції її розвитку, наукові досягнення, зміни в бібліотечній політиці тощо [96].

Важливе значення мають і періодичні наукові фахові видання, що сприяли поширенню та науковому обговоренню теоретичних та науково-практичних проблем бібліотекознавства. Опубліковані праці колишніх та сучасних дослідників історії бібліотечної справи в Україні також є джерелами біографічної інформації про певних бібліотекознавців.

Бібліографічну допомогу надають бібліографічні показники, в яких міститься інформація про біобібліографічні публікації щодо цього періоду, зокрема, «Українська революція і державність» [97], де була зібрана бібліографія опублікованих праць та досліджень про видатних діячів бібліотечної справи цього періоду, а також біобібліографічний довідник, підготовлений Національною парламентською бібліотекою України «Українські бібліографи: біографічні відомості, професійна діяльність, бібліографія» [98]. В біографічному довіднику «Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України» [99] зустрічаються біографічні відомості про діячів бібліотечної справи. Доробок сучасного бібліотекознавства, присвячений історії бібліотечної справи 20–30 років XX ст., представлений в науково-допоміжних бібліографічних показниках – «Бібліографознавство України (1996–2000)» та «Українське бібліотекознавство (1991–2008)» [100]. Дає уявлення про стан бібліотечної справи під час Української революції каталог книжкової виставки «Архівна та бібліотечна справа доби визвольних змагань в Україні (1917–1921 рр.)», організованої до однойменної конференції, підготовлений Державною історичною бібліотекою України та Науково-довідковою бібліотекою Центральних державних архівів України для учасників конференції [101].

У бібліографічному показнику, складеному Р. А. Бухіною, розписані книги і журнали за 1936–1939 рр., вміщено відомості про програми курсів провідних бібліотекознавчих дисциплін, про відомих бібліотекознавців, рецензії та інші матеріали [102].

Серед бібліографічних покажчиків джерелом біобібліографічної інформації є також «Історія інтелігенції Української РСР. 1917–1990 рр.: науково-допоміжний бібліографічний покажчик», підготовлений Державною історичною бібліотекою УРСР [103].

Серед покажчиків, присвячених історії діяльності бібліотек України, зокрема діяльності ВБУ в 20–30-х роках, – покажчики, видані Центральною науковою бібліотекою АН УРСР (з 1996 р. – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) НАН України [104], покажчик Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, зокрема, за 1940–1980-ті роки, покажчики інших бібліотек [11, 79, 105, 106].

Комплекс покажчиків, виданих наприкінці 20–40-х років, розкриває опубліковані праці бібліотекознавців системи ВУАН, зокрема «Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук, 1918–1929», укладений М. М. Іванченком та Я. І. Стешенком, та за 1930–1932 рр., укладений М. І. Сагардою; бібліографічні покажчики праць співробітників академічних бібліотек [107].

Розкриває зміст усіх номерів журналу «Бібліологічні вісті», що видавалися Українським науковим інститутом книгознавства (УНІК), систематичний анотований покажчик, укладений Г. І. Ковальчук [108].

Проте на сьогодні значна кількість питань з бібліотечної справи та бібліотекознавства все ж залишається поза межами наукових студій, отож простір для студій науковців-культурологів залишається перспективним для нових досліджень.

Список використаних джерел

1. *Залевський, Й.* Київські бібліотеки в цифрах. Матеріали до раціоналізації бібліотечної справи / Й. Залевський // Бібліолог. вісті. – 1930. – № 4. – С. 92–102; Музично-теоретична бібліотека – читальня ім. К. Стеценка при київській філії ВУТОРМ // Бібліолог. вісті. – 1928. – № 1. – С. 170–172; *Мяскова, Т. Є.* Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834–1927 рр.): Моногр. / Т. Є. Мяскова; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАН України. – К., 2005. – 184 с.; *Нестеренко, В.* Історія наукової бібліотеки Київського університету ім. Т. Шевченка / Валентина Нестеренко // Бібл. вісн. – 1994. – № 5–6. – С. 30–34.

2. *Марголина, А.* Київська центральна дитяча бібліотека / А. Марголина // *Бібліолог. вісті.* – 1925. – № 1–2. – С. 162–163; *Она же.* Специальные детские библиотеки в Киеве до и после Октября / А. Марголина // *Красный библиотекарь.* – 1927. – № 9. – С. 54–61; *Вона ж.* Бібліотека юного читача // *Комуністична освіта.* – 1933. – № 8. – С. 71–75; *Вона ж.* З історії керівництва дитячим читанням // *Ком. освіта.* – 1936. – № 6. – С. 120–137.

3. *Комаров, Б.* Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі / Б. Комаров // *Бібліолог. вісті.* – 1926. – № 1–2 (8–9). – С. 75–81; *Петрунь, Ф.* Центральная научно-учебная библиотека г. Одессы / Петрунь Ф. // *Библиотечное обозрение.* – Ленинград, 1925. – Кн. 1. – С. 107–108.

4. *Коган, Л.* Библиотечная жизнь Одессы до и после Октября / Л. Коган // *Красн. библиотекарь.* – № 9. – 1927. – С. 42–54; [продовження] № 10. – С. 55–62; *Він же.* Досягнення та перспективи бібліотечної справи на Україні / Л. Р. Коган // *Політосвіта.* – 1927. – № 6. – С. 34–46.

5. *Самодурова, В. В.* Научная библиотека Одесского университета в 1920-е гг. / В. В. Самодурова // *Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи: до 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.* – Одеса, 2003. – С. 97–106; *Свиридова, С.* На благо города / С. Свиридова // *Б-ка.* – 1993. – № 11–12. – С. 31–33; *Вона ж.* Стара бібліотечна Одеса: уроки на майбутнє / С. Свиридова // *Друг читача.* – 1992. – 5 серп.

6. Центральна наукова бібліотека в Одесі // *Бібліолог. вісті.* – 1925. – № 1–2. – С. 163.

7. *Грайданс, Ю. М.* Бібліотеки Львівщини: короткий історичний нарис / Ю. М. Грайданс. – Л., 2008. – 175 с.; *Кунанець, Н. Е.* Наукові бібліотеки Львова (1784–1939 рр.) особливості становлення і розвитку, формування фондів та колекцій: монографія / Н. Е. Кунанець. – Львів: вид-во Нац. ун-ту «Львів. Політехніка», 2010. – 241 с.; *Львівські бібліотеки* // *Бібліолог. вісті.* – 1923. – № 4. – С. 98; *Свенціцький, І.* Українські наукові книгозбірні у Львові / І. Свенціцький // *Бібліолог. вісті.* – 1926. – № 4. – С. 91–94; *Він же.* Бібліотека Національного музею у Львові / Ілларіон Свенціцький // *Книгарь.* – 1918. – Лют. – Ч. 6. – С. 308–312.

8. *Драган, Р. А.* Розвиток бібліотекознавчої думки. Харківська школа (початок ХХ ст. – 20-ті рр.) / Р. А. Драган // *Вісник Харківської державної академії культури.* Зб. наук. пр. – Харків: ХДАК, 2000. – Вип. 2. – С. 32–38.

9. Капустіна, Н. З історії відділу бібліотекознавства Харківської громадської бібліотеки (до 100-річчя першого відділу бібліотекознавства в Україні) / Н. Капустіна // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 7. – С. 14–16; Лісник, Ф. С. Робота Харківської науково-педагогічної бібліотеки Інституту педагогіки / Ф. С. Лісник // Укр. вісн. експерим. педагогіки та рефлексології. – 1928. – Вип. 4. – С. 203–209; Семененко, Н. Х. З історії Харківської громадської бібліотеки / Н. Х. Семененко // Бібліотекознавство і бібліографія. – Вип. 26. – 1986. – С. 103–108.

10. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення: Монографія / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2007. – 312 с.; Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля з 1.X 1926 р. до 1.X 1927 р.: ювілейне підсумування досягнень з нагоди 10 річниці Жовтневої Революції / Вінницька філія Всенародної бібліотеки при Українській академії наук. Кабінет виучування Поділля. – Вінниця: [б.в.], 1927. – 8 с.; Отамановський, В. Д. Вінницька філія Всенародної бібліотеки України / В. Д. Отамановський // Нова книга. – 1925. – № 4–6. – С. 68–69.

11. Житомирська державна обласна універсальна наукова бібліотека: 130 років. – Житомир: Журфонд, 1996. – 12 с.

12. Кудрицький, М. Бібліотека Волинського центрального науково-дослідного музею / М. Кудрицький // Бібліолог. вісті. – 1926. – № 3. – С. 88–89; Міщук, С. М. Бібліотека Волинського краєзнавчого музею у Житомирі (1900–1932): походження, склад, доля: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Міщук Сергій Миколайович; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 180 арк.

13. Горпиняк, Л. З. 160-річчю від дня заснування Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки / Л. З. Горпиняк // Бібл. вісн. – № 1. – 1994. – С. 22–23; Вона ж. Деякі аспекти історії обласної наукової бібліотеки на початку 20 ст. (з архівних досліджень) / Л. З. Горпиняк // Обл. наук. б-ка як соціокультурний центр творчого розвитку на ниві нац. відродження: Матеріали наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 19–26; Пупченко, В. В. До історії бібліотечної справи на Дніпропетровщині (1830–1917 рр.): матеріали дослідження / В. В. Пупченко. – Дніпропетровськ, 2007. – 48 с.; Стебельський, Є. В. Державна бібліотека Дніпропетровська / Є. В. Стебельський // Зоря. – 1929. – Ч.1. – С. 12–13; Він же.

Індустріалізація країни та книжкові ресурси провінції / Є. В. Стебельський // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1930. – № 4. – С. 5–15.

14. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека: від минулого століття майбутньому: збірник статей / Обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гончара; уклад. Н. Ф. Попова ред. Л. І. Зелена. – Херсон: [б.в.], 1998. – 90 с.; *Хропач, О. М.* 100 років на службі народу: [100-річчя Херсон. обл. наук. б-ки ім. О. М. Горького] / О. М. Хропач // Укр. іст. журн. – 1972. – № 10. – С. 152–154; *Шенфінкель, В. К.* Робота Херсонських библиотек за десять лет [Краткий реферат доклада на публичном собрании 9 октября 1927] / В. К. Шенфінкель // Материали Института библиотековедения. – М., 1928. – С. 33–34; *Вона ж.* Херсонська центральна державна бібліотека / В. К. Шенфінкель // Бібліолог. вісті. – 1926. – № 3. – С. 89–90.

15. *Балясна, О.* Полтавська центральна наукова бібліотека / О. Балясна // Бібліолог. вісті. – 1926. – № 3. – С. 88.

16. *Абрамов, К. И.* История библиотечного дела в СССР: Учебник для библиотечных факультетов культуры / К. И. Абрамов. – 2-е изд-е, перераб. и доп. – М.: Сов. культура, 1970. – 456 с.; *Алексеев, М. П.* Ширяевская театральная библиотека / М. П. Алексеев // Театр. – 1922. – № 3. – С. 4–5; *Биковський, Л.* Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету: (спомини) / Л. Биковський. – Нью-Йорк; Вінніпег: [б.в.], 1949. – 10 с.; *Він же.* Національна бібліотека Української держави. – Варшава: Каліш, 1922. – С. 24; *Він же.* Книгарні – бібліотеки – академія. Спомини (1918–1922) / Лев Биковський. – Мюнхен; Денвер: Дніпрова хвиля, 1971. – 153 с.; Бібліотека Харківського інституту сільського господарства та лісництва // Бібліолог. вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 163; *Глаголева, В.* Скарбниця невичерпної мудрості: [До 90-річчя Могилів-Поділ. ЦРБ: історія і сьогодення б-ки] / В. Глаголева // Камертон ікс. – 1994. – 16 черв. – С. 6; *Єрофеева, Г.* Бібліотечна діяльність Миколи Сумцова (з історії бібліотек Слобожанщини) / Г. Єрофеева // Бібл. вісн. – 1997. – № 3. – С. 17–19; *Заліток, Л. М.* З історії становлення й розвитку бібліотек навчальних закладів у Східній Україні (1920–1930) / Л. М. Заліток // Історія освітянських бібліотек України. – К., 2006. – С. 311–314; *Іванова, І. Ф.* З історії Миколаївської громадської бібліотеки (1881–1917 рр.) / І. Ф. Іванова // Історія бібліотечної справи в Україні: зб. наук. пр. – Вип. І. –

К., 1995. – С. 15–20; *Карачевська, Л.* [Чернігівська центральна книгозбірня] / Л. Карачевська // *Бібліолог. вісті.* – 1926. – № 1. – С. 81; *Рихлік, Є.* Бібліотека Ніжинського інституту народної освіти / Є. Рихлік // *Бібліолог. вісті.* – 1926. – № 1. – С. 81–82; *Ленченко, Н. О.* Етапи розвитку і становлення бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту / Н. О. Ленченко, Л. І. Литвиненко // *Нові технології навчання.* – 1996. – Вип. 16. – С. 109–118; *Сироткин В.* [О Севастопольской Морской библиотеке, основанной 21 июня 1822 г.] / В. Сироткин, Е. Шварц, А. Ткачук // *Воен. ист. журн.* – 1972. – № 7. – С. 117–118; *Тисяченко, Г.* Центральна бібліотека Лубенської округи / Г. Тисяченко // *Бібліолог. вісті.* – 1925. – № 1–2. – С. 164–165; *Фридьева, Н. Я.* Библиотечное дело на Украине в первые годы Советской власти (1917–1920 гг.) / Н. Я. Фридьева, З. В. Гимальдинова // *История библиотечного дела на Украине (1917–1932 гг.)* / З. В. Гимальдинова, Н. Я. Фридьева, Ф. А. Ещенко и др.; под ред. Т. А. Скрипник: учеб. пособие. – Х., 1975. – Разд. 1. – С. 16–78.

17. *Дорошенко, В.* Українська національна бібліотека: (бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові) / Володимир Дорошенко. – Львів: Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, 1936. – 23 с.; *Кревецький, Ів.* Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові / Ів. Кревецький. – Львів: Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1923 (3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка). – 16 с.: іл.; *Жуковський, А.* Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі / А. Жуковський // *Укр. археограф. щорічник.* – К., 1992. – Вип. 1. – С. 439–441; *Михальчук, В.* Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998) / Василь Михальчук. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 656 с.; *Наріжний, С.* Українська еміграція / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – 372 с.: іл.; *Палієнко, М.* Українська бібліотека імені Симона Петлюри у Парижі у світлі документів українських архівів / М. Палієнко // *Пам'ять століть.* – 2006. – № 1 (січень–лютий). – С. 91–108; *Українська Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі* // *Відродження.* – 1932. – № 7–8. – (липень–серпень). – С. 107–108.

18. *Слободяник, М.* Бібліотечна наука в Україні: до підсумків десятирічного розвитку / М. Слободяник // *Бібл. планета.* – № 1 (15). – 2002. – С. 6–13.

19. *Балика, Д.* Профспілчанські бібліотеки за матеріалами УНІКу (1927) / Д. А. Балика // *Труди Укр. наук. ін.-ту книгознавства.*

Т. 2.: Бібліотека і читач на Україні. – К., 1930. – С. 82–97; *Він же*. Активізація роботи в наукових бібліотеках / Балика Д. А. // Бібл. збірник. Ч. 1. Праці Першої конференції наукових бібліотек. – К., 1926. – С. 89–98; *Він же*. Изучение читателя в Библиотеке АН УССР / Д. А. Балика // Тр. Второй Всерос. конф. науч. б-к. – Л., 1929. – С. 158; *Він же*. Библиотека в свете современной педагогики / Д. Балика. – Л., 1926; *Він же*. Определители библиотечной работы: (Опыт читаемости, обращаемости и коэффициента интенсивности) / Д. Балика. – Томск, 1919. – 36 с.; *Він же*. Несколько предварительных замечаний по поводу советского библиотековедения: К XV годовщине Октября / Д. А. Балика. – Горький, 1933; Бібліотечна техніка [Текст] / Юр. Меженко (Іванов). – К.: Держвидав, 1921. – 54 с.; *Борович, Б. О.* Невідкладні питання бібліотечної справи / Борович Б.О. // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – № 5/6. – 1931; *Довгань, К.* Матеріали до всеукраїнського обслідування бібліотек (1927–1928 рр.) // Бібліотека і читач на Україні. – Х.; К., 1930. – С. 35–122; *Ковалевський, Г.* Практическое руководство по библиотековедению / Г. Ковалевский, Ю. Меженко. – Пг.: Мысль, 1923. – 204 с.; *Ковалевський, Ю.* Правила карткографії / Ю. Ковалевський; Передмова Ю. О. Меженка. – К., 1923. – 70 с.; *Козловський, В. О.* Бібліотекознавство в УРСР за період 1917–1927 років / В. Козловський // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1928. – № 2. – С. 3–14; *Він же*. Книгознавство як наука / В. Козловський // Бібл. журн. – № 6–7. – 1925. – С. 31–34; *Він же*. Підготування та перепідготування робітників наукових бібліотек / В. О. Козловський // Бібл. збірн. – 1927. – Ч. 2. – С. 106–113; *Він же*. Бібліотекознавча література українською й російською мовами / В. О. Козловський, О. І. Полулях // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – Ч. 2; *Він же*. Бібліотечні курси в Києві: (доповідь, прочитана на прилюднім засіданні НДІБ 17 травня 1926 року) / Козловський В. О. // Бібл. журнал. – 1926. – № 4–5. – С. 31–43; *Він же*. ВБУ в американській пресі / К. // Бібл. журн. – № 2–3. – 1925. – С. 37; *Він же*. Створення бібліографічного апарату по бібліотекознавству / Козловський В. // Бібл. журн. – № 6–7. – 1925. – С. 20–21; *Він же*. Термінологічні уваги / В. Козловський // Бібл. журн. – 1926. – № 6–8. – С. 17–25; *Комский, С. А.* Библиотечное дело в Украинской ССР / С. А. Комский // 40 лет библиотечного строительства в СССР / Доклады научной конференции 23–26 декабря 1957. – М., 1958. – С. 146–159; *Маяковский, Я. Л.* Наукові бібліотеки УССР / Я. Л. Маяков-

ський // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1927. – № 1. – С. 111–119; *Він же*. Система посад у наукових бібліотеках, їх номенклатура й тарифікація // Бібл. збірн. – Ч. 1. – К., 1926. – С. 141–148; *Сірополко, С.* Бібліотечна справа на Україні від 1917 р. / С. Сірополко // Книголюб. – 1931. – Кн. II. – С. 78–79; *Він же*. Бібліотечна справа на Сов. Україні за останнє десятиліття / С. Сірополко // Літературно-науковий вісник – 1928. – Кн. V. – С. 89; *Він же*. Короткий курс бібліотекознавства. Історія, теорія та практика бібліотечної справи / Степан Сірополко. – Львів, 1924. – 128 с.; *Хавкина, Л. Б.* Научная разработка вопросов библиотекосведения / Л. Б. Хавкина // Тр. Первой конф. науч. б-к РСФСР. – М., 1926. – С. 29–34; *Ясинский, М. И.* Библиотечное дело на Советской Украине / М. И. Ясинский // Зоря. – Дніпропетровськ, 1927. – № 10–11. – С. 65–70.

20. *Олейниченко, О. К.* Библиотечное строительство на Украине в 1917–1925 годах [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13 735 / О. Олейниченко; Московский гос. ин-т культуры. – М.: [б.и.], 1970. – 25 с; *Гимальдинова З.* Становление и развитие сельских библиотек Украины (1917–1959 гг.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1973; *Одинокa, Л. П.* Развитие библиотекосведения в Украинской ССР (1917–1941 гг.) / Одинокaя Лилина Павловна / Автореф. дисс. ... канд. пед. наук спец. 05.25.03 – «Библиография и библиотекосведение». – Л., 1984. – 17 с.

21. *Дубровіна, Л. А. Онищенко, О. С.* Бібліотечна справа в Україні в ХХ ст.: [монографія] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України, НБУВ, Ін-т рукопису. – К., 2009. – 530 с.

22. *Ківшар, Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – К.: Логос, 1996. – 344 с.; *Вона ж.* Головні напрямки бібліотечної політики в добу Української революції / Т. І. Ківшар // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 94–97.

23. *Рогова, П. І.* Педагогічні бібліотеки України (друга половина ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.) / П. І. Рогова; наук. ред. О. С. Онищенко; АПН України, Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 271 с.: іл.

24. *Самборська, М.* Становлення і розвиток науково-педагогічної бібліотеки Українського науково-дослідного інституту педагогіки / М. Самборська // Історія освітянських бібліотек України. – К., 2006. – С. 185–186.

25. *Знищенко, М. П.* Бібліотечна діяльність товариства «Лига защиты детства» (1914–1918 рр.) / М. П. Знищенко // Вісн. Кн. палати. – 1998. – № 3. – С. 31–34; *Він же.* Педагогічні аспекти в бібліотечній діяльності Д. Ю. Доброї: навч. посіб. для студ. вузів / М. П. Знищенко. – К.: Смолоскип, 1999. – 140 с.
26. *Погребняк, Г. І.* Становлення та розвиток дитячих бібліотек України: дослідження / Г. І. Погребняк / Держ. б-ка України для дітей; наук. редактор В. С. Бабич; відп. за вип. А. С. Кобзаренко. – К., 2003. – 92 с.
27. Літопис Національної парламентської бібліотеки України [Текст] / П. Б. Гапченко [и др.]; науч. ред. С. І. Білокінь. – Ч. 2: Березень 1917–1943 рр. – К., 2001. – 184 с.
28. Історія бібліотечної справи в Україні. Зб. наук. пр. / Нац. парлам. б-ка України. – Вип. 1. – К., 1995; Вип. 2. – К., 1997; Вип. 3. – К., 1999.
29. *Гапченко, П. Б.* Діяльність Київської міської публічної бібліотеки у 1917–1920 рр. / Гапченко П. Б. // Історія бібліотечної справи в Україні. – 1997. – Вип. 2. – С. 11–18.
30. *Зворський, С. Л.* Бібліотека київської «Просвіти» у 1917–1920 рр. / С. Л. Зворський // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. пр. / Нац. парлам. б-ка України. – К., 1999. – Вип. – 3. – С. 42–51.
31. *Дениско, Л.* Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919) / Л. Дениско; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2006. – 223 с.: іл.
32. *Бабич, В. С.* Професійні бібліотечні об'єднання: З історії створення та досвіду функціонування: Аналіт. огляд / В. С. Бабич, В. С. Пашкова, Я. С. Сошинська. – К.: Нац. парлам. б-ка України, 1995. – 21 [1] с.; Бібліотечне об'єднання харківських наукових бібліотек // Бібліол. вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 163; *Гельфанд, Л.* Академічна секція Об'єднання бібліотекарів м. Києва (15.VII.1924–15.I.1927) / Л. Гельфанд // Бібліол. вісті. – 1927. – № 1. – С. 113–116; Київське бібліотечне об'єднання / Бібліолог. вісті. – 1926. – № 4. – С. 89–91; *Приходько, Л. Ф.* Кабінет бібліотекознавства в 20-ті рр. / Л. Ф. Приходько // Бібл. вісн. – 1993. – № 5–6. – С. 18–21; *Рошко, М.* Об'єднання наукових бібліотек м. Харкова / М. Рошко // Нова книга. – 1925. – № 4–6. – С. 69; *Ступак, В. Л.* Діяльність Київського бібліотечного об'єднання у 20-х рр. XX ст. / В. Л. Ступак // Історія бібліотечної справи

в Україні: зб. наук. пр. Вип. 1/Нац. парлам. б-ка України: Редкол.: А. П. Корнієнко (відп. ред.) та ін. – К., 1995. – С. 24–40; *Фридьєва, Н.* К вопросу о работе методической секции бибобъединения / Н. Фридьєва // Красн. библиотекарь. Журнал библиотечной теории и практики. – Июнь, 1926. – № 6. – С. 62–75; *Она же.* Кабинет библиотекаря в Киеве / Н. Фридьєва // Красн. библиотекарь. Журнал библиотечной теории и практики. – Декабрь, 1925. – № 12. – С. 71–76; *Она же.* Киевское библиотечное объединение / Н. Фридьєва // Красн. библиотекарь. – 1925. – № 3. – С. 101–102; *Она же.* Подготовка библиотечных кадров на Украине: [библиотечное отделение института политпросвета в Харькове] / Н. Фридьєва // Красн. библиотекарь. – 1930. – № 10. – С. 42–45; *Она же.* Современные запросы городского читателя и активность библиотеки: (Наблюдения и опыт городской библиотеки) // Красн. библиотекарь. – 1924. – № 1. – С. 50–65.

33. Українське бібліологічне товариство в Києві // Книголюб. – Кн. 1–2. – Прага, 1928; *Ковальчук, Г. І.* Українське бібліологічне товариство (УБТ) / Г. І. Ковальчук // Вісн. Книжк. палати. – 2004. – № 4 (93). – С. 34–35.

34. Бібліографічна комісія при ВУАН // Бібліолог. вісті. – 1930. – № 2. – С. 110–113; Бібліографічна Комісія Української Академії наук у Києві // Бібл. збірн. – Ч. 3. Бібліографія на Україні. – К., 1927. – С. 35–36; Положення про Бібліографічну комісію УАН (затв. През. Укрнауки 20.XI.1926 (прот. № 39, п. 7) // Бібл. збірн. Ч. 3. Бібліографія на Україні. – С. 36–37.

35. Каталогіфічна Комісія Секції наукових бібліотек м. Києва // Бібл. журнал. – 1925. – Ч. 1. – С. 39–40.

36. *Зленко, Г. Д.* Украинское библиографическое общество в Одессе / Г. Д. Зленко // Сов. библиогр. – 1984. – № 4. – С. 36–41.

37. *Тарнавська, М.* Бібліотекознавча періодика двадцятих років в Україні / Марта Тарнавська // Слово і час. – 1992. – № 11. – С. 58–63; *Одинока, Л. П.* Періодичні видання 20–30-х років як джерело вивчення історії бібліотечної справи в Україні / Л. П. Одинока // Державні бібліотеки: Сучасні проблеми і перспективи. – К., 1993. – С. 83–96; *Солонська, Н. Г.* Періодичні видання Національної бібліотеки України (1919–1998) / Солонська Н. // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 38–49; *Вона ж.* «Бібліологічні вісті» як явище української книгознавчої думки 20 – початку 30-х років XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 /

Солонська Наталія Гаврилівна; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 1997. – 203 арк.; *Сошинська, В. Є.* Спеціальна українська періодика першої третини XX ст.: історичні умови виникнення та загальна характеристика / В. Є. Сошинська // *Бібліографознавство: теорія і практика.* – К., 1997. – С. 181–187.

38. Бібліотека і читач на Україні // *Труди Інституту книгознавства.* Том II. Праці Кабінету вивчення книги й читача. Зб. перший; за ред. проф. Д. Балики; УНІК. Секція соціології. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – 240 с.

39. *Меженко, Ю.* УНІК / Юр. Меженко // *Шлях освіти.* – 1927. – № 10. – С. 141–144; *Ковальчук, Г. І.* УНІК: історія та наукова діяльність / Г. І. Ковальчук // *Бібліотекознавство та бібліографія.* – 1992. – Вип. 31. – С. 102–110; *Вона ж.* Співробітники УНІК – жертви політичних репресій / Г. І. Ковальчук // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* – К., 1999. – Вип. 2. – С. 52–94. *Вона ж.* Репресоване книгознавство (до 90-річчя Українського наукового інституту книгознавства) / Г. Ковальчук // *Вісник Книжк. палати.* – 2012. – № 10. – С. 30–33; *Тимошенко, І.* Діяльність Кабінету по вивченню книги і читача в УНІК (1926–1931) / І. Тимошенко // *Бібл. вісн.* – № 2. – 1999. – С. 17–20.

40. *Бабич, В. С.* Розвиток бібліотечної справи на Україні як здійснення лєнінської національної політики / В. С. Бабич // *Бібліотекознавство і бібліографія.* – Вип. 13. – 1972. – С. 29–43; *Одинока, Л. П.* Про класифікацію бібліотек на Україні в 20–30-ті роки / Л. П. Одинока // *Бібліотекознавство і бібліографія.* – Вип. 17. – 1977. – С. 81–87; *Вона ж.* Деякі проблеми організації науково-методичної роботи в УРСР (1917–1925 рр.) // *Бібліотекознавство і бібліографія.* – 1979. – Вип. 19. – С. 101–110; *Гімальдінова, З. З.* Розвиток бібліотечної справи на Радянській Україні / З. З. Гімальдінова, Г. П. Самійленко, Т. О. Скрипник // *Бібліотекознавство і бібліографія.* – Вип. 27. – 1987. – С. 10–19; *Перепеча, А. М.* Розвиток Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка за роки радянської влади / А. М. Перепеча, В. М. Склярєнко // *Бібліотекознавство і бібліографія.* – Вип. 26. – 1986. – С. 109–121; *Самійленко, Т. П.* Становлення та розвиток обласних бібліотек на Україні (1933–1941 рр.) / Т. П. Самійленко // *Бібліотекознавство і бібліографія.* – Вип. 28. – 1988. – С. 108–120; *Тамм, Є. П.* Бібліотечне будівництво в Україні в перші роки радянської влади (1917–1925 рр.) в історичній літературі / Є. П. Тамм // *Бібліотекознавство і бібліографія.* – Вип. 24. – 1984. – С. 107–114.

41. *Багрич, М. І.* Михайло Абрамович Годкевич / М. І. Багрич // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1971. – Вип. 11. – С. 158–163; *Корнейчик, І. І.* Михайло Іллєч Ясинський / І. І. Корнейчик // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1971. – Вип. 11. – С. 147–155; *Він же.* Історія української бібліографії: дожовтневий період: (нарис) / І. І. Корнейчик. – [Х.], 1971. – 374 с.; *Мазманьянц, В. К.* Яків Микитович Керекез / В. К. Мазманьянц, М. Г. Швалб // Бібліотекознавство та бібліографія. – 1974. – Вип. 15. – С. 134–139; *Чекалін, П. І.* Організатор бібліотечної справи в Україні / П. І. Чекалін // Бібліотекознавство і бібліографія. – Вип. 31. – 1992. – С. 110–115.
42. *Столяров, Ю. М.* Внесок бібліотекознавців УРСР у розвиток радянського бібліотекознавства / Ю. М. Столяров // Бібліотекознавство і бібліографія. – Вип. 20. – 1980. – С. 90–95.
43. *Дубровіна, Л. А.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 1998. – 337 с.
44. *Матусевич, В. В.* Діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933 рр. / НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Олексій Семенович Онищенко (відп. ред.). – К., 1998. – 121 с.
45. *Степченко, О. П.* Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918–1934) / О. П. Степченко; відп. ред. Л. А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2008. – 217 с.
46. *Герус, А. Л.* Картографічний фонд НБУВ (історія створення, сучасний стан та перспектива роботи з ним) / А. Л. Герус, Т. І. Шовкопляс // Наукові праці НБУВ. – 1998. – Вип. 1. – С. 85; *Киржаев, С. Н.* Из истории организационного-административного руководства и управления Всенародной библиотекой Украины в первые годы ее существования (1918–1920) / С. Н. Киржаев // Роль библиотек в развитии общества: Тез. докл. и сообщ. междунар. науч. конф. (10–13 окт. 1989 г., Киев). – К., 1989. – Вып. 1. – С. 74–78; *Кордт, В. О.* Про Національну Бібліотеку Української держави / В. О. Кордт // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. – К., 1919. – С. 10–11; *Полулях, О. І.* Кабінет бібліотекознавства Всенародної бібліотеки

України / О. І. Полулях // Бібл. збірн. Ч. 2. На науковому фронті. – К., 1927. – С. 114–117; *Він же*. Кабінет бібліотекознавства при ВБУ / О. І. Полулях // Бібл. журн. – 1925. – № 2/3. – С. 5–7; *Постернак, С.* Перша конференція наукових бібліотек УСРР / С. П. Постернак // Бібл. збірник. – 1926. – № 1. – С. 3–10; *Він же*. Всенародна бібліотека України при ВУАН за 1-ше 10-річчя свого існування: Доп. на засіданні Ради ВУАН / С. П. Постернак // Журн. Бібліотекознавства та бібліогр. – 1930. – № 4. – С. 99–103; *Він же*. Проблема наукових бібліотек УСРР / С. П. Постернак // Бібл. зб. – 1926. – № 1. – С. 16–23; *Сагарда, М. І.* Науково-дослідчі завдання Всенародної Бібліотеки України / М. І. Сагарда // Бібл. зб. – 1927. – № 2. – С. 26–53; *Ківшар, Т. І.* Невідомі документи про заснування Національної бібліотеки Української держави / Т. І. Ківшар // Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 1995. – С. 3–6; *Захарова, Н. Б.* Культурно-просвітницька діяльність Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія становлення та розвитку (1918–1964) / Н. Б. Захарова // Бібл. вісн. – 2007. – № 3. – С. 20–27.

47. *Каліберда, Н. Ю.* Формування системи обслуговування читачів Національної Бібліотеки України (перше десятиріччя існування) / Н. Ю. Каліберда // Бібл. вісн. – 1997. – № 3. – С. 12–16.

48. *Кіржаєв С.* Кордт Веніамін Олександрович / Сергій Кіржаєв // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 168–171.

49. *Слободяник, М.* До історії діяльності Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави // Бібл. вісн. – 1998. – № 4. – С. 30–34; *Він же*. Комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави: основні напрямки і результати діяльності // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 108–117.

50. *Дубровіна, Л.* Житецький Гнат Павлович / Любов Дубровіна // Українські архівісти. Вип. 1: ХІХ ст. – 1930-ті рр. – К. 1999. – С. 140–143; *Вона ж.* Попов Павло Миколайович / Любов Дубровіна // Українські архівісти: Біобібліогр. довід.: Вип. 2: (1940–1960-ті рр.). – К., 2002. – С. 161–163; *Вона ж.* Геппенер Микола Володимирович / Любов Дубровіна // Українські архівісти: Біобібліогр. довід.: Вип. 1: (ХІХ ст. – 1930 рр.). – К., 1999. – С. 82–84; *Вона ж.* Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України / Л. А. Дубровіна // Укр.

археогр. щорічник. – К., 1993. Вип. 2 (5). – С. 32–37; *Вона ж.* Гнат Житецький як засновник та перший керівник відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (1918–1929) / Л. А. Дубровіна // Вісн. Харк. держ. акад. культури. Вип. 1. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика. – 1999. – С. 111–119.

51. *Шульгіна, В.* Концепція Національної музичної бібліотеки України в дослідженнях О. Т. Дзбанівського / Валерія Шульгіна // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 64–68; *Вона ж.* О. Т. Дзбанівський: організатор і дослідник фондів музичної україніки в Національній бібліотеці: (70-річчю муз. відділу присвячується) / Валерія Шульгіна // Вісн. Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 1999. – № 3. – С. 105–111.

52. *Ківшар Т.* Бібліотечна біографіка в контексті становлення радянського бібліотекознавства в Україні: діяльність Іллі Вугмана (1890–1929 рр.) / Т. І. Ківшар // Українська біографістика / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослід. – 2012. – Вип. 9. – С. 25–64; *Вона ж.* Культурно-просвітницька та наукова діяльність Степана Сірополка в 1921–24 роках / Т. І. Ківшар // Перші книгознавчі читання. Зб. наук. праць. – К. – 1997. – С. 123–134; *Вона ж.* Левко Биковський як історик українського книжкового руху / Т. І. Ківшар // Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи: Тез. доп. міжнар. наук. конф., Київ, 10–12 жовт. 1995. – К., 1995. – С. 99–101; *Вона ж.* Степан Сірополко / Т. І. Ківшар // Бібл. вісн. – 1997. – № 6 – С. 32–35; Степан Онисимович Сірополко (1872–1959): біобібліогр. покажч. / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж.; [уклад., життєпис, хронологія життя і діяльності: Т. І. Ківшар; наук. ред. В. І. Попик; ред. кол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.]. – К.: [б. в.], 2012. – 197 с.: портр.

53. *Ковальчук, Г. І.* Архівно-слідчі справи репресованих бібліологів як джерело вивчення історії книгознавства / Г. І. Ковальчук // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 82–84; *Вона ж.* Доля репресованих директорів Всенародної бібліотеки України у 20–30-х роках / Г. І. Ковальчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 3–21; *Вона ж.* Керівники ВБУ–НБУВ (1918–1998) / Г. І. Ковальчук // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 18–28; *Вона ж.* Репресовані директори ВБУ /

Г. І. Ковальчук // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 314–317; *Вона ж.* Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.) / Г. І. Ковальчук // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ. – К., 2000. – № 2/4. – С. 179–206.

54. *Стрішенець, Н. В.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка / Н. В. Стрішенець; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К.: [б.в.], 1997. – 144 с.; *Вона ж.* Степан Постернак / Н. В. Стрішенець // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 29–37; Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біогр. / Укл. Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець. – К., 1994. – 175 с.

55. *Сергеева, І. А.* З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) / І. А. Сергеева // Бібл. вісн. – 1996. – № 6. – С. 13–15.

56. *Солоїденко, Г. І.* Петро Стебницький – оборонець української книги та української мови / Г. І. Солоїденко // Бібл. вісник. – № 2. – 2007. – С. 29–33.

57. *Тронько, П. Т.* «У службах української книги...»: [Вступ. слово на Читаннях до 100-річчя з дня народж. Л. У. Биковського] / П. Т. Тронько // Бібл. вісн. – 1996. – № 1. – С. 31–32; *Він же.* Життя і діяльність Лева Биковського / П. Т. Тронько // Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи: Тез. доп. міжнар. наук. конф., Київ, 10–12 жовт. 1995. – К., 1995. – С. 96–98.

58. *Шовкопляс, Т. І.* Кордт – історик, краєзнавець, бібліограф / Т. І. Шовкопляс // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 ст. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 284–288.

59. *Косяк, С. М.* Дмитро Балика: [Доп. на «Баликівських читаннях»] / С. М. Косяк // Бібл. вісн. – 1995. – № 2. – С. 35–37; *Вона ж.* Книга, читач та соціологія читання в творчій спадщині Д. А. Балики / С. М. Косяк // Книга в соціокультурному просторі: доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. – Львів, 1995. – С. 123–124; *Вона ж.* Проблема вивчення читача з погляду Д. А. Балики / С. М. Косяк // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 156–163.

60. *Яворська, У.* Бібліотечна діяльність Івана Кривецького (1905–1914) / У. Яворська // Вісн. Книжк. палати. – № 4 (105). – 2005. – С. 40–44.

61. *Коваль, Т.* Практик та теоретик бібліотечної справи Микола Іванович Сагарда / Тетяна Коваль // Наук. праці НБУВ. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 139–149.

62. *Гарбар, Л. В.* Внесок вчених Всенародної бібліотеки України у розвиток бібліотечної каталогізації в 20–30 роках ХХ ст. / Л. В. Гарбар // Наукові праці НБУВ. – К.: НБУВ, 2012. – Вип. 34. – С. 425–437; *Вона ж.* Формування біографічного ресурсу з історії бібліотечної справи в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1934 рр.) // Наукові праці НБУВ. – К.: НБУВ, 2011. – Вип. 32. – С. 369–376; *Вона ж.* Ніна Володимирівна та Олена Володимирівна Піскорські – діячі української бібліотечної справи / Л. В. Гарбар // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 16. – 2012. – С. 390–416; *Вона ж.* Всеволод Олександрович Козловський: життя і діяльність на бібліотечній ниві / Лариса Гарбар // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 591–615.

63. *Голобуцький, П. В.* Подвижник української культури: До 100-річчя з дня народж. Л. Биковського / П. В. Голобуцький // Політика плюс. – 1995. – № 2. – С. 61–64; *Козакова, Н. В.* Л. Биковський – кореспондент Українського наукового інституту книгознавства // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. пр. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 67–74; *Леликова, Н. К.* «Мой бог – украинская книга независимо от направлений и партий...»: (К 100-летию со дня рождения Льва Быковского) / Н. К. Леликова // Историко-библиографические исследования: Сб. науч. тр. – СПб., 1996. – Вып. 6. – С. 148–174; *Ольховик, Н. М.* Читання до 100-річчя від дня народження Л. Биковського / Н. М. Ольховик // Бібл. вісн. – 1996. – № 1. – С. 30–31; *Секунова, Ю. В.* Діяльність Л. У. Биковського у Всенародній бібліотеці України / Ю. В. Секунова // Вісн. Київ. нац. ун-ту культури і мистецтва. – К., 2000. – Вип. 2. – С. 85–93.

64. *Гнатенко, Л. А.* До історії заснування, становлення та керівництва Національної бібліотеки України 1918–1920 рр.: (у зв'язку з діяльністю Є. О. Ківлицького) / Л. А. Гнатенко // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 22–25; *Вона ж.* Є. О. Ківлицький – перший директор Всенародної бібліотеки України / Л. А. Гнатенко // Бібл. вісн. – 1996. – № 1. – С. 8–10; *Кучинський, М.* Євген Ківлицький – редактор, педагог, бібліотекознавець М. Кучинський // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 134–139; *Піскорська, Н.* Пам'яті Є. О. Ківлицького / Н. Піскорська // Бібл. журн. – 1926. – Ч. 1. – С. 22–26.

65. *Іванченко, М. С. І. Маслов* (біографічний нарис) / М. Іванченко // Сергій Маслов, 1902–1927. – К.: УНІК, 1927. – С. 10; *Корнейчик І.*

Сергей Иванович Маслов / И. Корнейчик // Книга. Исслед. и м-лы. – М.: Изд-во Всесоюзн. Кн. палаты, 1968. – Вып. 16. – С. 203–206; *Матяш, І.* Сергій Маслов і архівна справа / Ірина Матяш // Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біогр. нариси. – К., 2001. – С. 198–216.

66. *Королевич, Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ ст.: Навч. посіб. для ін-тів культури України / Н. Ф. Королевич. – К.: Кн. палата України, 1998. – 327 с.; Бібліограф М. І. Ясинський (1889–1967): Біобібліогр. нарис/Королевич Нінель Федорівна, Геращенко Михайло Васильович/Національна парламентська бібліотека України. – К., 1995. – 32 с. – (Видатні діячі української книги; Вип. 2); *Малюта, О.* Ясинський Михайло Іллєч / Ольга Малюта // Українські історики ХХ ст.: Біобібл. зб. – К., 2004. – С. 268.

67. *Фридьєва Н.* Жизнь для просвещения народа (О деятельности Х. Д. Алчевской) / Н. Фридьєва. – М.: Изд-во Всесоюзн. Кн. палаты, 1953. – 100 с.

68. *Ляхоцький, В.* Фундатор університетської бібліотеки (До питання про роль І. Огієнка у розвитку бібл. справи України) / В. Ляхоцький // Бібл. планета. – 2000. – № 4. – С. 14–18.

69. *Колосова, Н.* Ісаак Якович Каганов – книгознавець і педагог / Н. Колосова, Т. Самійленко // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 1. – С. 33–34.

70. *Сохань С. В.* Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Сохань Світлана Валентинівна; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 19 с.

71. *Березюк, Н.* Бібліотекознавець Костянтин Рубинський: життя і доля / Н. Березюк // Вісн. Книжкової палати. – 2011. – № 4. – С. 3; *Вона ж.* Бібліотечна освіта в Україні (сторінки історії) / Н. Березюк // Бібл. вісн. – 2000. – № 1. – С. 27–32; *Вона ж.* К. И. Рубинский: библиотечарь, библиотековед, библиограф (1860–1930): [биография, библиография] / Н. М. Березюк; [науч. ред.: Н. Н. Кушнарєнко, С. И. Посохов; ред.: С. Б. Глибицкая, Е. П. Щербина; отв. за вып.: В. В. Круглова]; Ассоц. выпускников, преподавателей и друзей Харьковского нац. ун-та им. В. Н. Каразина, Центр. науч. б-ка Харков. нац. ун-та имени В. Н. Каразина. – Харьков: Тимченко, 2010. – 321 с. – Прил.: репринт изд. работ К. И. Рубинского, фотоматериалы.

72. *Сільванський, С.* Віра Костянтинівна Шенфінкель / С. Сільванський. – К.: Всенарод. б-ка України при Всеукр. Акад. наук, 1930. – 11 с.

73. *Приходько, Л.* Внесок Олександра Грушевського у розбудову бібліотечної справи Української держави у 1917–1918 рр. / Л. Приходько // Бібл. вісн. – 2004. – № 4. – С. 23–30.

74. *Прокопчук, В. С. І. Г.* Сливка – організатор і перший керівник фундаментальної бібліотеки Кам'янця-Подільського державного українського університету // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – № 2. – 2010. – С. 20–30.

75. *Сєдих, В. В. Б. О.* Борович – «невідомий» український бібліотекознавець / В. В. Сєдих // Історія бібліотечної справи в Україні: матеріали регіон. міжвід. наук. конф. – Х., 1994. – С. 44–54.

76. *Швецова-Водка, Г. Н.* Идеи и труды Н. А. Рубакина глазами современного исследователя / Г. Н. Швецова-Водка // Науч. и техн. б-ки. – 1997. – № 11. – С. 68–71

77. *Полонська-Василенко, Н. Д.* Списки репресованих істориків, істориків права, етнографів, археологів, мистецтвознавців, економістів; Бібліографія репресованих істориків, археологів, мистецтвознавців, етнографів, істориків права, економістів; Список видань Академії наук, знищених в 1930-их роках / Н. Д. Полонська-Василенко // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Том CLXXXIII. Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко – Париж–Чикаго, 1962. – С. 63–110.

78. *Мирошніченко, Г. А.* Краткий очерк развития библиотеки / Г. А. Мирошніченко // Опыт работы Государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко. – Х., 1955. – С. 5–27.

79. *Танько, О. І.* Становлення та розвиток ХДНБ ім. В. Г. Короленка як наукової установи. 1886–1930 рр. / О. І. Танько // Короленківські читання 2010: матеріали наук.-практ. конф. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 2011. – С. 6–24; *Вона ж.* Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка: шлях у 125 років. Перше 30-річчя ХДНБ / О. І. Танько // 36. наук. пр. Вип. 6 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 2012. – С. 4–64; Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. Події, Факти: довідник. Ч. I (1886–1943) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; [укладачі: Г. М. Єрофєєва, Л. М. Багрянцева]. – Х., 2006. – 132 с.; Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка: внесок

у бібліотечну справу України XX ст. // Від XIX до XXI ст.: трансформація бібліотек у контексті розвитку суспільства: до 125-річчя Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 12–14 жовт. 2011 р. / Держ. заклад «Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка»; [уклад. О. П. Куніч; ред. кол.: В. Д. Ракитянська та ін.]. – Х.: РА «ІРІС», 2011. – 368 с.; Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, 1886–1986: бібліографічний покажчик / уклад. Т. Л. Кульшицька, А. О. Черевко; ред. С. М. Миценко; Харківська держ. наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. – Х., 2001. Дод. вип. 1. – [Б. м.]: [б.в.], 2001. – 87 с.; Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, 1986–1995: покажч. видань б-ки та л-ри про її діяльність (До 110-ї річниці від дня заснування) / Харк. держ. наукова б-ка ім. В. Г. Короленка; Уклад.: Н. І. Полянська, В. О. Ярошик. – Х., 1996. – 100 с.; Харьковская государственная научная библиотека имени В. Г. Короленко. – 1886–1986 гг.: указ. изд. б-ки и лит. о ее деятельности // сост.: Б. Я. Черныш, Л. Ф. Бондаренко. – Х.: Облполиграфиздат, 1986. – 95 с.

80. *Фрідьєва Н. Я.* Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету : Іст. нарис / Н. Я. Фрідьєва // Короткі нариси з історії Харківського державного університету, 1805–1940. – Х., 1940. – С. 107–132.

81. *Мазманьянц, В. К.* История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917 гг.) / В. К. Мазманьянц, Б. П. Зайцев, С. И. Куделко. – Х.: ХГУ, 1992. – 68 с.; *Березюк, Н. М.* Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005): научное издание / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигринова; М-во образования и науки Украины, Харьковский нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – Харьков: Тимченко А. Н., 2006. – 390 с.

82. *Кушнарченко, Н. М.* К. І. Рубінський – фундатор українського бібліотекознавства / Н. М. Кушнарченко // Бібліотекознавець К. І. Рубінський: Біобібліогр. нарис. – Х., 1998. – С. 21–23.

83. *Гофф, И.* Подруги матери моей. Маргарита Орестовна [Габель] / И. Гофф // Октябрь. – 1988. – №7 – С.145–148; *Раскіна, Т. С.* Штрихи до портрета М. О. Габель / Т. С. Раскіна // Культура України. – Х., 1994. – Вип. 2. – С. 143–155; *Шоломова, С.* Харківська Громадська: (Бібліотечна династія Габелів) / Софія Шоломова // Вітчизна. – 1986. – № 9. – С.188–190.

84. *Сосновська, Т. О.* Директори Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Штрихи до портретів / Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик // Збірник наукових праць. Вип. 6 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 2012. – С. 65–88.

85. Ісак Якович Каганов (1898–1981): бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури; уклад.: Н. Ф. Колосова, Т. П. Самійленко; за ред. І. Я. Лосієвського. – Х., 1998. – 28 с.; *Самійленко, Т. П.* Внесок Харківської бібліотечної школи в історію бібліотечної справи в Україні / Т. П. Самійленко // Історія бібліотечної справи України: Матеріали регіон. конф. (Харків, листопад 1993). – Х., 1994. – С. 15–24.

86. *Дмитриченко, І. В.* Репресовані люди. Б. О. Борович / І. В. Дмитриченко // Бібліотека в історичному просторі трьох епох. До 125-річчя Харк. держ. наук. б-ки ім. В. Г. Короленко: нариси. – Х., 2011. – С. 132–137.

87. *Лосієвський, І. Я.* Діяльність Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка з формування, збереження та розкриття колекцій пам'яток писемності та друку: історія традиції, новації / І. Я. Лосієвський, С. Б. Шоломова, О. Л. Грабарчук // Збірник наукових праць. Вип. 6 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 2012. – С. 88–113.

88. *Малиновська, Н.* З історії розповсюдження української книги в Одесі / Н. Малиновська // Бібл. вісн. – 1998. – № 4. – С. 48–50; *Вона ж.* Значення українських книгозбірень у культурно-просвітницькому житті Одеси початку ХХ ст. / Н. Малиновська // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 10. – С. 37–39.

89. *Рубінштейн, С.* Одеська Центральна Наукова Бібліотека / С. Л. Рубінштейн // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. – 1927. – Т. 1. – С. 1–16.

90. *Тюнеева А.* Отдел редких изданий Одесской государственной публичной библиотеки / А. Тюнеева // Библиотечное обозрение. – Ленинград, 1925. – Кн. 1. – С. 104–107.

91. *Ганелин, Р.Ш.* С. Я. Боровой (1903–1989) / Ганелин Р. Ш., Лебедев С. К., Лурье Я. С., Тартаковский А. Г. // Отеч. история. – 1994. – № 3. – С. – 161–169.

92. *Боровой, С. Я.* Воспоминания / С. Я. Боровой. – М.; Иерусалим, 1993. – 384 с.; *Ноткина, О. Ю.* Профессор Сергей Леонидович

Рубинштейн – директор Одесской центральной научной библиотеки / О. Ю. Ноткина // Историко-библиографические исследования. – СПб.: РНБ, 2002. – Вып. 9. – С. 112–119; Рубинштейн Сергей Леонидович: Очерки, воспоминания, материалы: К 100-летию со дня рождения / Отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1989. – 435 с. (Сер. «Ученые СССР. Очерки, воспоминания, материалы»).

93. *Левченко, В.* Тричі засуджений Еммануїл Оксман (1899–1961): до 110-річчя від дня народження // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий науч. альманах. – Вып. 7 – Одесса, 2009. – С. 243–257.

94. Александра Николаевна Тюнеева: сб. материалов / Одес. нац. науч. б-ка им. М. Горького; Сост. Л. В. Арюпина, Л. Н. Бурьян, Т. В. Щурова; отв. за вып. О. Ф. Ботушанская; ред. И. С. Шелестович. – Одесса: ВМВ, 2012. – 315 с.: ил.

95. Одеські історики: енциклопедичне видання / відп. ред.: В. А. Савченко, Асоціація європейської культури, ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Друкарський дім, 2009. – Т. 1: (початок XIX – середина XX ст.). – 2009. – 478 с.

96. *Вернадський, В. І.* В справі законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1919. – С. 8; Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / Уклад. О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова, С. М. Кіржаєв, В. В. Лавров, С. В. Старовойт, Н. М. Хоменко, Л. М. Яременко. – К., 2011. – С. 191–492; Всеукраїнський бібліотечний семінар по підготовці та перепідготовці бібліотечних робітників // Бібліолог. вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 157; Всеукраїнський з'їзд бібліотечних робітників. Резолюції та постанови першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних робітників: 1–6 черв. 1926 року. – Х.: [б. в.], 1927 (4-та друк. Трансдруку). – 90,[1] с.; Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. – К., 1919; Из материалов государственного научного методического кабинета Наркомпроса УССР о задачах библиотечного строительства в республике [3 августа 1927 г.] // Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. документов и материалов, 1917–1941. – К., 1985. – С. 192–196; Из протокола заседания общего собрания Украинской Академии наук о передаче библиотеки бывшего Киевского

университета Всенародной библиотеке Украины 21.III.1927 г. // Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и материалов, 1917–1941. – К., 1985. – С. 185; История библиотечного дела на Украине (1917–1932 гг.) / под. ред. Т. А. Скрипник – Х., 1975. – 208 с.; Клясова боротьба в книгознавстві. Стенограма засідання Київського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків. 29 травня – 1 червня 1931 р. / Передм. М. В. Золотарева. – К., 1932. – 86 с.; Книга и книжное дело в Украинской ССР. Сборник документов и материалов 1917–1941.: сборник / АН УРСР. Центр. научная б-ка; Книжная палата УССР им. И. Федорова; ред. О. Н. Тобилевич. – К.: Наукова думка, 1985. – 478 с.; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 3. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 444–448; Перша Всеукраїнська нарада робітників книги, Харків, 8–9 листоп. 1923 р. // Бібліол. вісті. – 1923. – № 4. – С. 51–60; Сборник директив по библиотечной работе. – М.; Л., 1935. – 143 с.; Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії Наук // Книжний вісник. – 1919. – № 2 (квітень–червень). – С. 1–8; Труды Второй Всероссийской конференции научных библиотек: стенографический отчет / Государственная публичная библиотека в Ленинграде. – Л.: Гос. тип. им. Евгении Соколовой, 1929. – 363 с.; Труды II Всероссийского библиографического съезда. – М.: Государственная центральная книжная палата РСФСР, 1929. – 308 с.

97. Українська революція і державність (1917–1920 рр.); Наук.-бібл. вид. / НАН України. Нац. б-ка імені В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; Уклад.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Біляєва та ін. Наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2001. – 816 с.

98. Українські бібліографи: біографічні відомості, професійна діяльність, бібліографія / М-во культури і туризму України, Держ. заклад «Нац. парлам. б-ка України». – К., 2008. Вип. 1: літери А–К; Вип. 2: літери Л–Я / Авт.-уклад. Р. С. Жданова, Н. І. Абдуллаєва, В. О. Кононенко; наук. ред. В. О. Кононенко, Н. Я. Зайченко. – К., 2010. – 240 с. До першого випуску увійшли 188, до другого – 162 прізвища.

99. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник / Ред. кол. М. Т. Пархоменко та ін.; відп. ред. В. О. Горбик / Інститут історії України НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури України, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK. – К. [б. в.], 2005. – Ч. 1. – 351 с.; Ч. 2. – 346 с.

100. Українське бібліотекознавство (1991–2008): наук.-допом. бібліогр. покажч. / М-во культури і туризму України, ДЗ «Нац. парлам. б-ка України; уклад.: М. С. Слободяник, О. А. Політова. – К.: ДЗ НІБУ, 2010. – 178 с.

101. Архівна і бібліотечна справа доби визвольних змагань в Україні (1917–1921 рр.): Каталог книжкової виставки / Держ. іст. б-ка; Наук.-довідк. б-ка Центр. держ архівів України. – К. – 1997. – 58 с.

102. Бухіна Р. А. Бібліотекознавство: Бібліограф. покажч. / Р. А. Бухіна. – К.: Вид-во Акад. наук, 1941. – 175 с.

103. Історія інтелігенції Української РСР. 1917–1990 рр.: наук.-допом. бібліогр. покажч. / Держ. іст. б-ка УРСР; Упоряд.: Л. Ю. Ступак, З. Х. Мусіна, Л. П. Александрова. – К., 1991. – 535 с.

104. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР. Бібліографічний покажчик. 1975–1978 / Уклад. С. В. Сороковська; відп. ред. С. К. Гутянський. – К., 1979. – 82 с.; Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського Академії наук України: бібліографічний покажчик 1918–1993 рр. / АН України, Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського; Уклад. І. Г. Шовкопляс та ін. – К.: Ін-т кібернетики ім. В. М. Глушкова АН України, 1993. – 296 с.; Центральна наукова бібліотека. Бібліографіч. покажчик. 1919–1969 / Уклад. К. О. Коваленко (кер.), Л. І. Бітюцька, В. В. Павлова, Н. О. Шеμεць, відп. ред. С. К. Гутянський. – К., 1970. – 292 с.; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (1993–2003): Науково-бібліографічний покажчик видань бібліотеки та літератури про її діяльність / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Уклад. Н. М. Погребецька; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2005. – 518 с.

105. 75 років Вінницькій державній обласній науковій бібліотеці ім. К. А. Тімірязєва (1907–1982): бібліогр. покажчик літ. / Вінницька обласна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця: [б.в.], 1982. – 20 с.

106. Історія Центральної бібліотеки Харківського університету (1809–1992): Бібліогр. покажч. / Харк. держ. ун-т; Упоряд.: М. Г. Швало та ін. – Х.: ХДУ, 1993. – 92 с.

107. Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1930 р. Дод. 1. / Уклад. М. І. Сагарда. – К., 1931. – 80 с.; Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1931 р. Дод. 2. / Уклад. М. І. Сагарда. – К., 1932. – 40 с.; Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1932 р. Дод. 3. / Уклад. М. І. Сагарда. – К., 1933. –

52 с.; Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1932 р., 1-й і 2-й кв. (1 січ. – 30 черв. 1934 р.). – Л.: Вид-во ВУАН, 1934. – 64 с.; Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук, 1918–1929 / Уклад. М. М. Іванченко, Я. І. Стешенко. – К., 1930. – 286 с.

108. Бібліологічні вісті (1923–1930): Систематичний анотований покажчик змісту / Національна парламентська бібліотека України; укладач Г. І. Ковальчук; наук. ред. С. І. Білокінь. – К., 1996. – 159 с.

Summary

The author of the article deals with the question of the historiography of librarianship and library science in Ukraine during the 20s and 30s of the XXth century. She makes an analysis of public works examining the history of libraries in this period and studying the life and work of famous Ukrainian scientists who worked in libraries.

Key words: librarianship, library science, historiography, Ukrainian librarians.

Н. П. Бондар,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО БІБЛІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ XVIII СТ.

Йдеться про те, що, попри задовільну вивченість бібліографічного репертуару українських стародруків, насамперед завдяки виходу в 1981–1984 рр. каталогу українських стародруків Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича, практична робота з книжками надає новий матеріал та вносить уточнення й доповнення до цього каталогу. При опрацюванні масиву примірників кириличних видань друкарні Києво-Печерської лаври XVIII ст. зі збірки НБУВ вдалося виявити видання, що внесені до репертуару українських книжок помилково. Неіснуючими виявилися видання рідкісні та унікальні, наприклад, «Чин молебний» 1763 р. Крім того, вдалося віднайти стародруки, не включені до жодного бібліографічного покажчика, серед них кількааркушева «Форма» 1763 р. із розпорядженням про читання текстів Апостола. Встановлено, що було лише одне, а не два видання «Тріоди пісної» 1743 р. та «Чину молебного» 1754 р., і навпаки, два видання Акафістів 1731 р. із відмінностями в художньому оформленні.

Ключові слова: стародруки, бібліографія українських кириличних стародруків, уточнення бібліографії, київські видання XVIII ст.

Аналіз бібліографічного опрацювання українських стародруків, насамперед кириличних, свідчить про високий ступінь дослідженості цього масиву видань, у першу чергу, завдяки виходу в 1981–1984 рр. каталогу «Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800», у двох книгах, трьома випусками [2–4], що охопив увесь репертуар українських стародруків. Цей каталог, укладений двома сподвижниками української книги, провідними вітчизняними вченими – Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем та Якимом Прохоровичем Запаском, відіграв визначну роль у розвитку бібліографії українських стародруків, яку складно перебільшити. Звичайно, як і будь-яка велика за обсягом і значним охопленням матеріалу праця, каталог містить деякі неточ-

ності, і на сьогодні потребував би розширення, доповнення та уточнення переважної більшості вміщених описів. Така робота є складною, тривалою, потребує зусиль колективу фахівців, відтак можлива лише за державної підтримки та зацікавленості, про яку поки, на жаль, не йдеться. Тому нові й нові покоління бібліографів розпочинають свою працю на матеріалі каталогу, виданого в 80-ті роки ХХ ст., низько схиляючи голову перед подвижницькою працею Я. Д. Ісаєвича та Я. П. Запасака. Їхній каталог служитиме багатьом поколінням книгознавців, бібліографів, бібліотекознавців і представників всіх інших сфер гуманітарних знань, які цікавляться українським книговидаванням ХVI–ХVIII ст. Варто вказати й на те, що сьогодні каталог став бібліографічною рідкістю, і, на наш погляд, вкрай потребує термінового факсимільного перевидання.

За той час, що пройшов від публікації каталогу Запасака та Ісаєвича [2–4], виявлено загалом небагато кириличних видань, що не ввійшли до його складу, – серед них здебільшого рідкісні підручники Псалтирі, Часовники, а також недатовані додаткові частини до Требників, Служебників, Акафістів тощо. Вірогідно, більше змін стосується того, що з переліку українських стародруків вилучаються окремі позиції, що з'явилися внаслідок помилок здебільшого кількох бібліографів одночасно. Особисто нас, одразу ж, насторожують описи унікальних примірників великоформатних богослужбових видань, збережених в одному сховищі. Здебільшого такі примірники атрибутуються зовсім до інших видань.

Декілька подібних випадків фіксації в каталозі Запасака та Ісаєвича неіснуючих або невірно описаних кириличних стародруків нам вдалося виявити під час перегляду масиву кириличних стародруків ХVIII ст. друкарні Києво-Печерської лаври з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ).

Зокрема, нашу увагу привернула інформація про існування двох видань Тріоді пісної, що з'явилися в друкарні Києво-Печерської лаври упродовж 1743 р. [3, № 1456–1457, с. 65–66]. Одне з видань мало формулу [1], 445 арк., і фіксувалося в сімох книгосховищах [3, № 1456, с. 65]. Наступне видання того ж року [3, № 1457, с. 65–66] мало іншу кількість аркушів – [1], 424, 9 арк., його примірники були виявлені в Державному історичному музеї в Москві та ЦНБ (тодішня назва НБУВ). Перегляд 12 примірників фонду відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ показав, що всі вони містять однакові початкові аркуші, однак один

з примірників з шифром Кир.455п, починаючи з аркуша 76, що вставлений після 72, відрізняється друком від усіх інших. Саме цей примірник і став «винуватцем» окремого бібліографічного опису спочатку в каталозі збірки 1958 р. [6, № 605, с. 137], потім повторений в каталозі Запаса та Ісаєвича [3, № 1457, с. 65–66]. Насправді примірник є конволютом, у межах якого об'єднано два видання, що не є рідкістю для кириличних стародруків – у примірнику початкові аркуші до 72 включно належать до звичайного видання Тріоді пісної 1743 р., а наступні, починаючи від 76 і до кінця, – до видання Тріоді пісної киево-печерського друку 1715 р., і в ньому бракує як початку, так і кінцевого аркуша [10] третього рахунку. Відтак, видання Тріоді пісної з формулою [1], 424, 9 арк., насправді не існувало, його опис з'явився внаслідок неуважного дослідження одного з примірників збірки НБУВ Кир.455п. У 1743 р. друкарня Києво-Печерської лаври випустила тільки одне видання Тріоді пісної, а інше постало внаслідок помилки в бібліографічних покажчиках.

Причиною формування конволюта подібного складу став, очевидно, не ушкоджений стан примірника 1715 р., а його пріоритетність для власника книги. Примірник походить з бібліотеки Лікарняного Миколаївського монастиря, тобто богадільні Києво-Печерської лаври. У збірці того ж монастиря був й інший примірник Тріоді 1743 р., традиційного вигляду, без вставок з інших видань, що нині також зберігається у фонді відділу стародруків під шифром Кир.459п. Як ми пам'ятаємо, в цей час діяльність друкарні Києво-Печерської лаври була підпорядкована цензурі російської духовної влади, що чітко регламентувала друкування в Києві лише тих видань, які за змістом та складом відповідали московським, а також вимогу до використання православними в богослужінні саме таких відповідних текстів. Тому, вірогідно, один із власників «закамуфлював» примірник 1715 р. під пізніший 1743 р. Оправа примірника Кир.455п монтована із двох типів шкіри, первинною була чорна шкіра з тисненням, що потім реставрувалася коричневою, яку бачимо на корінці. Оправа Києво-Печерської лаври. Обріз фарбований, тому вставки не видно.

При роботі з бібліографічними джерелами завжди більше зацікавлення викликають видання, що збереглися в унікальних примірниках. На жаль, у частині цих випадків не вдається підтвердити дану інформацію. Ми вже писали окрему розвідку про унікальний примірник «Символу віру» Афанасія Александрійського 1717 р. киево-печерського друку,

надрукованого форматом у вісімку, на 356 сторінках [3, № 923, с. 30; 6, № 460, с. 111–112], який насправді виявився московським доволі рідкісним виданням учбового Псалтиря, надрукованим у 1722/1723 р., чітко не зафіксованим у сучасних бібліографічних джерелах [1, с. 3–8].

Можемо навести ще один подібний приклад – у каталозі Запаса та Ісаєвича [3, № 2294, с. 125] зафіксовано «Чин молебный, піваемый в началі нового літа януарія в первый день» (Київ, 1763), представлений в одній збірці – ЦНБ, нині НБУВ. Дійсно, в друкованому каталозі 1958 р. фіксується «Чин молебный, певаемый в начале нового лета» із зазначенням, що його передруковано з московського видання 1763 р. [6, № 810, с. 166]. До речі, без посилання на жодне бібліографічне джерело. За каталогами відділу стародруків видання представлене єдиним примірником із шифром Кир.5439п. Однак його дослідження *de visu* одразу ж показало, що перед нами звичайне видання відповідного чину зовсім не 1763, а 1754 р., а до нього додано два аркуші іншого видання, із зазначенням, що їх надруковано в Московській друкарні в серпні 1763 р. і передруковано в Києво-Печерській друкарні у вересні того ж року. Однак ці відомості не мають стосунку до «Чину молебного», а вміщені на унікальному примірнику аркушевого видання, не відображеного в жодному з бібліографічних джерел, вміщеному в одній обкладинці з «Чином молебним» і розташованому після нього. Назва цього видання така – «Форма / по которой в слѣдующихъ числѣхъ по печатной Табели, въ Высотержественныя дни, / ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, и ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО ВЫСОЧЕСТВА / Г[ОСУДА]РЯ ЦЕСАРЕВИЧА рожденія, тоестъ: / Апрѣля ка [= 21], Сентября к [= 20], и въ Новой годъ, и въ вѣкторіальныя дни, во всѣхъ Россійской ІМПЕРІИ градскихъ, соборныхъ, и приходскихъ, / и ружныхъ, и в монастырѣхъ и пустыняхъ / состоящихъ ц[е]рквахъ, на приносимыхъ Г[оспо]ду Б[о]гу / молебствыяхъ читать апостолы слѣдующыя...». Тобто, це друковане розпорядження стосовно того, які тексти з Апостола належить читати на богослужіннях у дні народження російської імператриці Катерини II та її спадкоємця Павла Петровича та на Новий рік. Видання складається всього з трьох сторінок тексту разом із наведеним заголовком. Для його оформлення використано прості чорні ініціали, в колонтитулах вміщено виливні прикраси у вигляді зірочки, з обох її боків по дві квітки. Як ми зазначили, зберігся унікальний

примірник цього аркушевого видання винятково через те, що був оправлений разом із «Чином молебним» у тверду обкладинку з картону зі шкіряним корінцем. Загалом у бібліографії XVIII ст. ми не знайшли відомостей про жодне видання з такою назвою.

Варто повернутися і до розгляду вже згадуваного видання «Чину молебного» київського друку 1754 р. [З, № 1876, с. 97]. Видання, зафіксоване в бібліографії у відповідності до назви першої частини, складається з кількох структурних одиниць, кожна з яких має окрему фоліацію, тобто нумерацію аркушів. У його складі вміщено «Чин молебный, пѣваемый в началѣ новаго лѣта іануарія в первый день» – арк. 1–16 I рахунку; «Благодарение о получении прошения, и о всяком благодѣяніи Божіи» – арк. 1–10 II рахунку; «Канон молебный ко пресвятѣй Богородицѣ, Творение Феостирікта монаха» – арк. 1–10 III рахунку; «Мѣсяца септемврія в є [= 5] день. Служба святому пророку Захаріи и свѣтей праведнѣй Елісавети» – арк. 1–24 IV рахунку; «Служба благодарственная Богу в Троицѣ святой славимому, О великой Богом дарованной побѣдѣ над свѣйским королем Каролом ві [= XII], и воинством его, содѣянной под Полтавою. В лѣто ѧѵѠ [= 1709], мѣсяца іунія в кз [= 27] день» – арк. 1–37 V рахунку.

Вміщена тут у п'ятому рахунку «Служба благодарственная Богу в Троицѣ святой славимому, О великой Богом дарованной побѣдѣ над свѣйским королем Каролом» у каталозі Запаса та Ісаєвича описана чомусь ще раз під окремою позицією [З, № 1870, с. 96] із посиланням на збірки ЦНБ (тобто НБУВ) і ДБЛ (нині РДБ) без зазначення будь-яких бібліографічних джерел. У нашій збірці «Чин молебний» 1754 р. представлений 12-ма примірниками, в складі кожного з них є всі зазначені частини, тому неправомірно описувати одну окрему частину як самостійне видання. Інша справа, що частини за змістом незалежні одна від іншої, окремий рахунок аркушів у кожній з них вказує на вірогідне їхнє окреме розповсюдження і використання. Цей збірник можна класифікувати як видавничий конвolyт. Він має окрему нумерацію не тільки аркушів, але й зошитів – кожна з частин починається з сигнатури «а». Крім того, в цьому виданні немає титульного аркуша зі спільною для всіх складових назвою, вихідні відомості «Печатано в Кієвопечерской типографіі, 1754 года» розміщено на останньому аркуші 37 п'ятого рахунку під текстом. У такому випадку кожен із частин збірника-конвolyта варто розписувати як окреме видання.

Крім того, в каталозі Запаса та Ісаєвича [3, № 1877, с. 97] вміщено під цим же 1754 р. опис ще одного «Чину молебного», що складається всього з 36 аркушів і містить сторінки в лінійних рамках з посиланням на збірку ДБЛ (нині РДБ, Москва). Нам видається, що й тут трапилась помилка, і це видання можна ототожнити із попереднім «Чином» з п'яти складових частин. Уміщене при описі посилання на позицію каталогу Ундольського [10, № 2209, стб. 216] фіксує раніше загадану «Службу благодарственную о победе под Полтавою». Посилання на каталог Срезневського та Бема – з помилково вказаним номером сторінки, і там вміщено два описи «Чинів» (до речі, під більш доречною назвою «Молебныя пѣнія»), з однаковою формулою і з відмінністю в тексті останнього рядка аркуша 10 зв. другого рахунку із посиланням на примірники збірки БАН [9, с. 287–288, 283–284]. Представлені в фонді НБУВ примірники такої відмінності в тексті не демонструють. Відтак із трьох зафіксованих у каталозі Запаса та Ісаєвича «Чинів молебних», що вийшли друком у XVIII ст., насправді існувало лише одне видання збірника-конволюта, з п'яти частин, 1754 р., інші ж два постали внаслідок неточностей в різних бібліографічних джерелах.

Примірники збірки НБУВ подають доповнення і до інших позицій опису в каталозі Запаса та Ісаєвича. Наприклад, у їхньому каталозі [3, № 1167, с. 46] описано видання Акафістів з Канонами, 1731 р., серед особливостей якого вказано на наявність гравюр-мідеритів і розміщення тексту та ілюстрацій в гравірованих орнаментальних рамках. Проте дослідження чотирьох примірників збірки НБУВ свідчить, що існувало ще одне видання Акафістів з Канонами, 1731 р., з гравюрами-дереворитами, сторінки якого розміщено в лінійних рамках. У збірці НБУВ налічується аж три примірники з такими особливостями, і два з них зі збереженими титульними аркушами. У цьому виданні використано мідеритні титул та фронтиспіс із сюжетом Вознесіння Богородиці за підписом А. Козачковського, а далі по тексту дереворитні гравюри без підписів.

Крім того, в НБУВ зберігається й один примірник (шифр Кир.5774п) із мідеритними сюжетними гравюрами та сторінками, розміщеними в барокових гравірованих рамках. Ілюстрації з підписами А. Козачковського (подекуди сліди витирання підпису) та Мокія, що відповідає описові каталогу Запаса та Ісаєвича [3, № 1167, с. 46]. Однак у примірнику не зберігся титульний аркуш, для його атрибуції

використано відомості на аркушах зі згадками про тогочасних представників імператорської родини, поминання в книгах церковного вжитку було обов'язковим, і його правдивості і відповідності суворо дотримувалися. На аркуші 155 згадано імператрицю Анну Іоанівну.

Вірогідно, примірник із мідеритними гравюрами та аркушами в барокових мідеритних рамках описано в каталозі І. С. Свінціцького [8, № 329(168), с. 93] (цікаво, що він називає вміщені тут гравюри сталеритами). Також гравюри-мідерити саме цього примірника детально описані П. М. Поповим у «Матеріалах до словника українських граверів» під біографіями Аверкія Козачковського [7, с. 62–63] та Мокія [7, с. 86].

Із посилань Запаса та Ісаєвича на каталоги В. М. Ундольського та С. О. Петрова, Я. Д. Бирюка та Т. П. Золотар [6, № 530, с. 125] незрозуміло, йдеться про видання в гравірованих чи в лінійних рамках. Ф. П. Максименко [5, № 345, с. 58] на рамки не вказує, проте зазначає граверів – А. Козачковського та Мокія, відтак, вірогідно, він фіксує примірник видання в гравірованих рамках.

Обидва видання мають подібний набір та розміщення тексту, однакову кількість аркушів, в обох використано великі ошатні ініціали із сюжетними зображеннями. Тому доводиться припустити, що 1731 р. вийшло друком два видання Акафістів у двох доволі схожих варіантах.

Відтак робота зі стародруками вимагає уважного ставлення до джерел, і в тому числі до найавторитетніших, серед яких каталог українських стародруків Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича, внесення до них змін, уточнень і доповнень, і, врешті-решт, підготовки каталогу українських стародруків, що відобразив би сучасний стан бібліографічного опрацювання та наукового дослідження цього масиву книжок.

Список використаних джерел

1. Бондар Н. П. До атрибуції стародруків: псевдоунікальний київський примірник видання «Символу віри» Афанасія Александрійського 1717 р. друкарні Києво-Печерської лаври // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 16. – К., 2012. – С. 3–8.
2. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1: 1574–1700. – Львів: Вищ. школа, 1981. – 136 с.: іл.

3. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 2. Ч. 1: 1701–1764. – Львів: Вища школа, 1984. – 131 с.: іл.
4. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 2. Ч. 2: 1765–1800. – Львів: Вища школа, 1984. – 128 с.: іл.
5. Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках: 1574–1800 / уклад Ф. П. Максименко. – Львів: Вища школа, 1975. – 127 с.
6. Петров С. О. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – 264 с.
7. Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів / Павло Попов. – К., 1926. – 141 с.
8. Свінцицькій І. Каталог книг церковно-славянської печати / зладив І. Свінцицькій. – Жовква: Печатня оо. василіян, 1908. – 213 с.
9. Срезневский В. И. Издания церковной печати времен императрицы Елисаветы Петровны / Описали В. И. Срезневский, А. Л. Бем. – Пгр.: Тип. Имп. АН, 1914. – 557 с.
10. Ундольский В. М. Очерк славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, с доп. А. Ф. Бычкова и А. Викторова / издание Публичного и Румянцевского музеев. – М.: Тип. Грачева и К°, 1871. – 387 стлб. – (Хронологический указатель славяно-русских книг церковной печати с 1491 по 1864 год. Вып. 1).

Summary

The article introduces new materials to the investigation of Ukrainian early printed books. Corrections and elaborations to the Catalogue of Zapasko and Isaevich were made. Exploration of XVIIIth century Cyrillic books of Kyiv-Pechersk Lavra printing house of NBUV collection enabled to reveal editions, which were erroneously included in repertory of Ukrainian books. Among them there are rare and unique editions, such as a not existing Prayer Rite (1763). Besides, books, not included in any catalogues, such as few lists of a Form (1763) with instructions for reading the Apostle, were found. Also it was discovered, that there was only one edition of Lenten Triodion (1743) and Prayer Rite (1754) and two diversely decorated editions of Acathistus (1731).

Key words: early printed books, bibliography of Ukrainian early printed Cyrillic books, elaboration of bibliography, Kyiv editions of XVIII century.

УДК 2:[070+050] (477)"20":001.817

О. В. Пастушенко,
кандидат філологічних наук,
Міністерство освіти, науки,
молоді і спорту України

РЕЛІГІЙНА ПРЕСА І ПЕРІОДИКА УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (2001–2013)

Розглянуто напрями, зміст, спеціалізацію дисертацій, присвячених дослідженню релігійної преси, що охоплюють наукові галузі філологічних та історичних наук, соціальних комунікацій.

Ключові слова: релігійна преса в Україні, періодика, дисертаційні дослідження, пресознавство.

Сучасні дисертаційні дослідження преси й періодики в Україні в історичному та соціокомунікаційному аспектах набувають значної ваги в зв'язку із постійно зростаючим значенням такого комунікаційного фактору, як преса, в стрімкому формуванні глобального інформаційного простору, активному входженні в цю сферу українського сегменту мережі Інтернет.

Хоча релігія та вірування завжди складали значну частку духовного менталітету людини, лише останнім часом, після відмови від домінування атеїстичних концепцій і звільнення від ідеологічних стереотипів радянського суспільства, релігійні часописи стали об'єктом спеціальних досліджень. Цими дослідженнями світських учених заповнюються значні лакуни в історії Церкви та релігійної періодики, а також аналізуються сучасні видання конфесійної періодики.

Вивчення історіографічного аспекту розгортання дисертаційних досліджень у галузі релігійної преси досі не проводилося, хоча за останні роки ця проблематика розвивається в різних напрямках та за різними спеціальностями. Дисертаційні праці є показником актуальності й новизни певних проблем у науці, вони характеризують об'єктивний поступ окремих розділів науки, їхні масштаби і темпи розвитку, актуалізують етапи інноваційних тенденцій у науці, що відображають стан суспільства

та його трансформаційні процеси. Вони свідчать про формування наукового кадрового потенціалу та професійного середовища, що гарантує об'єктивний подальший розвиток цієї галузі науки.

Перші праці такого характеру стали з'являтися в наукових студіях починаючи з перших років ХХІ ст., а перша дисертація в цій галузі була захищена в 2001 р. Процес відбувається в умовах домінування суспільно-політичного та культурологічного аспекту в дослідженні історії преси та періодики, однак його поява відображає тенденцію гармонізації світської та релігійної сфер суспільства й розвиток світського наукового підґрунтя у висвітленні історії та стану релігійної преси. Навіть і незначна кількість праць, що нині репрезентує розвиток таких досліджень, вже показує перспективність цього напрямку, важливість проблематики та актуальність таких досліджень в Україні.

Сьогодні наукова громадськість звертає значну увагу на питання джерельної бази вивчення періодики як в історичному, так і в сучасному процесі. У 90-х роках ХХ ст. – на початку 10-х років ХХІ ст., за двадцять років незалежності, відбулися значні зрушення в підготовці бібліографій періодичних видань України за тривалий період її існування. Українські бібліотеки, архіви, музеї та наукові інституції активно працюють над підготовкою зведених бібліографічних видань у галузі періодики, де знайшла відображення й релігійна періодика, що дозволяє удосконалити пошук та змістовний аналіз таких джерел [1].

Виникли центри дослідження періодики, які опрацьовують широке коло історико-бібліографічних та біографічних питань пресознавства, видаються фундаментальні збірники праць, зокрема, Науково-дослідного центру періодики Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника [2], де працюють відомі пресознавці М. М. Романюк, М. В. Галушко, Л. В. Снісарчук, Л. І. Ільницька, О. Дроздовська, В. Габор, М. Мартинюк, Н. В. Антонюк, Т. Ю. Кульчицька та інші. У цьому Центрі проводиться широка науково-дослідницька та редакційно-видавнича діяльність. Співробітники працюють над історико-бібліографічними дослідженнями «Українська преса в Україні та світі» та «Українські часописи Львова», готують довідкові видання та матеріали до енциклопедичного словника «Українська журналістика в іменах» тощо. У практику підготовки бібліографічних видань впроваджено універсальну схему повного бібліографічного опису періодичних видань,

а також сформульовано нові підходи до наукових принципів і методів дослідження української преси XIX–XX ст. [3].

Створені й неформальні центри вивчення історії преси. Дослідження з історії преси набули значного розвитку і в інших регіонах України. Вони репрезентовані в статтях, оглядах, монографічних працях українських учених, широко представлені в дисертаційних дослідженнях історичного, філологічного, філософського та педагогічного спрямування [4].

Одночасно з'явилися й численні праці, присвячені дослідженню релігійної преси та релігійних часописів, зокрема, у працях таких дослідників, як В. В. Афанасьєва (релігійна преса сучасної України), М. А. Балаклицький (протестантська преса України і медіатизація протестантських церков в Україні), С. В. Баршай (преса сучасної Української Православної Церкви), А. О. Бесараб (періодичні наукові видання з релігійної тематики), М. Богданов (окремі періодичні видання), А. А. Бойко (преса Православної Церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст. та релігійні наукові часописи, зокрема «Труды Киевской Духовной Академии»), І. Войцехівська та В. Мордвинов (релігійна періодика як джерело), І. О. Вялькова (релігійні видання Східної України), В. Денисенко (духовна преса та релігійна педагогіка), Ю. М. Дмитрієнко (часопис «Віра і розум»), І. Жердяєв (широкі аспекти православної церковної періодики України), О. П. Закревська (морально-етична проблематика на шпальтах православної преси), О. І. Кертц (періодика Римо-Католицької Церкви України), С. А. Козицяцька (мережеві видання Православної, Католицької та Протестантської церков в Україні), У. О. Колесніченко (християнська дитяча періодика), С. Кость (українська греко-католицька преса), І. Крупський (преса у державотворенні України), М. А. Левчук (історія релігійної преси і періодики Православної Церкви Волині), У. О. Лешко (сучасні молодіжні християнські часописи), М. Лозинський (історія та сучасність релігійної періодики), М. Мазурін (православна церковна періодика), Ю. Недзельська (релігійна періодика і міжконфесійні відносини), Ю. В. Нестеренко (релігійна преса Луганщини), І. Г. Окороков (періодичні видання українських рідновірів), А. Опарин (адвентистська журналістика), О. М. Рижко (інтернет-версії видань УГКЦ), Т. Різун (релігійні електронні видання в Україні), Н. В. Романенко (православні періодичні видання України), І. М. Скленаар (система сучасної релігійної преси України), А. Стародуб (сучасні тенденції православної періодики України),

Т. Старченко (дитячий християнський журнал «Водограй»), О. М. Сушков (газета «Ваш шанс»), Д. Філоненко (журнал для молоді «Отрок.ua»), С. Й. Хомінський (синтез релігії та екології в релігійній християнській пресі), І. Швець (сучасна релігійна преса України), І. О. Шудрик (богословсько-філософський часопис «Віра і Розум»), А. Юраш (сучасна релігійна преса як синтетичний конфесійно-журналістський феномен) та ін.

Виняткове значення мають видання наукових каталогів, присвячених релігійній періодиці. Однак релігійна преса ще не знайшла спеціального висвітлення в бібліографічних виданнях, отож є лише поодинокі публікації з цієї тематики. Помітним явищем стало видання наукового каталогу Л. М. Дениско «Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2001), створене за наслідками дисертаційного дослідження, присвяченого бібліотеці та бібліотекарям Київської духовної академії [5]. Іншим фундаментальним виданням є періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906–1911), «Вера и жизнь» (1912–1917), підготовлені Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського разом з Чернігівським державним педагогічним університетом ім. Т. Г. Шевченка, Чернігівською державною обласною універсальною науковою бібліотекою ім. В. Г. Короленка (2003. – 158 с.) [6].

Разом з тим не всі ці дослідники узагальнили свої дослідження в дисертаціях, які є кваліфікаційними працями та формою перевіреного знання. Тому ми особливу увагу звертаємо на аналіз дисертаційних досліджень. Крім того, дисертаційні дослідження в сфері історії та сучасного стану релігійної преси дозволяють не лише поповнити наукові знання про розвиток окремих галузей знань, а й поповнити джерельну та бібліографічну базу пресознавства, оцінити розвиток проблематики в різних наукових дисциплінах.

Метою даної статті є короткий огляд дисертаційних досліджень на цю тематику, аналіз рівня підготовки дисертацій, презентація напрямів наук, з яких захищалися дисертації, спрямовані на дослідження різних аспектів історії та соціально-комунікаційних функцій релігійної періодики.

У цілому дисертаційні дослідження за хронологічними параметрами можна класифікувати як такі, що мають ретроспективний або сучасний характер.

Історія релігійної періодики представлена декількома працями. Так, фундаментальний внесок у розвиток цього напрямку був зроблений А. А. Бойко у 2002 р., яка в дисертації на здобуття ступеня доктора філологічних наук усебічно розкрила важливий хронологічний етап розвитку преси Православної Церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст., реконструювала її склад завдяки укладанню покажчика православної преси в Україні, висвітлила тематику і проблематику обраної нею теми з позицій історії журналістики [7]. Вона актуалізувала специфічні ознаки православної преси, класифікувала її за принципом сегментування, здійснила її систематизацію за аудиторним принципом. Дисертантка дослідила формування загальної концепції відображення історичних подій на шпальтах церковних часописів, а також виокремила внесок окремих особистостей – представників духовенства, філософів, публіцистів – у процес становлення та розвитку преси Православної Церкви в тогочасному журналістському контексті. Автором охарактеризовано й історичні особливості розвитку преси зазначеного періоду, зокрема залежність концепцій видань від позицій офіційної Церкви, місце періодики Православної Церкви в журналістському процесі кінця XIX – початку XX ст. А. А. Бойко продовжувала обрану нею проблематику вже на прикладі сучасного періоду і надалі, зокрема в лекційній діяльності, дослідженні часопису «Труды Киевской Духовной Академии»[8].

Об'єктом дисертаційних праць стало також фундаментальне періодичне видання «Труды Киевской Духовной Академии» (ТКДА). Проблеми історії Церкви України-Русі (Православ'я давньоруського періоду) на сторінках цього часопису досліджувала С. М. Гузенко, яка захистила кандидатську дисертацію з історичних наук у 2002 р. за спеціальністю 09.00.11 [9]. У роботі було розглянуто цей провідний друкований орган українських істориків Церкви другої половини XIX – початку XX ст. як богословсько-історичне джерело, важливе для сучасного релігієзнавства, визначено проблематику журналу, охарактеризовано його наукову спадщину в сучасному контексті, вивчено проблематику історії давньоруського Православ'я та головні аспекти трактування історії давньоруської Церкви на сторінках цього часопису. Дисертанткою було відзначено цінність публікацій часопису, показано, що часопис відіграв важливу роль у вітчизняній історичній науці, зокрема, він сприяв значному примноженню історико-релігієзнавчих студій, об'єднував коло видатних

православних істориків Церкви і є актуальним навіть і для сучасних історико-релігієзнавчих студій.

О. В. Колесник досліджувала інше ґрунтовне джерело з історії релігійної преси – «Полтавские епархиальные ведомости» як історичне джерело вивчення діяльності Російської Православної Церкви в 1863–1918 рр. і в 2010 р. захистила дисертацію на здобуття ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 [10]. Вона проаналізувала тематичну та жанрову спрямованість публікацій «Ведомостей», простежила зміни в тематичній спрямованості публікацій в різні періоди, зумовлені суспільно-політичними реаліями й актуалізацією певних питань релігійного життя та настроїв суспільства. Нею розглянуто структуру та наповнення матеріалами офіційної та неофіційної частин часопису, визначено характер публікацій, класифіковано матеріали періодичного видання за критеріями рівня офіційності, змісту, ступеня узагальнення, характеру викладу матеріалу та хронологічних ознак.

Дисертантка охарактеризувала джерельну значимість часопису для вивчення внутрішньоцерковних процесів РПЦ, для реконструкції церковного устрою, станової характеристики православного духовенства Полтавської єпархії та здійснила регіональний вимір повсякденної історії духовенства й тогочасних проблем суспільства, зумовлених соціально-економічними змінами й загостренням політичної боротьби. Вона проаналізувала типи публікацій та інформаційну значимість видання для дослідження основних напрямів і форм проповідницької, місіонерської, освітньої та доброчинної діяльності духовенства Полтавської єпархії, виокремила питання публікацій «Ведомостей» як об'єкта церковно-історичної регіоналістики, зокрема церковно-краєзнавчих та присвячених пам'яткоохоронній діяльності. Дисертанткою доведено значення цього видання для дослідження життя та праці церковних діячів на базі аналізу групи біографічних розвідок за видами життєдіяльності та професійною спрямованістю, жанрами, ступенем узагальнення та хронологічною ознакою.

Джерелознавчі аспекти преси Східної Галичини розглядалися І. Я. Гнипом у кандидатській дисертації «Діяльність Греко-католицької церкви на сторінках періодичної преси Східної Галичини (20–30-х рр. XX ст.)» [11]. Він розглянув основні періодичні видання, що публікували статті та огляди з релігійної проблематики, проаналізував структуру, зміст і жанри публікацій. У дисертації охарактеризований внутрішній

устрій Церкви, її активні діячі, напрями релігійної, духовної та просвітньо-культурної діяльності. Особливе місце він надавав питанням соціального захисту населення з боку Церкви. Він відзначив складні економічні та соціополітичні умови цього періоду, який характеризувався наслідками війн, голоду, землетрусів. У роботі широко представлений матеріал, що ілюструє, як часописи розкривають благодійну діяльність Греко-Католицької Церкви, монастирі котрої організували підтримку сиріт, удов, безробітних, чернецтва, провадили проповідницьку діяльність та надавали фінансову підтримку для організації освіти та випуску часописів, зокрема «Рідної школи». Увага в дисертації була приділена також і ґрунтовній діяльності митрополита А. Шептицького, інших ієрархів Церкви.

Певною мірою історії релігійної преси стосувалася й кандидатська дисертація Л. М. Вежель «Гавриїл Костельний як журналіст і літературний критик» (2001), захищена на здобуття ступеня кандидата філологічних наук (10.01.08) [12]. Хоча ця дисертація є персонологічним дослідженням діяльності видатного теолога Греко-Католицької Церкви, в ній значне місце приділяється його журналістській діяльності та виданню журналів «Нива» та «Божі сліди», на сторінках яких друкувалися релігійно-знавчі праці, що розвінчували історичні намагання Риму латинізувати українську Церкву, ігноруючи уніатські домовленості 1596 р., а також імперські намагання ополячити або русифікувати західноукраїнське населення, втягнути його в протистояння ворогуючих сторін. Проаналізовано літературно-критичний набуток протопресвітера на сторінках патріотичних часописів «Дзвони» та «Діло», показано специфіку цих часописів.

Дисертація В. В. Перехейди, представлена на здобуття ступеня кандидата наук з соціальних комунікацій за спеціальністю 27.00.01, присвячена дослідженню соціально-комунікативного аспекту всеукраїнського громадсько-політичного тижневика «Освіта» як чинника християнського виховання молоді в 1992–2005 рр. [13]. Специфікою дослідження є те, що тижневик «Освіта», що почав виходити за часів незалежності України, розглядається як чинник християнського виховання молоді, ґрунтуючись на теорії переконання й інших концепціях медіавпливу.

На підставі кількісних показників та ідейно-тематичного й концептуального аналізу дисертантом доведено, що тема релігії та християнського виховання є комунікаційною спрямованістю видання, проана-

лізовано форму видання (жанристику, рубрикацію, стилістику) та його релігійну проблематику, аргументовано оцінку виховного потенціалу газети та рекомендації щодо його підвищення. Важливим для подальшого дослідження проблематики є підготовлений дисертантом бібліографічний покажчик газети «Освіта».

У дисертації У. О. Колесніченко «Домінантні мотиви у християнських дитячих журналах сучасної України», захищеній на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій (2009, спеціальність 27.00.04 – теорія та історія журналістики) [14], досліджено особливості функціонування домінантних мотивів у християнських дитячих виданнях України 1890–1939 рр. («Дзвінок», 1890–1914 рр., «Утро жизни», 1908 р., «Молода Україна», 1908–1912 рр., 1914 р., «Світ дитини», 1914–1939 рр., «Волошки», 1917 р., «Дзвіночок», 1931–1939 рр.) і доби незалежності («Ангелятко», «Агнець», «Богдан», «Вертоград», «Водограй», «Зернятко», «Незабудка», «Отрок.ца», «Радость моя», «Свет Рождества», «Сто талантів», «Шишкин лес»); запропоновано нову типологію українських християнських дитячих журналів; розкрито їхнє значення в процесі духовного розвитку українських дітей; досліджено неперервність традицій українського виховання, які забезпечує християнська журнальна періодика України; проаналізовано такі домінантні (християнські) мотиви в різножанрових творах дитячих журналів, як «Божа воля – понад усе», «будь-які здібності, талант – це Божий дар», а також мотиви милосердя, любові до ближнього, любові та поваги до батьків, любові до братів наших менших, євхаристії, сили віри та молитви; показано значення дитячої періодики як засобу комунікації та передачі юному поколінню інтелектуального та духовного потенціалу суспільства; розкрито позитивний вплив даних видань на формування християнського світогляду українських дітей.

З'явилися дисертаційні праці, де розкриваються науково-методичні засади типології, класифікації та специфіки сучасної релігійної преси. У 2006 р. С. А. Гур'євою була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (спеціальність 10.01.08) [15], присвячена аналізу та типології сучасної преси Східної України в системному аспекті та з урахуванням розвитку суспільно-політичного та духовного контексту, де дисертантка проаналізувала характер трансформації та специфічні особливості релігійної преси в умовах незалежності України.

Узагальнюючий характер має дисертація І. І. Склена, де вирішуються питання типології, характеру та домінант сучасної релігійної преси України (захищена в 2009 р., за спеціальністю 27.00.04 – теорія та історія журналістики) [16]. Дисертант розкриває систему сучасної релігійної преси України, виявляє видання та здійснює типологічний аналіз цього сегмента періодики, розглядає провідні тематичні блоки релігійної преси в період незалежності України – від 1991 р до 2000 р., визначає домінантні ідейно-тематичних напрямів та визначення ступеня їхньої важливості в релігійному та суспільному житті України. У дисертації розглядається генеза та специфіка «релігійної преси» Католицької і Православної Церков, тематичні блоки релігійних газет, журналів як сегмента сучасної української журналістики. Запропонована типологія включає близько 20 сучасних релігійних видань таких конфесій, як Українська Греко-Католицька Церква, Римсько-Католицька Церква в Україні, Українська Автокефальна Православна Церква, Українська Православна Церква Київського патріархату, Українська Православна Церква (Московський патріархат) у період 1991–2000 рр. Дисертантом окреслено широку автуру цієї преси, до якої належать релігійні журналісти, публіцисти, богослови, релігієзнавці, культурологи та всі ті, хто цікавиться релігійною тематикою. У дисертації акцентовано увагу на окремих блоках публікацій з цієї тематики у виданнях «Київська Церква», «Лавра», «Парафіяльна газета», «Наша віра», «Православний вісник» (УПЦ КП) та низці інших. Домінантною тематикою змісту цих видань стали релігійна толерантність–нетерпимість, соціальні принципи християнства, питання взаємодії Церкви і суспільства, місце морально-етичних цінностей в особистому житті християнина та в державі, духовне життя людини, ідея всеукраїнського релігійного порозуміння та єдності Церкви, канонічність релігійних організацій України тощо. Автор акцентує увагу на суспільному значенні релігійної преси, яка, окрім релігійних питань, повертає забуті імена культурних діячів, які проектували українські храми, малювали ікони, наповнювали українську літературу християнськими ідеями.

Дослідженню закономірностей та специфіки розвитку протестантської періодики в Україні у 1920-х роках у контексті суспільно-політичних подій даного періоду присвячене дослідження А. Є. Ігнатуши [17]. У дисертації показаний контекст розвитку періодики – найбільш суттєві

суспільно-політичні та конфесійні фактори, що формували ідеї й обставини виникнення та вплив на зміст, етапи розвитку періодичних видань церков баптистів, євангельських християн, християн євангельської віри, адвентистів сьомого дня; проаналізований вплив церковних центрів на реалізацію видавничих проектів на протестантську періодику часів НЕПу та становлення тоталітарної партійно-державної системи. На базі вивчення публікацій протестантських видань України, в яких розглянуто ключові суспільно-політичні події та зміни даного періоду, висвітлено еволюцію ставлення церков до радянської держави, до військової служби, до змін антирелігійної та національної політики. До наукового обігу залучено нові періодичні видання, зокрема журнали Всеукраїнського об'єднання адвентистів сьомого дня («Благовестник») і Харківського обласного союзу євангельських християн («Евангелист»). У роботі показано суттєву роль журналів у зміцненні організаційної єдності релігійних спільнот, соціальному вихованні віруючих, пропагуванні християнських цінностей, а також встановлено імена релігійних діячів, які організовували та сприяли реалізації видавничих проектів, впливали на формування позицій редакцій і керівництва церков.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій (27.00.01) на тему взаємозв'язку релігійної та економічної проблематики в системі соціальних комунікацій (на матеріалі природоохоронної, релігієзнавчої і релігійної преси) була захищена С. Й. Хомінським у 2009 р. [18]. Оригінальність підходів дисертаційного дослідження полягає в тому, що до комплексного аналізу залучені публікації природоохоронної, релігієзнавчої і релігійної преси з метою з'ясування ефективності співпраці в проблематиці екологічної діяльності, ролі мас-медіа у вирішенні питань взаємопов'язаної проблематики, у спонуканні до співпраці релігійних і природоохоронних організацій. Дисертант виокремлює тематику дбайливого ставлення до навколишнього природного середовища в священних книгах; надає порівняльну характеристику екофільних ідей в різних релігіях; озвучує екологічну проблематику вустами очільників релігійних організацій; висвітлює легендарні постаті сучасного екорелігійного руху, специфіку охорони тварин і рослин з особливим сакральним статусом, тваринні й рослинні алегорії в релігіях, міжрелігійні конфлікти та дискусії на ниві захисту довкілля, релігійну інтерпретацію культового для природоохоронців зеленого

кольору, взаємозв'язок релігійної й екологічної проблематики в матеріалах для дітей, екорелігійні конференції, семінари тощо. В дисертаційному дослідженні також проаналізовано тематичне розмаїття публікацій преси з висвітлення взаємозв'язку релігійної та екологічної проблематики на матеріалах часопису Київського еколого-культурного центру «Гуманитарный экологический журнал», часописів «Людина і світ», «Православний вісник», «Євангельська нива», «Парафіяльна газета», газети «Минарет»; показано взаємозв'язок релігії та екології в усіх образах для дослідження виданнях; визначено роль діячів релігії та природохоронців в експертизі діяльності; складено зведений спектр тематичного розмаїття 246 публікацій в різних періодичних виданнях, який охоплює 59 тематичних блоків.

Необхідно згадати й дисертацію А. І. Полякової «Релігійна тематика в суспільно-політичних часописах (на матеріалі тижневиків «Кореспондент», «Український тиждень», «Фокус», «Главред»), подану на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій (2013, 27.00.04 – теорія та історія журналістики) [19]. Дисертантка зафіксувала всі публікації, які виходили в цих тижневиках з релігійної проблематики впродовж останніх семи років (2005–2012), здійснила статистичний аналіз видань і визначила співвідношення матеріалів релігійної проблематики різних конфесій, що фігурували на сторінках указаних тижневиків, репрезентувала журналістські засоби й аспекти представлення теми, жанри, автуру, особливості формулювання заголовків, мовні аспекти матеріалів з питань релігії. У роботі приділено увагу різноманітним аспектам висвітлення церковно-релігійного життя в новітній українській пресі. Опрацьовуючи всього чотири видання, дисертантка характеризує їхні особливості, засоби втілення досліджуваної теми та її розгортання в кожному з видань.

Підсумовуючи огляд дисертаційних праць з проблеми релігійної преси, слід зазначити її загальний активний розвиток. Станом на червень 2013 р. з цієї тематики захищено 11 дисертаційних праць, з них одна – докторська (з філологічних наук). При незначній кількості праць, які почали захищатися з 2001 р., наявний досить широкий спектр питань, що вирішуються в дисертаціях: від дослідження історії та змісту окремих часописів до аналізу сучасного релігійного процесу через призму визначення тематичного спрямування, типологічних характеристик сучасної преси, розробки біографічних аспектів, домінанти сучасної

релігійної преси України, її зв'язків із суспільною діяльністю та розвитком церковно-релігійного життя.

Переважає більшість дисертацій представляє напрям соціальних комунікацій, теорію та історію журналістики (6), історію та теорію соціальних комунікацій (2), історію України (2), історіографію та джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни (1). У них висвітлюються загальноукраїнські та регіональні аспекти, однак основна увага приділена пресі Православної Церкви, Греко-Католицької Церкви, протестантських церков.

Разом з тим проблематика дисертаційних робіт свідчить, що цей напрям у пресознавстві активно розвивається, прагне формувати свій методологічний апарат і напрями досліджень.

Список використаних джерел

1. Пастушенко О. В. Бібліографічні покажчики з історії преси та наукової періодики в Україні (1990–2011 рр.) як джерельна база історико-бібліографічних досліджень // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 16. – К., 2012. – С. 498–514.
2. Романюк М. Відділення «Науково-дослідний центр періодики»: Сімнадцять років творчого поступу і наукових здобутків // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділення «Науково-дослідний центр періодики», редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. – Львів, 2010. – Вип. 2 (18). – С. 107–120.
3. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ ст. / М. Романюк; НАН України. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Н.-д. центр періодики. – Львів., 2000. – 110 с.
4. Пастушенко О. В. Розвиток дисертаційних досліджень з історії періодичної преси в Україні у 90-х ХХ ст. – початку 10-х років ХХІ ст.: бібліографічний аспект // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 301–323; *Вона ж.* Питання історії українського державотворення та періодичної преси у сучасних дисертаційних дослідженнях в Україні // Наук. праці НБУВ. – Вип. 33. – К., 2010 – С. 399–411; *Вона ж.* Сучасні дисертаційні дослідження української газетної періодики періоду національно-культурного руху та Української революції (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) // Наук. праці НБУВ. –

Вип. 34. – К., НБУВ, 2012. – С. 438–445; *Вона ж.* Періодичні видання історико-бібліографічного, книгознавчого та бібліотекознавчого спрямування як об'єкт сучасних досліджень // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2013. – № 2. – С. 69–73.

5. Дениско Л. М. Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог / Л. М. Дениско; наук. ред. О. С. Онищенко; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2001. – 200 с.

6. Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906–1911), «Вера и жизнь» (1912–1917)»: Бібліогр. покажч. / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Чернігівська держ. обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, 2003. – 158 с.

7. Бойко Алла Анатоліївна. Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст.: тематика і проблематика [Текст]: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Бойко Алла Анатоліївна, 2002. – 31 с.

8. Бойко Алла Анатоліївна. Релігія в мас-медіа України [Текст]: тексти лекцій / Алла Бойко; за ред. проф. В. В. Різуна, 2009. – 158 с.

9. Гузенко Світлана Михайлівна. Висвітлення проблем історії церкви України-Русі (Православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу «Труди Киевской духовной академии» [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Гузенко Світлана Михайлівна, 2002. – 20 с.

10. Колесник Олена Володимирівна. «Полтавські Епархіальні Ведомости» як історичне джерело вивчення діяльності Російської Православної Церкви (1863–1918 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Колесник Олена Володимирівна, 2010. – 20 с.

11. Гнип Ігор Ярославович. Діяльність Греко-католицької церкви на сторінках періодичної преси Східної Галичини (20–30-х рр. XX ст.) [Текст]: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гнип Ігор Ярославович, 2012. – 20 с.

12. Вежель Ліна Михайлівна. Гавриїл Костельний як журналіст і літературний критик [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Вежель Ліна Михайлівна, 2001. – 20 с.

13. Перехейда Валентин Вікторович. Тижневик «Освіта» як чинник християнського виховання молоді: соціально-комунікативний

аспект (1992–2005 рр.) [Текст]: Автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / Перехейда Валентин Вікторович, 2009. – 20 с.

14. Колесніченко Уляна Орестівна. Домінантні мотиви у християнських дитячих журналах сучасної України [Текст]: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Колесніченко Уляна Орестівна, 2009. – 19 с.

15. Гурьєва Сніжана Анатоліївна. Типологія сучасної преси Східної України: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Гурьєва Сніжана Анатоліївна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2006. – 18 с.

16. Скленар Ігор Михайлович. Сучасна релігійна преса України: типологія, характеристика, доміанти [Текст]: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Скленар Ігор Михайлович, 2008. – 16 с.

17. Ігнатуша А. Є. Протестантська періодика України як суспільно-політичне явище 20-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Є. Ігнатуша; Запоріз. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

18. Хомінський Сергій Йосипович. Взаємозв'язок релігійної та економічної проблематики в системі соціальних комунікацій (на матеріалі природоохоронної, релігієзнавчої і релігійної преси) [Текст]: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / Хомінський Сергій Йосипович, 2009. – 17 с.

19. Полякова Анастасія Ігорівна. Релігійна тематика в суспільно-політичних часописах (на матеріалі тижневиків «Кореспондент», «Український тиждень», «Фокус», «Главред»): автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Полякова Анастасія Ігорівна, 2013. – 18 с.

Summary

The article covers the direction, content, and specialisation of dissertations dedicated to the study of religious press covering science fields of philology, history and social communications.

Key words: religious press in Ukraine, periodics, dissertations, pressology.

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ ТА АРХІВНІЙ СПРАВАХ

УДК 004.65:930.25(71)

П. Ф. Стоян,
*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ РЕГІОНАЛЬНИХ СЕГМЕНТІВ ЄДИНОЇ АРХІВНОЇ МЕРЕЖІ КАНАДИ

Досліджено електронні ресурси провінційних архівів Канади, визначено засади створення канадської архівної мережі, проаналізовано специфіку архівного пошуку, що включає авторитетні файли установ та осіб, путівник по архівних установах, тематичний показник, географічний показник.

Ключові слова: електронні ресурси, архівна мережа, Канада, провінції Канади.

Питання організації регіональних сегментів єдиної архівної мережі Канади має значний інтерес для розвитку електронного простору української архівної справи. Вивчення досвіду передових країн, що вже організували мережу на високому рівні інформаційних комунікацій і пройшли свій шлях спроб і помилок, є актуальним і для розвитку архівознавства та документознавства в Україні. Разом з тим питання досвіду канадських архівістів ще не було висвітлено у вітчизняній історичній науці.

У канадській архівній системі велику роль, поряд із головною Радою архівів Канади (РАК) [Canadian Council of Archives (CCA) (<http://www.cdncouncilarchives.ca/>)], відіграють регіональні ради архівів. Консультанти цих архівних рад пропонують широкий спектр послуг для архівів і архівістів: консультування архівних установ, що працюють у напрямі створення, вдосконалення та організації архівної практики. Консультаційні послуги доступні за телефоном, поштою, факсом або електронною поштою, на місці відвідувань, а також шляхом виступів на регіональних / провінційних зборах. Консультативні та освітні послуги можуть бути надані на семінарах, на місцях в архівах або в публікаціях. Теми

охоплюють архівне управління та планування, пошук джерел та підготовку заявок, розробку політики і практики для основних видів архівної діяльності: придбання, опис, збереження, забезпечення доступу. Архівні ради тісно співпрацюють з їхніми організаціями-засновниками для забезпечення доступності навчання для архівістів.

Розглянемо більш детально особливості канадських регіональних сегментів єдиної архівної мережі Канади для тих провінцій і територій, які мають розвинені онлайнові архівні інформаційні ресурси. Практично єдина інформаційна мережа архівів Канади складається з окремих сегментів, які підтримуються на рівні провінцій Канади. Це можна побачити на схемі доступу до архівних ресурсів Канади, представленої на сайті «Архіви Канади» (<http://www.archivescanada.ca>) на *табл. 1*.

Табл. 1. Структура Інформаційної мережі архівів Канади
(<http://www.archivescanada.ca>)

Юкон	Yukon	Yukon Archival Union List
Північно-західні території	Northwest Territories	Northwest Territories Archives Council
Нунавут	Nunavut	Archives Council Nunavummi
Британська Колумбія	British Columbia	British Columbia Archival Information Network
Альберта	Alberta	Archives Network of Alberta
Саскачеван	Saskatchewan	Saskatchewan Archival Information Network
Манітоба	Manitoba	Manitoba Archival Information Network
Онтаріо	Ontario	Ontario Archival Information Network
Квебек	Québec	Réseau de diffusion des archives du Québec

Нью-Брансвік	New Brunswick	Council of Archives New Brunswick / Conseil des archives Nouveau-Brunswick
Острів Принца Едуарда	Prince Edward Island	Archives Council of Prince Edward Island
Нова Шотландія	Nova Scotia	Council of Nova Scotia Archives
Ньюфаундленд і Лабрадор	Newfoundland and Labrador	Association of Newfoundland and Labrador Archives
Канада	Canada	Library and Archives Canada

Розбудова архівної інформаційної мережі відбувається в рамках Національної програми розвитку архівів (The National Archival Development Program, NADP) за єдиними заданими стандартами і методичними підходами, де головними інформаційними ресурсами, які повинні організовувати архівні установи, є довідники архівних фондів і колекцій Канади (описані за визначеним набором необхідних метаданих) та упорядкування цифрового ресурсу історико-культурної спадщини Канади (основу ресурсу складають віртуальні експозиції з архівних фондів). І хоча Національною програмою розвитку архівів та Радою архівів Канади закладено єдині орієнтири та стандарти формування архівних інформаційних ресурсів, кожна з провінцій вирішує ці проблеми індивідуально, з урахуванням історичної спадщини та особливостей архівних фондів кожного з регіонів [The National Archival Development Program [Electronic resource] // The Canadian Council of Archives (CCA). – Way of access: <http://www.cdncouncilarchives.ca/NADP.html>].

Онтаріо (Ontario). Провінція Онтаріо, розташована в центральній частині Канади, є найбільш населеною, багатою і другою за розміром провінцією Канади. Назва «Онтаріо» походить від ірокезького слова і перекладається, як «гарне озеро» або «гарна вода» (основна природна пам'ятка Онтаріо – Ніагарський водоспад та система Великих озер). У цій провінції проживає третина канадців. Вона є ядром англосаксонської нації та відображає всю Канаду в мініатюрі. У цій провінції знаходяться основні науково-дослідні, музейні та освітні центри Канади. Провінційна столиця Торонто розташована на перетині історичних торгових шляхів.

Онтаріо має один із найбільш розвинених сегментів архівної мережі Канади, який складається з двох основних компонентів: інформаційних ресурсів Асоціації архівів Онтаріо (Archives Association of Ontario, ААО, <http://aao-archivists.ca>) та Архівної інформаційної мережі Онтаріо (Ontario's Archival Information Network, <http://www.archeion.ca>).

В Асоціації архівів Онтаріо (ААО) – понад 350 членів. Заснована в 1993 р. у результаті об'єднання Асоціації архівістів Онтаріо і Ради архівів Онтаріо. Основною метою ААО є сприяння збереженню та використанню документальних матеріалів, а також збереженню культурної спадщини Онтаріо. Для здійснення своєї мети ААО сприяє розвитку кооперативної системи архівів в Онтаріо, зокрема: представляє інтереси Онтаріо, місцевого самоврядування та інших провінційних установ; забезпечує навчально-просвітницькі архівні програми; сприяє розвитку професійних стандартів, процедур і практичним заходам в архівних сховищах; сприяє архівним зв'язкам і співробітництву між установами, користувачами та спонсорами; забезпечує спілкування і співпрацю окремих осіб, груп та об'єднань, зацікавлених у збереженні та використанні документальної спадщини Онтаріо.

ААО пропонує різні послуги своїм членам, у тому числі розподіл коштів федерального бюджету, керівні принципи для ініціювання та управління архівами, підтримку навчання в галузі управління і збереження архівів, випускає щоквартальні інформаційні бюлетені, надає консультаційні послуги та доступ до корпоративної інформаційної мережі ARCHEION (www.archeion.ca) (архівні бази даних, описи фондів та оцифровані архівні матеріали). Члени архівних установ усієї провінції Онтаріо надають інформацію в бази даних ARCHEION. Пошук інформації в ARCHEION здійснюється безкоштовно і може знайти й надати зведений перелік результатів для дослідника. ARCHEION також представляє спеціальні віртуальні експонати, такі як канадська ідентичність і родинна генеалогія. Ці експонати презентують історію Онтаріо та її спадщину для широкого загалу користувачів.

Інформаційний ресурс архівної інформаційної мережі Онтаріо ARCHEION побудований у вигляді баз даних, що дає змогу багатоаспектного доступу до архівної інформації. Основними структурними блоками ресурсу є: опис архівних фондів, авторитетний файл установ та осіб, путівник по архівних установах, тематичний покажчик,

географічний показник, цифровий ресурс. Опис архівних фондів супроводжує інформація про ресурсні складові фонду, хронологічні межі документів, місце зберігання, фондоутворювачів. Опис архівних фондів побудовано відповідно до RAD (Правила архівного опису) (Rules for Archival Description (RAD) [Electronic resource] // Canadian Council of Archives. – Way of access: <http://www.cdncouncilarchives.ca/archdesrules.html>). Тематичний індекс відображає основні теми соціального життя Онтаріо: бізнес і торгівля, будинки і споруди, військові, діти і молодь, уряд, дослідження, відкриття і подорожі, жінки, охорона здоров'я і соціальні послуги, події і свята, залізниця, закон і справедливість, зв'язок, культурні групи, мистецтво і культура, общинне життя, організації, освіта, землі, поселення й імміграція, навколишнє середовище, наука і технології, промисловість, релігія, сільське господарство, політика, природні ресурси, сім'я й особисте життя, спорт, дозвілля і відпочинок, транспорт і комунальні послуги. Цифровий ресурс презентує фотоматеріали стосовно головних особистостей та історичних подій культурного життя Онтаріо.

Квебек (Québec). Квебек є найбільшою з провінцій Канади за площею і другою за чисельністю населення. Назва «Квебек» походить від англокінського (індіанців англо-кінів) виразу, який означає: «там, де річка звужується». Основу населення Квебеку складає своєрідна нація – франкоканадці (80,2% населення). Міста Квебеку є важливими культурними центрами Канади, саме там була поставлена перша канадська опера, вийшов перший канадський літературний журнал. Квебек витрачає найбільший відсоток провінційного бюджету на освіту в порівнянні з іншими провінціями Канади.

Основні інформаційні ресурси, що представляють сегмент архівної мережі Квебеку, є франкомовними – це Архівна мережа Квебеку (Réseau des archives du Québec, RAQ, <http://www.raq.qc.ca/>) та відповідний інформаційний ресурс – Голос архівної мережі Квебеку (Le Réseau de diffusion des archives du Québec, RDAQ, <http://www.rdaq.qc.ca/accueil/>).

Архівна мережа Квебеку була заснована в 1986 р. і поєднує понад 140 архівів Квебеку, які працюють у всіх сферах діяльності суспільства. Основною місією Архівної мережі Квебеку є сприяння розвитку та зміцненню історичних архівів; допомога архівному обміну інформацією, досвідом та ресурсами; консультування осіб,

які приймають рішення, зацікавлених сторін, культурних, архівних та інших представників в інтересах архівів Квебеку.

Для ефективного обміну інформацією в рамках визначеної місії Архівної мережі Квебеку було створено інформаційний ресурс Голос архівної мережі Квебеку, призначений для спільного використання всіх описів архівних фондів і колекцій Квебеку, створення цифрових ресурсів та віртуальних експозицій. У розділі дослідження архівів представлено 170 тис. об'єктів історико-культурної спадщини Квебеку. Нова версія пошукового інтерфейсу реалізована в 2006 р. спільно з Бібліотекою та Національним архівом Квебеку (Bibliothèque et Archives nationales du Québec, BANQ, www.banqqc.ca/).

База даних надає інформацію про архівні фонди за схемою: архівна установа, регіон, назва фонду, тип фонду, тип та обсяг документів, крайні дати фонду. Так, за запитом «ukrainian» маємо 32 відповіді, які представляють музичні, фольклорні та історичні матеріали архівної україніки. Створена база даних дозволяє поповнювати її через сайт Голосу архівної мережі Квебеку завдяки розробленій онлайновій формі, через яку авторизована архівна установа може надіслати інформацію в базу даних. Від стислого опису інформації про фонд можна перейти до ієрархічного дерева стислого подокументного опису фонду, де документи розміщені за типами (текстові, фотоматеріали, картографічні матеріали, аудіо- та відеоматеріали тощо). Кожен документ супроводжується стислим описом його змісту, інформацією про місце зберігання, дату створення.

Рубрика віртуальних експозицій дає можливість пошуку інформації як за датою розміщення, так і за архівними установами мережі Квебеку. Віртуальні експозиції представляють інформаційні довідки про фонди, їх супроводжує цифровий матеріал та повнотекстові копії документів. Кожна експозиція розміщена в базі даних і має опис, який складається з назви експозиції, назви архівної установи, дати проходження виставки, стислого опису та інтернет-адреси архівної установи.

Доповнює інформаційний ресурс Архівної мережі Квебеку алфавітний список усіх архівних установ членів мережі. Інформаційна довідка містить дані про назву установи, адресу, контактну інформацію (телефон, електронна пошта), керівника установи, години роботи архіву.

Нова Шотландія (Nova Scotia). Нова Шотландія практично повністю оточена морем. Море впливає майже на всі аспекти життя Нової Шотландії – від клімату до економіки та відпочинку. Основне життя зосереджене біля найбільшого порту Канади Галіфаксу. У Новій Шотландії почалися найперші європейські колонізаційні кампанії, саме їй нормани дали легендарну назву «Вінланд». Французи та англійці практично одночасно – у XVII ст. – розпочали освоєння цих земель і зведення поселень. Столиця Нової Шотландії Галіфакс – один з найстаріших культурних центрів країни: тут було відкрито перший коледж, пошту і друкарню, виходила перша канадська газета.

Основним архівним інформаційним ресурсом Нової Шотландії є сайт Ради архівів Нової Шотландії (Council of Nova Scotia Archives, CNSA, <http://www.councilofnsarchives.ca>) – професійного об'єднання архівів і архівістів у Новій Шотландії. Рада виступає за належне збереження архівів і надання доступу громадськості до архівних документів. Ряд професійних архівістів запрошені з організацій-членів і обіймають посади в адміністративних комітетах Ради архівів. Через ці комітети CNSA спрямовує зусилля щодо сприяння розвитку архівних стандартів, здійснює процедури та практику між її членами й установами та організаціями, відповідальними за збереження документальної спадщини Нової Шотландії.

Рада архівів Нової Шотландії була заснована в 1983 р. групою із 25 установ, організацій та осіб, зацікавлених у створенні мережі архівів всієї провінції. На сьогоднішній день функціонує близько 100 членів, які представляють муніципальні архіви та музеї, університети, релігійні архіви, провінційні архіви, архіви асоціацій збереження спадщини аборигенів. Рада пропонує різні навчальні та консультативні послуги, будь то створення нового архіву, або конкретні питання архівного управління. Різні пошукові інструменти доступні в онлайн-режимі, в тому числі тематичні посилання до корисних сайтів. Рада архівів Нової Шотландії підтримує для пошуку дві онлайн-бази даних: базу даних опису архівних фондів та базу даних фотоматеріалів. Хоча Рада і не надає генеалогічні послуги, багато з архівів Нової Шотландії мають розвинені генеалогічні ресурси.

База даних «ArcWay» (<http://www.councilofnsarchives.ca/ArchWay/>) надає можливість пошуку описів архівних фондів, які зберігаються в архівних установах Нової Шотландії незалежно від місця роз-

ташування. Пошук здійснюється за ключовими словами, назвою архівної установи та предметною рубрикою. Результат пошуку представляється у вигляді стислого опису фондів, який дає змогу перейти до детального опису архівного зібрання: назва архівної установи, назва фонду, дата створення, обсяги фонду, історія створення, характер та склад документів, розділи колекції, система упорядкування, обмеження доступу, мета зберігання, примітки, предметні заголовки. Окремим блоком виділено пошук фотоматеріалів, де за пошуковим запитом можна ознайомитися з оцифрованими колекціями фотодокументів з архівів Нової Шотландії. Фотографію, представлену в ознайомчому форматі, супроводжує назва архівної установи, стислий опис фотозображення, ім'я фотографа, дата створення.

Нью-Браунсвік, Новий Браунсвік (New Brunswick). Нью-Браунсвік є однією з приморських провінцій Канади. Це друга провінція, після Квебеку, де франко-канадці складають велику частку населення (40%), причому вони належать до особливої етнографічної групи – акадійці – із своєрідними звичаями і традиціями. Основою економіки є рибальство і туризм. На території Нового Браунсвіка знаходяться канадські національні природні та історичні парки Фанді та Форит-Босежур.

Основу архівної мережі Нью-Браунсвіка утворює Рада архівів Нью-Браунсвіка (Council of Archives New Brunswick, CANB, <http://cabarchives.ca/canb/>). Рада є двомовною установою, яка дає рекомендації організаціям-членам за будь-якими аспектами архівної роботи – створення архівів, переміщення архівів, навчання нових добровольців і співробітників, які працюють над проектами, інтелектуальне управління фондами, збереження фондів, експертна оцінка тощо. Рада архівів Нью-Браунсвіка видала путівник по архівних фондах провінції у вигляді книги. Сама рада не підтримує корпоративні онлайніві архівні бази даних. Найбільш розвиненими є інформаційні ресурси Провінційного архіву Нью-Браунсвіка (Provincial Archives of New Brunswick, <http://archives.gnb.ca>), які надають доступ дослідникам до інформації про біографічні документи, генеалогію та родинну історію, документи уряду провінції.

Ньюфаундленд & Лабрадор (Newfoundland and Labrador). Ньюфаундленд – найбільш східна провінція Канади. Вона складається з двох частин: острова Ньюфаундленд і частини півострова Лабрадор на материковій частині Канади. Населення Ньюфаундленду – це потомки

найстарішої групи поселенців Північної Америки, які походять зі Східно-Південної Англії та Південної Ірландії. Ньюфаундленд славиться багатьма національними історичними парками, в тому числі розкопками селища вікінгів XI ст. біля Анс-о-Медоуз, які були оголошені ЮНЕСКО «Пам'яткою світового надбання» (1978 р.).

Основним інформаційним джерелом провінційного сегмента архівної мережі Канади є сайт Асоціації архівів Ньюфаундленду і Лабрадору (Association of Newfoundland and Labrador Archives, ANLA, <http://www.anla.nf.ca/>), організації, яка має на меті: забезпечення обміну ідеями та інформацією серед тих, хто займається та цікавиться архівною справою; розвиток і просування стандартів, процедур, практики та етики серед архівістів Ньюфаундленду і Лабрадору, які залучені до обслуговування, зберігання та управління архівними документами; збереження архівних документів Ньюфаундленду і Лабрадору; організацію фінансування та інших видів допомоги для організації архівної діяльності; представлення Ньюфаундленду і Лабрадору в національній архівній мережі; надання допомоги в галузі освіти архівістів; сприяння популяризації та використанню архівів та історичних ресурсів у провінції; заохочення створення архівних записів з метою введення історичних документів у суспільний обіг; визначення та сприяння створенню стандартів, процедур і практики в архівних сховищах провінції; публікацію брошур, періодичних видань і доповідей, каталогу архівів Ньюфаундленду і Лабрадору.

Інформаційний ресурс має два основних блоки, що надають доступ до архівної інформації: алфавітний список архівних установ Ньюфаундленду і Лабрадору та віртуальні експозиції.

Алфавітний список наводить назви всіх архівних організацій Ньюфаундленду і Лабрадору з посиланням до сайту відповідної установи, якщо вона його має. Віртуальні експозиції представляють фонди архівних установ, які їх упорядкували. Основними темами експозицій є історичні події Ньюфаундленду і Лабрадору, архітектура, вітрильне кораблебудування, фольклор, етнографія. Експозицію супроводжує стислий інформаційний матеріал щодо фондів, які вона розкриває, оцифровані зображення документів і фотоматеріали. Найбільша колекція цінних документів, які стосуються історії, життя та культури Ньюфаундленду і Лабрадору, міститься у фондах Центру досліджень

Ньюфаундленду (Centre for Newfoundland Studies, CNS) бібліотеки Королеви Єлизавети II. Дослідженням і створеннями електронних ресурсів цих цінних архівних фондів займається Меморіальний університет Ньюфаундленду (Memorial University of Newfoundland, <http://www.mun.ca>), організований у 1949 р. з метою дослідження та збереження історичної спадщини провінції. Меморіальним університетом підготовлена серія віртуальних експозицій, присвячених історії, географії та історичним подіям Ньюфаундленду.

Манітоба (Manitoba). Манітоба – провінція, розташована в центрі Канади. Ця провінція вважається засновницею пшеничної індустрії Канади. У столиці Манітоби Вінніпезі мешкає приблизно половина населення провінції. Кожний десятий мешканець Вінніпегу – українець. Перед будівлею провінційного парламенту стоїть пам'ятник Т. Г. Шевченкові. У Манітобі також сильним є вплив франко-канадського населення, тут у 1870 р. була прийнята вперше в Канаді рівноправність французької та англійської мов.

Основними інформаційними ресурсами сегменту архівної мережі Манітоби опікується Асоціація архівів Манітоби (Association for Manitoba Archives, AMA, <http://mbarchives.ca>). Асоціація підтримує розвиток і розбудову ресурсів Інформаційної мережі архівів Манітоби (Manitoba Archival Information Network, MAIN, <http://scaa.usask.ca>).

Асоціація архівів Манітоби була створена в 1992 р. для об'єднання основних програм та послуг Асоціації архівістів Манітоби (заснована в 1980 р.) і Ради архівів Манітоби. Мета створення асоціації полягає в тому, щоб забезпечувати збереження спадщини народів і установ провінції Манітоба за рахунок поліпшення управління, ефективності й архівної системи провінції. Основними завданнями Асоціації є: сприяння більш глибокому розумінню і підвищенню громадської обізнаності Манітоби щодо ролі та можливостей використання архівів; організація форуму для обговорення архівних питань і обміну думками з питань архівної діяльності; підвищення якості послуг, що надаються архівами провінції Манітоба; впровадження стандартів, процедур і практики в галузі створення й управління архівами; надання допомоги та освітніх можливостей для осіб, які бажають поліпшити свої знання і навички в галузі розробки, управління та роботи архівів; координування, планування; розподіл ресурсів і субсидій для архівної системи Манітоби.

Основним пошуковим інструментом Інформаційної мережі архівів Манітоби є база даних «ICA–AtoM» (MAIN Collections: Manitoba Archival Information Network, <http://nanna.lib.umanitoba.ca/icaatom/>), яка надає можливості багатоаспектного пошуку архівної інформації. Серед основних точок доступу до інформації є пошук за ключовими словами, алфавітний перелік архівних установ, авторитетні записи на фонди і колекції, предметні рубрики, географічні рубрики, цифрові матеріали. Цифровий матеріал представлено переважно фотодокументами з різних архівів, які репрезентують історичну пам'ять Манітоби.

Пошукова система на запит за ключовими словами надає можливість переглянути інформацію про архівні фонди в стислому форматі: назва фонду, характер документів, рівень опису фонду (на рівні фонду, справи, документів), архівну установу. Більш детальний опис включає: фондоутворювача, обсяг і деталізований зміст, предметні й географічні рубрики. Пошуковий інтерфейс системи надає багатомовні можливості, які дозволяють відновлювати інформацію, крім англійської, також і французькою, іспанською та португальською мовами.

Для ознайомлення з віртуальними експозиціями сайт Асоціації архівів Манітоби відсилає до ресурсів порталу «Архіви Канади», де Манітоба представлена 20 цифровими колекціями. Серед них є «Дослідження імміграції у прерії», «Архів сільськогосподарських досліджень», «Матеріали до історії Вінніпегу», «Онлайнова Блакитна книга Арктики» тощо.

Саскачеван (Saskatchewan). Саскачеван є центральною провінцією прерій, що лежить між Альбертою та Манітобою. Назва «Саскачеван» походить від індіанського словосполучення, яке означає «швидководний». Саскачеван має багато спільного з історією Манітоби. Першими поселенцями тут були індіанці-метиси і франкоканадці, пізніше українці. У Саскачевані найбільший відсоток індіанців серед населення в порівнянні з іншими провінціями Канади. Основу економіки провінції складає сільське господарство, Саскачеван називають «хлібним кошиком» Канади.

Сегмент архівної інформаційної мережі провінції представляє Рада архівів та архівістів Саскачевану (Saskatchewan Council for Archives and Archivists, SCAA, <http://scaa.usask.ca/>), яка відповідає за розвиток архівної мережі у Саскачевані, заохочуючи створення нових архівів, упровадження та розробку стандартів архівної політики та практики, а також

сприяння розумінню громадськістю можливостей використання архівів та історичних ресурсів у Саскачевані. Рада пропонує семінари та інші освітні програми, архівну консультативну службу, а також підтримує Саскачеванську архівну інформаційну мережу, корпоративну базу даних архівних фондів Саскачевану, в тому числі віртуальні експозиції, опис архівних колекцій і бази даних фотоматеріалів.

Основним пошуковим інструментом є база даних «SAIN Collection» (<http://sain.scaa.sk.ca>) Інформаційної мережі архівів Саскачевану, яка надає описи архівних матеріалів, що зберігаються в архівах провінції Саскачеван. Ця робота не завершена, нові описи додаються регулярно. Базу даних реалізовано на тій самій платформі та за тими ж принципами, що й ресурс «MAIN Collections» (<http://nanna.lib.umanitoba.ca/icaatom/>) Інформаційної мережі архівів Манітоби. На відміну від Інформаційної мережі архівів Манітоби, де реалізовано багатомовний інтерфейс, архівний Саскачеван представляє інформацію лише англійською мовою. Пошуковий інструментарій для цих двох проектів було реалізовано на інформаційній платформі ресурсу «Архіви Канади: Canadian Archival Information Network (CAIN)» (<http://www.archivescanada.ca/>).

Додатковим елементом до фондів каталогів архівів Саскачевану є також досить розвинутий цифровий ресурс, представлений такими темами, як «Головні вулиці Саскачевану», «Українська спадщина Саскачевану», «Саскачеван пам'ятає» тощо.

Альберта (Alberta). Альберта, одна з трьох провінцій-прерій Канади, має багато спільних географічних особливостей із сусідами на сході – Саскачеваном і Манітобою. Альберта була названа на честь принцеси Луїзи Кароліни Альберти, четвертої доньки королеви Вікторії. Крім сільськогосподарства, має розвинуту нафтову промисловість. На перших етапах освоєння Канади цей край був однією із найважкодоступніших територій. Населення краю складалося переважно із племен індіанців, які полювали на бізонів у преріях. У Квебеку вже будувалися форти і фортеці, а Альберта ще не бачила «білих». Європейці з'явилися в Альберті лише в другій половині XVIII ст. В Альберті знаходиться найбільший національний парк Канади Вуд-Буффало. Найвідомішою розвагою альбертців є родео. В Альберті є багато компактних поселень українців, райони на схід і на північний схід від Едмонтону визнано екомuzeєм «Kalyna Country» (тобто «калиновий край»).

Основні інформаційні ресурси провінції презентує Товариство архівів Альберти (Archives Society of Alberta, ASA, <http://www.archivesalberta.org/>), яке було створено в 1992 р. з метою поєднання зусиль усіх, хто займається або цікавиться роботою архівів; представлення архівних інтересів Альберти; заохочення збирання, зберігання і використання архівних матеріалів, а також розвитку архівних навичок серед тих, хто займається архівною діяльністю: проведення семінарів та практикумів з архівних принципів і практики; поширення інформації, що стосується архівної діяльності та управління.

Пошуковий апарат Інформаційної мережі архівів Альберти (Archives Network of Alberta) складається з трьох компонентів: бази даних опису архівних фондів Альберти (ANA (Archives Network of Alberta) Database), яка налічує понад 10 тис. описів архівних документів, що знаходяться в архівах провінції Альберта; бази даних фотоматеріалів (Alberta InSight Database), яка складається з вибраних фотографій з архівів провінції; текстової бази даних (Alberta InWord), яка містить оцифровані текстові записи (щоденники, листи тощо) з архівів Альберти. Відповідно до стратегічного плану Товариства архівів Альберти (ASA) на 2006 р., Альберта є єдиною провінцією, яка має базу даних оцифрованих документів (Alberta InWord). Формування цифрового ресурсу розпочато в 2004 р., уже в 2006 р. він містив понад 80 тис. відсканованих сторінок архівних документів. Кількість онлайн-відвідувань цих матеріалів досягла 500 на день. [Archives Society of Alberta: Strategic Plan [Electronic resource] / Prepared by Janet McMaster. – 2006. – Way of access: http://www.archivesalberta.org/pdf/Strategic_Plan%20May%2006_011.pdf].

Доповнює інформаційні ресурси архівної мережі Альберти серія віртуальних експозицій, створених за матеріалами архівних фондів. Серед них – «Історія високих технологій (Hi-Tech) Альберти», «Роздуми Альберти да сторіччя Канади: що робить нас канадцями?», «Якби ці стіни могли говорити: архітектура Альберти» тощо. Усі віртуальні експозиції вирізняють оригінальні назви та оформлення, що відповідає темі експозиції і дає змогу користувачеві зануритись і відчувати атмосферу минулого Альберти, особливий колорит її традицій.

Британська Колумбія. Британська Колумбія є західною провінцією Канади. Це гірський район, населення якого в основному зосереджено в південно-західному куті. Третя за чисельністю населення провінція

Канади. Економіка Британської Колумбії орієнтована на північно-західний Тихоокеанський ринок (США, Японія). Серед населення має сильний вплив азійський елемент. Непридатність більшості територій Британської Колумбії до ведення сільського господарства (переважно гірський ландшафт) призвела до переважного розвитку індустріального виробництва, у першу чергу, пов'язаного з переробкою деревини та енергетикою.

Основним системоутворюючим елементом архівної мережі Британської Колумбії є Асоціація архівів Британської Колумбії (Archives Association of British Columbia, AABC, <http://aabc.ca>), утворена в 1990 р. шляхом об'єднання Асоціації архівістів Британської Колумбії і Ради архівів Британської Колумбії. Злиття цих двох організацій дозволило асоціації представляти інтереси всіх архівістів і архівних установ провінції. Як член Канадської Ради Архівів, асоціація представляє архівні установи в провінції Британська Колумбія на національному рівні. Місія цієї організації полягає в сприянні розвитку архівного співтовариства провінції з метою більш ефективного збереження та забезпечення доступу до документальної спадщини Британської Колумбії. Асоціація архівів Британської Колумбії прагне до надання послуг з метою підвищення потенціалу архівів на всій території краю для збереження та забезпечення доступу до документальної спадщини; створення і підтримки провінційних архівних каталогів як частини національного архівного каталогу; забезпечення інфраструктури для підтримки мережевої взаємодії всіх членів Асоціації.

Основним інформаційним ресурсом, який підтримує Асоціація архівів Британської Колумбії, є «Спадщина Британської Колумбії» (Memory BC, <http://memorybc.ca>) – провінційний портал, що надає доступ до архівних матеріалів, які зберігаються в архівах Британської Колумбії.

Пошукова система архівної інформаційної мережі Британської Колумбії організована аналогічно до платформ «SAIN Collection» (<http://sain.scaa.sk.ca>), Саскачеван, та «MAIN Collections» (<http://nanna.lib.umanitoba.ca/icaatom>), Манітоба. Ці рішення ґрунтуються на пошуковій платформі Національної інформаційної мережі архівів Канади (Canadian Archives Information Network, CAIN).

Доступ до віртуальних експозицій архівів Британської Колумбії, створених у рамках Програми оцифрування архівних фондів (The Archival Community Digitization Program, ACDP) Канади [The Archival Community

Digitization Program [Electronic resource] // The Canadian Council of Archives (CCA). – Way of access: <http://www.cdncouncilarchives.ca/acdp.html>], здійснюється на сторінках інформаційного ресурсу «Архіви Канади», де Британська Колумбія представлена 34 цифровими колекціями. Серед них – «Змінюване обличчя північного краю», «Кораблебудування», «Знімки з минулого», «Морські місії Британської Колумбії» тощо.

Юкон (Yukon). Юкон є однією із найстаріших освоєних північних територій Канади. Юкон бере свою назву від імені ріки Юкон – «велика ріка», яка перетинає більшу частину території. Територія Юкону багата корисними копалинами, в тому числі родовищами золота (р. Клондайк). День 17 серпня 1896 р. (коли на р. Клондайк знайшли багате родовище золота) щорічно святкується на Юконі. Більшість населення Юкону складають індіанці та нащадки європейців, які потрапили на Юкон у період «золотої лихоманки». Економіка Юкону ґрунтується на гірничовидобувній промисловості, рибальстві та туризмі. Центром туристичної індустрії є м. Доусон, де була проведена реставрація життя часів «золотої лихоманки».

Корпоративним представником архівів Юкону є Рада архівів Юкону (Yukon Council of Archives, YCA, <http://www.yukoncouncilofarchives.ca>) – некомерційна організація, що прагне забезпечити мережеву взаємодію всіх архівних установ Юкону. Рада координує і сприяє професійному розвитку, надає можливості архівістам для отримання освіти, сприяє розвитку розуміння громадськістю важливості використання архівних матеріалів.

Основним інформаційним ресурсом Ради архівів Юкону є база даних архівних описів Юкону (Yukon Archives Descriptive Database, <http://yukon.minisisinc.com/>), яка є онлайновим довідником архівних фондів Юкону. База даних надає доступ до різноманітної інформації про архівні фонди Юкону за багатьма параметрами: ключові слова, назва фонду, тип документів (тексти, фотоматеріали, відеозображення, звукозаписи, карти, архітектурні проекти), дата створення. Відповідь на пошуковий запит отримується у вигляді алфавітного списку назв фондів. Розширений опис фонду додатково надає інформацію про: назву фонду, рівень опису фонду (фондовий, серії (series), подокументний), хронологічні межі документів, обсяг і зміст, обмеження в доступі, мовну характеристику документів, мету зберігання та збирання документів. Від опису серії, до якої відноситься фонд, можна пере-

йти до опису документів серії (наприклад, біографічні нариси) та підібрати всі фонди документів, що відносяться до відповідної серії. Характерною особливістю ресурсів Юкону є також те, що в базі даних представлено подокументний опис значної кількості важливих для історії Юкону документів. Реалізована також точка доступу, яка надає інформацію про особу та установу, яка ввела в суспільний обіг відповідний документ. Мережева платформа підтримки інформаційної бази даних надає можливість додавання описів архівних документів авторизованим користувачам через веб-інтерфейс, що створює передумови для формування корпоративного архівного інформаційного ресурсу.

Інформаційні архівні ресурси Острову Принца Едварда (Prince Edward Island) та Нанавуту (Nunavut) недостатньо розвинені на сьогодні, не мають власних баз даних та пошукового апарату, вони представлені лише в загальнонаціональних архівних інформаційних ресурсах.

Отже, електронні ресурси провінційних архівів Канади є розвинутими, вони організовані на єдиних засадах у канадській архівній мережі, представляють як загальноорганізаційну інформацію, так і широко відображають специфіку історії регіону, його документний ресурс, специфіку архівного пошуку, включають авторитетні файли установ та осіб, путівник по архівних установах, тематичний покажчик, географічний покажчик. Організована у вигляді баз даних інформація має багатоаспектний пошук за ключовими словами, назвами фондів, типами документів, датою створення тощо. Мережева платформа дозволяє продовжувати нарощувати будь-яку інформацію.

Слід відзначити й заохочення збирання, зберігання і використання архівних матеріалів канадськими провінційними архівами, прагнення до розвитку та популяризації архівної професії, підвищення її статусу, організацію онлайн конференцій, проведення семінарів та практикумів; поширення інформації, яка стосується архівної діяльності та управління.

Summary

The author studies the Canadian provincial archives online resources, defines the bases of the Canadian archival network formation, analyses the archival research characteristics including the organisations and personalities established files, archival organisations guide, subject index, geographic index.

Key words: online resources, archival network, Canada, Canada provinces.

УДК 027.6:024-028.7

Н. Е. Кунаець,
кандидат історичних наук,
Національний університет
«Львівська політехніка»

БІБЛІОТЕЧНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ОБСЛУГОВУВАННЯ КОРИСТУВАЧІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Розглянуто розвиток спеціальних інформаційних технологій у бібліотеках, що обслуговують користувачів з особливими потребами, з орієнтацією на диференційований підхід до інформаційного забезпечення відповідно до каналів сприйняття інформації. Запровадження таких інноваційних змін у роботу сучасних бібліотек забезпечує зняття бар'єрів при доступі до інформації для інвалідів та організації їхнього обслуговування на засадах інклюзії.

Ключові слова: обслуговування користувачів, користувачі з особливими потребами, електронна бібліотека, інформаційний контент.

В умовах інформаційного суспільства бібліотека – один з найдавніших соціальних інститутів суспільства – перетворюється на активного учасника комунікативного процесу, що базується на вдосконаленні не лише бібліотечних, а й соціально-комунікативних технологій. Це набуло в сучасних умовах ключового сенсу, зокрема в контексті надання інформації для осіб з особливими потребами.

Бібліотечна технологія створювалася в книгозбірнях упродовж багатьох віків, еволюціонували теоретичні знання про способи і методи соціального функціонування бібліотек, без яких не відбувалися б не лише трансформаційні процеси, а й не реалізувався їхній вплив на розвиток суспільства загалом та окремих його індивідів.

До вивчення цього питання зверталось чимало дослідників, але вони, в основному, висвітлювали особливості обслуговування користувачів з проблемами зору. Деякі аспекти бібліотечного обслуговування інвалідів з недоліками зору і дефектологічного бібліотекознавства закладені в роботах А. Шапошникова [1]. Продовжили наукові дослідження

у цьому напрямі російські вчені – М. П. Коновалова [2], Д. Жарков [3], І. Н. Зарубіна [4]. У дисертаційному дослідженні українського бібліотекознавця А. В. Литвин [5] здійснена спроба узагальнити проблему організації бібліотечно-інформаційного забезпечення користувачів з недоліками зору, проте в ній лише незначна увага приділяється застосуванню новітніх технологій в цій області. У низці статей В. Пашкової розглядаються окремі аспекти обслуговування користувачів з особливими потребами [6]. Проблема обслуговування читачів з іншими недоліками здоров'я частково розглядалася в статті Р. Щербан [7]. Проте ґрунтовне дослідження розвитку бібліотечних технологій для осіб з особливими потребами в бібліотеках поки ще відсутнє.

Мета даної статті полягає в спробі здійснити комплексний аналіз застосування інформаційних технологій у бібліотеках для обслуговування різних категорій користувачів з особливими потребами.

У сучасному інформаційному суспільстві для ефективного бібліотечного обслуговування користувачів з обмеженими можливостями необхідне переосмислення звичайних форм роботи з читачами. Нагальною стала потреба у диференційованому підході до обслуговування різних категорій користувачів, основу якого становлять такі форми нозологій, як, зокрема, вади зору, проблеми зі слухом, обмеження в пересуванні.

Обслуговування кожної категорії зазначених користувачів ставить перед бібліотекарями певні завдання щодо організації специфічних форм роботи. Частина з цих форм розрахована на всі зазначені категорії користувачів з особливими потребами, інші мають лише певну цільову спрямованість. Реалізація такого підходу забезпечує інновацію в організації бібліотечно-інформаційного обслуговування цих користувачів – формування концепції інформаційно-бібліотечного обслуговування користувачів з особливими потребами на принципах інклюзії, тобто включення людей з різними типами нозології в процеси загального традиційного обслуговування користувачів бібліотеки.

Пропонується нова парадигма бібліотечно-інформаційного обслуговування користувачів на основі інклюзії, яка передбачає необхідність формування спеціального комунікаційного бібліотечного середовища для обслуговування всіх категорій користувачів, у тому числі і з обмеженнями життєдіяльності (з особливими потребами). При такій системі

обслуговування користувачам надаються всі необхідні інформаційні та сервісні бібліотечні послуги, які враховують особливості інформаційно-бібліотечного забезпечення конкретного споживача (поряд із звичайним – з особливими потребами), з урахуванням особливостей комунікаційних каналів сприймання інформації. Такий підхід вибудовується за аналогом застосування інклюзії в освітній галузі.

Інклюзія в сфері бібліотечного обслуговування, в першу чергу, повинна базуватися на забезпеченні користувачів з особливими потребами вільними, безбар'єрними та безперешкодними можливостями отримувати інформацію в будь-якій бібліотеці і в доступних для сприйняття ними форматах, забезпеченні необхідної диференціації при формуванні бібліотечних фондів, спрямованої на подолання комунікаційних бар'єрів, індивідуального підходу при обслуговуванні кожного користувача з особливими потребами, що базується на використанні новітнього спеціального програмно-алгоритмічного забезпечення, комп'ютерно-технологічних засобів, спеціальних інформаційних технологій.

Ми вважаємо, що спеціальні інформаційні технології для осіб з особливими потребами – це поєднання специфічних процедур, які реалізують функції відбору, реєстрації, накопичення, зберігання, опрацювання і передавання інформації з використанням комп'ютерно-технологічних засобів і базуються на спеціалізованому технічному, програмному, методичному й організаційному забезпеченні, що сприяє перетворенню освітніх інформаційних ресурсів на освітні інформаційні продукти, адаптовані для використання особами з різними формами нозологій. Саме вони покликані збільшити ефективність і зручність використання різноманітних видів інформації.

Історично склалося так, що перш ніж та чи інша інформаційна технологія набула звичного для нас вигляду, вона пройшла тривалий період свого становлення й апробації в умовах книгозбірень та бібліотечних систем.

На початковій стадії цих еволюційних змін знаходилися інвентарі як форма обліку бібліотечних фондів, тобто інформаційних ресурсів. Згодом почали формувати карткові каталоги, які стали прообразами каталогів комп'ютерних операційних та файлових систем. Століттями напрацьовувалися технології, що стали методологічною основою для формування сучасних електронних каталогів. Відбувалася верифікація

різних технологій подання та опрацювання бібліотечних фондів, згодом узятих на озброєння не лише бібліотеками, а й покладених в основу прототипів концептуальних моделей сучасних інформаційних технологій та реалізованих у вигляді комп'ютерних програмно-алгоритмічних засобів. Але при цьому, зазвичай, не враховуються запити потенційних користувачів з вадами здоров'я, хоча історично бібліотеки, які обслуговували цю категорію користувачів, засновувалися та функціонували впродовж тривалих часових періодів.

Однією з форм інформаційно-бібліотечного обслуговування осіб з обмеженнями в пересуванні можна вважати технологічний комплекс міжбібліотечного абонементу, започаткування якого, як специфічної соціокомунікаційної інновації, було закладене вже в бібліотеках братств [8]. Книги з фондів братських бібліотек передавалися для тимчасового користування в інші бібліотеки. Згодом міжбібліотечний абонемент (МБА) як інформаційно-технологічний комплекс почали активно застосовувати для подання інших дистанційних видів інформаційних послуг, які надавалися бібліотеками. Безперечно, що технології МБА заклали методологічні фундаменти для створення і розвитку майбутніх мережових телекомунікаційних технологій та слугували певними прототипами для сучасних дистанційних форм обслуговування користувачів у бібліотеках. Їхня багатократна успішна апробація і технологічні удосконалення забезпечили для сучасних інформаційних технологій верифіковані віками прийоми, засоби та специфічні алгоритми функціонування. Не буде зайвим підкреслити та виокремити його важливість для формування та розвитку соціокомунікаційних зв'язків як між бібліотеками, так і між бібліотекою та користувачем. Технології МБА стали першоджерелом для формування цілого спектру телекомунікаційних послуг, що надаються бібліотеками в сучасному інформаційному суспільстві. Практично на такому ж рівні розвитку бібліотечні технології проіснували до середини XX ст. Вдосконалення, в основному, зазнавали лише форми роботи, а не їхня сутнісна технологічна основа. Інформація опрацьовувалася в ручному режимі за допомогою підручних примітивних технічних засобів. Для осіб з вадами зору і надалі призначалися книги та інформаційні матеріали, надруковані шрифтом Брайля.

Тривалий час інформаційно-бібліотечне обслуговування осіб з фізичними вадами відбувалося тільки в спеціальних навчальних закладах,

появу яких відносять на кінець XVIII ст. Для інтенсифікації становлення та розвитку шкільної освіти для незрячих гостро постала потреба в уніфікації існуючих тоді систем побудови рельєфного шрифту. Рельєфно-крапковий шрифт, винайдений Луї Брайлем, наприкінці XIX ст. став домінувати серед інших систем подання рельєфного письма і був визнаний найзручнішим для сприйняття на дотик.

Починаючи з 80-х років XIX ст. з'являються спеціальні бібліотеки, а також відділи книг для незрячих в публічних бібліотеках. Їхнє виникнення спричинило до актуалізації декількох чинників, зокрема:

- до розширення мережі спеціальних видавництв для друку рельєфним шрифтом;
- до налагодження скрипторіїв для переписування книг рельєфним шрифтом;
- до розвитку шкільної освіти для незрячих.

Бібліотечні працівники розпочали розроблення спеціальних форм і методів обслуговування не лише незрячих, а й нечуючих користувачів. Книгозбірні, що обслуговували осіб з особливими потребами, сподівалися на державну підтримку, та все ж вони продовжували існувати практично лише завдяки благодійній допомозі.

У міру розвитку книгодрукування рельєфно-крапковим шрифтом зростають фонди бібліотек, що містять книги для незрячих [9]. Водночас продовжують діяти майстерні з переписування книг рельєфним шрифтом. Переважно до цього процесу залучаються добровольці, які опанували письмо за системою Брайля.

З'явилася мережа спеціалізованих навчальних установ для незрячих та глухонімих, а при них сформувалися бібліотеки. В їхніх фондах зберігалися переважно адаптовані для їхнього сприйняття книги, які використовувалися в навчальній і позакласній роботі. Для організації діяльності книгозбірень призначали одного з педагогів. Через фінансові труднощі поповнення фондів у них відбувалося вкрай нерегулярно.

Не маючи фахової освіти та достатніх навичок, педагоги, призначені на посади бібліотекарів, не приділяли достатньої уваги розвитку технологій роботи бібліотеки навчального закладу, форм і методів бібліотечного обслуговування осіб з особливими потребами. У багатьох таких навчальних закладах бібліотеки були невеликими – вони переважно складалися з книг релігійного змісту та різнопрофільних навчаль-

них посібників. Лише в окремих випадках ці бібліотеки продовжували обслуговувати своїх колишніх вихованців. Дорослі ж із вадами слуху та зору переважно перебували поза системою бібліотечного обслуговування. Доволі тривалий час, через відсутність можливості придбання книг, друкованих шрифтом Брайля, при бібліотеках, що здійснювали обслуговування незрячих користувачів, і надалі організовувалося переписування або передруковування рельєфним шрифтом книг, необхідних для навчання.

З 30-х років XX ст. у бібліотеках для незрячих користувачів з'являються перші книги, що «розмовляють», тобто записані на грамплатівки. Для запису цих «книг» використовувалися довгограючі платівки, з швидкістю в 33 оберти за хвилину. Такі «книги» видавалися на абонемент і надсилалися поштою. На грамплатівки спершу записували книги для незрячих дорослих, а з 40-х років розпочали виробництво таких «книг» і для дітей молодшого шкільного віку.

Разом з тим, через слабку інфраструктуру друкування книг рельєфно-крапковим шрифтом, вагомим джерелом поповнення книжкових фондів бібліотек для незрячих залишалося переписування книг. Слід відзначити, що аналогічно, як і в рукописних книгах, переписаних звичайним письмом, у текстах, переписаних вручну шрифтом Брайля, зустрічалися помилки, які доволі складно було виправити. Ці книги були менш зручними в користуванні, оскільки були громіздкішими в порівнянні з виданнями, виготовленими друкарським способом. Але відсутність широкої мережі спеціалізованих друкарень змушувала розширювати репертуар книг, доступних для сприйняття незрячими, знову ж таки шляхом переписування.

Згодом відтворення таких книг стало виконуватися на спеціальних друкарських машинках, що здійснювали тиснення шрифтом Брайля. І знову при цій технології провідна роль у переписуванні книг відводилася добровольцям-волонтерам.

У 60–70-х роках XX ст. провідні бібліотеки почали займатися опрацюванням інформації з орієнтацією на колективне використання власних фондів. Характерною особливістю цього періоду можна вважати активне використання «електронних» технологій, сформованих на основі великих ЕОМ та спеціалізованих програмних комплексів. У цих бібліотеках почали застосовувати автоматизовані системи управління (АСУ)

та інформаційно-пошукові системи (ІПС), що базувалися на використанні широкого спектра системних і проблемно-орієнтованих програмних комплексів. Через фінансування бібліотек за «залишковим» принципом опрацювання великих обсягів інформації здійснювалося в умовах обмежених можливостей використання апаратних засобів. При цьому спостерігалася деяка диспропорція та відставання в розробленні проблемно-орієнтованого програмного забезпечення від технологічного рівня відповідних апаратних засобів. Основним напрямом розвитку інформаційних технологій у тогочасній бібліотеці була автоматизація окремих рутинних операцій і процесів роботи бібліотекаря.

Одним з базових критеріїв оцінки ефективності інформаційних технологій, які розроблялися та запроваджувалися в цей період, була матеріально-фінансова складова. Чіткими методами вираховувалася різниця між витраченими на розроблення і заощадженими в результаті впровадження інформаційно-технологічної інновації коштами. Тогочасні інформаційні технології передбачали, як правило, реалізацію інформаційних процесів з поданням інформації в друкованій формі. Користувачі бібліотек, які належать до категорії осіб з особливими потребами, були позбавлені можливості отримувати інформацію в автоматизованому режимі без додаткової участі посередника-бібліотекаря. Для користувачів з вадами зору надавалася можливість отримувати інформацію, записану в лінійно-послідовних форматах на грамплатівки та магнітну плівку. Зазначені носії інформації і пристрої, на яких вона відтворювалася, були технологічно незручними в користуванні.

Після появи магнітофонів і технології запису на магнітну стрічку бібліотекарі знову ж таки звернулися по допомогу до добровольців, які брали активну участь у створенні аудіозаписів текстів книг. Переважно записували на магнітофонну стрічку озвучені професійними дикторами та волонтерами тексти навчальних посібників, необхідних для навчання незрячих учнів і студентів. Застосування нових технологій запису інформації удосконалили процеси її зберігання, відтворення та поширення. Книги, що «розмовляють», записані на магнітних стрічках, зокрема на касетах, були зручними для відтворення та пересилання віддаленим абонентам, у тому числі й через систему міжбібліотечного абонементу.

З появою персональних комп'ютерів з широким спектром стандартних та незначною кількістю адаптованих для бібліотек програмних про-

дуктів різнопрофільного призначення (орієнтовно початок 80-х років) розпочався новий етап технологічного розвитку книгозбірень і, відповідно, розроблення інформаційних технологій, спрямованих на вирішення стратегічних завдань їхньої діяльності.

На той період почали активно реалізовуватися процеси персоналізації АСУ, що проявилось в створенні систем підтримки ухвалення рішень співробітниками бібліотеки, які обіймають різнорівневі та різнопланові керівні посади. Ці системи, зазвичай, реалізовувалися на персональних комп'ютерах і містили програмно-алгоритмічні компоненти, які дозволяли здійснювати аналіз даних на різних рівнях управління з використанням телекомунікаційних засобів. У бібліотеках широко запроваджувалися технології локальних комп'ютерних мереж.

Основна мета діяльності тогочасних бібліотек формулюється, як задоволення інформаційних потреб користувачів не лише оригіналами документів, але й інформаційними продуктами, створеними з використанням відповідних комп'ютерних бібліотечних інформаційних технологій. Таким чином, реалізувався принцип максимального задоволення інформаційних потреб користувача та створення зручного інтерфейсу бібліотечного працівника для його ефективної роботи в комп'ютерному середовищі.

Для оптимізації обслуговування незрячих користувачів спеціальні бібліотеки розпочали створення зведених каталогів книг, надрукованих рельєфно-крапковим шрифтом Брайля, що надавало можливість розширити їхнє випозичання через систему міжбібліотечного абонементу.

З середини 90-х років розпочався процес створення й удосконалення інформаційних технологій, методів і засобів, які забезпечують доступ користувачів з особливими потребами до інформаційних ресурсів. Змінилися підходи до створення бібліотечних інформаційних систем – при цьому орієнтація зміщується у бік задоволення індивідуальних інформаційних потреб користувачів, інформаційного супроводу підтримки рішень та їх якості. Поряд з технологіями централізованого опрацювання інформації все частіше застосовуються інформаційні технології з ознаками децентралізації, зокрема, й зорієнтовані на забезпечення інформаційних потреб користувачів безпосередньо на робочому місці, з використанням розподілених та локальних баз даних, сформованих безпосередньо в бібліотеках. Бібліотечні працівники концентрують свої

зусилля на формуванні змістового аспекту інформації та на ефективній організації інформаційно-аналітичної роботи. Розвиток саме цієї складової створив базис для переходу до нового етапу інформаційно-технологічного зростання.

Зазначений період характеризувався окремими спробами створення аудіокниг у форматах, доступних для комп'ютерного відтворення. Користувачі з проблемами зору отримали доступ до обмеженого сегменту інформаційного бібліотечного контенту. Для інших категорій користувачів з обмеженими можливостями спеціальних бібліотечно-інформаційних технологій не існувало. Від початку 90-х років застосування інформаційних технологій у бібліотеках пов'язане з отриманням стратегічно обумовлених переваг використання сучасних комунікаційних середовищ із застосуванням нових телекомунікаційних засобів та технологій розподіленого опрацювання інформації. Закладався фундамент формування сучасного телекомунікаційного середовища та мережових зв'язків між учасниками соціокомунікаційних процесів та відповідними інформаційними системами.

Проте, незважаючи на суттєвий поступ в автоматизації бібліотечно-інформаційних процесів, тогочасним бібліотечним користувачам з особливими потребами доступ до інформації був суттєво обмежений.

Поступово для відтворення аудіотекстів розпочали активніше застосовувати комп'ютери. При цьому не створювалися нові мовні повідомлення та аудіодокументи, а відтворювався інформаційний контент, поданий у різних аудіоформатах, умовно кажучи, комп'ютер використовувався як технологічний еквівалент магнітофона. Ця технологія дозволяла доволі якісно відтворювати начитаний та записаний на магнітні носії текст. Частина книг, що зберігалися на магнітних стрічках, перетворювали в інші формати запису і зберігали на магнітних або лазерних дисках у форматі комп'ютерного звукового файлу.

Для ефективнішого здійснення цілеспрямованого управління інформаційними процесами етапи та операції технологічного процесу повинні бути стандартизовані й уніфіковані. Для уніфікації технологічних процесів з подання інформації незрячим у 1996 р. був сформований міжнародний консорціум DAISY [10]. Його основна місія полягала в тому, щоб розробити і затвердити спеціальні стандарти для ефективного доступу користувачів з особливими потребами до інформації. Для осіб з вадами

зору міжнародним консорціумом розробляється спеціальний формат представлення аудіоінформації, що отримав назву DAISY-формат. DASY – це акронім, який розшифровується, як Digital Accessible Information System (інформаційна система цифрового доступу).

DAISY-консорціумом було створено унікальний безкоштовний програмний інструмент, який підтримує чисельний мовний ряд у DAISY-форматі і надає користувачам можливість навігації в аудіо- чи відеоконтенті, поданому в структурованому вигляді. У вересні 1998 р. технічні специфікації книг, що «розмовляють», затверджені як версія міжнародного стандарту DAISY 2.0 і базуються на рекомендаціях наради, проведеної в Сигтуна.

Використовуючи технологію DAISY, бібліотеки і бібліотечні працівники мають можливість розширювати і впроваджувати на практиці новітні досягнення в галузі інформаційних технологій, які сприяють незрячим у доступі до значних обсягів інформації.

Практика бібліотечного обслуговування інвалідів за кордоном свідчить про можливість використання книг, що «розмовляють», не лише незрячими користувачами, а й іншими особами, які не можуть тримати в руках і читати звичайні видання.

Документи в цьому форматі сьогодні достатньо добре представлені в фонді Бібліотеки Конгресу США, японських бібліотеках для користувачів з вадами зору. Ці книгозбірні організували роботу бібліотечного абонементу, який базується на двох сервісах із забезпечення інформаційних потреб цієї категорії користувачів. Проте ефективне використання цього інформаційного контенту в такому форматі неможливе без використання корпоративного спеціалізованого плеєра PLEXTALK Pocket (PPT) японської компанії Shinano Kenshi Corporation. Інноваційні бібліотечні сервіси дозволяють реалізовувати процес отримання інформаційного контенту як на власний плеєр PLEXTALK Pocket [11], так і забезпечувати видачу користувачеві бібліотеки інформаційного контенту в комплекті із означеним пристроєм.

Окреслимо особливості кожного з цих напрямів застосування специфічних інформаційних технологій у бібліотеках. Для плеєра PLEXTALK Pocket не є суттєвою організація текстових файлів, що подані на карті пам'яті або зовнішньому інформаційному носієві. Файли коректно розпізнаються, і відкривається доступ до них незалежно від тек. PLEXTALK

Pocket працює на базі операційної системи Windows Mobile. Навігація по аудіокнигах, сформованих у DAISY-форматі, а також по аудіофайлах і текстових документах здійснюється комфортно і коректно, без виконання додаткових дій.

При наявності в користувача власного плеєра PLEXTALK Pocket можливе отримання бібліотечного інформаційного контенту в режимі он-лайн за двома схемами:

1) у момент придбання пристрою його «приписують» за замовчуванням до однієї з електронних бібліотек, в якій зберігаються документи в форматах MP3, Wave, WMA, Ogg Vorbis и AMR-WB+, а також документи TXT, HTML і DOC, у т. ч. DAISY. У цьому випадку в дистанційному режимі з допомогою плеєра PLEXTALK Pocket можливе ознайомлення з електронним каталогом бібліотеки, замовлення та оперативне отримання релевантних документів у визначених користувачем форматах. Такий варіант реалізації доступу дозволяє дотримуватися вимог законодавчих актів з авторського права та коректно забезпечувати відповідні права на об'єкти інтелектуальної власності при поширенні та тиражуванні цих об'єктів, якими є книги, подані в аудіоформаті. Водночас це сприяє ефективному захистові інформаційного контенту.

Недоліком такої організації обслуговування є технологічні обмеження, що генеруються прив'язкою плеєра PLEXTALK Pocket користувача до конкретного сховища даних певної електронної бібліотеки. Дослідниками опрацьовуються схеми «приписки» користувачів плеєрів одночасно до декількох електронних бібліотек.

Незважаючи на те, що DAISY – це формат книг для незрячих, прийнятий в багатьох країнах світу, це не забезпечує вільного користування інформаційним контентом у цьому форматі: отримати книгу в зарубіжній бібліотеці і вільно послухати її на своєму плеєрі, який підтримує DAISY-формат, неможливо. У всіх електронних бібліотеках світу існує криптозахист електронних книг. Для книг у форматі DAISY також передбачене їхнє шифрування з метою захисту авторських прав. Кожна з бібліотек, що формує інформаційний контент з книг у форматі DAISY, шифрує їх своїм ключем. І лише за допомогою плеєра, програмне забезпечення якого містить цей ключ, можна відтворити таку книгу;

2) власник плеєра PLEXTALK Pocket стає дистантним користувачем обраної ним бібліотеки (чи декількох бібліотек). Запит формується

через Інтернет або телефон, у відповідь надсилається кодове гасло, яке встановлюється на рівні системного програмного забезпечення плеєра як декодер. У стандарті формату DAISY, як зазначалося вище, системно передбачено виконання процедур шифрування текстів з міркувань захисту прав інтелектуальної власності авторів книг. Бібліотеки, що здійснюють видачу книг, поданих у форматі DAISY, шифрують їхні тексти з допомогою своїх унікальних ключів. Передбачено, що тільки плеєр, програмне забезпечення якого містить цей унікальний ключ, має змогу коректно відтворити текст такої книги. Ця послуга може надаватися користувачам стаціонарно, при безпосередньому відвідуванні бібліотеки, а також і в режимі онлайн, коли активно задіяна дистанційна функція детального інструктажу. Інформаційна технологія обслуговування користувачів у цьому випадку може видозмінюватися як у частині пошуку інформації, так і на етапі її отримання. Користувачеві надана можливість замовити необхідний документ телефоном або здійснити пошук самостійно у відповідному електронному каталозі засобами Інтернету.

Після успішного завершення пошукових операцій та належного замовлення релевантного документа користувач отримує його у відповідному форматі на своїй електронній полиці. Документ з електронної полицки надходить на адресу читача за двома можливими технологічними схемами:

Схема 1. Користувач отримує документ через мережу Інтернет за допомогою персонального комп'ютера та самостійно завантажує закодований документ у плеєр PLEXTALK Pocket. Запровадження специфікації Online DAISY дозволяє користувачеві підключатися до відповідної електронної полицки і завантажувати книги безпосередньо на свій плеєр без використання комп'ютера.

Схема 2. Завантаження електронного документа на плеєр PLEXTALK Pocket користувач реалізовує безпосередньо в бібліотеці. В цьому випадку користувач фізично присутній у книгосховищі, або цю функцію виконує його довірена особа.

Варіант схеми інформаційного обслуговування користувач обирає на свій розсуд.

При наданні користувачам інформаційного контенту разом з пристроєм процес інформаційного пошуку та замовлення відповідного доку-

мента здійснюється за аналогічними процедурами, описаними вище.

Відмінність полягає лише в процедурах видачі електронних документів. При цьому застосовуються два способи видачі релевантних документів користувачам:

- 1) реалізація процедури видачі аналогічна видачі друкованих документів безпосередньо в приміщенні бібліотеки через бібліотечний абонемент;
- 2) доставка пристроїв PLEXTALK Pocket з уже інстальованими релевантними документами до користувачів кур'єрською службою або через МБА. Деяка частка описаного вище технологічного процесу діє в бібліотеках Росії.

Основна проблема організації такої форми обслуговування користувачів українських бібліотек полягає у високій вартості зазначеного пристрою, відсутності в його програмно-технічному забезпеченні синтезатора, що забезпечує відтворення текстів, поданих у DAISY-форматі, українською мовою, обмежений репертуар україномовного інформаційного контенту.

Таким чином, при організації технології інформаційно-бібліотечного обслуговування користувачів з вадами зору необхідне розроблення україномовного синтезатора та формування аудіоконтенту в DAISY-форматі.

Аналогічний доступ до інформаційного контенту можливий із застосуванням замість DAISY-плеєра мобільного телефона, спеціально розробленого для LG DTB-бібліотеки та обладнаного прикладною технологією мобільних телефонів NFC (Near Field Communication) [12] з додатковим захистом від несанкціонованого доступу.

Технології NFC забезпечують безконтактне спілкування між пристроями, такими як смартфони або планшет. NFC підтримує сумісність між різними бездротовими засобами зв'язку, зокрема Bluetooth та іншими стандартами, завдяки кільком нескладним налаштуванням. За допомогою таких налаштувань користувач з вадами зору отримує можливість скористатися інформаційним контентом бібліотеки LG Sangnam Library [13], який містить цифрові книги, що «розмовляють». LG Sangnam Library створена в Кореї в 1994 р. як перша в світі соціальна електронна книгозбірня, що формує електронний контент для інвалідів і надає віддалений доступ до нього. Спільно з відомою фірмою LG нею розроблено інформаційні технології доступу до бібліотечних фондів у цифровому

форматі з використанням налаштувань мобільного телефону та спеціальної моделі мобільних телефонів (LG Electronics LH1300 s) для незрячих. Незрячий користувач за допомогою такого мобільного телефону з'єднується з комп'ютером через Bluetooth або Wi-Fi і отримує дозвіл на користування бібліотекою. Звернувшись до Веб-сайту LG Sangnam Library, користувачі вибирають електронні книги з її фондів для прослуховування, скачування та роздруку. Таку ж послугу користувачі можуть отримати без посередництва комп'ютера, прослуховуючи книги у DAISY-форматі по телефону зазначеної моделі.

Лише інтенсивний розвиток інформаційних технологій для осіб з особливими потребами, що спостерігається вже у XXI ст., відкрив можливості для ефективнішого отримання інформації цією категорією користувачів. Найбільшим досягненням використання інформаційних технологій в інформаційно-бібліотечному обслуговуванні користувачів з особливими потребами було створення і промисловий випуск машин, що «читають».

Спеціальні текстові процесори дозволяють незрячому користувачеві працювати з різними текстами – виводити їх на екран, за допомогою клавіатури виправляти або вводити нову інформацію. Для незрячого також стало можливим перенесення тексту з одного електронного носія інформації на інший, а також роздруковування тексту за допомогою брайлівського принтера, оскільки текстовий процесор забезпечує озвучення тексту та комп'ютерних операцій людською мовою. Зазначений програмний засіб створює (генерує) мовне повідомлення прямо з орфографічного тексту – так, як це робить людина при читанні. Будь-яке введення з клавіатури текстове повідомлення відтворюється «металевим» голосом за допомогою синтезатора української мови за орфографічним текстом.

Технологія машин, що «читають», забезпечує можливість сканування плоскодрукованого тексту і перетворення зображення сторінки в електронну форму текстового формату. Програма розпізнавання тексту виділяє в зображенні букви, зв'язує їх у текст, а синтезатор надає можливість озвучувати такий текст. Комп'ютер відтворює голосом будь-яку сторінку книги, якщо на цій сторінці подано лінійний текст. Найефективнішими виявилися інформаційні технології, побудовані на комплексному застосуванні комп'ютерно-алгоритмічних засобів, що поєднують різні елементи, зокрема: 1) прочитування (розпізнавання) букв; 2) перетворення буквеного коду в фонетичний, який враховує правила вимови,

через фонетичні процесори; 3) інтегрування з фонетичним процесором через синтезатори мови.

Переважно такі засоби відтворюють текст у аудіоформаті незвичним, неприродним голосом, але цілком впізнаваною мовою. Швидкість мовлення може варіюватися (зазвичай – 200 слів на хвилину). Їхнє застосування в бібліотеках забезпечує незрячим та слабозорим користувачам безпосередній, прямий доступ до інформації, надрукованої плоскодруківаним шрифтом. За допомогою брайлівського дисплея і програми екранного доступу незрячі та слабозорі мали змогу в повному обсязі використовувати увесь спектр можливостей цих технічних засобів. Для сліпо-глухонімих користувачів брайлівський дисплей – єдина можливість працювати з текстовими документами. Незважаючи на високу вартість цього пристрою, його придбали майже всі бібліотеки вищих навчальних закладів держав, що входять до складу Європейського Союзу.

Розвиток сучасних інформаційних мультимедійних та Інтернет-технологій створив достатні умови для розробки комп'ютерних систем комунікування людей з вадами слуху. Враховуючи, що для спілкування між собою люди з вадами слуху використовують жестову мову, в бібліотеках запроваджуються форми роботи, що базуються на візуальних засобах, які відтворюють звичайну мову в режимі фотографічного та відеозображення жестів.

Розроблений дослідниками Національного університету «Львівська політехніка» програмний комплекс комп'ютеризованого тренажера жестової мови забезпечує ідентифікацію жестів. Використання цієї розробки в бібліотеці при обслуговуванні користувачів з вадами слуху забезпечує перетворення документів у такі, що містять інформацію, представлену у вигляді відеорядів жестового перекладу, а також відтворення інформації з відеодокументів (книги, журнали, газети) у зручному поданні.

Специфіка обслуговування користувачів з обмеженими можливостями пересування в сучасних бібліотеках вимагає вирішення питань, пов'язаних з розробкою методичних рекомендацій організації надання послуг дистанційно. Отримання таких бібліотечних послуг для користувачів з проблемами рухово-опорного апарату – єдина можливість набуття нових знань і відповідної кваліфікації.

Бібліотека повинна виконувати функцію комп'ютерного хостингу електронних документів з їхнім зберіганням за допомогою технологій

хмарних обчислень. Таким чином, в останні роки площина діяльності книгозбірень у контексті обслуговування користувачів з обмеженими можливостями користування переміщується в електронне середовище, ознакою якого є створення електронних бібліотек. Під терміном «електронна бібліотека» (digital library) для осіб з особливими потребами розумітимемо інтегровану бібліотечно-інформаційну систему, яка дозволяє накопичувати, зберігати та надавати доступ користувачам до різноманітних колекцій електронних повнотекстових та мультимедійних документів, поданих у зручному для них форматі з урахування комунікаційних каналів сприйняття ними інформації.

Використання нових інформаційних технологій в бібліотеках не лише розширило можливості доступу до інформації осіб з особливими потребами, а й дозволило досягти істотного прогресу відносно якості надання їм інформаційно-бібліотечних послуг.

Отже, проаналізовані технології бібліотечно-інформаційного обслуговування осіб з особливими потребами дозволяють здійснювати диференційоване надання бібліотечно-інформаційних послуг даній категорії користувачів та удосконалити існуючі форми, базуючись на засадах інклюзії.

Список використаних джерел

1. Шапошников А. Е. Современное состояние и перспективы библиотечного обслуживания слепых в Советском Союзе: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Шапошников А. Е. – М., 1964. – 17 с.
2. Коновалова М. П. Социокультурная реабилитация детей с ограниченными возможностями в процессе информационно-библиотечного обслуживания / М. П. Коновалова // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2003. – № 2. – С. 103–107.
3. Жарков Д. С. Место и роль «говорящей» книги в библиотечном обслуживании незрячих / Жарков Д. С. // «Говорящая» книга в библиотеках для слепых: Сб. статей по обмену опытом / ред. Л. И. Задерман. – М.: Просвещение, 1976. – С. 4–20.
4. Зарубина И. Н. Специализированные библиотеки для слепых и общественные организации незрячих специалистов: перспективы

и проблемы сотрудничества / Зарубина И. Н. // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы 6-й Международной конференции «Крым-99». – Судак; Ялта, 1999. – Т. 2. – С. 290

5. Литвин А. В. Бібліотечно-інформаційне забезпечення користувачів з вадами зору в Україні (XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Литвин Аеліта Василівна; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2006. – 18 с.

6. Пашкова В. С. Рівноправний доступ, рівні можливості: еволюція бібліотечного обслуговування громадян із особливими потребами / В. С. Пашкова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 3. – С. 26–34.

7. Щербан Р. Рівненське обласне відділення Української бібліотечної асоціації на допомогу людям з обмеженими можливостями / Раїса Щербан. – Режим доступу: <http://libr.rv.ua/ua/library/get/56>

8. Кунанець Н. Е. Бібліотечна справа на західноукраїнських землях (XIII ст. – 1939 р.): консолідований інформаційний ресурс: Монографія / Н. Е. Кунанець. – Л.: Вид-во Львів. політехніки, 2011. – 448 с.

9. Кунанець Н. Інформаційні ресурси бібліотек для людей з особливими потребами / Н. Кунанець, О. Лозицький, В. Пасічник // Вісн. Книжк. палати. – К.: Книжк. палата України ім. І. Федорова, 2011. – № 10. – С. 28–32.

10. The Ubiquitous Library for the Blind and Physically Handicapped – A Case Study of the LG Sangnam Library / Kyung-Jae Bae, Yoon-Seok Jeong, Woo-Sub Shim, Kyoung-Geun Oh, Ji-Hei Kang, Hye-Yeon, Seung-Jin Kwak // Proceedings of the World Library and Information Congress: 72 nd IFLA General Conference and Council. Meeting 140: Science and Technology Libraries with Information Technology, 20–24 August 2006 y, Korea, Seoul. – Режим доступу: <http://archive.ifla.org/IV/ifla72/papers/140-Bae-en.pdf>

11. PLEXTALK Pocket. – Режим доступу: <http://www.plextalk.com/americas/top/products/ptp1/>

12. Near Field Communication. – Режим доступу: <http://www.nearfieldcommunication.org/>

13. LG Sangnam Library. – Режим доступу: www.lg.or.kr/servlet/library?type=Eng.

Summary

The article covers the development of special information technologies in libraries which provide service for customers with special needs, oriented for a differentiated approach to dataware according to the channels of information perception. Application of such innovative changes in the maintenance of modern libraries provides the elimination of barriers in the information access for people with special needs and the organisation of their services on the basis of inclusion.

Key words: customer service, customers with special needs, e-library, informational content.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 008(477.75)"18"(093):929 Маркевич

В. В. Лавров,
кандидат филологических наук,
Таврический национальный университет
имени В. И. Вернадского

А. И. МАРКЕВИЧ И ЕГО РАБОТЫ «ИЗ КУЛЬТУРНОГО ПРОШЛОГО КРЫМА XIX СТ.»

К публикации представлены неизвестные ранее статьи ученого-крымоведа А. И. Маркевича, посвященные исследованиям культурного прошлого Крыма, в частности, личности А. Л. Бертье-Делагарда, чья научная и литературная деятельность стала важной страницей в истории полуострова, и вопросу об открытии в 1918 г. в Симферополе Таврического университета. Документы хранятся в фонде А. Е. Крымского в Институте рукописи НБУВ.

Ключевые слова: крымоведение, А. И. Маркевич, А. Л. Бертье-Делагард, Таврический университет, А. Е. Крымский, Институт рукописи НБУВ.

Арсений Иванович Маркевич (1855–1942) – известный ученый-крымовед конца XIX в. – первой трети XX в., автор свыше 250 разноплановых трудов, связанных с историей и культурой Крыма. В последние десятилетия исследователи вводят в научный оборот ранее неизвестные работы ученого¹, а украинским профессором А. А. Непомнящим

¹ См., например, работы В. Ф. Козлова: Автобиография А. И. Маркевича (1934) / Подг. вступ. ст. В. Ф. Козлова // Археографический ежегодник за 1987 год – М.: Наука, 1988. – С. 312–316; *Он же*. Источники об охране и использовании памятников истории и культуры в Крыму. 1917–1928 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1984; *Он же*. Материалы о руководстве Наркомпроса РСФСР делом охраны исторических памятников Крыма в 1920-х гг. // Советские архивы. – Москва. – 1985. – № 1. – С. 67–71; *Севастьянов А. В.* Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932). – К.; Симферополь, 2010; *Хливнюк А. В.* Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследование и документы. – Симферополь, 2008; *Филимонов С. Б.* Хранители исторической памяти Крыма: о наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества

подготовлена монография о жизненном и творческом пути А. И. Маркевича¹. В связи с вопросом о сохранности и местонахождении его личного архива, остается открытым вопрос о полноте его творческого наследия. Совсем недавно обнаружены еще две рукописи А. И. Маркевича, отложившиеся в личном фонде академика Украинской академии наук А. Е. Крымского² в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. На обстоятельства появления их в этом научном учреждении проливает свет письмо А. И. Маркевича А. Е. Крымскому в Киев, датированное 24 декабря 1930 г.:

Симферополь,
Архивная, 28
24/XII 1930

Глубокоуважаемый Агафангел Ефимович!

Узнав из письма Н[атальи] Дм[итриевны] Василенко³, что Вы согласны на передачу в Академию моих работ для помещения их в ее изданиях, решаюсь побеспокоить Вас отсылкой статей на Ваше имя, так как больных Ник[олая] Прок[офьевича]⁴ и Нат[алью] Дм[итриевну] затрудняюсь утруждать. У меня готовы три статейки из серии: «Из культурного прошлого Крыма XIX ст.». Первая посвящена пок[ойному] А. Л. Бертье-Делегарду, работа которого для Крыма, его родины, представляет замечательный эпизод в прошлом ее, а вторая передает историю вопроса об учреждении в Крыму в[ысшего] уч[ебного] заведения. Оба вопроса связаны с Украиной: Бертье-Делегард много поработал в Николаеве

истории, археологии и этнографии (1887–1931 гг.). – Симферополь, 2004; *Он же*. Из прошлого русской культуры в Крыму: поиски и находки историка-источниковеда. – Симферополь, 2010.

¹ *Непомятый А. А.* Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005.

² Крымский Агафангел Ефимович (1871–1942) – филолог, востоковед, академик Украинской академии наук (1918), ее непременный секретарь до 1928 г. Репрессирован.

³ Полонская-Василенко Наталья Дмитриевна (1884–1973) – историк, археограф, супруга академика Н. П. Василенко. Состояла в переписке с А. И. Маркевичем.

⁴ Василенко Николай Прокофьевич (1866–1935) – общественный и государственный деятель, историк государства и права, Президент Украинской академии наук (1921–1922), друг и соратник В. И. Вернадского.

и особенно в Одессе, да и мать его была уроженка Украины (Черниг[овской] г[убернии]), а университет в Крыму был открыт при большом участии Киевского ун[иверсите]та и вначале был его филиалом.

Убедительно прошу Вас, Агафангел Ефимович, просмотреть их, и если Вы найдете их несостоящими помещения в «Студіях з Криму», то просто отослать, а если они, с Вашей точки зрения, достойны напечатания, передать в издательство или секретариат Академии на их уважение. Не посылаю туда прямо, боясь, в случае отказа, лишиться своих рукописей, чего не желал бы. Третья статья «Хр. Стевен и П. И. Кеппен как крымские деятели»¹ переписывается, и я вышлю ее, если позволите, Вам в начале будущего месяца. Этим и закончится серия моих статей о прошлом Крыма в XIX ст., т. к. продолжить их не смогу уже. Да и все равно они не скоро были бы изданы.

Очень рад, что Вы здоровствуете и бодры. Позвольте пожелать Вам всего доброго в наступающем году.

Искренне и глубоко уважающий Вас А. Маркевич

Р. S. Посылаю эти статьи в Киев с тою целью, чтобы они, если достойны будут, помещены были в одних изданиях с вышедшими уже. Из всех их культурное прошлое Крыма выясняется полнее и яснее.

ИР НБУВ, ф. I, №. 22440, л. 1–1 об. Рукопись.

Поводом для обращения А. И. Маркевича к А. Е. Крымскому послужили только что вышедшие в Киеве «Студії з Криму», где были напечатаны и работы А. И. Маркевича². Идея издания такого специального научного сборника принадлежала самому А. Е. Крымскому, совершившему в течение трех лет (1926–1928) ряд научных поездок по Крыму. В одной из этих поездок и состоялось личное знакомство А. Е. Крымского и А. И. Маркевича. Последний передал несколько своих работ по истории культуры Крыма, позднее вошедших в упомянутый сборник. Получив на руки только что отпечатанные «Студії з Криму» со своими статьями, А. И. Маркевич вновь обратился к А. Е. Крымскому с просьбой о публикации уже новых своих работ. К сожалению, «Студії з Кри-

¹ Судьба этой статьи неизвестна.

² См.: Збірник історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук – Київ, 1930. – № 89. Філологічна катедра під керуванням А. Є. Кримського, Тюркологічна комісія. № 2: Студії з Криму, I–IX.

му» больше не выходили. Связано это было с тем, что А. Е. Крымский к этому времени был изгнан со всех академических постов и чуть позже был объявлен одним из «идеологов украинского национализма»¹. Вполне понятно, что он не мог исполнить просьбу А. И. Маркевича, а отправленные им рукописи в Киев так и остались неопубликованными.

Воспроизводимые рукописи А. И. Маркевича печатаются по оригиналу: ИР НБУВ, ф. I, № 22441, 22442. Тексты приводятся в соответствии с авторским написанием. Примечания составителя помещены в конце статей, связаны с текстом цифровым порядковым номером и имеют сквозную нумерацию. Авторские подстрочные примечания перенесены в примечания, обозначены порядковым номером, выделенным курсивом. Здесь же дается расширенная информация об их источнике, выделенная прямыми скобками. Сокращенные в оригинале слова даются в развернутой форме с заключением дополнительных частей слов в прямые скобки.

АЛЕКСАНДР ЛЬВОВИЧ БЕРТЬЕ-ДЕЛАГАРД КАК ЧЕЛОВЕК И ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ПРОШЛОГО КРЫМА (ПО ЛИЧНЫМ ВОСПОМИНАНИЯМ И ПИСЬМАМ) [1].

Александр Львович Бертъе-Делагард был настолько замечательной личностью, духовный облик его был так многогранен, что и самые небольшие штрихи, касающиеся его личности, жизни, деятельности и внутренних переживаний, могут представить значительный интерес.

Пишущему эти строки выпало утешение в течение тридцати лет быть в общении с Александром Львовичем, а в последние десять лет его жизни наше знакомство перешло в более тесные отношения, и я, хорошо узнав его, позволяю себе сказать о нем несколько слов, причем воспользуюсь присланным им мне в 1919 г. «автобиографическими справками» [2] и в небольшой мере его письмами ко мне, в которых в последние годы жизни он положительно изливал свою душу. Попутно я буду касаться его научно-литературной деятельности, но вкратце и вскользь, так как она хорошо известна. Начну с его автобиографии.

¹ Более подробно см.: *Л. В. Матеева. З біографії А. Кримського (1918–1941 рр.)* // Нариси з історії Всеукраїнської академії наук. – К.: Стило, 2003. – С. 173–192.

В числе французов-эмигрантов, оставивших родину во время великой революции [3], был штабс-капитан королевской армии Иван Александр Генрих Бертье-Делагард [4], бежавший в 1793 г. в Нидерланды, а в 1795 г. очутившийся в России, в Митаве [5], где он был гувернером детей предводителя дворянства барона Шеппинга [6]. В 1796 г. он поступил на русскую службу – секунд-майором в артиллерию, участвовал в походе на Дунай в 1806 г. В 1807 г. служил в Киеве, а в 1809 г. переведен в Севастополь, и здесь прошла вся его дальнейшая служба, до начальника артиллерии включительно. Русское подданство он принял в 1829 г., а умер в 1840 г. Женился он поздно, лет 45, на молоденькой девице из польской семьи Латошинских, где-то в юго-западной России. У них было три сына и две дочери, и вся семья, все хозяйство держались исключительно матерью, и, удивительным образом, жизнь семьи сложилась в совершенно русском духе. Отец и мать были католики, а дети от рождения православные, и говорили только по-русски. Глава семейства решительно ни во что не вмешивался, не выносил некоторых русских блюд, напр[имер], каши, и до конца жизни по-русски изъяснялся плохо [7]. Вблизи Севастополя, в глубине Дикой балки [8], он приобрел клочок земли, где жил до конца дней, безуспешно выводя культуры родного Прованса. С большим почтением отзывался о нем англичанин – путешественник Александер [9]. Этот культурный уголок жестоко пострадал в Крымскую войну. Французские траншеи начинались как раз с этой дачи, покинутой владельцами. Сад был уничтожен без остатка. Сохранилось и передано детям только фамильное имя старого эмигранта – Bertier de la Garde.

Сыновья его несли военную службу, старший в армии на Кавказе, средний и младший во флоте в Севастополе. Средний – Лев был женат на Вере Ивановне Колодеевой, случайно попавшей из Черниговской губ[ернии] в Севастополь к брату [10]. У них родились дети – сын Александр (род. 26 окт[ября] 1842 г.) и дочь Софья. Дети рано лишились матери, росли под крылом бабушки и первоначальное образование получили у гувернантки. У сына начиналось пристрастие к морю, он плавал с отцом на командуемых им судах, и совершенно неожиданно, благодаря открывшейся вакансии в 1853 г., 11-ти лет, был определен в Брест-Литовский кадетский корпус. В следующем году, с началом войны, Брест-Литовский корпус был переведен в Москву, и здесь Александр Львович обучался пять лет, изредка бывая в знакомых семьях, и только в 1858 г. увидел свою семью в Сева-

стополе. Как хороший воспитанник, он был переведен в Константиновское военное училище, окончил его в 1860 г. по первому разряду и выпущен поручиком в Виленский пехотный полк, но тут же поступил в инженерную академию, которую окончил в 1864 г. тоже по первому разряду и был назначен на службу на юг России. По случайной неосторожности товарища при академических работах Александр Львович лишился правого глаза, но к счастью, без вреда уцелевшего левого, и «всю свою долгую жизнь в самых усиленных занятиях за книгой; но этот случай повел его к хмурому и нелюдимому одиночеству» [11].

Попав на службу на юг, Александр Львович служил несколько лет в Херсоне, работал, как инженер, в земстве. Интересовался он и историческим прошлым края, особенно, познакомившись с проф[ессором] Н. Н. Мурзакевичем [12], и, увлекаемый им, в 1873 г. своими руками разобрал, очистил и привел в порядок заброшенную могилу Потемкина и переложил его кости. Это было начальной точкой увлечения его вопросами истории и археологии.

В 1874 г. Александр Львович перевелся на службу в родной Севастополь, участвовал в войне с Турцией, постройках береговых батарей и командировками на Дунай. По окончании войны он усиленно работал в виду открытия торгового порта в Севастополе, строил здесь по своим проектам первый водопровод, планировал возродившийся город, «одел его гранитными мостовыми, указав материал»; «его же проектами и руководством устраивались военные и большой приморский бульвары». Вскоре затем Александр Львович принял большое и близкое участие в возобновлении Черноморского флота: в строении многих частей судостроительного Адмиралтейства, корабельных стапелей и т. д. [13]

«Родная Таврида невольно влекла Александра Львовича к археологическим исследованиям, а Одесское общество истории и древностей прочно поставило его на этот путь, избрав его своим членом» [14]. Усиленные, тяжелые, сложные и крайне ответственные работы по крепости, перестраивавшиеся в виду осложнений с Англией, а также работы по судостроению и городскому хозяйству расстроили здоровье Александра Львовича, и это вынудило его несмотря на самое успешное служебное, общественное и материальное положение, выйти по болезни в отставку и отдаться более спокойной деятельности. Благодаря высокой инженерной репутации, он был приглашен заведовать большими и сложными

работами по укреплению нескольких черноморских портов – Одесского, Ялтинского, Феодосийского и Ростовского, в которых он был главным деятелем [15]. Но среди этих важных работ, дававших ему средства к жизни, оставалось у него время и для занятий археологией, нумизматикой, историей, вопросы которых все более и более сосредотачивали на себе его внимание. Он принял самое близкое усердное участие в делах захиревшего тогда Одесского общества истории и древностей, старался поднять его как в научной работе, так и переустройстве его музея, жертвуя для него разнообразные предметы – монеты, картины и др., что поставило этот музей в ряд европейски известных учреждений этого рода [16]. Около этого ж времени болезнь его родственников вынудила его перебраться на жительство в Ялту, где он построил себе дачу, развел на диком пустыре сад и собрал обширную библиотеку, с собранием карт, гравюр и др., касающихся Тавриды. Тут же он сосредоточил свои коллекции, собиравшиеся в течение многих лет, разных старинных крымских вещей, преимущественно татарских. «Все эти собрания предназначались стать народным достоянием». На Ялтинской даче была написана Александром Львовичем большая часть научных статей по разным вопросам истории, нумизматики и общественной жизни, за которые он был избран в члены многих ученых обществ и вице-президентом Одесского общества истории и древностей [17].

(Японская война вызвала прекращение инженерной деятельности Александра Львовича и большие сокращения его средств, а империалистическая война еще тяжелее отразилась на его достоянии, вызвала гибель его любимых собраний. Потеря надежд, потеря средств существования, в связи с полным упадком здоровья сделали его старость крайне тяжелой) [18].

Счастливые наследственные свойства отразились в высшей степени благоприятно как на физической, так и на духовной природе Александра Львовича Бертье-Делагарда и, гармонически развиваясь благодаря хорошему воспитанию и школьному образованию, дополненному трудом в течение жизни, выразились, с одной стороны, в его физическом здоровье, а, с другой, в его душевных силах, большом уме, необычайной энергии и трудоспособности, благородстве и изяществе души, сердечной доброте и отзывчивости, преданности долгу и беззаветной любви к родине. К нему в самой высокой степени подходили эпитеты: *kalis kai'ljados*.

Человек высокого образования, Александр Львович не был узким специалистом в какой-либо одной области знания. Выдающийся инженер, приобретший известность своими строительными сооружениями, он был и замечательным археологом и нумизматом, и отличным ботаником и садоводом. Так же разнообразна была его общественная деятельность. Он был и ревностным городским деятелем в Севастополе и Ялте, и живым земским работником, и усердным почетным мировым судьей, и деятельным членом разных просветительных обществ [19]. Но с мыслью об А. Л. Бертье-Делагарде, главным образом и совершенно справедливо, соединяется представление о нем, как о выдающемся знатоке истории и давностей Тавриды, которая была его родиной и которую он горячо любил. И едва ли кто-нибудь из сынов ее сделал для нее больше, чем сделал он.

Со времени перехода своего на службу в Севастополь, совпавшего с началом археологических исследований Одесского общества истории и давностей в Херсонесе [20], Александр Львович, заинтересованный этими раскопками, часто посещал их, наблюдал и изучал. Постепенно он увлекся историей и давностями Тавриды, изучением относящейся сюда литературы и составлением собственной библиотеки, особенно сочинений, касающихся Крыма, давних и средневековых карт, гравюр, а равно монет и других предметов, из которых составились у него большие коллекции. С выходом же в отставку и переездом на жительство в Ялту началась и учено-литературная деятельность Бертье-Делагарда, выразившаяся в ряде исследований и статей [21].

В изучении и исследовании памятников давности Крыма ему помогало превосходное знание строительного искусства и военно-инженерного дела, и благодаря этому ему удалось пролить новый свет на многие вопросы, которые, казалось, были уже решены. С другой стороны, строительные инженерные работы приучили его к особенной точности и осторожности в соображениях и выводах, доходившей иногда до педантизма, но зато и результаты его исследований полны всегда ясности, определенности. «Все, что мною писано, досталось мне с огромным трудом – постоянных справок и чтения всей доступной литературы по каждому вопросу. Всякая строчка есть вывод из десятка заметок и записей» (письмо от 16 ноября 1915 г). Это были его «правила».

Неустанная кабинетная работа изо дня в день, разнообразившаяся и прерывавшаяся общественными интересами, придавала жизни

и деятельности Бертье-Делагарда кипучий характер, делала его известным и популярным человеком в Крыму, в Одессе и т. д. Но его удивительная скромность ограничивала и ослабляла распространение и трудов его и известности за пределами юга России и тесных групп специалистов в этой или другой отрасли знания. Можно с уверенностью сказать, что значение научных трудов его выяснится в будущем гораздо больше, чем это было при его жизни. Вообще на всех его работах лежал какой-то злой рок забвения их автора. В Ялте никто не интересовался его замечательным садом с редкими акклиматизированными им растениями, а в настоящее время он почти совершенно погиб [22]. В Севастополе, Феодосии, Ялте, Одессе редко кто знает, что обширные сооружения в этих городах – доки, молы, мостовые, парки, водопровод и т. д. – его работы. Никто не знает о его проектах проведения в Крыму шоссейных и железных дорог, хотя знают имена Баталина, Чаева и др. Мало оценены или вовсе не оценены его труды по нумизматике и др. Ко всему этому Александр Львович относился со стоическим спокойствием. «Ну, что ж, – говорил он, – ведь я из чужого прихода».

Необычайно скромный в личной жизни, до аскетизма преданный науке, Александр Львович выше всего ставил долг служения родине и самоотверженно служил науке и отечеству до последних дней своей жизни. К сожалению, ему не пришлось осуществить благую мысль – передать родине все свои богатые коллекции, и только важнейший отдел его библиотеки «Таугіса», находящийся в Центральном музее Тавриды в Симферополе [23], и значительное собрание книг по естествознанию и техническим наукам, находящееся в библиотеке Никитского ботанического сада, будут всегда напоминать о нем, как о его даре родине. Коллекции свои он берег, как зеницу ока, и необходимость расстаться с ними была истинной трагедией конца его жизни.

Вскоре после открытия Таврической ученой архивной комиссии [24], учреждение которой вызвало полное сочувствие Александра Львовича, он предложил для помещения в ее «Известиях» свою статью «Остатки давних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма». К сожалению, ввиду большого количества чертежей и рисунков к этой статье, с одной стороны, и материальных затруднений Комиссии, с другой, статья эта не была принята Комиссией и была напечатана в «Записках Одесского общества истории и древностей» [25]. Таким

образом, Комиссия лишилась ценнейшей работы Александра Львовича, а вместе с тем и возможности стараний и забот в последующее время о ее продолжении. А Александр Львович затянул это дело, откладывая его с года на год, и громадный подготовительный материал, связанный с этой темой и состоявший в массе чертежей и рисунков, погиб для науки, что в последние годы его жизни, как увидим, очень мучило его.

В этой статье Александр Львович первый правильно подошел к интереснейшим памятникам давности в Крыму – пещерным городам Крыма и для выяснения вопроса о времени их происхождения тщательно рассмотрел технику их сооружения и, таким образом, поставил этот вопрос строго методическим разбором всех относящихся к нему данных на правильный путь. Но работа ограничилась одними только ближайшими окрестностями Севастополя – Гераклейским полуостровом с его давними сооружениями и пещерными поселениями на Черной речке, начиная с Инкермана. Надо заметить, что в этой статье Александр Львович отверг существование рва и стены от Инкермана до Балаклавы, на которые указывали некоторые писатели, говорившие о Херсонесе, а также настойчиво утверждал правильность слов Страбона о существовании Старого Херсонеса (по мнению А[лександра] Л[ьвовича] близ Казачьей бухты и Херсонесского маяка) и последующем переселении жителей на место нынешнего Херсонеса.

Вскоре, затем в 1889 г. А. Л. Бертъе-Делагард прислал для «Известий» ТУАК перевод статьи Бларамберга «О положении трех Таврических крепостей, упоминаемых Страбоном», очень важной в истории вопроса о скифской крепости Неаполе, приурочиваемой к Симферополю [26].

Научно-литературная деятельность его, несмотря на важные строительные работы, развивалась, и в 1893 г. было напечатано его исследование «Раскопки Херсонеса», связанное с производством раскопок в Херсонесе Археологической комиссией [27]. В этом ценном исследовании дано им много нового и оригинального во взглядах на культурное состояние Херсонеса в античную эпоху и в средневековье, на характер и качество его строительства, на состояние его развалин во время присоединения Крыма к России. В этой работе Бертъе-Делагард, отстаивая свои мысли о Старом и Новом Херсонесе, блестяще подтвердившиеся в настоящее время открытием профессором К. Э. Гриневичем развалин подводного города у Херсонесского маяка [28]. Из других его работ этого

времени следует указать на ценную статью его «Надпись императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса» и научно-популярную брошюру «Керменчик» (Крымская глушь)», в которой в увлекательной форме изображены остатки подводного средневековья в Крыму и их значение [29].

По мере развития деятельности Таврической ученой архивной комиссии усиливались и связи ее с Александром Львовичем, выражаясь, между прочим, в переписке с ее председателем, пишущим эти строки, по множеству вопросов, связанных с историей и давностями Крыма: о еврейской синагоге в Старом Крыму и реставрации в этом городе мечети времени хана Узбека, о раскопе найденного в 1900 г. им готского могильника близ Гурзуфа, о задуманных им археологических разведках на Мангупе, о давнем Херсонесе, об устройстве в Крыму областного археологического съезда, о розыске документальных данных, касающихся времени пребывания Пушкина в Крыму, о переводе на русский язык Путешествия по южным областям России Палласа, о Фуллах, об остатках давних сооружений на островке у Казачьей бухты, о раскопках близ Херсонесского маяка и раскопках Лепнера на Мангупе и множестве других вопросов по крымским давностям и старине. Говорю об этом для того, чтобы показать, как разнообразны и многосторонни были интересы и занятия Александра Львовича, связанные с прошлым Крыма. «Давно пора взяться за весь Крым, а не сидеть на одной Керчи с Херсонесом», – писал он мне 5 мая 1919 г.

Между тем систематические и правильные раскопки в Херсонесе в течение 17 лет дали крупные результаты, выразившиеся, главным образом, в открытии городских стен его на большом протяжении. Это обстоятельство поставило в необходимость и Александра Львовича самым внимательным образом отнестись к этому открытию и отозваться на него, что он и сделал в виде обширного, капитального труда «О Херсонесе» [30]. Здесь он еще раз рассмотрел Крестовидный храм вне городских стен Херсонеса и признал его давней намогильной или кладбищенской часовней, подверг строгой проверке Крещальню (баптистерий) у Уваровской базилики, этот исключительной важности памятник, к сожалению, полуразрушенный в недавнее время, и отнес ее к одному времени с базиликой (VII в.), и особенно долго и обстоятельно остановился на крепостной ограде Херсонеса, рассмотрел ее на основе истории военного строительства и выяснил, что начало сооружения этих стен

может быть отнесено ко времени не ранее III в. до н. э., когда сооружена была небольшая нижняя и лучшая часть этих стен, что дальнейшее сооружение стен Херсонеса продолжалось с перерывами не менее трех-четырех столетий и было закончено к VII в. н. э., т. е. обнимало римское время и раннее средневековье. Вместе с тем Александр Львович еще раз подверг анализу вопрос о Старом и Новом Херсонесе и, опровергнув критику его взглядов на этот вопрос Э. Р. фон Штерна [31], остался верен своему взгляду на существование давнего Херсонеса, Страбоновского, на полуострове у Казачьей бухты, к которому и относились слова Страбона о защите Херсонеса во время Скифской войны и Митридата.

К этому времени относится и ряд небольших работ А. Л. Бертье-Делагарда по давностям Крыма и нумизматике, составление «Примечаний к описанию Черного моря Дортело д'Аскали» и др. [32].

В начале 1914 г. был снова поднят вопрос о созыве археологического съезда в Крыму, и для обеспечения подготовительных работ к нему, особенно раскопок, между прочим, Эски-Кермена, была образована комиссия под председательством Бертье-Делагарда из С. А. Жебелева [33], Р. Х. Лепера [34], Н. М. Печенкина [35] и пишущего эти строки. По вопросу о съезде мне приходилось много говорить с ним в Ялте и писать ему. В этом году и последующие Александр Львович издал весьма ценную статью «Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и в Борисфене» [36] и тогда же вышла в свет его превосходная статья «Как Владимир осаждал Корсунь» [37] и несколько статей по нумизматике [38] и интересная статья для крымоведов «Память о Пушкине в Гурзуфе» [39].

С конца прошлого столетия Александр Львович, кроме частых поездок в Одессу по делам Общества истории и давностей, почти ежегодно ездил за границу месяца на два, отчасти с научными целями, связанными с пополнением его библиотеки, а частью ради здоровья, чтобы в Наугейме подлечивать свое больное сердце, и эти поездки укрепляли его и давали ему силы, бодрость и энергию для продолжения кипучей работы научной и общественной. За границей, в Наугейме захватила его и мировая война. Претерпев много невзгод в пути, вынужденный долгое время прожить в Лубнах, он вернулся домой не с поправленным, а с еще более подорванным здоровьем, которое с этого времени стало быстро ухудшаться, почему и работать становилось ему теперь все труднее и труднее. Сердечные припадки участились.

Осложнение дел с Турцией и налет на Ялту «Гебена» [40] вызвали у него опасения за судьбу своей библиотеки, особенно крымского отдела, а равно и его коллекций. Все это было доставлено для хранения в Симферополь. Александр Львович остался без своих драгоценностей, которые собирал сорок лет. Особенно тяжело ему было без библиотеки, без которой он был «как бы без головы», но в то же время он «чувствовал себя много спокойнее, обезопасив общественное добро», – как писал он 25 окт[ября] 1914 г. Без библиотеки он «всякую работишку приостановил», «совсем одуревал», «тосковал без книг». Угнетала его тогда и отрешенность Крыма от всего мира, «как еще никогда не бывало». В последний год войны вышла в свет ценная статья его «Ценность монетных номиналов в Крымском ханстве» [41].

Несмотря на захвативший ход военных и политических событий, Александра Львовича и в это время неустанно занимали и разные вопросы по истории Крыма, и в это время он продолжал начатую до войны статью по некоторым недоуменным вопросам средневековья в Тавриде [42], пополнял ее, обращался ко мне за справками. Но события лишали его покоя, он желал смерти, ибо «не видел света, не видел проблеска улучшения», и был «подавлен тяжкими думами» (25 марта и 16 ноября 1915 г.).

В начале 1916 г. Таврическая ученая архивная комиссия вспомнила исполнившееся сорокалетие его научной деятельности, и он очень рад был ее памяти о его «старой работе, всеми позабытой, как и ее автор».

Получив от меня серию фотографических снимков последних мангупских раскопок, Александр Львович так был заинтересован ими, что начал писать статью о Мангупе. «Думая об этих раскопках по фотогр[афическим] снимкам, – писал он, – я едва не плакал, до такой степени мне горько было видеть разгром всего, на что я возлагал так много надежд, и в то же время, по малым намекам, сознавать, что мои ожидания были основательны. Хочу хотя сколько возможно, по свежим следам и своим воспоминаниям и записям пополнить возможное и теперь невозвратно погибшее» (май 1916). По его просьбе я выслал ему несколько десятков его записных книжек из его библиотеки с разными чертежами, вычислениями и пр., но на беду, без всяких указаний, к каким памятникам они относятся, так что в них он один только мог разобраться, для других же они были совершенно непонятны. Таким образом, составила тогда его статья «Каламита и Феодоро (Инкерман и Мангуп)» [43]

Неудачные раскопки на Мангупе очень огорчали Александра Львовича. «Ничто мне не обидно в такой степени, – писал он, – как бессмысленное разграбление этого места. Давно, очень давно мне хотелось самому там поработать, я знал и базилику и дворец, – но недостаток времени, частью и средств, а всего более боязнь своей недостаточной умелости заставляли все откладывать; я надеялся, что эти места столь дики, что о них никто не вспомнит, и они дождутся умелых деятелей. Вот и дождался». (20 апр[еля] 1916 г.).

Работая над статьей о Мангупе и тоскуя без библиотеки, Александр Львович стал думать о возвращении ее в Ялту, долго колебался, но решил вернуть ее. Сначала возвращено было собрание его карт, а с ноября 1916 г. до января 1917 г. происходила отсылка ящиков с книгами.

В это время в Крыму обсуждался вопрос об открытии здесь высшего учебного заведения. Александр Львович был того мнения, что в Крыму особенно необходим высший сельскохозяйственный институт, а не университет, и жертвовал для него несколько сот сочинений по экономике, технике и естественным наукам из своей библиотеки.

Самочувствие его становилось все хуже. Он совершенно не сочувствовал «нашему Дарданелльскому предприятию». «Англичане из своих рук Дарданелл не выпустят, хотя бы того ради, чтобы нам не дать». «В проливах наше зачатое место». «Турок в худшем случае защитят наши союзники, а в действительности исконные враги – Англия и Франция, а мы отрезаны от всего мира и весь наш юг беззащитно предан на поток и разграбление» (письма 14 апр[еля], 25 сент[ября], 30 окт[ября] 1915 г.).

Чтобы отвлечься от тяжелых дум, Александр Львович решил разобрать свои исторические карты и заняться подробным описанием их, но и эта работа не успокоила его; он «стал приходить в отчаяние. Вернулись мы к временам Петра или еще далее». В это время его очень огорчило мое сообщение о намерении владельца имения Сюрень срубить знаменитый дуб, которому было около 1000 лет. «Никогда не думал, – писал он, – что может найтись способный на это человек», и считал эту затею «общественным бедствием». И, действительно, тогда удалось спасти его, но ненадолго. В 1919 г. он был срублен на топливо.

Получив обратно библиотеку, Александр Львович ревностно принялся за исправление и пополнение начатых им статей. Между прочим, увлек его Тмутараканский камень по приобретении статьи о нем

А. А. Спицына [44]. «Сплю и вижу его, – писал он 10 февраля 1917 г. – Перелистываю старое, и блестящий век царицы-немки с ее птенцами, как живой, возникает предо мной, забываемый в тяжко-позорные времена в лучах той славы, которую мы целый век изживали, пока, наконец, не истратили до последней крупички. Эти минуты книжного забвения возрождают меня, – зато потом, как после приема гашиша, мрачная действительность еще чернее». Результатом его работы была большая статья «О Тмутараканском камне» [45].

Вернулся он тогда и к крымскому средневековью, между прочим, к вопросу о Фуллах (письма 14 и 21 дек[абря] 1916 г., и 7 янв[аря] и 7 авг[уста] 1917 г.). Мучила его в это время мысль о положении Одесского общества истории и древностей и Музея древностей, в которые в течение 25 лет он «вложил много труда, забот и средств». Писал он тогда мне о важности перевода на русский язык книги А. Фирковича «Авнэ Зиккарон» [46] (янв[аря] 1917 г.).

Государственный переворот произвел на Александра Львовича потрясающее впечатление. Он его предвидел, был уверен в его неизбежности, но не думал, что он произойдет так скоро. На присланные ему мною книжные новинки, он «набросился с отчаянием голодного. Передо мною так мало времени» (10 февр[аля], 21 мая, 7 авг[уста] 1917 г.). Прося писем, статей, вопросов по древностям Крыма, он писал: «Все ж хоть на некоторое время получил бы долю забвения». Вместе с тем он сообщал, что кончил вторую часть статьи «Недоуменные вопросы средневековья в Крыму» [47], чего он сильно желал: «таки кончил последний свой камышек на могилу родного Крыма» (17 авг[уста] 1917 г.).

В это время снова стала сильно беспокоить его судьба его коллекций. Татарскую он даже задумал продать кому-либо, но, благодаря принятым стараниям они не были конфискованы. Я просил его и убеждал привести в порядок и ясность свои заметки по древностям Крыма, чтобы облегчить пользование ими. На это он отвечал 10 окт[ября] 1917 г.: «Вы предлагаете привести в порядок мои старые записи; я и сам много раз к этому пыривался... Без меня все это ни к чему. Еще прошлой зимой я брался уплатить этот давний долг, но сил было мало, а теперь нет и мысли». Так эти заметки и чертежи и погибли для науки.

В октябре 1917 года, когда началась новая эпоха в истории России, Александру Львовичу исполнилось 75 лет отроду. Таврическая уче-

ная архивная комиссия посвятила ему по этому поводу № 54-ый своих «Известий» со статьями в честь юбиляра [48]. Не надеясь уже на возможность составления новых статей, он желал только, чтобы были напечатаны хотя бы его «Недоуменные вопросы», и, к большой моей радости, поручил это мне.

Наступил 1918-ый год, особенно бурный в Крыму. В это время Александр Львович серьезно заболел и прислал мне свои «Автобиографические заметки» [49], причем писал: «Делайте с ними, что знаете, но нет там ни слова лжи или похвальбы» (8 февр[аля] 1918 г.). Настроение его было крайне угнетенное, но все-таки он составил в это время и прислал в Таврическую ученую архивную комиссию обстоятельную записку об издании его старых сочинений о Крыме [50]. Сам он в это время принялся при участии своей сестры Софьи Львовны Белявской за перевод Палласа, очень большое и трудное дело, за которым он сидел «с отчаянным усердием, занимаясь по 12 часов в день и более» [51]. Этим переводом и обдумыванием порядка дальнейших переводов сочинений о Крыме авторов средних веков и нового времени, он отвлекался от «ежедневного трепета за судьбу своей библиотеки». Особенно тяжела была для него «мертвая хватка немца», т. е. занятие Крыма немцами, вызвавшее у него снова сердечные припадки (10 июля 1918 г.).

В таком состоянии духа и здоровья Александр Львович окончил перевод Палласа, чему был «несказанно рад». Он просил присылать ему отписки новых статей, касающихся Крыма, чтобы «снизойти в далекие века». Мучила его мысль о судьбе коллекций, отосланных ему в половине июля, но он медлил на выгодных условиях уступить ее крымскому правительству для задуманного им крымского этнографического музея, и эта операция, несмотря на мои убеждения и настояния, не состоялась, к великому сожалению. «С жадностью, — писал он, — набросился я на свои так долго собираемые и хранимые давности, особенно монеты, которым я обязан лучшими годами своих занятий и по которым я писал, смею думать, стоящие труды, непонятные, забытые и оставленные без внимания, а потому тем более для меня дорогие. Когда-нибудь о том же и так же напишет немец; тогда, может быть, и меня кто-нибудь помянет» (16 июля 1918 г.).

Волновала его и мысль о его библиотеке. Он предполагал отослать свою «Таврику» и все книги по истории, географии и этнографии

в Москву, предназначив их для Исторического музея. Он тогда «с жадностью окупился снова» в присланные мною книги по археологии; «заговорила во мне старая страсть», – писал он. Говоря сочувственно об учреждении курса истории Крыма в открытом тогда Таврическом университете, он высказывал «опасения, чтобы в историю перешла неправда» [52].

В конце 1918 г. еще более усилилось у Александра Львовича беспокойство о судьбе его коллекций. Поступали предложения о покупке их, но с увозом за границу. «Боже мой, как мне этого не хочется... Собираю все для России, видя в том клочок ее славы... Мне было бы легче утопить все это, но приходится спасать существование – не свое, конечно, а близких, беспомощных». Опасения его, к несчастью, сбылись: коллекции его ушли за границу.

Уходу немцев из Крыма и поражению Германии Александр Львович очень радовался, но общее настроение его было пессимистично. Утешение он находил в переводе истории Крыма Тунманна [53], опять при участии Софьи Львовны. Тяжело повлияла на его здоровье и схваченная в это время инфлюэнца. Довольно часто бывая в это время в Ялте, я видел явный упадок сил у этого еще недавно могучего и полного бодрости и энергии человека. Но работать ему очень хотелось, и летом 1919 г., когда ему стало лучше, он просмотрел две статьи небольшие, бывшие у него в рукописи, «Ореанда» и «Кореиз» и прислал их мне [54], а также составленную им родословную таблицу Крымских ханов Гиреев [55]. В письмах его сообщения о личных и житейских делах чередовались с политическими рассуждениями.

Он очень рад был, получив отписки своих «Недоуменных вопросов» [56], последнего приношения его родной Тавриде. «Смею думать, отложив в сторону скромность, – писал он, – что там есть кое-что хорошее и могущее остаться в будущем; при случае иногда будут это вспоминать. А впрочем, это дело трудное, и я человек уже очень малозаметный». При этом он указывал на замалчивание и забвение его статьи «Относительная стоимость монетных металлов», «перевернувшей всю европейски признанную нелепицу в этом смысле, и безукоризненной по новости и существу». «Вот и клади душу свою, умом и сердцем в печатные строки» (29 августа 1919 г.).

Почти постоянно уже лежа в постели, в «безгранично подавленном» настроении, он думал о пополнении своей «Таврики», а в лучшие минуты

состояния здоровья выражал надежду писать. Давно он собирал материал по эпохе присоединения Крыма к России, но осуществить своих планов по этому вопросу ему не удалось. Вспоминая об этом, он писал: «Я всегда хотел правды, как бы ни была она горька, того же искал и у других. Эти стремления испортили мне всю жизнь, так что от своих мыслей я не отстал, но никому им подражать не советую» (20 дек[абря] 1919 г.).

В начале 1920 г. у Александра Львовича произошло второе кровоизлияние в мозг. Могучий организм, хотя очень ослабленный, боролся сильно, закупорку сосудов удалось рассосать, он стал чувствовать себя лучше. Но тут произошло третье кровоизлияние, и 14/27 февраля Александр Львович тихо скончался на 77-м году жизни.

Александру Львовичу дана была долгая жизнь, но его обширные исследования, составленные им в самые последние годы жизни при полной ясности и силе ума и бодрости духа, ясно показывают, что он мог бы прожить еще больше, если бы душевное состояние его было лучше. Сократили его жизнь душевные муки.

Ко всему сказанному, я хотел бы прибавить еще несколько слов. Человек большого ума и широкого образования, А. Л. Бертье-Делагард отличался и высокими нравственными качествами: благородством души и каким-то изяществом ее, сказывавшимися и в его словах и поступках, даже в его манерах, в привычках. Привлекали к нему всех и его удивительная простота, скромность, отзывчивость на все серьезное и дельное, стоящее, и в то же время его глубокая вдумчивость, оригинальность, самобытность его взглядов, стремление до тонкости узнать или изучить дело, которое занимало его или волновало. Он долго и внимательно изучал людей, прежде чем стать с ними в близкие отношения, но получить его расположение было великим утешением. Вечно занятой с раннего утра до позднего вечера, он, казалось, часто был как бы душевно одинок. Но истинным праздником для него было посещение его людьми, серьезно причастными к науке и общественности, в особенности его друзьями, которых в прямом смысле было у него немного. Очень мало расходуя на свои личные житейские нужды, он все свои средства вкладывал в свои коллекции, библиотеку и в свой сад, имевший характер акклиматизационного. Сравнительно немного он сберегал для родственников, часть которых была на его попечении при его жизни. Заветною мечтою его было, чтобы и коллекции его и библиотека стали

государственными, т. е. народным достоянием. Но этому не суждено было сбыться: пришлось ему самому перед смертью продать свои коллекции с увозом их за границу. Только библиотека осталась в Крыму. Это лучший памятник жизни и ученой работы Александра Львовича, и утешительно, что в родной и любимой им Тавриде сохранилось вещественное напоминание об одном из лучших сынов ее, выдающемся человеке и гражданине.

А. Маркевич

II ОТКРЫТИЕ В КРЫМУ УНИВЕРСИТЕТА

Открытие в Симферополе в 1918 году высшего учебного заведения – Таврического университета [57] – было громадной важности культурно-общественным событием в жизни Крыма, одним из самых знаменательных в его жизни за последние 150 лет, хотя в значительной степени запоздалым, как и все важные моменты в прошлом России.

Значение и необходимость учреждения в Крыму высшего учебного заведения выяснены были, не говоря о местных общественных органах, целым рядом ученых исследователей его, особенно его природы и естественных богатств, начиная с академиков Зуева, объехавшего Крым в годы его присоединения к России [58], и знаменитого Палласа, глубокого исследователя естественных богатств и природы Крыма [59]. Слабым отражением их мыслей была попытка учреждения в Симферополе ещё в царствование Екатерины медико-хирургического училища с узкой задачей удовлетворения нужд, расположенных в Крыму войск, оставшаяся неосуществленной [60]. Смерть Екатерины, темное и злополучное для Крыма царствование Павла, войны в начале XIX века и другие обстоятельства неблагоприятно отразились на экономической и культурной жизни заброшенного Крыма, хотя научная жизнь в нем постепенно росла, развивалась. Она отразилась в трудах Палласа, Стемпковского [61], Аглика [62], Бларамберга [63], Фабра [64], Хр. Стевена [65], П. И. Кеппена [66], Боде [67], Вассала [68], Домбровского [69], Шатилова [70], Аркаса Де-Серра [71], Гассгагена [72] и др. Эти труды в связи с особенностями природы и прошлого Крыма вызывали у исследова-

теля давностей его акад[емика] Келера [73] мысль о том, что культурно-общественная обстановка Крыма вполне обеспечивает успех открытия в Крыму постоянной научной базы в виде высшего учебного заведения. Но царствование Николая I не было благоприятно для прогресса научной работы в России, и до Крымской войны идея учреждения в Крыму высшего учебного заведения не имела данных для осуществления.

После Крымской войны, в 60-ые – 70-ые годы, мысль об учреждении в Крыму высшего учебного заведения стала вновь высказываться учеными исследователями Крыма, и в это время, как архиепископ Таврический Иннокентий [74], мечтал об открытии в Крыму духовной академии, профессор К. Ф. Кесслер [75], отличный знаток Крыма, председатель учрежденного в 1883 г. по его мысли Комитета для исследования природы Крыма высказывал мысль о том, что Крым представляет исключительно благоприятную обстановку для открытия в нем высшего учебного заведения, связанного с изучением его природы и естественных богатств. Но министерство просвещения осталось глухим по отношению к этой идее, которой вполне сочувствовал ученый мир.

В конце прошлого столетия подъем торговли, промышленности и общественной жизни Крыма, с одной стороны, и важность разработки производительных сил его, с другой, вызвали вопрос, живо обсуждавшийся в местной прессе в 1895 г., об открытии в Крыму, в частности в Севастополе, политехнического института [76]. Но эта проблема также не была проведена в жизнь. В то же время был возбужден вопрос об открытии в Крыму (В Новом Свете) винодельческой академии [77].

Между тем с прогрессом в Тавриде общественности бурным темпом росло в ней развитие низшего и среднего образования, и в конце прошлого века почти ни одна губерния в России, кроме столичных, не имела такого количества среднеучебных заведений, как Таврическая, число которых дошло в ней до 55, а число оканчивающих в них курс достигало до 1500 чел. в год. Таврическая губ[ерния] стояла в числе первых и по количеству низших школ в ней и по проценту грамотных [78]. В Крыму развивалась местная пресса в виде нескольких органов печати, появился ряд крупных культурных учреждений, каковые: Морская библиотека в Севастополе [79], Институт физических методов лечения [80] там же и др., а в Симферополе действовал ряд научных обществ: общество врачей [81], Таврическая ученая архивная комиссия [82], Крымское общество

естествоиспытателей и любителей природы [83] и т. д. И в то же время отдаленность Тавриды от научных центров затрудняла получение уроженцами ее высшего образования, а получившие его в столицах и других городах часто устраивались там навсегда, за невозможностью найти применение своим знаниям на родине с ее богатой природой и разнообразными культурными потребностями и нуждами.

В таком же положении были в то время и многие другие местности в царской России, и употребляли настойчивые старания об открытии в них высших школ того или другого типа [84]. Особенно усилились эти старания после Японской войны и Первой русской революции, всколыхнувшей всю Россию и ясно показавшей необходимость подъема, усиления в ней народного образования, гарантирующего независимость ее от других стран и народов в экономическом, техническом и вообще культурном отношении.

Сознание этого сильно было и в среде Таврического земства, очень много делавшего для развития народного образования, и неудивительно было поэтому глубокое и единодушное сочувствие земства к докладу гласного С. С. Крыма [85] в чрезвычайном собрании губ[ернского] земства 15 августа 1916 г. о необходимости учреждения в Крыму высшего учебного заведения [86]. В основу этого доклада была положена та верная мысль, что стране необходим труд – производительный, свободный, озаренный светом знания и науки, что только на знании и науке может быть основана и быть прочной независимость и свобода ее, и что физико-географические условия Тавриды, богатства и разнообразия ее природы, счастливые климатические особенности, и развитие многих хозяйственных культур вызывают настоятельную необходимость учреждения в ней высшего учебного заведения, в котором научно было бы поставлено изучение и использование разнообразных и богатых условий природы Тавриды, что имело бы важное значение не только в интересах Тавриды, но и в интересах всей страны. Не определив типа этого заведения, земство постановило немедленно возбудить ходатайство перед правительством об открытии в Таврической губ[ернии] высшей школы естественных наук с отделениями агрономическим и физио-терапевтическим, ассигновать 1 000 100 р. в строительный фонд будущего высшего учебного заведения, передать в распоряжение его богатый естественно-исторический кабинет губ[ернского] земства, образовать при губ[ернской]

земской управе особую комиссию для разработки вопроса о типе будущей высшей школы и просить уездные земства и городские управления губернии о поддержке ходатайства губ[ернского] земства об открытии в Таврической губ[ернии] высшего учебного заведения и оказании ему помощи своими пожертвованиями.

Решение земства было встречено во всех культурных слоях Тавриды с необычайным подъемом и удовлетворением, и обсуждение подробностей вопроса пошло быстрым темпом. Научные учреждения Симферополя особенно горячо отнеслись к мысли об открытии в Тавриде высшего учебного заведения и о его типе, обсуждали этот вопрос в частных собраниях своих и объединенном публичном 25 августа 1916 г. В этом заседании прив[ат]-доц[ент] Московского университета В. С. Муралевич сделал обширный доклад, в котором проводил мысль, что и общегосударственные потребности и местные нужды указывают на необходимость открытия в Крыму высшего учебного заведения технического, прикладного типа, в частности сельскохозяйственной академии или института или политехнического института с естественно-историческим отделением. Доктор А. Я. Гидалевич в своей речи указал на необходимость для Крыма, и в частности Симферополя, учреждения высшего учебного заведения «широкого типа», с естественно-историческим, медицинским, сельскохозяйственным и историко-археологическим отделениями [87]. Прис[яжный] пов[еренный] Лебединский отстаивал открытие в Крыму университета.

31 августа и 12 сентября 1916 г. состоялись заседания комиссии, образованной при губ[ернской] земской управе, в составе представителей губернской и уездных земских управ, Симферопольского городского управления, нескольких профессоров, проживавших в то время в Крыму (Н. И. Кузнецова, Д. Н. Прянишникова, М. И. Каракаша и др.) и представителей научных учреждений и организаций Крыма. Главным вопросом, вызвавшим серьезное и всестороннее обсуждение в этих заседаниях, был вопрос о типе будущего высшего учебного заведения в Тавриде, причем выяснилось, что в виду особых краевых условий практических потребностей и использования естественных особенностей природы Тавриды, он должен отличаться от обычного типа русских университетов и политехникумов и походить на высшее учебное заведение Монпелье, Льежа, Гренобля, т. е. иметь сложный характер. Одни стояли

за политехникум с сельскохозяйственным отделением или уклоном, другие за университет с агрономическим факультетом. Перевес оказался на втором мнении, давшем значительное большинство голосов [88].

Необходимо заметить, что глубокий знаток Крыма А. Л. Бертье-Делагард в записке, присланной в комиссию за невозможностью, по причине болезни, участвовать в ней лично, настаивал на преимущественном значении для Крыма и всей Таврической губ[ернии] высшего сельскохозяйственного учебного заведения. Склонявшиеся к мысли об учреждении университета, указывали на постепенный порядок открытия в нем факультетов, сначала физико-математического с естественным и сельскохозяйственным отделениями, или особого агрономического факультета, потом историко-филологического, юридического, и медицинского факультета.

На основе трудов этой комиссии была составлена докладная записка об открытии в Крыму высшего учебного заведения, препровожденная тогдашнему попечителю Одесского учебного округа П. Н. Соковнину и направленная им с благоприятным заключением в министерство народного просвещения. На мысль об открытии в Тавриде высшего учебного заведения в высшей степени сочувственно откликнулся ряд русских ученых: академик А. П. Павлов [89], И. П. Павлов [90], В. М. Арнольди [91] и др. Все они приветствовали эту счастливую мысль и высказывали уверенность в том, что осуществление ее приведет к самым светлым результатам.

В начале декабря 1916 г. депутация губ[ернской] земской управы Я. Т. Харченко, членов Государственного Совета С. Б. Скадовского, С. С. Крыма, членов Государственной Думы В. К. Винберга, П. Н. Панкеева представилась министру народного просвещения гр[афу] П. Н. Игнатьеву и лично поддержала ходатайство Таврического губ[ернского] земства об открытии в Таврической губернии высшего учебного заведения. Игнатьев отнесся к этому ходатайству с полным сочувствием, согласился уважить мысли земства, о не совсем обычном, сложном характере предполагаемого к открытию института и сказал, что мысль об учреждении в Тавриде высшего учебного заведения, в частности университета, уже рассматривалась в министерстве, но ранее уже было поставлено на очередь открытие университетов в пяти других пунктах – в северо-восточной, северо-западной, юго-восточной частях Европейской России,

в В[осточной] Сибири и на Кавказе, особенно нуждавшихся в высшей школе, через каждые три года одного за другим, так что Таврическая губерния, в частности Крым, получил бы высшее учебное заведение через 15–18 лет. Но при сложившихся условиях он охотно поддержит мысль об открытии его в Таврической губ[ернии] в кратчайший срок [92].

В виду согласия министра был выработан текст законопроекта, и подписан 30-ью членами Государственного Совета [93], внесен на повестку заседания 17-го декабря 1916 года, но накануне, 16 декабря, сессии Государственного Совета и Государственной Думы были прерваны и, таким образом, этот законопроект не рассматривался в законодательных учреждениях. Первый пункт этого законопроекта гласил: «Таврический институт имеет целью разрабатывать науку, давать высшее научное и научно-техническое образование и содействовать распространению научных и прикладных знаний». На этом пункте особенно настаивал министр Игнатъев. К законопроекту была приложена обстоятельная объяснительная записка, в которой излагалась важность открытия в Таврической губ[ернии] высшего учебного заведения указанного выше характера.

В заседании губернского земского собрания 51-ой очередной сессии 14 января 1917 г. заслушан был доклад С. С. Крыма о ходе дела об открытии в Тавриде высшего учебного заведения, и собрание постановило выразить благодарность министру народного просвещения Игнатъеву за его сочувственное отношение к этому вопросу, а С. С. Крыму за его труды по этому делу, и всесторонне был обсужден вопрос о месте устройства проектируемого университета. Высказанная в это время некоторыми лицами мысль о расположении его в разных городах Крыма была очень слабо поддержана в Крыму, между прочим земством и была совершенно отвергнута. Также не была принята и мысль об учреждении университета в одном из городов северной, материковой части бывшей Таврической губернии в виду неоспоримых преимуществ Крыма. Из крымских городов останавливали внимание два города: Симферополь, как губернский административный пункт края, имевший преимущества и в культурно-общественном отношении, и Керчь в виду особенных богатств Крымского полуострова и пожертвования Керченской городской думой 500.000 р. и 250 десятин, а в случае надобности и большего количества земли для нужд университета или политехникума, если

он будет открыт в Керчи. Несмотря на всю ценность этого пожертвования, все земства губернии отдали предпочтение Симферополю. На этом остановился вопрос об открытии в Крыму высшего учебного заведения в царское время.

Февральская революция задержала на время дальнейшее движение вопроса об открытии в Крыму высшего учебного заведения. Общественная мысль была сосредоточена на вопросах политического характера, притом местная, краевая жизнь была затруднена экономическими осложнениями: продовольственным делом, беженцами, жилищными затруднениями и разрухой вообще. Но идея создания в Тавриде, в частности, в Крыму, высшего учебного заведения, не погасала. Губернское земское собрание 4/17 мая 1917 г. постановило довести до сведения министра народного просвещения, что оно считает открытие высшего учебного заведения, именно университета в Таврической губ[ернии] «неотложной государственной необходимостью». Не был только вполне выяснен вопрос о порядке открытия факультетов, но в общем предполагалось открыть их постепенно.

Летом 1917 г. произошло обстоятельство, с одной стороны, облегчившее решение вопроса об открытии университета в Тавриде, с другой, осложнившее самый процесс его осуществления. Группа проживавших в Ялте профессоров пришла к мысли об открытии Таврического университета в Ялте на первое время как филиала Киевского университета, притом в составе первых курсов всех факультетов, в виду особенно благоприятных условий природы и климата южного берега Крыма, предполагавшейся возможности использования для университета бывших удельных зданий в Ливадии и Массандре и сочувствия этой идее ялтинских общественных кругов, главным образом образовавшегося тогда в Ялте общества содействия устройству высших учебных заведений в Крыму [94]. Ввиду же недостатка нужных для всего университета помещений в Ялте указанная группа профессоров предположила распределить некоторые факультеты и отделения их по другим городам Крыма, с тем чтобы центр университета его – правление и совет – находились в Симферополе. Было решено начать чтение лекций в Ялте с весны 1918 года.

28 ноября 1917 г. состоялось, под председательством С. С. Крыма, в Симферополе заседание комиссии при губ[ернской] земской управе

с участием нескольких проживавших в Ялте профессоров, в котором профессор Киевского университета М. В. Довнар-Запольский доложил постановление этого университета о возможности открытия филиала его в Крыму и представил распределение факультетов и отделений их в будущем университете. Оглашены были и телеграммы: ректора Киевского университета о постановлении совета – открыть филиал его в Крыму и председателя комиссии по учреждению филиала проф[ессора] Д. А. Граве о невозможности для делегатов профессорской комиссии выехать из Киева по причине перерыва сообщения.

Мысль инициативной группы профессоров об открытии в Крыму университета в виде филиала Киевского была принята с полным удовлетворением, так как это сразу обеспечивало заполнение кафедр и солидную постановку дела. Но идея распределения частей Крымского университета по разным городам Крыма (Симферополю, Севастополю, Ялте, Керчи, Феодосии и Бахчисараю), а равно учреждения каких-либо факультетов в Ялте сочувствия в этом собрании не вызывала, равно как и в следующем заседании комиссии 17 декабря 1917 г., в котором участвовали и ялтинские профессора. Вместе с тем в этом собрании было постановлено открыть кредит на переезд учреждений, обслуживающих новый университет по получении организационного плана его и сметы, и просить Совет Киевского университета обсудить всесторонне вопрос о правовом положении Крымского университета, и просить земские, городские и правительственные управления сообщить свои соображения о возможности размещения новой высшей школы в Крыму в тех или других городах в зависимости от их средств и других условий [95].

Как и следовало ожидать, распределение частей университета в разных местах Крыма не вызвало никакого сочувствия в самоуправлениях Крыма и было признано нецелесообразным. Между тем коллегия ялтинских профессоров пополнилась несколькими лицами из киевской профессуры, в том числе и Р. И. Гельвигом [96]. Совет этой коллегии признал возможным начать чтение лекций в Ялте на первых курсах физико-математического и медицинского факультетов [97].

10 мая состоялось официальное открытие в Киеве Таврического филиала Киевского университета, а 11 мая 1918 г. произошло в Ялте торжественное открытие указанных курсов. Запись студентов на эти факультеты, производившаяся и в Киеве и в Ялте, дала благоприятные

результаты: число студентов, с одной стороны, тавричан, с другой – киевлян, волынцев и др., превзошло ожидания, и явилось основание думать, что расходы на содержание нового университета в значительной степени окупятся платой за слушание лекций. Но эти расчеты не оправдались, и инициативная группа ялтинских профессоров признала целесообразным, в виду оказавшегося затруднительным материального положения крымского филиала, учреждение при нем специального хозяйственного органа Попечительного совета, который заботился бы о материальном благополучии университета, ведая хозяйственной и экономической его частью. Учреждение этого необычного в жизни высших учебных заведений органа могло быть, конечно, только временным. Оно оказало значительную помощь Крымскому университету на первых порах его существования в период общей разрухи. Но уже в самом учреждении его явно сказались очень проблематичными и оптимистичными надежды ялтинской профессуры на материальное благополучие филиала Киевского университета.

В 1917 г. в Крыму произошли две смены власти. Эпоха временного правительства и губ[ернского] комиссара сменилась управлением демократических общественных деятелей, продолжавшимся до конца 1917 г., а в январе 1918 г. власть перешла к первому Советскому правительству. Уже в конце 1917 г. сообщение с Киевом и Одессой стало очень затруднительным, а с севером почти невозможным. В конце апреля 1918 г. утвердилась в Крыму германская власть с участием татарского курлутая и директории и генералом М. А. Сулькевичем во главе исполнительной власти [98]. Все эти смены власти в значительной степени отразились на движении вопроса о Таврическом университете, но оно все-таки не прерывалось. Таврическое губ[ернское] земство, приняв депутацию ялтинских профессоров и выслушав в заседании 2 июня 1918 г. доклад проф[ессора] Р. И. Гельвига о положении дел в Ялте, вынесло резолюцию: «Первое демократическое губ[ернское] земское собрание, продолжая культурную работу Таврического земства, с чувством глубокого удовлетворения выслушав сообщение об открытии Таврического университета и вполне соглашаясь с основными положениями, выработанными комиссией профессоров, обещает свое полное содействие высокому источнику просвещения и призывает все города, земства и общественные организации губернии к самой широкой поддержке нового универ-

ситета создаваемого по почину земства». Сейчас же после этого началась организация попечительного совета, и выработка положения о нем.

Так как земство и попечительный совет считали нахождение университета в Ялте только временным и совершенно необеспеченным, то сейчас же начались заботы по приисканию и найме помещений для его нужд в Симферополе, причем, прежде всего, было употреблено старание об обеспечении за университетом брошенных зданий б[ывшего] военного госпиталя, а равно приобретения для нужд его имущества закрытых с окончанием войны вызванных ею земских, городских и правительственных учреждений: лазаретов, лабораторий, кабинетов и т. д. Тогда же выяснилось, что казармы в Массандре, на которые рассчитывала инициативная группа профессоров, заняты немцами для их войск, а из зданий в Ливадии предоставлялись немецким командованием для нужд университета незначительное количество. Других же свободных помещений в Ялте не было. Вполне же выразились и затруднения финансового характера, так как вследствие политических обстоятельств, между прочим, отхода материковых уездов Таврических губерний к Украине и неурожаев в Крыму, обещанные земствами университету средства не могли быть отпущены. В то же время выяснилась невозможность учреждения в Ялте медицинского факультета, на что надеялись профессора, и что вообще мысль о средоточии университета в Ялте должна быть оставлена.

В июне, июле и августе месяцев 1918 г. состоялся ряд заседаний попечительного совета совместно с ялтинскими и киевскими профессорами по вопросам о распределении факультетов, о размещении профессоров и студентов, о библиотеке, кабинетах, лабораториях, об открытии факультета восточных языков или турецко-татарского отделения при историко-филологическом факультете, об открытии агрономического факультета и др. Установлено, что университет будет существовать на основании общего Устава университетов в России [99]. В «историческом», как назвал его Р. И. Гельвиг, заседании попечительного совета 11 августа с участием временно и[сполняющего] д[дела] ректора Гельвига, ялтинских профессоров Л. О. Кордыша, Н. Н. Бунге и др., делегации профессоров Киевского университета Г. М. Малкова, С. Е. Кушакевича, К. Э. Добровольского и министра народного просвещения П. Н. Соковнина было решено сосредоточить Таврический университет

в Симферополе. Сначала предполагалось оставить в Ялте естественное отделение физико-математического факультета, но вскоре и это оказалось неосуществимым и вполне оправдалась верность мысли земства и попечительного совета, что и физико-математический факультет, как основная ячейка Крымского университета, должен быть тесно, органически связан со всем университетом и во всех отношениях может быть хорошо устроен в Симферополе. Ялтинские студенты также просили об открытии университета в Симферополе, так как в Ялте они испытывали большие затруднения в виду невозможности найти какой-либо заработок, а также ввиду больших расстояний от города до Ливадии и недостатка в Ялте квартир, учебных пособий и т. д.

В виду всего этого было окончательно решено открыть университет в Симферополе в составе обычных четырех факультетов и пока агрономического отделения при физико-математическом с образованием из него факультета при первой возможности. И в правительственных органах и в профессорских кругах обсуждался вопрос о наименовании университета: Крымским или Таврическим. Больше сочувствия оказалось на втором наименовании, которое и было принято после некоторых возражений со стороны правительства. На заседании попечительного совета 8 сентября было решено назначить открытие Таврического университета 14(1) октября.

Началось приглашение служащих, устройство временных помещений и постоянных квартир для профессоров и студенческих обществ – мужского и женского, приобретение мебели и хозяйственного инвентаря, устройство помещений для канцелярии, аудиторий, кабинетов и т. д., заботы об освобождении профессорских квартир от реквизиций и уплотнения, перевозка учреждений и инвентаря из Ялты и т. д. Вследствие переполнения Симферополя войсками и беженцами, отыскание не только квартир, но и отдельных комнат представляло величайшие затруднения. Город испытывал полный квартирный кризис, который долго тормозил развитие университета и далее замещение кафедр. В то же время быстро шла выработка положения об университете и соответственного законопроекта, составление смет, приглашение профессоров, выработка положения об отношениях Таврического филиала к Киевскому университету, проведение положения об университете через краевую власть и др.

Как указано выше, это была эпоха немецкой власти в Крыму, и в это, особенно печальное время немецкого командования и хозяйничания в Крыму, правильное его обирания, началась жизнь высшего учебного заведения в Крыму.

30 августа 1918 г. Совет министров Крымского правительства утвердил положение о Таврическом университете, представленное П. Н. Соковниным, и постановил: учредить Таврический университет в Симферополе, открыть его действия, как филиала Киевского, отпустить на расходы по устройству и содержанию университета, в виде единовременного пособия, 100.000 р. и предоставить в его распоряжение на все время его существования усадебное место б[ывшего] Симферопольского местного лазарета со всеми зданиями на нем и материалами для их ремонта и достройки, на что было отпущено также 100.000 р. [100].

Большое значение имело затем соединенное заседание попечительного совета с профессорами Таврического университета и делегацией Киевского в лице профессоров Д. А. Граве, Н. М. Бубнова, С. М. Богданова и С. А. Егиязарова. Председатель собрания С. С. Крым приветствовал речью киевскую делегацию. Проф[ессор] Граве в ответной речи с сочувствием указал на сотрудничество в организации Таврического университета профессуры и общественности и пожелал, чтобы новая высшая школа всегда была в контакте с жизнью и обществом. Затем был доложен декрет об учреждении Таврического университета и Положение о нем, и выяснена необходимость сосредоточения его целиком в Симферополе. В том же заседании проф[ессор] Егиязаров сделал обширный, обстоятельный доклад о необходимости учреждения в Таврическом университете Восточного факультета, принятый собранием с полным сочувствием. Делегация вполне выяснила отношение к открываемому университету местных общественных учреждений, материальное положение его и т. д. [101].

Наплыв прошений о принятии в Таврический университет превзошел ожидания и вызвал некоторые ограничения в принятии их. В то же время коллегия профессоров быстро пополнялась, причем изъявили согласие перенести свою деятельность в Таврический университет многие видные профессора и доценты старых университетов, между прочим, В. И. Палладин, Н. И. Андрусов, М. А. Тихомандрицкий, А. Н. Деревницкий, Н. И. Кузнецов, Н. М. Крылов, С. И. Метальников, А. А. Байков,

А. И. Елистратов, Б. Д. Греков, А. П. Кадлубовский и др., вошедшие в состав Таврического университета при его учреждении [102]. Киев дал Таврическому университету Р. И. Гельвига, К. Э. Вагнера, А. О. Кордыша, Н. Н. Бунге и др. Ко времени открытия университета свободных кафедр оказалось немного, между прочим потому, что не все желавшие служить в нем могли попасть в Крым, отрезанный в то время со всех сторон. Необходимо заметить, что в состав преподавателей Таврического университета с самого его учреждения вошло несколько местных научных работников, и число их постепенно росло. В общем Крым дал своему университету свыше двадцати преподавателей, не считая лиц медицинской профессии – преподавателей, ординаторов клиник, ассистентов и т. д., которых также было свыше двадцати.

Кроме значительного числа преподавательских сил Крым дал возможность своему университету пользоваться для своих научных интересов и целым рядом культурных учреждений. Таковы: Никитский ботанический сад, Севастопольская морская библиотека, библиотека земской управы, несколько значительных библиотек учебных заведений и частных в Симферополе и других местах, которые вошли в состав библиотеки университета, Естественноисторический музей губ[ернского] земства и целый ряд музеев давностей в Крыму, биологические станции в Севастополе и на Карадаге, Помологический сад в Симферополе, Институт физических методов лечения в Севастополе, Симеизская обсерватория, заповедник у Бабугана и др. Тесно связались с университетом и местные научные организации. Достаточно рассмотреть издания б[ывшей] Таврической ученой архивной комиссии, Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы и Медицинской ассоциации, чтобы увидеть, какое близкое и живое участие принимали в жизни этих учреждений профессора Таврического университета [103].

В Крыму не было таких меценатов, какими были Мешков в Перми, Бурылин в Иваново-Вознесенске и целый ряд их в Москве, не могли города и земства оказать обещанной помощи своему университету. Тут не было их вины, виновато было время, в которое начал свое существование Таврический университет и прежде всего – мировая война, вызвавшая полное оскудение в Крыму и, в частности, в Симферополе, бедном промышленностью и торговлей и крайне пострадавшем в мате-

риальном отношении из-за войны и вызванной ею разрухи. Только напряжение всех сил городского управления, самоотверженная энергия городского головы В. А. Иванова [104] при сочувствии населения города и научных организаций дали возможность Таврическому университету начать свою жизнь, хотя в убогой обстановке, в «холоде и голоде», и физическом и духовном, но со светлыми надеждами на будущее. Ручательством этого был и организационный талант первого ректора университета Р. И. Гельвига, надломившего свои силы в тяжелой работе и отошедшего в то время, когда его ум, такт, его любовь к университету были особенно нужны [105].

Вся большая и подготовительная работа по учреждению Таврического университета продолжалась всего два с половиной года. Этот скорый и благоприятный результат ясно показал, что учреждение в Тавриде университета было вызвано насущною потребностью, почему и встречало энергичную поддержку в ученом мире и сочувствие населения.

Торжество действительного открытия Таврического университета после двух предварительных в Киеве и Ялте прошло с необычайным подъемом. Это торжество, на котором в весьма значительном числе присутствовали рабочие организации и учащая молодежь Симферополя, объединяло все население Крыма и было истинным праздником науки и культуры в их единении с трудом. Среди множества адресов и приветственных речей прекрасна была речь представителя Киевского университета профессора М. М. Дитерихса, который сказал в ней, что учреждая в Тавриде высший рассадник науки и культуры – университет в виде филиала Киевского университета, Киев как бы отплачивает ей за получение от Тавриды просвещения девять с половиной веков тому назад [106].

Семилетняя жизнь Таврического-Крымского университета, преобразованного затем в Крымский педагогический институт [107] с четырьмя отделениями, показала, равно как и жизнь последнего, что надежды общественности и ученого мира, положенные в фундамент его жизни, не были призрачны и ложны, что они не только не ослабели, не уменьшились, но еще более упрочились и усилились. Справедливость этого выразилась в настоящем (1930) году в решении в высшей Советской власти учредить в Симферополе Медико-хирургический институт, взамен закрытого в 1925 г. медицинского факультета при университете [108],

и предположении в ближайшем будущем открыть в этом городе химико-естественный институт с сельскохозяйственным отделением, взамен закрытых агрономического [109] и физико-математического факультетов университета [110].

А. Маркевич

Комментарии

1. А. И. Маркевич неоднократно выступал на заседаниях Таврической ученой архивной комиссии о творческой судьбе А. Л. Бертье-Делагарда. Ему также принадлежит некролог, написанный сразу после смерти Бертье-Делагарда. См.: *А. Маркевич. А. Л. Бертье-Делагард // Южные ведомости*. – Симферополь. – 1920. – 19 февраля (3 марта). – № 40. Републикация. С. Б. Филимонов. Из прошлого русской культуры в Крыму: поиски и находка историка-источниковеда. – Симферополь, 2010. – С. 330–331.

2. Хранятся в Центральном музее Тавриды (ЦМТ) в Симферополе: «Архив А. Л. Бертье-Делагарда». КП–23051.

3. В «Автобиографических записках» А. Л. Бертье-Делагард писал: «Во время большой революции 1789 года немало французов, выброшенных политическими событиями из своей страны, нашли себе пристанище и мирное житье в гостеприимной России. Все они, порвав связи со своим старым отечеством, в меру сил работали на пользу нового, скоро приживаясь в нем и устраивая семьи». (ЦМТ. – КП–23051. Далее «Автобиографические записки» цитируются по этому оригиналу).

4. Бертье-Делагард Иван Александрович Генрих (1763–1840) – генерал-майор.

5. Ныне город Елгава в Латвии.

6. Шеппинг Дмитрий Оттович (1823–1895) – автор работ по мифологии и этнографии.

7. В «Автобиографических записках» А. Л. Бертье-Делагард писал: «Отец и мать католики, а все их дети от рождения православные, говорили только по-русски и были русскими душой и сердцем; по-французски учились в школах, разбирались в этом языке не все и плоховато; о польском не имели и понятия; да и сама бабушка говорила и писала только по-русски. Глава семейства решительно ни во что семейное не вмешивался; не вынося некоторых русских блюд, например, каши,

и до конца жизни очень плохо изъяснялся по-русски, давая повод для разных потешных недоразумений».

8. Ныне *Делагардова балка* – первое ответвление от Сарандинакиной балки влево от устья.

9. *Travels to the Seat of war in the East in 1829, I, 286.*

10. Вера Ивановна Колодеева из г. Сосницы (ныне Черниговской области).

11. В «Автобиографических записках» А. Л. Бертъе-Делагард писал: «По случайной неосторожности товарища при академических работах лишился глаза и был понуждаем врачами немедленно прекратить совершенно письменную и книжную работы во избежание грозившей слепоты, но не мог исполнить этого за совершенным отсутствием средств к жизни. Предсказание врачей, к счастью, не исполнилось, и я всю свою долгую жизнь провел в самых усиленных занятиях, за книгой. Этот случай повел меня к хмурому и нелюдимому одиночеству (остался холостяком)».

12. Мурзакевич Николай Никифорович (1806–1893) – профессор российской истории и статистики, директор Ришельевского лицея в Одессе.

13. См. об этом: *Косарева А. А.* Бертъе-Делагард Александр Львович // Севастополь. Энциклопедический справочник. – Севастополь, 2000. – С. 81–82.

14. Не совсем точная цитата А. Л. Бертъе-Делагарда из его «Автобиографических записок». Правильно: «Как существо всех этих инженерных работ, так и самая родная страна – Таврида, невольно привлекала меня (в первоначальном варианте – «его». – *В. Л.*) к археологическим исследованиям, а Одесское общество истории и древностей, избрав меня (в первоначальном варианте – «его». – *В. Л.*) 26 марта 1880 г. своим действительным членом, прочно поставило на этот путь».

15. В «Автобиографических записках» А. Л. Бертъе-Делагард писал: «Благодаря своей инженерной (в первоначальном варианте – «высокой инженерной». – *В. Л.*) репутации, я был приглашен заведовать большими и сложными работами, стоя во главе строения нескольких портов Черного моря: значительная часть Одесского, весь Ялтинский в два приема, Феодосийский и Ростовский – дела моей (в первоначальном варианте – «его». – *В. Л.*) головы и рук». За свои инженерные работы А. Л. Бертъе-Делагард был отмечен следующими наградами: Орденами Св. Станислава II и III степени; Св. Анны II и III степени; Св. равноапостольного

кн. Владимира IV степени. Более подробно см.: *Колесникова Н. Н.* От составителя [награды и общественная деятельность] // Бертъе-Делагард Александр Львович (1842–1920): библиографический справочник / *сост. Н. Н. Колесникова*. – Симферополь, 2002. – С. 3–6.

16. Более подробно см.: *Столярик Е. С.* Александр Львович Бертъе-Делагард // 150 лет Одесскому обществу истории и давностей, 1839–1889: Тез. докл. юбилейной конференции. – Одесса, 1889. – С. 21–24; *А. А. Непомнящий*. «Патриарх кримведения»: А. Л. Бертъе-Делагард // Подвижники кримведения. – Симферополь, 2006. – С. 111–144. По ходатайству Министерства народного просвещения вице-президент Одесского общества истории и давностей, отставной генерал-майор А. Л. Бертъе-Делагард был представлен к награждению орденом Св. Станислава I степени.

17. В «Автобиографических записках» А. Л. Бертъе-Делагард писал: «За археологические работы я (в первоначальном варианте – «он». – *В. Л.*) был почтен медалями и лестным избранием почетным членом и вице-президентом Одесского общества истории и давностей (в первоначальном варианте – «родному ему Одесского общества». – *В. Л.*)», почетным членом Киевского общества Нестора Лет[описца] и Константинопольского археологического института (правильно: Русский археологический институт в Константинополе. – *В. Л.*), действительным членом Московских Археологического и Нумизматического обществ, Русского археологического общества и других».

18. Этот абзац, нарушающий структуру изложения, А. И. Маркевичем вычеркнут. В «Автобиографических записках» А. Л. Бертъе-Делагард писал: «Японская война, отразившаяся прекращением моей (в первоначальном варианте – «его». – *В. Л.*) инженерной деятельности, была поводом к большим потерям и сокращениям моих (в первоначальном варианте – «его». – *В. Л.*) средств, а с тем и собирательной мании. Эта же война повела к давно тлевшему, но с него ставшему явным и резким распаду русского государства и зачатков его культуры, доведенных следующей войной до совершенного крушения и гибели. Той же участи подвергается и мое достояние (в первоначальном варианте – «Той же участи и подверглось и все достояние А. Л.». – *В. Л.*), собранное долгой жизнью с неустанными и общепольными трудами (в первоначальном варианте – «Имущество А. Л. домовое и земельное без исключения отнято, собрания подлежат расхищению, он сам остается, буквально, без

куска хлеба. Нечто роковое! За гостеприимство деду и его спасение пришлось платить всей трудовой жизнью, всем состоянием платить и гибнуть». – *В. Л.*). С ним также, как и у моего деда-эмигранта (в первоначальном варианте – «у его деда-эмигранта». – *В. Л.*), исчезли (в первоначальном варианте – «исчезают». – *В.Л.*) мои (в первоначальном варианте – «все мои». – *В. Л.*) надежды и чаяния, несмотря на полувековые труды и горячую любовь к родине, большой – России, и малой – Тавриде. У деда при крушении оставалась надежда молодости – новая жизнь, у внука лишь моление старости – о скором конце: Да ниспошлет его Господь: 2 февраля 1918 г. Ялта».

19. А. Л. Бертъе-Делагард являлся почетным мировым судьей по Ялтинскому уезду Таврической губернии с 12 октября 1910 г., гласным Ялтинского уездного земского собрания с 1912 по 1917 гг., членом дорожно-технической комиссии и комиссии для всестороннего вопроса о Ялтинском обществе долгосрочного кредита, сельскохозяйственной комиссии, Ялтинского комитета виноградарства и виноделия, председателем Крымского горного клуба, членом Таврической ученой архивной комиссии, почетным ее членом с 1916 г.

20. С 1888 г. Императорская археологическая комиссия начала проводить систематические исследования Херсонеса. Более подробно см.: Стоянов Р. В. Императорская археологическая комиссия и изучение Херсонеса Таврического // Императорская археологическая комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / *научный редактор-составитель А. Е. Мусин*. – СПб., 2009. – С. 522–555.

21. Наиболее полный список печатных трудов см.: Библиография печатных трудов А. Л. Бертъе-Делагарда / *публ. А. А. Непомнящего* // А. Л. Бертъе-Делагард. Избранные труды по истории средневекового Крыма. III. – Симферополь, 2012. – С. 292–300.

22. Об этом саде см. статью С. А. Мокржецкого «Список более редких растений, акклиматизированных на даче А. Л. Бертъе-Делагарда в Ялте» // Известия Таврической ученой архивной комиссии (Симферополь, 1918, № 54 – С. 370–377).

23. См.: Бертъе-Делагард Александр Львович (1842–1920): [Библиографический указатель] / Крымский республиканский краеведческий музей; *сост. Н. Н. Колесникова*. – Симферополь, 2002.

24. Основана 6 февраля 1887 г.
25. Напечатана была в «Записках Одесского общества истории и древностей» (Одесса, 1876. – Т. 14, отд. 1. – С. 166–279).
26. Напечатана в № 7 «Известий ТУАК»: [Бларамберг М. О положении трех тавро-скифских крепостей, упоминаемых Страбоном, с картами, планами, надписями и рисунками давних мраморов (*перевод с фр. А. Л. Бертье-Делагарда* // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь. – 1989. – № 7. – С. 56–69)].
27. Материалы по археологии России, изд. Археологической Комиссией № 12: [А. Л. Бертье-Делагард. Раскопки Херсонеса // Давности Южной России. Т. 5. / МАР. – СПб., 1893. – № 12. – 64 с.].
28. Гриневиц Константин Эдуардович (1881–1971) – археолог, историк античности, музеевед. В 1920-х годах заведовал Керченским, а затем Херсонесским музеями древностей. Возможно, речь идет о статье К. Э. Гриневица «Стены Херсонеса Таврического I. Подстенный склеп и ворота Херсонеса, открытые в 1899 г.» (Херсонесский сборник. – Севастополь, 1926. – Вып. 1).
29. А. Л. Бертье-Делагард. Надпись времени Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1893. – Т. 16, отд. 1. – С. 45–88.
30. Известия Археологической Комиссии, № 21, 1907: [Бертье-Делагард А. Л. О Херсонесе. Крестообразный храм – Крещальня – Крепостная ограда // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1907. – Вып. 21. – С. 1–207].
31. Штерн фон, Эрнст Романович (Эрнст-Вальфрид) (1859–1924) – историк, археолог. Речь идет о рецензии Э. Р. Штерна «О местоположении древнего Херсонеса», опубликованной в «Записках Императорского Одесского общества истории и древностей» (Одесса, 1910. – Т. 28. – С. 89–131).
32. Записки Одесского общества истории и древностей, Т. XXIV [Описание Черного моря и Татарии составил Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 / пер. Н. Н. Пименова. Предисловие и примечания А. Л. Бертье-Делагарда (с. 91–93; 135–180) // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1902. – Т. 24, отд. 2].

33. Жебелев Сергей Александрович (1867–1941) – историк, филолог-классик, археолог-антиковед, историк археологии, академик АН СССР (1927).

34. Лепер Роман Христианович (Роберт Георг Христиан) (1865–1918) – филолог-классик, археолог, эпиграфик. В 1908–1914 гг. возглавлял раскопки в Херсонесе. В 1912 г. провел археологические исследования на Мангупе. Выйдя в отставку, преподавал в Севастополе, затем в Петербурге.

35. Печенкин Николай Михайлович (1871–1918?) – офицер, археолог-любитель. По заданию Императорской археологической комиссии проводил раскопки в Крыму, начиная с 1901 г.

36. Напечатана «Нумизмат. Сб.», 1909 г. [А. Л. Бертъе-Делагард. Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в половине IV в. до Р. Х. // Нумизматический сборник. – М., 1911. – Т. 1. – С. 1–100].

37. *Известия Академии наук. Отд. русск. яз. и слов., XIV, 1909.* [А. Л. Бертъе-Делагард. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1909. – Т. 14, кн. 1].

38. Речь идет о статьях А. Л. Бертъе-Делагарда: О монетах владетелей Боспора Киммерийского, определяемых монограммами (Одесса, 1911); Дифференцы на боспорских царских монетах римского времени (М., 1911); Монетные новости древних городов Тавриды (Одесса, 1912); Материалы для весовых исследований монетных систем давнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды (М., 1912).

39. *Пушкин и его современники. Вып. XVII–XVIII, 1913 г.* [А. Л. Бертъе-Делагард. Память о Пушкине в Тавриде // Пушкин и его современники: Материалы и исследования. – СПб., 1913. – Вып. 17/18. – С. 77–155].

40. Германский крейсер, во время первой мировой войны вел операции на Черном море.

41. *Известия Таврической Ученой архивной Комиссии № 51., 1914* [А. Л. Бертъе-Делагард. Ценность монетных номиналов в Крымском ханстве // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь. – 1914. – № 51. – С. 153–185].

42. См.: А. Л. Бертъе-Делагард. Исследования некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Записки Одесского

Императорского общества истории и древностей. – Одесса. – 1915. – Т. 32, отд. 1. – С. 229–256; карта.

43. Напечатана в № 55 «Известия Таврич. ученой архивной Комиссии». [А. Л. Бертье-Делагард. Каламита и Феодоро // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь. – 1918. – № 55. – С. 1–44].

44. «Тмутараканский камень». *Зап. Отд. Археол. Общ. Т. XI, вып. 1–2*. [Спицын А. Тмутараканский камень // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества. – Пг., 1915. – Т. 11].

45. *Известия Таврической Ученой архивной Комиссии, № 55*. [А. Л. Бертье-Делагард. Заметки о Тмутараканском камне // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь. – 1918. – № 55. – С. 45–96].

46. Речь идет об Аврааме (Абраме) Самуиловиче Фирковиче (1786–1874), исследователе истории и культуры караимов, и о его работе «Камень спотыканья» (Евпатория, 1834).

47. А. Л. Бертье-Делагард. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде: Родной Тавриде, еще русской, последнее приношение // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь. – 1920. – № 57. – С. 1–35.

48. *Известия Таврической ученой архивной комиссии (1918, № 54) были посвящены А. Л. Бертье-Делагарду: «1842–1917. Александру Львовичу Бертье-Делагарду настоящий выпуск своих известий посвящает Таврическая ученая архивная комиссия».*

49. *Передаю мною в библиотеку Таврического общества истории, археологии и этнографии.*

50. См.: Список печатных трудов А. Л. Бертье-Делагарда // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь. – 1918. – № 54. – С. V–VI.

51. *Напеч. В № 56 Известий ТУАК*. [Хранится в ЦМТ, КП-22971. Д. 8686. Рукопись. Опубликовано в 1999 г. См.: Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / *перев. с нем. А. Л. Бертье-Делагарда, С. Л. Белявской*. – М.: Наука, 1999. См. также замечания к этому изданию проф. С. Б. Филимонова, напечатанные в его книге «Из прошлого русской культуры в Крыму» (Симферополь, 2010. – С. 5–6, 8–9)].

52. См. об этом подробнее: А. А. Непомнящий. Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 83–88.

53. Тунманн (Тунман) Иоганн Эрих (1746–1778) – шведский историк. Речь идет о его книге «Крымское ханство».

54. *Напечатаны в № 56 Известий Таврической уч. архивной комиссии*. [Опубликованы: А. Л. Бертье-Делагард. Прошлое Кореиза // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь. – 1919. – № 56. – С. 343–344; *Он же*. Справка о прошлом Ореанды // Там же. – С. 198–202.]

55. Таблица родословия Гиреев Крымских, составленная А. Л. Бертье-Делагардом // ЦМТ. – КП–22965. Д. 860. Рукопись.

56. *Напечатаны там же, в № 57*.

57. Торжественно открыт 14 октября 1918 г.

58. Зуев Василий Федорович (1754–1794) – естествоиспытатель, путешественник, адъюнкт по натуральной истории в Академии наук (1799), профессор (1787). Его труд «Выписки из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма (1782 года)» // Месяцеслов на 1983 г. (СПб. – С. 122–177) – стал по существу первым научным сочинением по географии Крыма.

59. Паллас Петр Симон (Pallas Peter Simon, 1741–1811) – естествоиспытатель и путешественник, профессор естественной истории в Академии наук (1767). Автор фундаментальных трудов о Крыме: «Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах» (М., 1999) и «Краткое физическое и топографическое описание Таврической области» (СПб., 1795).

60. Более подробно см.: А. И. Маркевич. Проект учреждения в Симферополе медико-хирургического училища // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – С. 378–388.

61. Стемповский Иван Алексеевич (1788–1832) – археолог, нумизмат.

62. Ашик Антон Балтазарович (1801–1854) – археолог.

63. Бларамберг Иван Павлович (1772–1831) – археолог.

64. Фабр Андрей Яковлевич (1789–1863) – администратор, статистик, участник краеведческого движения.

65. Стевен Христиан Христианович (1781–1863) – естествоиспытатель-ботаник, садовод, энтомолог, создатель первого гербария крымской флоры, член-корреспондент АН (1815), почетный член АН (1849).

66. Кеппен Петр Иванович (1793–1863) – естествоиспытатель, археолог, библиограф, статистик, этнограф, крымовец.
67. Боде Иоганн Элерт (1747–1826) – немецкий астроном, иностранный член-корреспондент Петербургской АН (1785).
68. Вассаль – сын Рене Вассалья.
69. Домбровский Франц Мартынович (1820?–1866) – востоковед, участник краеведческого движения.
70. Шатилов Иосиф Николаевич (1824–1889) – исследователь Крыма.
71. Аркас Де-Серра, Феликс (?) – исследователь Крыма.
72. Гассгаген Христиан Генрихович (?) – химик, минералог, профессор Ришельевского лицея, исследователь Крыма.
73. Келер Генрих Карл Эрнст фон, Егор Егорович (1765–1838) – историк, археолог, хранитель коллекции резных камней Эрмитажа, ординарный академик по литературе, греческим и римским древностям (1817).
74. Иннокентий (Борисов) (1800–1857) – архиепископ Таврический.
75. Кесслер Карл Федорович (1815–1881) – зоолог, профессор, член-корреспондент Петербургской АН (1874).
76. *И. Х. О высшем учебном заведении в Севастополе. Кр. Вестн. 1895. № 227 и 278. [И. Х. О высшем учебном заведении в Севастополе // Крымский вестник. – Симферополь, 1895. – № 277–278].*
77. См.: *А. И. Маркевич. Из прошлого крымского виноградарства и виноделия: по архивным материалам // Вестник виноделия Украины. – Одесса, 1927. – С. 1–32.*
78. См.: *А. И. Маркевич. Краткий очерк развития учебных заведений в Симферополе. – Симферополь, 1890; Он же. Главные задачи нашей школы // Таврический церковно-общественный вестник. – Симферополь, 1906. – № 9. – С. 371–381.*
79. Морская библиотека в Севастополе была основана в 1822 г. по инициативе лейтенанта В. И. Мелихова.
80. Институт физических методов был открыт 15 мая 1914 г. в Севастополе, т. к. в начале века город развивался как курорт. Ныне – Научно-исследовательский институт физических методов лечения медицинской климатологии им. И. М. Сеченова в Ялте.
81. *Правильно:* Общество симферопольских врачей, открытое в 1878 г.
82. Основана 6 февраля 1887 г.

83. Официально открыто 20 февраля 1910 г.

84. Более детально см.: Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология / Сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М., 2011.

85. Крым (Нейман) Соломон Самуилович (1867–1936) – юрист, агроном; общественный и государственный деятель; депутат I и IV Государственных дум. Один из организаторов создания Таврического университета; возглавлял Крымское краевое правительство (1918–1919). В апреле 1919 г. эвакуировался из Севастополя с французской эскадрой.

86. *Таврич. Губ. Зем. Собр. Чрезвычайная сессия 15 авг. 1916 г. Доклад гласного С. С. Крыма об открытии высшего учебного заведения в Таврической губернии.* [Обсуждении идеи высшей школы в Тавриде местными органами самоуправления / Публикации Л. П. Кравцовой // Крымский архив. – Симферополь, 2000. – № 6. – С. 22–50].

87. Др. мед. А. Я. Гидалевич: К вопросу об открытии высшего учебного заведения в Симферополе. Симф. 1916 г. Бр. Тут же. Заявление его в Симферопольскую городскую управу и ее постановление.

88. *Журнал заседаний Комиссий по вопросу об учреждении в Крыму высшего учебного заведения, 31 августа и 12 сентября 1916 г. Симф. (печ.).* [См. также примечание № 83].

89. Письмо академика А. П. Павлова полностью опубликовано: Журнал заседания Комиссии по вопросу об учреждении в Крыму высшего учебного заведения (12 сентября 1916 года) / Публикация Л. П. Кравцовой. [Письмо академика А. П. Павлова] // Крымский архив. – Симферополь, 2000. – № 6. – С. 27–30.

90. Мнение профессора физиологии И. П. Павлова также полностью опубликовано (Там же. – С. 27.).

91. Мнение профессора Харьковского университета В. М. Арнольди в журналах комиссии не было отражено.

92. Более подробно см.: А. И. Маркевич. Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета // Известия Таврического университета. – Симферополь, 1919. – Кн. 1. – С. 11–42; То же. Крымский архив. – 2000. – № 6. – С. 6–21.

93. Текст полностью опубликован: Крымский архив. – 2000. – № 6. – С. 9–10.

94. *Журналы заседаний Таврич. Губ. Земского собрания чрезвычайной сессии, 5 окт. по 1 ноября 1917 г. Симф., 1918. С. 7–14, 27–29.* [Журнал заседания Таврического губернского земского собрания чрезвычайной сессии (5 октября 1917 года) // Крымский архив. – 2000. – № 6. – С. 32–38].

95. *Журнал заседаний Таврич. Губ. Земского собрания 52 очеред. Сессии с 30 по 7 июня 1918 г. 12, 15, 18–25* [В. В. Лавров, А. В. Ишин. Таврическое филиальное отделение Киевского университета Святого Владимира в Ялте // Крымский архив. – Симферополь. – № 9. – С. 102–110].

96. Гельви́г Роман Иванович (1873–1920) – доктор медицины; первый ректор Таврического университета (1918–1920).

97. См.: В. В. Лавров, А. В. Ишин. Таврическое филиальное отделение Киевского университета Святого Владимира в Ялте // История Таврического университета. – К., 2003. – С. 15–23.

98. Имеется в виду Крымское краевое правительство во главе с генерал-лейтенантом М. А. Сулькевичем (1865–1920), действовавшее с 25 июня по 15 ноября 1918 г.

99. *Вестник Временного Правительства, 1917 г., № 113, 128, 134.*

100. Полностью опубликовано: Крымский архив. – Симферополь, 2003. – № 9. – С. 111–113.

101. Все документы полностью опубликованы: В. В. Лавров, А. В. Ишин. Таврическое филиальное отделение Киевского университета Святого Владимира в Ялте // Крымский архив. – Симферополь, 2003. – № 9. – С. 102–110.

102. См.: Временные штаты и личный состав Таврического университета в 1919 г. / Публикация В. В. Лаврова // Крымский архив. – Симферополь, 2000. – № 6. – С. 51–57.

103. Более подробно см.: Работы В. И. Вернадского по истории наук и высшей школы в Крыму / Публикация В. В. Лаврова // В. И. Вернадский. Крымское наследие. – К., 2012. – С. 51–116.

104. Иванов Василий Алексеевич (1860–1919) – городской голова Симферополя (1909–1919). О нем см.: Л. П. Кравцова. Из истории университета. Архив Симферопольского городского головы В. А. Иванова // Крымский архив. – Симферополь, 2001. – № 7. – С. 323–327.

105. Роман Иванович Гельви́г скончался 2 октября 1920 г. от сыпного тифа.

106. Настоящая статья составлена главным образом на основании материалов архива Крымского педагогического института. См. также: А. Маркевича: а) Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета и б) Открытие Таврического университета в кн. 1 Известий Таврического университета, 1919 г.

107. В 1925 г. Крымский университет был преобразован в Крымский педагогический институт имени М. В. Фрунзе. В 1972 г. вернул статус университета. Ныне – Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского (1999).

108. В 1925 г. медицинский факультет, действовавший в составе Таврического (Крымского) университета, был закрыт. Восстановлен как самостоятельный вуз в 1930 г. Ныне – Крымский государственный медицинский университет имени С. И. Георгиевского.

109. Агрономический факультет, действовавший при Таврическом (Крымском) университете прошел много преобразований. В 1925 г. как самостоятельный вуз был закрыт. Восстановлен в 1931 г. Ныне – Южный филиал Национального университета биоресурсов и природопользования Украины «Крымский агротехнологический университет».

110. Взамен закрытых физико-математического и медицинского факультетов в декабре 1925 г. был открыт Крымский научно-исследовательский институт во главе с профессором С. П. Поповым.

Summary

The publication presents the previously unknown articles of a scientist A. I. Markevich researching the cultural past of Crimea, in particular those dedicated to the personality of A. L. Berthier-Delagarde whose scientific and literary work was an important page in the peninsula history. The publication also includes the articles of A. I. Markevich concerning the Tauride National University establishment in Simferopol in 1918. The documents are held in the fund of A. E. Crymsky in the Manuscript Institute of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

Key words: Crimea Studies, A. I. Markevich, A. L. Berthier-Delagarde, Tauride National University, A. E. Crymsky, Manuscript Institute of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

УДК 595.7:069.4/5:001.35(477+71)

*А. І. Шаповал,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ЕНТОМОЛОГІЧНОЇ
КОЛЕКЦІЇ В ІНСТИТУТІ ЗООЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
(ЛИСТУВАННЯ ВЧЕНИХ-ЗООЛОГІВ
В. Г. ДОЛІНА ТА В. М. ЛАЗОРКА)**

Здійснено огляд документів особового архіву члена-кореспондента НАН України В. Г. Доліна з фондів Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які розкривають співпрацю вченого з канадським ентомологом В. М. Лазорком. До публікації представлено листування між ученими як джерело з історії формування ентомологічної колекції В. М. Лазорка в Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України.

Ключові слова: В. Г. Долін, особовий фонд, В. М. Лазорко, ентомологія, колекція, Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається особовий фонд видатного українського ентомолога, члена-кореспондента НАН України Володимира Гдалича Доліна. В 2012 р. фонд став доступним для дослідників. У ньому відклалися матеріали про життя, діяльність і творчість В. Г. Доліна та документи, що висвітлюють його співпрацю з відомими вченими, серед яких був і канадський ентомолог українського походження Володимир Михайлович Лазорко. Особливу увагу привертає багаторічне листування між В. Г. Доліним і В. М. Лазорком, що розкриває історію формування в Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України ентомологічної колекції канадського вченого, створення якої відбувалося за діяльної участі В. Г. Доліна.

Український ентомолог і палеонтолог Володимир Гдалич Долін народився 9 січня 1932 р. у с. Торково Тульчинського району Вінницької області в родині службовців. Його батько, Гдалий Львович Долін, був інженером-хіміком, а мати, Ванда Володимирівна Городецька, викладала

музику. Дитинство В. Г. Доліна пройшло на Поволжі, у м. Дзержинську, де під час Великої Вітчизняної війни його батько працював на військовому заводі. У 1949 р. родина Доліних переїхала до Києва.

У 1950 р. В. Г. Долін вступив на біологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (КДУ, нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). В університеті під керівництвом відомого ентомолога, професора Олександра Пилиповича Кришталя В. Г. Долін розпочав дослідницьку діяльність і обрав своїм фахом ґрунтову зоологію.

Закінчивши у 1955 р. КДУ, В. Г. Долін протягом 1956–1959 рр. працював молодшим науковим співробітником Канівської лабораторії арахно-ентомології при КДУ. Водночас навчався в аспірантурі КДУ, де під керівництвом професора О. П. Кришталя у 1961 р. захистив кандидатську дисертацію.

Протягом 1959–1975 рр. В. Г. Долін працював в Українському науково-дослідному інституті захисту рослин ВАСГНІЛ на посадах завідувача відділу і заступника директора з наукової роботи. Вчений досліджував групу жуків-коваликів, личинки яких є небезпечними шкідниками сільськогосподарських культур, і розробив наукові основи поєднання хімічних і біологічних методів боротьби з ґрунтовими шкідниками.

У 1973 р. В. Г. Долін захистив докторську дисертацію на тему «Жуки-ковалики (Elateridae, Coleoptera) (морфологія, екологія, систематика, філогенія, господарське значення, засоби боротьби)».

Протягом 1976–2004 рр. В. Г. Долін працював в Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України завідувачем відділу загальної та прикладної ентомології, а впродовж 1976–1980 рр. – заступником директора інституту з наукової роботи. Як співавтору тритомної праці «Шкідники сільськогосподарських культур і лісових насаджень» В. Г. Доліну в 1976 р. була присуджена Державна премія України в галузі науки і техніки.

У 1985 р. В. Г. Доліна було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. У тому ж році його відзначено премією ім. Д. К. Заболотного АН УРСР за цикл робіт «Фауна, морфологія, таксономія та філогенія твердокрилих комах елатероїдного комплексу», в яких учений узагальнив результати оригінальних досліджень у галузі фауни, морфології та екології личинкових і дорослих стадій жуків-коваликів, таксономії, систематики

та філогенії надродини елатероїдних жуків загалом. Він уперше описав 1 родину, 1 підродину, 4 триби, 32 викопних і 15 рецептних родів, 414 викопних і нових сучасних видів жуків-коваликів.

В. Г. Долін є автором і співавтором 205 наукових праць, у тому числі 12 монографій, 5 брошур, а також 2 авторських свідоцтв. Учений сформував потужну колеоптерологічну та ентомологічну школу, під його керівництвом підготовлено 7 докторів і понад 30 кандидатів наук.

В. Г. Долін брав активну участь у роботі з координації наукових досліджень у галузі ентомології і захисту рослин. Протягом 1993–2004 рр. він був президентом Українського ентомологічного товариства, членом Ради Всесоюзного ентомологічного товариства, ентомологічних товариств кількох європейських країн, Постійного міжнародного організаційного комітету симпозіумів з ентомофауни Середньої Європи та членом Європейського колеоптерологічного товариства.

Помер В. Г. Долін 25 лютого 2004 р. у Києві.

Документи члена-кореспондента НАН України В. Г. Доліна, загальним обсягом 90 см, до Інституту архівознавства НБУВ надійшли 25 травня 2004 р. з Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. В результаті їхнього науково-технічного опрацювання сформовано фонд № 342 «Долін Володимир Гдалич (09.01.1932–25.02.2004) – ентомолог, член-кореспондент НАН України (1985)», що містить три описи загальною кількістю 350 справ (3518 документів за 1860–2003 рр.).

Деякі справи фонду відображають співпрацю В. Г. Доліна з канадським ентомологом В. М. Лазорком, який народився в 1909 р. у Львові в родині українського кооперативного та громадського діяча М. Лазорка (1879–1958). Здобувши медичну освіту, В. М. Лазорко зацікавився ентомологією, розпочавши у 1930-х роках дослідження колеоптерофауни Західної України, зокрема гірського масиву Горгаїни (Карпати). Після приєднання Західної України до УРСР у 1939 р. В. М. Лазорко емігрував до Канади, де мешкав у Ванкувері. Його досягнення в галузі ентомології були визнані українським науковим співтовариством, яке обрало В. М. Лазорка дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка, за сприяння якого у 1963 р. у Ванкувері вийшла найвагоміша праця вченого «Матеріали до систематики, класифікації та вивчення фауни жуків України».

У повоєнний час В. М. Лазорко налагодив тісний зв'язок з ентомологами Західної Європи, надсилаючи колегам, які жили у Відні, Парижі,

Празі, Варшаві, Стокгольмі та інших європейських містах, матеріали для досліджень, а також наполегливо відшукував шляхи до співпраці з науковцями України. У фонді В. Г. Доліна відклалися витяги з кількох листів В. М. Лазорка до одного із співробітників Львівського науково-природознавчого музею АН УРСР за 1958 р. [1, арк. 1–4], де В. М. Лазорко писав про можливість пересилання матеріалів із своєї колекції до Львівського музею, зауваживши: «Мені боліло серце від першої хвилини, коли я переїхав сюди, а саме тому, що мабуть нема в Європі ні одного музею, а то й приватного ентомолога, яким я не посилав би матеріалів з Канади, а самотніми місцями, куди я не послав досі нічого, – це саме Львів і Київ» [1, арк. 4].

У листі від 1 червня 1958 р. В. М. Лазорко рекомендував дирекції Львівського науково-природознавчого музею АН УРСР придбати колекцію жуків і метеликів померлого в Польщі колишнього співробітника музею ентомолога М. Клапача, яка складалася із 30 тис. екземплярів жуків і метеликів, зібраних у Західній Україні, бо вважав, що «це наш обов'язок рятувати скарби культури для Львова чи Києва» [1, арк. 1].

У 1959 р. розпочалася багаторічна й плідна співпраця В. М. Лазорка з київським ентомологом В. Г. Доліним, про що свідчать документи, які містяться в особовому фонді останнього, а саме: листування В. Г. Доліна з В. М. Лазорком (10 листів В. Г. Доліна за 1969–1983 рр. [2] та 293 листи В. М. Лазорка за 1959–1990 рр. [3]), документи про участь В. Г. Доліна в передачі колекцій комах В. М. Лазорка до Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР [4], фотознімок, на якому зафіксовано В. Г. Доліна під час вивчення ентомологічної колекції В. М. Лазорка [5].

Протягом трьох десятиріч учені в листах обмінювалися результатами своїх наукових досліджень, надавали один одному необхідні наукові консультації, інформували про наукові експедиції та ентомологічні форуми, в яких брали участь, сприяли налагодженню контактів між канадськими й американськими ентомологами та вченими України, здійснювали обмін друкованими виданнями й зразками комах.

Ще однією темою листування, яка хвилювала науковців, була доля ентомологічної збірки В. М. Лазорка, яку вчений формував понад 60 років, здійснюючи подорожі в різні місця світу. Унікальна колекція нараховувала близько півмільйона екземплярів і складалася з препаратів і вже визначених жуків та ще більшої частини непрепарованих

комах, зібраних в Європі, Америці та Австралії. Як патріот України В. М. Лазорко мріяв передати свою колекцію до науково-природничих установ Києва чи Львова. Протягом 1970-х років учений неодноразово звертався до В. Г. Доліна з проханням посприяти розміщенню збірки в наукових фондах Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР з метою її збереження, подальшого впорядкування і наукового вивчення, зазначивши, що «це унікальна можливість і нагода», бо «таких великих матеріалів з Америки і Австралії... музей в Києві ніколи не буде мати змоги придбати» [3, арк. 220].

У березні 1980 р. В. Г. Долін як заступник директора Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР з наукової роботи повідомив В. М. Лазорка про згоду інституту прийняти «багатоцінну колекцію» канадського ентомолога. В листопаді 1982 р. В. М. Лазорко розпочав пересилання матеріалів збірки з Канади до Києва, для чого вчений на декілька років відмовився від безпосередньої наукової роботи. Але обсяг матеріалу був такий великий, що, здавалося, «життя може бути закоротке, щоби докінчити справу передачі» [3, арк. 249]. Важко навіть уявити, скільки копіткої праці, здоров'я, часу, зрештою, коштів знадобилося вченому, щоб організувати пересилання колекції з Канади в Україну.

У листах до дирекції Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР В. М. Лазорко наголошував на зберіганні цілісності колекції, особливо на непорушності її основної систематизованої частини, виступав проти поділу матеріалів між фондами відділу фауни і систематики комах та Зоологічним музеєм інституту й наполягав на використанні збірки винятково в наукових цілях [3, арк. 249]. Вимоги В. М. Лазорка були задоволені керівництвом інституту. У листі від 12 вересня 1983 р. директор Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР В. О. Топачевський повідомляв ученого: «Інститут гарантує цілісність збереження Вашої колекції у фондах відділу фауни і систематики комах (керівник відділу – професор В. Г. Долін) і наукове використання колекції з допуском до неї висококваліфікованих фахівців-ентомологів. Шафи з Вашою колекцією будуть мати надписи: «Подарунок В. М. Лазорка», всі оригінальні коробки – «Колекція В. М. Лазорка» [4, арк. 5].

Основна науково опрацьована В.М. Лазорком частина колекції (вагою 369 кг) надійшла до Інституту зоології ім. І. І. Шмальгау-

зена АН УРСР у червні 1987 р. Ця подія не пройшла повз увагу української громадськості, яка високо оцінила вчинок ученого і наукову вартість колекції. Так, Б. М. Біляшівський у статті «У дарунок землі батьків» зазначав: «І ось цей скарб – набуток життя зближує в кількох шафах провідної наукової інституції республіки поруч з доробком кількох поколінь українських учених. 100 ідеально змонтованих колекційних боксів містять близько 50 тисяч ретельно визначених комах, зокрема голотипів і паратипів понад 20 видів твердокрилих, становлячи велику наукову вартість. Добірка з 40 тисяч твердокрилих комах, серед них значна кількість з Канади та Австралійського регіону, має особливе наукове значення для вивчення сучасної фауни Південної та Північної півкулі, філогенії твердокрилих, шляхів створення фаун Палеоарктики і Неоарктики.

Разом з матеріалами із Західної Європи та деяких інших місцевостей, надісланих В. Лазорком у попередні роки, колекція вченого-ентузіаста значно збагатила науково-культурну скарбницю установи» [4, арк. 18].

Якщо враховувати раніше надісланий В. М. Лазорком матеріал до Києва, його колекція в Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР у 1987 р. складалася із понад 100 тисяч екземплярів комах [3, арк. 296]. Нові надходження до колекції від В. М. Лазорка надходили й надалі. Крім того, вчений мав велику наукову бібліотеку, яку збирав протягом всього життя. Розуміючи, що життя підходить до кінця і бібліотека, комерційна вартість якої складала 15–20 тисяч доларів США, після його смерті може бути розпорошена чи розкуплена багатими колекціонерами, він розпочав пересилати до бібліотеки Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР рідкісні монографії, ентомологічні довідники та комплекти ентомологічних журналів, а також надсилав до Ботанічного музею АН УРСР зібрані ним гербарії.

Здійснивши, здавалося, неможливе, В. М. Лазорко був гордий від того, що переслані до Києва наукові збірки стануть у пригоді українській науці, за стан і розвиток якої боліла душа вченого. Разом з тим В. М. Лазорко (людина є людина!) болісно переживав розлуку з колекціями, відсутність яких позбавила його можливості проводити повноцінні наукові дослідження. В. Г. Долін намагався підтримувати канадського колегу як морально, так і надсилаючи з України необхідний йому для наукової праці матеріал. Обмін листами і матеріалом для досліджень

між ученими продовжувався до останніх днів життя В. М. Лазорка (Володимир Михайлович Лазорко помер у 1990 р.).

Останні матеріали Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР отримав з Канади вже після кончини В. М. Лазорка від його вдови – Дарії Лазорко, яка сумлінно виконала останню волю чоловіка. Д. Лазорко упорядкувала бібліотеку та архів В. М. Лазорка, серед документів якого відклалися 260 листів від В. Г. Доліна.

Пропонуємо до публікації два листи В. Г. Доліна, 15 листів В. М. Лазорка і лист Дарії Лазорко до В. Г. Доліна, написаний після смерті чоловіка, які висвітлюють окремі сторінки формування наукових фондів Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР та засвідчують велику працю і безмежну жертвовність українських учених в ім'я національної науки та України.

Листи публікуються вперше. Тексти листів передано зі збереженням граматичних і стилістичних особливостей того часу. Нерозбірливо написані та відновлені скорочені слова й встановлені за змістом дати взято в квадратні дужки.

Список використаних джерел

1. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 342, оп. 2, спр. 46, арк. 1–4.
2. Там само, оп. 3, спр. 45, арк. 1–13.
3. Там само, спр. 150, арк. 1–316.
4. Там само, оп. 2, спр. 18, арк. 1–23.
5. Там само, спр. 36, арк. 1.

ЛИСТИ В. Г. ДОЛІНА, В. М. ЛАЗОРКА І Д. ЛАЗОРКО

№ 1

Київ, [не пізніше 1973]

Дорогий Володимир Михайлович!

Трохи затримався із відповіддю, бо був три тижні у Москві – у музеї [1] з типами Мочульського [2] та Сольського [3]. Був би Вам дуже вдячний,

якщо допоможете зав'язати обмінні відносини з американськими або канадськими ентомологами, бо самому мені це щось добре не вдається.

Ще до від'їзду до Москви надіслав вам першу партію з околиць Києва та Канева, примірників. Будь ласка, сповістіть мене, в якому стані Ви їх отримаєте та які види ще ви хотіли одержати, які Вас більше цікавлять. Я маю досить багато з різних районів України: з Карпат, з Молдови, Житомирщини та ін. Якщо цих видів, які б Ви хотіли мати в мене не знайдеться, я зможу їх або одержати від колег на обмін, або зібрати самому шляхом виїзду в райони локалітету.

Тепер відносно Вашого благородного бажання подарувати свої колекції Зоологічному музею АН УРСР [4]. Ніяких перешкод не може бути, Ваші збори будуть відповідно етикетовані, буде вказано Ваше ім'я і т. п. Адреса музею така: Київ, вул. Володимирська, 55, Інститут зоології АН УРСР [5], музей. Я балакав з цієї нагоди з директором інституту акад[еміком] І. Г. Підоплічком [6] та з директором музею М. М. Щербаком [7].

Ще одне прохання до Вас. Якщо це можливо і не дуже дорого, чи не зможете Ви зробити для мене фотостат праці Fleutiaux E., Revision des Elaterides (Coléoptères) de l'Indochine Française, Musée Heude Notes d'Entomologie Chinoise 11 /8/; 233–420, 1947.

Я готовий в обмін надіслати Вам або книжок, або жуків. Як Ви забажаєте.

З сердечним привітом

Ваш В. Г. Долін

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 45, арк. 12, 12 зв. Машинопис.

№ 2

Ванкувер, 14 листопада 1979

Дорогий Володимир Гданович!

Мій лист не дуже радісний, прочуття не обмануло мене. Під щелепою появився новотвір (лімфома), який усунено операційно 24 жовтня. Моя будучність не зовсім певна. Треба взяти курс радіотерапії, а опісля хімотерапії, яка може мене вилікувати, але може також убити. Все залежить від того, як я буду толерувати ліки. Фізично і психічно почуваюся не дуже добре.

У зв'язку з тим я хочу знову порушити справу, яку ми завсіди відсували на другий план – мовляв все ще буде час. Треба застановитися, що станеться з моєю збіркою комах. Ви знаєте, що я призначив її Зоологічному музеєві Акад[емії] наук в Києві і думки свої не міняю. Питання, як практично перевести це в життя. Хочу знати Вашу дефінітивну думку в цій справі.

Збірка складається з трьох частин:

- 1) Три шафи з препаративними і визначеними жуками. (100 коробок).
- 2) Препаровані матеріали (екзоти) в особних коробках, які не вміщаються в шафи.

3) Непрепаровані фонди з Європи, Америки і Австралії у формі безчисленних малих коробок з комахами на ваті та тисячі паперових рурок, де вміщено жуків та ущільнено ватою. Скількість примірників в фондах найменше півмільйона.

Препаровані матеріали, які не вміщаються в шафи, я буду пересилати поступово в музей. В першу чергу, висилати буду Ваші матеріали на матерациках. Все буде залежати від того, наскільки мені стане сил і часу.

Головна збірка це найбільша турбота. Вона ще не приготована належно до пересилки, бо комах треба забезпечити шпильками, а це може тривати дуже довго.

Найгірше з непрепарованими матеріалами. Боюся, що митна контрола рівнозначна знищенням матеріалів. Треба би щоби в час, коли такі матеріали надійдуть в Київ, був хтось з музею в митному уряді та пояснив і обережно отворив коробки і рурки та показав, що в них знаходиться. Тут без Вашої помічі все може пропасти. Чи така концепція Вам відповідає? Порадьте щось розумне, щоби не допустити до того, щоби моя унікальна збірка була знищена або щоби перейшла в чужі руки. Є поважна загроза, що якщо не вдасться переслати збірку в музей у Києві, я буду змушений з боєм серця змінити моє рішення. Залишити все на руки моєї Дружини я не можу. Вона сама хвора. Розум наказує мені, що не можна залишити працю мого життя на знищення. Не залишилось би нічого іншого, як продати збірку якійсь установі чи музеєві на чужині, а це був би найбільший удар для мене в моєму житті. Прошу пам'ятати, що таких великих матеріалів з Америки і Австралії, як я маю, музей в Києві не буде ніколи мати змоги придбати. Це унікальна можливість і нагода.

Вже давно згадували Ви, що є можливість, що Ви особисто могли би приїхати в Ванкувер, щоби допомогти в справі перевозу збірки. Чи Ви лише жартували, чи справді така можливість є? Не поминіть мовчанкою цієї справи і напишіть одверто.

Про умовини передачі я писав вже давніше. Вони такі, що музеєві нічого вагатися їх прийняти. Збірка і фонди мають бути виключною власністю Зоологічного музею Академії наук в Києві. Ніякі матеріали зі збірки не можуть бути роздавані в обмін. Збірка має бути збережена в оригінальних шафах. Лише фонди можуть бути інкорпоровані в загальну збірку музею. Наукове досліджування типів може відбуватися лише в приміщенні музею в Києві.

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 220. Машинопис.

№ 3

3 березня 1980

Д[окто]ру Лазорку В. М.
Ванкувер, Канада

Вельмишановний Володимире Михайловичу!

Інститут зоології АН УРСР з великою вдячністю згоден прийняти Вашу багаточінну колекцію комах і внести її до фондів Зоологічного музею інституту.

Інститут зоології також стверджує повну згоду з умовами передачі колекції, як то: збереження колекції в оригінальних шафах, непорушність основної збірки та відзначення її як колекції д[окто]ра В. М. Лазорка.

Заст[упник] директора по науці, доктор біол[огічних] наук, професор В. Г. Долін

ІА НБУВ, ф. 342, оп.2, спр. 18, арк. 1. Машинопис.

№ 4

3 січня 1983

Дорогий Володимир Гданович!

Дякую за листа з 26. XI. Один з попередніх не дійшов до мене, але на загал нема причин жалітись. Я писав Вам двічі – 4. XI. і 16. XI, і наші листи розминулись. Вислав я перші, пробні посилки комах для музею, а саме 27. X. коробку з препаративними саранчуками, а 16. XI. другу

коробку з непрепарованими метеликами та іншими комахами. Це перші проби, щоб дізнатись, в якому стані вони до Вас дійдуть. Прошу повідомити. Зараз, по Новому Році, висилаю 3 великі коробки з препарованими метеликами (дещо також для В. М. Єрмоленка [8]). Боюсь, що будуть пошкодження в часі транспорту.

У зв'язку з дальшими пересилками, мені дуже важно одержати від Вас відповідь на два для мене дуже важні питання. Лиш пишitize шире, не скриваючи правди. Яка буде судьба непрепарованих матеріалів в паперових рурках і коробках з сірників? Матеріал такий великий (скількості жуків взагалі не можна обчислити), що я впевнений в тому, що у Вас нема ні часу ні працівників, щоби спрепарувати ці матеріали. На те треба років праці. Чи вони будуть збережені в наукових фондах, чи може прямо викинені на смітник? Прошу пам'ятати, що 90% моїх зборів – це непрепаровані матеріали. Я не жадаю нічого іншого, як лише тривалого збереження цього матеріалу у фондах музею, хоч би в непрепарованому стані. Може хтось колись їх спрепарує і науково використає.

Друга справа, яка зганяє мені сон з очей, це справа моєї ентомологічної бібліотеки. Збирав я її 60 років, і в ній такі рідкісні монографії та комплекти ент[омологічних] журналів, що Зоологічний музей в Києві їх напевно не має. Чи є можливість переслати що найцінніше в бібліотеку [9] музею? В Канаді вже є доволі гієн і супів, які хотять загарбати даром мої книжкові скарби (не говорячи про збірку), і мені серце крається, коли подумаю про таку можливість. Вартість бібліотеки найменше 15–20 тисяч доларів. Невже це мало б потрапити в руки чужої установи? Що думаєте про те?

Щодо Вашої концепції, щоби моя збірка в цілому пішла на експозицію, то Ви будете, мабуть, розчаровані. Основна, визначена і упорядкована збірка (3 шафи) не надається на експозицію. Коробки не мають скла, впрочім, це палеарктична фауна, яка має лише наукову вартість, і для глядача в ній нічого цікавого. Від світла збірка скоро полиняє. Щодо американських і австралійських жуків, то я препарував переважно дрібні види, не більші як 5–10 міліметрів. Великих екзотів, які цікаві для глядача, небагато, і їх треба буде Вам шукати в непрепарованих матеріалах (великого формату рурки і коробки) та самому препарувати. В цілому є не більше як 10 коробок спрепарованого екзотичного матеріалу, а в ньому не більше як 10% більших розміром жуків. Впрочім, я висилаю наперед всі інші

роди комах, а жуків на самому кінці. Як довго мій мозок працює справно, а очі ще бачать, я залишаю основну збірку в себе, і вона буде переслана в цілості в Київ щойно тоді, коли б я втратив зір, поважно захворів або відійшов з цього світу. Я вже комунікувавсь з відповідними транспортними установами, і кошти пересилки, які я мусив би покрити (в тій хвилині), є приблизно п'ять тисяч доларів. Та чи дійде збірка непошкоджена і туди, де я її призначив, себто в Зоологічний музей Академії наук в Києві? Причин до сумних думок, як бачите, доволі.

Повторюю ще раз питання, чи повернути Вам використані матеріали на матрацках?

Щирі вітання та побажання щасливого Нового Року

Ваш В. М. Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 246. Машинопис.

№ 5

17 січня 1983

Дорогий Володимир Гданович!

Дуже Вам дякую за листа та Новорічні Побажання, але тим разом Ви доволі мене затурбували. Запалення легенів у Вашому стані здоров'я не жарт, але добре, що все найгірше проминуло. Вам слід більше вважати на себе.

Ви мабуть знову не одержали мого листа, писаного 4. XI., бодай нічого про те не згадуєте, і не подали адреси Ботанічного музею [10], куди я хочу послати гербарні збірки. Ще гірше, що Ви дотепер не одержали першу посилку з коробкою наколених саранчуків, одоната тощо, яку я вислав ще 27 жовтня, але не пам'ятаю чи звичайною, чи летунською поштою. Про другу посилку саме згадуєте в листі. Якщо перша пропала, тоді стоять під знаком запиту всі дальші. Щоправда третя посилка (великого розміру пакунок з 3 коробками препаратів метеликів, одоната та матеріалом для Єрмоленка) була вислана летунською поштою 10 січня 83. При кінці січня планую четверту, також великого розміру. Я не думаю, однак, ризикувати основною збіркою, коли менші не доходять. Повідомляйте негайно про одержання, бо розтягувати справу неможливо в нашому віці.

Дотепер не відповіли Ви на мій запит, чи відіслати Вам невикористані матеріали, яких назбиралось більше як 20 коробок. Всього я не можу спрепарувати, а Вам він придасться до обміну.

Що торкається метеликів (крильця), наклеєних на папері, то їх вживають тут для реклами. Їх можна вжити для експозиції, щоби зберегти повноцінні примірники перед впливом світла або можна передати їх клубові молодих природників. Або можна прямо викинути в смітник, коли вони Вам непридатні.

Я так зайнятий підготовкою комах до пересилки, що нічого іншого не маю змоги робити. Вся наукова робота пішла в кут, і здається я закінчив наукову кар'єру, і це зовсім заломлює мене психічно. А тим часом Ви бажаєте одержати від мене листа в більше бадьорому тоні. Навіть не маю змоги приготувати Вам нову посилку марок, які чекають на чергу. Не сором, що навіть не спромігся вислати Вам Новорічні Побажання. Пробачте – старість не радість.

Вітаю Вас щиро з далекої, непривітної чужини.

Ваш В. М. Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 247. Машинопис.

№ 6

26 лютого 1983

Дорогий Володимир Гданович!

Дуже зрадів Вашим листом з повідомленням про одержання посилки саранчуків. Тепер чекаю на підтвердження про дальші посилки, які я вислав 10. I. і 7. II. 83 (великі пакети по 3 коробки в кожному), а тоді вишлю знову більшу посилку. На черзі також непрепаровані матеріали всіх інших комах, крім жуків. Вони в малих коробках з сірників, а переважно в паперових трубках. Повторюю ще раз просьбу-пораду, щоб порозумітись з митним урядом, щоби контроль відбувався в приватності особи з Інституту, яка знає, як обходитись з таким крихким матеріалом. Хіба зрозуміло, як легко пошкодити мух, бджіл та іншу дрібноту.

Вашу книжку про коваликів [11] та «Вісник зоології» [12] я одержав, за що висловлюю Вам глибоку вдячність. Я не спеціаліст в коваликах і не збираюсь робити завваг про працю, яка очевидно вносить багато нового і цінного в систематику. Я завважив лише одну невелику похибку, а саме: *Onasimus minutissimus* буцімто був знайдений в Добрівлянах Дрогобицького району, коли по правді це Добрівляни б[іля] Заліщик на Тернопільщині, про що виразно писав Кінель в 1923 році. Давно в листі до мене

згадували Ви, що нашли на Закарпатті *Limenius violaceus*, однак цей вид взагалі не згадує в монографії.

Переглянувши Вашу працю, я дещо дезорієнтувався. Бачу, що ентомологічні збірки зберігаються частинно в музеї Академії наук, а частинно в Інституті зоології. Де, властиво, краще зберігати мою збірку, особливо систематичну її частину, яка на експозицію абсолютно не надається? Де є більше науковий, а менше експозиційний підхід до збірок, і де безпечніше зберігати типи і рідкості? На віддаль я мав враження, що інститут краще надається на збереження збірки, але можливо я помиляюсь. Впрочім, я вповні згідний з тим, що Ви вважаєте кориснішим. Напишіть про цю справу.

В березні вишлю остаточно Вам марки, яких назбиралось доволі.

Я написав Вам два листи 3. I. і 21. I. і прошу – не забудьте на них відповісти.

У нас зими, ні снігу не було, найнижча температура була один раз -4°C . Зате йдуть безупинні дощі, аж відчай збирає. Фізично почуваюсь ще не найгірше, зате психічно доволі погано. Дуже турбує мене повільне темпо пересилки, а, крім того, через технічні роботи зовсім мусів залишити працю над каталогом жуків.

Чи бачили Ви *Dytiscus marginalis* з південного Криму? За Зайцевим [13], всі примірники, це, по правді, *Dytiscus persicus*. В збірках музеїв в Мюнхені та Гельсінгфорсі відкрито по одному примірнику з Одеси та Таганрогу. Зверніть увагу на цей вид, коли буде нагода побувати в згаданих місцях, може пощастить добути примірник для мене.

Бажаю Вам всего доброго, багато здоров'я та успіхів в науковій праці та в екскурсіях. Здоровіть від нас Вашу Шановну Дружину.

Ваш В. М. Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 248. Машинопис.

№ 7

6 березня 1983

Дорогий Володимир Гданович!

По одержанню Вашого листа з 10 лютого 83. я ще більше дезорєнтований та затурбований. Рівночасно прийшов лист від проф[есора] Щербака, в якому Він повідомив про одержання двох перших посилок комах та радив адресувати в будучині посилки прямо на Зоологічний музей

без згадки прізвища адресата, бо мовляв посилка може бути відіслана назад, якщо Він був би в експедиції абощо. Про ніякі особливі умовини не згадував.

Я хотів на лист не відповідати, але передумавши справу відповів Йому ось так:

«Дякую Вам за Вашого листа з 1 лютого 1983 та повідомлення про матеріали комах, які я надіслав до Інституту зоології. При нагоді хочу повідомити Вас про моє домовлення з Інститутом зоології в справі передачі моєї збірки. Я маю на письмі з 3 березня 1980 р. офіційне домовлення з дирекцією Інституту зоології Академії наук УРСР, в якому інститут ствердив повну згоду на збереження моєї збірки в оригінальних шафах, непорушність основної систематичної збірки та на її використання в виключно наукових цілях, при чому досліджування типів може відбуватися лише в приміщеннях інституту. З тої причини я зобов'язаний додержуватись умов передачі на будуче, пересилаючи матеріали до Інституту зоології».

Думаю, що я зробив правильно і поставив справу ясно. Прошу, однак, ще раз дати мені вияснення про відношення між Зоологічним музеєм, якого директором є проф[есор] Щербак, і колекціями та фондовими матеріалами Інституту зоології АН УРСР. Виходить, це є дві різні інституції, які незалежно зберігають збірки (Зоол[огічний] музей і колекції Інституту зоології). Де властиво зберігаються всі матеріали, які Ви привозити кожного року з експедицій? Ви згадували про те, що є декілька препаратів, котрі препарують матеріали. Чи мали Ви на увазі препаратів музею чи Інституту зоології?

Прошу Вас дати мені негайно бодай коротку відповідь, заки поїдете в експедицію, бо я здержую поки що дальші посилки, поки не одержу від Вас вістки. Важне де і як адресувати посилки, щоби уникнути дальших непорозумінь. Думаю, що на адресу Інституту зоології з зазначенням Вашого імені. Тому, що я обстоюю дальше думку, що основна збірка має бути виключно для наукових цілей, то чи не краще зберігати її в Інституті зоології? Чи не було би добре відповідно змінити наше домовлення з 3 березня 1980?

Які саме комахи (родина) та приблизно який процент були пошкоджені чи знищені в останній (третій) посилці? Це дасть мені поняття, як упакувати в будучому комах, хоч ледве чи є змога краще це робити,

як я це роблю. Впрочім, це довга процедура, і наше життя може бути закоротке, щоби докінчити справу передачі.

Нині вислав Вам марки, решту при кінці місяця. Послав Вам також визначник Одоната Британської Колумбії [14].

Щиро вітаю Вас та бажаю поправи здоров'я.

Ваш В. М. Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 249. Машинопис.

№ 8

5 травня 1983

Дорогий Володимир Гданович!

Останньо писав я Вам 22 квітня, але є декілька справ, про які треба згадати. Думаю, одержите цього листа в час, коли будете вже знову в Києві.

В першу чергу повідомляю, що 26 квітня вислав на адресу Інституту зоології п'яту з черги посилку-великий пакет, а в ньому знову 3 коробки з метеликами та джмелями. Ніяк покінчити з метеликами – стільки їх прибиравось. Тому, що я пересилаю багато видів Катокаля, спробую вислати Вам ілюстрований визначник-монографію американських видів. Ви, напевно, її не маєте в інституті. Потвердіть одержання.

Що далше на черзі, – ще не знаю. Хочу закінчити з наколеними комахами (крім жуків), але рівночасно підготовляю непрепаровані матеріали. Їх стільки, що руки прямо в'януть – не знаю від чого зачати.

В квітні одержав я другого листа від д[окто]ра Щербака. Просив подати список таксонів, які я описав, та дозволу переколоти комах, які я надіслав, з ручно роблених коробок в кращі, які є в музею. Я погодився, бо в шафах і ідеально зроблених коробках переховую лише колекцію жуків. Всі інші ряди комах, які я збирав принагідно, держу в різного роду коробках, які не надаються на тривале зберігання збірок.

Дуже жалко мені, що мушу розчарувати Вас. Немає ніякої надії одержати ще раз пошкоджену марку – з метеликом того. Мусите вдоволитися пошкодженим примірником, хоч решта серії, яку надішлю, є зовсім добра. Минули часи, коли можна було замовляти марки з попередніх років. Тепер ніяка фірма не держить дублетів, і раз продано те, що було замовлено, пиши пропало. Не хочу Вас лякати, але може добре Вас попередити, що ситуація на філателістичному ринку в Ванкувері і взагалі в Америці доволі погана. Економічна криза відчувається скрізь,

і це приневолило власників сімох філателістичних склепів зліквідувати інтереси. Залишилось ще три, але два ліквідують склепи в травні цього року. Залишився один, в якому я саме замовляю марки. Хоч власник в тій хвилині ще не думає звивати підприємство, але є можливість, що одного дня оголосить банкрутство. Тоді може бути кінець з марками. Вірю, що цього не буде.

Тут весна, як звичайно, погана, зимна, дощева та понура. Та мені вона обоятна, бо я і так нікуди не ходжу, комах не збираю. За технічними роботами, зв'язаними з пересилкою, на ніщо інше не стає часу. До того моя Дружина хворіла цілий місяць, і мені довелося виконувати всі домашні роботи. Про наукову працю шкода мріяти. Життя заклопотало мене і перечеркнуло мої наукові аспірації. Я залишився примітивним колекціонером і препаратормом. Це заломлює мене до решти. Годі, така видно моя доля, і інакше не може бути.

Бажаю Вам багато сил і здоров'я, щоби могли Ви закінчити заплановане діло. Пересилаємо Вам і Вашій Дружині щирі вітання з далекої чужини.

Ваш В. М. Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 251. Машинопис.

№ 9

17 травня 1983

Дорогий Володимир Гданович!

Мій лист застане Вас, напевно, в Києві. Можливо, хоч мало правдоподібне, що надійшла вже до Вас також п'ята з черги посилка комах, яку я вислав летунською поштою 26 квітня. Завтра, 18 травня, висилаю звичайною поштою шосту з черги посилку, а саме менший розміром пакет, в котрому є непрепаровані комахи. Є там 17 різного розміру коробок з метеликами і жуками в паперових торбинках та велика кількість паперових рурок з мухами, бджолами, осаами, саранчуками, мурашками, полукривцями тощо. Це на пробу, в якому стані все те дійде до Вас і на скільки буде матеріал пошкоджений в часі митної контролі. Коли все буде гаразд, на чергу підуть самі жуки. Коли б велике пошкодження, я не знаю, що далі робити. Чи пробували Ви домовитись з митним урядом, щоби повідомили Вас, коли надійде посилка, щоби хтось з інституту міг показати, що є в рурках?

Боюсь, що розболить Вас голова, коли одержите посилку, а в ній таку дрібноту, як хальциди тощо. Хто буде їх препарувати? На деякі родини є, напевно, аматори, і я певний, що В. Г. Пучков [15] радо буде розглядати рурки з полукривцями (їх особливо багато). Лиш щоб не пробували препаратори отворити рурки насухо, без розгвогчування, бо все поломиється.

Було б побажане, щоби посилку здесинфекціонувати, бо матеріали є в отворених коробках, куди можуть легко дібратися шкідники.

Мені також болить голова, коли подумаю, скільки є ще рурок з комахами, які треба упакувати. Адже збирав я їх понад 25 років. Вам доведеться хіба подвоїти число препаратів, щоби дати всьому раду.

На два питання прошу дати мені конечно відповідь.

1) Я рішив відіслати Вам невикористаний матеріал, який одержував від Вас, але лише за Вашою згодою. Боюсь, щоби не зробити Вам якоїсь неприємності.

2) Я рішений переслати до бібліотеки інституту комплектні річники ентомологічних журналів, якщо їх у Вас немає (Ентомологіше Блеттер [16], Колеоптерологіше Рундшав [17] і багато інших? Я можу переслати Вам список найбільш рідких журналів та монографій, а Ви зазначте, що потрібне інституту.

Чи одержали Ви книжечки (ентомологічні), які я Вам надіслав?

Чи відомий Вам кримський ендеміт (Отіоргинхус семітаріус Райт), якого можна зловити лише вночі на Яйлі на висоті 1000 м? Ви надіслали мені один примірник, може не знаючи, що це таке.

Вкоротці вишлю марки.

Щирі вітання для Вас і Вашої Шановної Дружини.

Ваш В. М. Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 252. Машинопис.

№ 10

9 червня 1983

Дорогий Володимир Гданович!

Дуже дякую Вам за листа з 5 червня. Радію, що одержали визначник до Одоната. Думаю, буде можливо посилати Вам визначники до фауни жуків Америки.

Бачу з Вашого листа, що справа збереження моєї збірки дещо ускладнюється і треба погодитися з тим, що частину збірки треба передати

Музеєві, а другу, яку я найбільше ціную, а саме жуків, залишити в Інституті зоології. Однак я не знаю скільки правди є в листі М. Щербака до мене, де він написав ось так: «що Ваші (себто мої) колекції у нас в музеї – цілком нормальне явище. Відділ ентомології, керований проф[есором] Доліним, утримує тільки ті колекції, з якими працюють науковці відділу, а після опрацювання всі матеріали мають бути в музеї». Він просив мене також прислати список таксонів, які я описав, бо «типіві колекції у нас тримають на спеціальному обліку, отже ці відомості допоможуть нам швидше зробити їх інвентаризацію». Виходить, проф[есор] Щербак вважає, що всі колекції належать музеєві.

Моя думка в цій справі така. Раз вже те, що я дотепер послав (головно метелики), є в музеї, недоцільно розділяти далі посилки між дві установи. Я не прив'язував ніколи ваги до інших родин комах, отже погоджуюсь з тим, щоби всі інші родини, крім жуків, були в музеї, обоятно препаровані чи непрепаровані (хоч я волів би, щоби Тентредініди одержав В. Єрмоленко, Геміптера В. Пучков, Апідає Г. Осичнюк [18]). Щодо жуків, то (обоятно чи це палеарктичні чи екзотичні) важне є, щоби вони всі були в одній інституції, незалежно чи вони спрепаровані (основна колекція), чи неспрепаровані. Я маю довір'я до Вас і волю, щоби все було збережене в Інституті зоології з зазначенням, що це моя збірка, а збірка з Австралії – моєї сестри Ірени Радкевич. Вони мають бути збережені, як індивідуальні збірки, і на їх комасацію з іншими збірками я не погоджуюсь (чому побачите Самі, коли одержите основну колекцію). Збірка жуків призначена лише для наукового опрацювання, але я не бажаю, щоби збірка була безконечно піддавана т[ак] зв[аній] ревізії, особливо некомпетентними особами, головно молодими студентами (в Америці кожний студент, котрий хоче здобути вищий ступень, має право студіювати музейні збірки, при чому їх безсердечно нищать і розкрадають, поки зі збірки залишається руїна. А тоді приходить новий кандидат на «спеціаліста» і починає все наново). Отже, так як тепер стоять справи, хай всі жуки зберігаються в інституті (я вже зазначав попередньо, що основна збірка буде переслана в оригінальних шафах на самому кінці, коли в мене не стане сил працювати або на випадок моєї смерті). Чи потрібно в цій справі переробляти наше домовлення з 3 березня 1980 не знаю. Це залежить від Вас. Ви знаєте краще, яка є ситуація на місці. Очевидно, що станеться в будуччині, ніхто не знає і доля моєї колекції може бути неза-

видна. На те ми не матимемо впливу, і що має статися по нашій смерті, те станеться.

Про п'яту посилку я вже повідомляв, а про шосту з 28 травня. Повідомте чи і в якому стані їх одержите. Вчора вислав Вам обіцяні марки. Чекаю нетерпеливо на Вашого дальшого листа.

Вітаю Вас і Вашу шановну Дружину від мене і від моєї Дарії.

Ваш В. М. Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 253. Машинопис.

№ 11

10 липня 1983

Дорогий Володимир Гданович!

Дякую Вам за листа з повідомленням про одержання п'ятої посилки з метеликами. Про посилку 18 менших коробок з рурками з неперепарованими комахами я повідомив Вас 28 травня (посилка була звичайною поштою). Марки з метеликами вислав поручено 8 червня, а 20 червня послав сьому з черги коробку з Катокалями. Залишається ще метеликів і інших комах на дві дальші посилки, а тоді підуть на чергу жуки. Коли одержу від Вас повідомлення про одержання 3 книжечок, вишлю негайно монографію Катокаля. Але що буде з бібліотекою, не знаю. Все те виснажує мене нервово та пригноблює, бо зо кожним разом, коли роблю посилку, здається виринаю шматок серця, бо свідомий того, що вже ніколи не бачити мені того, чим втішались очі, над чим працював та що держало мене при життю. У Вас справа інакша. Ви можете бути певні, щодо останньої хвилини будете могли поглянути на те, що придбали і чим раділи.

[...] Питаєте про мій настрій. Часом здається, що є краще, а переважно ні. Свідомість того, що годі багато сподіватись і вимагати в моєму віці і стані здоров'я, свідомість, що треба розставатись з тим, що держить мене при життю, та свідомість того, що ніколи вже не побачити мені Рідної Землі, прямо вбиває. Часом я попадаю в таку депресію, про яку Ви не маєте уяви і якої може і не зрозумієте. Для Вас не існує проблеми туги за Рідною Землею – Ви живете там, де Ви родились, і де належите.

¹ Знято частину тексту з інформацією особистого характеру.

Стан здоров'я моєї Дружини може дещо покращав, але в Неї також серце не в порядку, а нервово Вона заломлювалась не раз не менше від мене.

Шукаю забуття, визначаючи жуків. Хотів би залишити збірку упорядковану і визначену. Тим часом на черзі більш пекучі справи, зв'язані з пересилкою, та турбота за бібліотеку. Про написання каталогу жуків України треба забути. Опрацювання деяких родин і родів поступає надто поволі вперед через брак порівняльного матеріалу і брак співпраці з спеціалістами. Для роду Атета погодивсь допомогти Д[октор] Бенік. На жаль, Він старий (85), останньо не відповідає на листи і не звертає висланого йому матеріалу і, боюсь, що він може пропасти.

Що таке Суат на Яйлі? Місцевість, вершина? Чи що інше, а головню на якій висоті. Ви прислали мені один вид Отіоргинхуса з Суату. Я саме тепер зайнятий Куркуліонідами, але маю часто труднощі з визначенням, бо нема відповідних визначників, а старі непридатні. Багато видів, знаних з України, мені невідомі, а одержати їх немає змоги.

Цього року не був я ні разу в лісі чи взагалі на природі. За всі місяці зібрав не більше як 4–5 прим[ірників] жуків. Хімікакалії все вбивають, і природа залишиться вкінці без комах. На щастя, мене вже тоді не буде між живими.

Вітаю Вас і Вашу Шановну Дружину з далекої, чужої і непривітної Канади.

Ваш В. М. Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 255. Машинопис.

№ 12

28 серпня 1983

Дорогий Володимир Михайлович!

Щиро дякую за лист від 7 серпня, але мені кожен раз стає ніяково, коли з Ваших листів дізнаюся, що черговий мій лист знову до Вас не дійшов... Ще перед від'їздом до Будапешту я повідомив Вас листом, що одержав в повному порядку Вашу посилку з непрепарованими комахами в рурках, й що лише один австралійський метелик був у цент розломаний, бо був у досить м'якій коробці та попав поміж дерев'яних коробок. Посилка з книжками також дійшла без перешкод й книжки вже передав у інститутську бібліотеку.

Натурально, що інститут дуже заінтересований в одержанні наукової літератури, в тому числі й наукових журналів. Будь ласка, напишіть, які журнали в комплекті Ви могли б передати інституту, й ми перевіримо наявність їх у бібліотеці. Що стосується Вашої колекції, то я також писав вже Вам, що вирішено всі матеріали, крім екзотичних метеликів, залишити як наукову колекцію в інституті. Залишити в музеї вже передані Одоната та Ортоптера, повернути до інституту Катокаля. Австралійські жуки таким чином залишаються як наукові фонди інституту. В перших днях вересня повертається з відпустки директор інституту В. О. Топачевський [19], й ми оформимо офіційний лист до Вас відносно умовин передачі й використання Вашої колекції у наукових фондах інституту.

Так само було б добре, як би Ви надіслали список визначників неарктичної фауни. Можливо, що по деяким родинам така література є у нашій бібліотеці. Дещо вдалося у свій час придбати. Як Ви знаєте, під час війни вся бібліотека Інституту зоології пропала і після війни формувалася за рахунок дублетних фондів інших зоологічних бібліотек Союзу та за рахунок подарунків фахівців або їх родин.

В моїй збірці жуків є 2 примірники Карабус Фабріції (один з них знайдений особисто в Чивчинах у 1965 р.). Його зовсім неможливо сплутати з К. Іррегуляріс, бо він ще й набагато менший за нього. Можу Вам його надіслати.

[...].

От здається й усі новини.

Щирий привіт Вам й Вашій шановній Дружині, а також мої найкращі побажання.

Ваш В. Долін

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 45, арк. 13. Машинопис.

¹ Знято частину тексту з інформацією особистого характеру.

№ 13

Ванкувер, 6 травня 1987
Зоологічний інститут
Академії наук Укр[аїнської] РСР
Київ-38,
вул. Леніна, 15
Проф[есор], д[окто]р В. Г. Долін

Високоповажний Професоре Долін.

Згідно з нашим договоренням і за Вашою згодою прийняти в дар для Зоологічного інституту Академії наук Укр[аїнської] РСР в Києві, я висилаю мою ентомологічну колекцію на адресу інституту. Висилкова фірма «Kuehmed Nagel» у Ванкувері занялася висилкою летунською дорогою. Збірка повинна бути в Києві в Інституті зоології приблизно за 2–3 тижні.

Щоби забезпечити колекцію перед можливістю пошкодження в часі транспорту – збірку розділено на дві частини. Осібно вислано три шафи на сто ентомологічних скриньок. Ентомологічні скриньки з жуками в числі 100 (сто) розділено на десять великих скринь, докладно упакованих ізоляційним матеріалом. Одна ентомологічна скринька є порожня, бо я задержав невелику кількість жуків довгоносиків, які я визначаю. По опрацьовані визначений матеріал буде відісланий на Вашу адресу. Тоді прошу його розмістити за систематичним порядком. Скриньки є відповідно нумеровані, тому труднощів у розміщенні не повинно бути. В сумі інститут одержить 3 шафи і 100 ентомологічних скриньок зі жуками.

По одержанні посилки прошу перенести ентомологічні скриньки до відповідних шаф (ч. 1, 2, 3) за порядком 1–100. Шпильки, якими забезпечено жуків, треба дуже обережно усунути.

Прошу дуже Вас повідомити мене про одержання посилки.

З глибокою до Вас пошаною

Володимир Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 293. Машинопис.

Дорогий Володимир Гдалієвич!

У відповідь на Вашого листа з 10 липня я написав Вам кілька слів 15 липня, отже, ще не було можливості сподіватися відповіді, тим більше, що знаю, як дуже зайнятий Ви працюєте. Крім формального підтвердження про одержання збірки, я сподіваюсь бодай кілька критичних зауваг об'єктивно позитивного чи негативного характеру. Не очікував я і не очікую похвал, але здається мені, що вся моя робота не представляє ніякої вартості. От звичайний собі колекціонер – може й так воно є справді.

Може дивно Вам до тої самої повертаюсь теми, а коли до Вашої добровільної пропозиції надіслати мені кілька жуків, щоб підтримати мене морально. Є дві причини до того: по-перше, сентиментального характеру! Вперше в житті як малий хлопчина я зустрівсь з жуками, а саме з надзвичайнішою в Європі *Chalcoides-aurata* і *awrea*. До неї я маю особливий сентимент. По друге, з тим видом є дотепер нерозкриті питання мінливості кольорів у видів цього роду. Її важко розв'язати, якщо взагалі можливо. Я брав різні фактори під увагу, і ніякий не є задовільний. Приміром примірники з Києва є особливо великі, і кольори дуже насичені і яскраві. В той же час примірники з півдня є дещо менші, кольори менше яскраві і менше насичені. Зовсім на півдні, особливо на Кавказі, є раса з темними ногами. У всіх місцях представники ряду живуть виключно на вербах і тополях. Зібрати два-три примірники не є ніякою проблемою, бо всюди в Україні ростуть верби і тополі. Збирати багато примірників нема потреби, бо це лише знищує фауну. Коли б вам удалось таке завдання, Ви зробите мені велику приємність і далі моральну підтримку та змогу досліджувати. Це саме я робив до кінця, поки хвороба відібрала мені можливість вглянути в проблему глибше. Сказане відноситься також до інших видів, про яких я згадав в моїх листах.

Кінчу мою нерозумну писанину і очікую Вашої прихильної відповіді.

Щиро здоровлю вашу дружину і Вас.

Ваш В. М. Лазорко

Р. С. Чи карантин вже закінчений?

4. VIII. – мені надійшли від Вас марки.

Щиро дякую за пам'ять
і поздоровляю. Дарія Лазорко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 294, 295. Рукопис.

Примітка: Лист написано Д. Лазорко – дружиною В. М. Лазорко.

№ 15

Ванкувер, 22 серпня 1987

Вельмишановний і Дорогий Володимир Гдалієвич.

Дуже дякую Вам за всі інформації і за знімок в газеті, хоч правду сказати я Вас не впізнав. Щоб не тратити часу – до речі: 1) Щодо перечислення кількості жуків я погоджуюся з Вашим листом, але воно справді відноситься лише до останньої посилки, а не дає образу, скільки справді я послав інституту. Не вчислено зовсім давно пересланих метеликів, ані коробки з водяними жуками і особливо непрепарованого матеріалу. Якщо була би змога обчислити все, то число перейшло б давно суму сто тисяч. Шкода, що цього зробити не можна, бо в непрепарованім матеріалі є особлива велика кількість примірників з Тіролю і Північної Америки. По правді з того матеріалу майже не було нічого зпрепарованого, і ніхто не знає, скільки рідкісних видів там знаходиться. Весь матеріал з останніх 5 років збережено або в паперових рурках, або в маленьких коробках зі сірників.

2) Щодо матеріалу, який не має етикеток, то є непорозуміння. Всі 50 тисяч жуків мають етикетки. Але багато з давніших років мають етикетку не осібно, а виписано на відворотній стороні картонику, на якому наклеєний жук. Взагалі давніші матеріали приблизно 1932 року мають скорочену етикетку, часто без імені збирача (пр[имірник] Погулянка «рік», без імені збирача). Всі такі примірники збирав я особисто. Коли щось знайдене ким іншим, виразно не зазначено.

3) Щодо пересування матеріалу з одної шафи до другої, то моя думка така: перша і друга шафа призначені виключно на українську і палеарктичну фауну. Не маю права змінити систему, яка прийнята в вашому інституті, але я особисто держав би неарктичних жуків і австралійських жуків осібно. Приблизно два роки тому нагла повинь ріки Іну (Тіроль)

залила приміщення музею і знищила всі ентомологічні збірки. Ось одна з причин, чому не хотів би я змішувати Тірольові матеріали з загальною збіркою – бо може в будуччині хтось з Тіролю захоче мати легкий доступ до тих примірників.

4) Щодо етикеток, то я очевидно буду вдячний, коли етикетки з вказівкою, де і коли знайдено, будуть вміщені на кожному примірникові з додатком імені збирача (пр[имірник] Австралія leg. I. Radkewych, або leg. Karl Stefan на всьому просторі Злучених держав Америки).

5) Коли у Вас особливе зацікавлення коваликами, то, очевидно, Ви їх можете пересунути в відповідне місце. При обробці матеріалів виникне проблема простору: треба ще нових шаф, і може було б можливо зужити заповіджений фонд на цю ціль.

Дружина дякує за марки, хоч не знаю, чому одержала їх два рази. Шкода, що я не знав скоріше про ваші планові вакації, де саме живе чорнаного раса виду «*Chalcoides awrata*». Впрочім, чекаю обіцяної Вами добровільно посилки блішок згідно з попереднім листом.

Бажаю Вам багато здоров'я

і успіхів у праці.

Ваші Дарія і Володимир Лазорки

P. S. Прошу перенести метеликів з 3-ої шафи туди, де зберігаєте всі прочі надіслані попередньо. Тоді 3–4 скриньки можна вжити на визначені, прочі позісталі жуки в міру можливостей вивчення їх. Не маючи часу (праця в лікарнях), хвороби і трудність декотрі групи визначити (всього людина одна не може знати, а тут нема нікого до співпраці), в скриньках є дещо зовсім не визначеного або без карточки, що то є і хто визначив. Захворів Володимир і боявся оставити на чужі руки висилку, тому вмістив густо жуків, щоби тільки до інституту дійшла разом з упорядкованими. Тому декотрі скриньки немов магазин до праці!

Вибачте, що кружить Вам голову, бо у Вас своєї праці понад сили.

До Вас з повагою Дарія.

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 296–297 зв. Рукопис.

Примітка: лист написано Д. Лазорко.

№ 16

Ванкувер, 29 січня 1989

Дорогий Володимир Гдалієвич!

Дуже дякую за Новорічні побажання, за посилку жуків і за Вашу книгу [20]. Прочитав я першу сторінку книжки і відложив її на бік. Очі зайшли сльозами і стиснуло коло серця. Виходить даліші видавання «Фавни України» зліквідовано і заступлено зовсім непотрібним сурогатом під видом «Фауна України». Кого винуватить в тому, не знаю – ні Ви, ні я в тому не причасні. Прийшов наказ з гори від когось, кому залежить на знищенні української культури, мови і науки. Дальша полеміка непотрібна. Все те для мене дуже болюче. Не знаю, як Ви зарегуєте на кілька моїх слів гіркої правди. Боюсь, щоб Ви не погнівались на мене.

Бажаю Вам з Новим Роком багато здоров'я, успіхів у праці і дочекатися хвилини, коли другий том Вашої монографії буде перевиданий в такому виді, як був оригінальною запланований.

P. S. Я написав листа до проф[есора] Лопатіна [21], але відповіді не одержав.

Ваш завжди щирий друг В. М. Лазарко

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 309. Рукопис.

Примітка: лист написано Д. Лазорко.

№ 17

Ванкувер, 5 липня 1989

Дорогий Володимир Гдалієвич!

Очікую від Вас кілька слів відповіді на мій останній лист.

Недавно я вислав на Вашу адресу в інститут останки жуків, яких не вів я визначити через хворобу. Між ними 5 видів з далекої півночі. Найцінніші є два паразити *Chalcoides nigricoxis*, який описав болгарський ентомолог [22]. Чи має крім його і мене хто інший, сумніваюсь.

Оба примірники є в маленькій дерев'яній пуделочку разом з іншими *Chalcoides*. Збережіть їх між типами.

Я відчуваю себе дуже погано, але все ще пробую плавати на поверхні.

Повідомить про одержання посилки.

Поздоровляючи Вас бажаю багато здоров'я і успіхів.

Ваш В. М. Лазорко.

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 312. Рукопис.

Примітка: лист написано Д. Лазорко.

№ 18

24 червня 1990

Вельмишановний і дорогий проф[есор] Долін!

Не дивуйтесь, що докучаю і забираю дорогий час. Може вас і нема під цю пору в Києві, але надіюсь, що лист не затратиться. Шкода, що не діслали Ви останнього листа до Володимира, було б і мені цікаво знати про вплив радіації на жуків. Думаю пережили тільки «каракони», що мають бути дуже відпорними. Про вплив на людей і звірят знаю.

По смерті Володимира я вислала до інституту на ваше прізвище (за посвідкою) приблизно 10 тисяч шпильок, які муж туди призначив, коли Ви надписали про брак їх у Вас під цю пору, а він вже їх не міг зуживати. Казав Вам переслати. Як надійдуть, прошу повідомить. Ще маю до інституту вислати рештки жучків, бо спалити не маю серця. Також Володимир сказав, що як у матеріалах жуків є багато з західного побережжя Канади і ЗША, висланих до інституту, то Вам потрібний визначник «М. Hatos-a». Вже замовлені 5 томів, лиш нема кому занести їх.

В журналі «Наше життя» [23] помістили дві знімки жуків, мальовані арт[истом] Холодним [24]. Він збирав жуків може для їх краси. Один знімок «Cicindela», а другий посилаю до Вас. Мабуть жук кольоровий, але знімок чорно-білий. Що це за звірюка? – назвіть, чи є такі в Україні. Залишіть собі цю відбитку на спогад про Володимира, який зріднився з Вами як з братом. Я працюю рештками сил над архівом і бібліотекою, що поїде кораблем до теплого краю – до бібліотеки. Ваші знімки з прогулок вложені в альбом, і ваших 260 листів піде в архів науковий, де і книжки будуть. В травні 1990 їздила моя сестрінка, а Володимира похресниця, в Україну. Була в Києві, хотіла з Вами заізнатися та глянути на збірку «вуйка», але у Львові відмовили. А що все [задеше] [давано] скоро 60 я і не мала можливості дати адресу і ваше прізвище. Вона тут не живе. Але дуже хотіла бачити вуйка збірку і від родини Вам за поміч подякувати.

Може колись другим разом.

Може Ви тоді ловили жуків в Криму або на Кавказі, заняті як минулими роками кінцем року навчального.

Вибачте за письмо, але повірте не в силах опанувати.

«Пустка, сум і біль» це мої приятелі на чужині тепер.

Щирі поздоровлення засилає

Вам, проф[есор] Долін, вдячна Дарія Лазорко.

ІА НБУВ, ф. 342, оп. 3, спр. 150, арк. 316, 316 зв. Рукопис.

Коментарі

1. Йдеться про Зоологічний музей Московського університету – нині Науково-дослідний зоологічний музей Московського державного університету. Заснований в 1791 р. як Кабінет природничої історії при Московському імператорському університеті. У 30-ті роки XX ст. увійшов до складу біологічного факультету МДУ. На початку 1990-х років установі надано статус Науково-дослідного зоологічного музею. За обсягом наукових фондів (10 000 експонатів) входить до 10 найбільших науково-природничих музеїв світу.

2. Мочульський Віктор Іванович (1820–1871) – підполковник Генерального штабу Російської армії, ентомолог-аматор, один із засновників Російського ентомологічного товариства. У 1911 р. передав Зоологічному музею Московського університету колекцію, яка налічувала 70 тис. екземплярів, з яких 60 тис. – комахи.

3. Сольський Семен Мартинович (1831–1879) – службовець російського військового міністерства, один із засновників Російського ентомологічного товариства. Досліджував ентомологічні колекції в Зоологічному музеї Московського університету.

4. Зоологічний музей АН УРСР – нині Зоологічний музей ім. М. М. Щербака НАН України, що є самостійним структурним підрозділом Національного науково-природничого музею НАН України. Заснований 1 травня 1919 р. До 1996 р. діяв на правах відділу Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України.

5. Інститут зоології АН УРСР – нині Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, що є провідною науковою установою загальнозоологічного профілю в Україні. Заснований 1 серпня 1930 р.

6. Підоплічко Іван Григорович (2 серпня 1905 р. – 20 червня 1975 р.) – український зоолог, палеонтолог, теріолог, еволюціоніст, прихильник теорії антигляціонізму, доктор біологічних наук, професор, академік АН УРСР, протягом 1965–1973 рр. очолював Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР.

7. Щербак Микола Миколайович (31 жовтня 1927 р. – 27 січня 1998 р.) – український зоолог, герпетолог, природоохоронець, доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, протягом 1965–1998 рр. завідував Зоологічним музеєм НАН України.

8. Єрмоленко Валерій Михайлович (14 червня 1920 р. – 25 липня 2006 р.) – український ентомолог, природознавець, фахівець в галузі охорони комах та популяризатор науки, доктор біологічних наук, з 1959 р. обіймав посаду старшого наукового співробітника Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР.

9. Мається на увазі бібліотека Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, яка була створена на базі книжкових фондів Зоологічного музею АН УРСР та інших біологічних установ у 1930 р. як бібліотека Інституту зоології та біології АН УРСР, перейменованого у 1939 р. в Інститут зоології АН УРСР. Під час німецької окупації бібліотека втратила 6650 книжкових одиниць. Після війни бібліотечний фонд було відновлено, і на початок 2013 р. він налічував 167 500 прим. (85600 прим. – іноземні видання).

10. Ботанічний музей був заснований у 1921 р. Українською академією наук, до 1966 р. розташовувався в приміщенні Інституту ботаніки АН УРСР, а з 1966 р. увійшов до складу Центрального науково-природничого музею АН УРСР (нині Національного).

11. Мається на увазі монографія В. Г. Доліна «Жуки-ковалики. Агрипніни, Негастріїни, Диміни, Атоїни, Естодіни», що вийшла в 1982 р. у Києві в серії «Фауна України» як 3 випуск 19 тому.

12. «Вісник зоології» – науковий журнал Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, заснований в січні 1967 р.

13. Зайцев Пилип Адамович (26 березня 1877 р. – 10 червня 1957 р.) – російський ентомолог, академік Грузинської РСР, директор Зоологічного інституту АН Грузинської РСР.

14. Британська Колумбія – провінція Канади на узбережжі Тихого океану в Західній Канаді.

15. Пучков Василь Георгійович (1909–1995) – український ентомолог, гімєнтоеролог, протягом 1959–1975 рр. завідував відділом фауни систематики комах Інституту зоології ім. І. І. ШмальгаузенА АН УРСР.

16. «Entomologische Blätter» («Ентомологічний листок») – міжнародний щомісячний журнал з лісової ентомології (виходить з 1905 р.).

17. «Koleopterologische Rundschau» («Колеоптерологічний огляд») – орган Зоологічного і ботанічного товариства Австрії (виходить з 1911 р. один раз на рік у Відні).

18. Осичнюк Ганна Захарівна (1926–1998) – український ентомолог, гіменоптеролог, доктор біологічних наук, працювала у відділі загальної та прикладної ентомології Інституту зоології ім. І. І. ШмальгаузенА АН УРСР.

19. Топачевський Вадим Олександрович (16 липня 1930 р. – 9 листопада 2004 р.) – український зоолог та палеонтолог, професор, доктор біологічних наук, академік НАН України (1992), з 1973 р. – директор Інституту зоології ім. І. І. ШмальгаузенА АН УРСР.

20. Мається на увазі монографія В. Г. Доліна «Жиуки-щелкуны. Кардиофорины и Элатерины», що вийшла російською мовою в 1988 р. в Києві в серії «Фауна Украины» як 4 випуск 19 тому.

21. Лопатін Ігор Костянтинович (13 листопада 1923 р. – 15 червня 2012 р.) – білоруський ентомолог, доктор біологічних наук, професор кафедри зоології Білоруського державного університету, голова Білоруського ентомологічного товариства.

22. Імовірно, йдеться про болгарського ентомолога Благого Груєва.

23. «Наше життя» («Our life») – художньо-публіцистичний журнал, який з 1944 р. в Нью-Йорку видає Союз українок Америки українською та англійською мовами.

24. Холодний Петро Петрович, молодший (22 липня 1902 – 24 січня 1990) – видатний український маляр і графік. Народився в Києві. Від 1920 р. перебував в еміграції, з 1950 р. проживав у США. Також відомий як ентомолог-аматор. У листопаді 1991 р. до Інституту зоології ім. І. І. ШмальгаузенА АН УРСР за заповітом П. П. Холодного було передано його ентомологічну колекцію у кількості 4000 екземплярів, зібрану в країнах Латинської Америки.

Summary

The author makes a review of the NAS corresponding member V. G. Dolin personal archive held in the funds of the Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. These documents reveal the scientist collaboration with the Canadian entomologist V. M. Lazorko. The article includes the scientists correspondence which serves as a source of V. M. Lazorko entomological collection formation in the Schmalhausen Institute of Zoology of NAS of Ukraine.

Key words: V. G. Dolin, personal fund, V. M. Lazorko, entomology, collection, the I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of NAS of Ukraine.

УДК 001.2(093)(062.539):061(477-25)"1907"

І. В. Клименко,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ПРОТОКОЛИ ЗАГАЛЬНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ЗБОРІВ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У КИЄВІ (1907)

Висвітлено історію створення Українського наукового товариства в Києві, що об'єднало в 1907 р. науковців і мало на меті сприяння розробці та популяризації різних галузей науки українською мовою. У публікації репрезентовано перші протоколи загальних адміністративних зборів, які розкривають організаційний етап становлення товариства.

Ключові слова: Українське наукове товариство в Києві, протоколи загальних адміністративних зборів УНТ у Києві, публікація.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігає у своїх фондах особовий архів відомої письменниці, публіциста, члена багатьох літературних об'єднань Н. Д. Романович-Ткаченко (ІР НБУВ, ф. 121, 185 од. зб.). Документи цього фонду по-різному надходили до відділу рукописів: деякі матеріали бібліотека купувала, деякі Н. Д. Романович-Ткаченко дарувала, тому архів формувався поступово – від 1932 до 1935 р.¹ Серед літературних студій Н. Д. Романович-Ткаченко, що відклалися у ф. І «Літературні матеріали», є цінні документи, які стосуються діяльності Українського наукового товариства в Києві (далі – УНТ), зокрема перші протоколи загальних адміністративних зборів товариства.

Нові умови суспільно-політичного життя Російської імперії, пов'язані з подіями 1905–1907 рр., сприяли зростанню в широких колах українського населення рівня національної самосвідомості та вимогливості

¹ Арх. ІР НБУВ, оп. І. спр. 42, арк. 127–128; спр. 43. арк. 45, 89; спр. 45. арк. 28, 41–42.

щодо визначення його права на повноцінний розвиток усіх ланок культурно-освітнього, національно-політичного, господарсько-економічного життя. Національні переконання українців формувалися через мережу культурно-освітніх, громадсько-політичних організацій і товариств. Ці обставини спричинили до створення УНТ у Києві. На початку 1907 р. за ініціативою М. Грушевського та співробітників «Киевской Старини» було започатковано УНТ, що діяло, як громадська організація науковців, мета якої полягала в сприянні розробці та популяризації різних галузей науки українською мовою. УНТ у Києві об'єднувало кілька секцій – історичну, філологічну, медичну, технічну, економічну, а також етнографічну комісію. Почесними членами товариства стали ініціатори організації УНТ та найвідоміші українські діячі, зокрема науковці, митці, літератори. Науковими співробітниками УНТ були М. Грушевський, В. Антонович, Д. Багалій, О. Лазаревський, Б. Грінченко, О. Левицький та ін.

Водночас було визначено конкретні кроки щодо реалізації популяризації наукових знань у широких колах українського суспільства. Зокрема, планувалося опублікування періодичних видань – «Записок» та журналу українознавства «Україна», які своїм змістом відповідали науковому рівневі товариства, а за викладом були доступні для масового читача із середовища української інтелігенції.

Діяльність УНТ, за незначних матеріальних коштів, була спрямована на наукові дослідження, видання окремих студій, збірників, заснування бібліотеки, музею, опрацювання нових перспективних наукових тем, влаштування публічних лекцій та доповідей із різних галузей науки.

На підставі представлених до публікації документів з фондів ІР НБУВ можна зробити висновок про громадський характер організаційного етапу в період створення товариства: УНТ було відкрито для всіх, хто цікавився його роботою. Ця громадсько-наукова спрямованість товариства надала йому особливого статусу в наукових колах українського суспільства і сприяла його подальшому розвитку.

Предметом публікації є протоколи загальних адміністративних зборів УНТ упродовж 1907 р. Вони відобразили події початкового періоду організаційної діяльності УНТ у Києві. Представлені документи дозволяють визначити структуру товариства, склад його членів, основні завдання та принципи діяльності.

Тексти документів передано зі збереженням їхньої термінології, орфографії, характерних для мови того часу.

№ 1

Запрошення на перші загальні збори Українського наукового товариства у Києві

Квітень 1907 р.

В. л. добродії.

На підставі § 16 Статуту Українського Наукового Товариства у Києві, затвердженого 9-го Грудня 1906 р., маємо честь прохати Вас на перші загальні збори Товариства, що відбудуться о 1-й годині дня, в неділю, 29 Квітня, в Народному домі на Троїцькій площі, в кімнаті «Заседаний Совета».

До сього додаємо, що особа, яка одержала дану повістку, буде вважатися, коли висловить згоду, дійсним членом Товариства.

Фундатори товариства: В. Антонович, П. Житецький, Ів. Лучицький, В. Науменко.

Кому були послані повістки: 1) Тим. Вас. Локоть, 2) Влад. Ів. Лучицький, 3) Григ. Ів. Квятковскій, 4) Ник. Федор. Страдомскій, 5) Ант. Фом. Каковскій, 6) Ал. Григ. Черняховскій, 7) Ал. Вас. К.-Чепурковскій, 8) Ів. Андр. Ярошевич, 9) Л. С. Личков, 10) Н. В. Лисенко, 11) В. П. Науменко, 12) П. І. Житецький, 13) Л. М. Черняхівска, 14) О. П. Косач, 15) Є. К. Тимченку, 16) І. С. Левицькому, 17) В. Н. Перетцу, 18) В. Ф. Дурдуковському, 19) С. А. Єфремову, 20) К. П. Михальчуку, 21) Б. Д. Гринченку, 22) І. М. Каманину, 23) С. І. Щербина, 24) І. В. Лучицький, 25) В. Б. Антонович, 26) А. С. Грушевскій, 27) М. С. Грушевскій, 28) В. П. Карачевському, 29) Н. Ф. Биляшевському, 30) Е. Н. Антонович, 31) В. І. Щербина, 32) Н. П. Василенку, 33) А. І. Яковлеву, 34) Я. Н. Шульгину, 35) О. І. Левицькому, 36) І. М. Стешенко, 37) Хв. Вовк.

Істор. секція: 1) Ор. Ів. Левицький, 2) Як. Ник. Шульгин, 3) А. І. Яковлев, 4) Вас. Ник. Доманицкий, 5) Ник. Пр. Василенко, 6) Вл. Ів. Щербина, 7) Ев. Ал. Кивлицкий, 8) Кат. Ник. Антонович, 9) В. Щербаковскій, 10) Ник. Фед. Биляшевскій, 11) Вас. К. Вовк, 12) Мих. Сер. Грушівскій, 13) Ол. Сер. Грушевскій, 14) Ел. Кипр. Трегубов, 15) Вл. М. Страшкевич, 16) В. Б. Антонович, 17) Ів. Вас. Лучицький, 18) Єгунова, 19) Вл. Моис. Чеховскій, Ів. Мих. Каманин.

Філологічна секція: 1) Вл. Фед. Дурдуковській, 2) Бор. Дм. Грінченко, 3) Кон. Петр. Михальчук, 4) Серг. Ал. Єфремов, 5) Вл. Ник. Перетц, 6) Стешенко Ів. Матв., 7) Ів. Сем. Левицькій, 8) Євг. Конст. Тимченко, 9) О. П. Косач, 10) Лор. П. Косач, 11) Л. Мих. Черняхівська, 12) П. Гн. Житецькій 13) В. П. Науменко, 14) Лисенко.

Правниче: Петлюра, Порш, Вл. Дан. Говрик, Личков, Моресс, Ярошевич Ів, Іванов Серг. Авг.

Природн.: 1) Авк. Вас. К. Чепурковській, 2) Олесь Черняхівський, 3) Ал. В. Леонтович, 4) Ант. Фом. Каковский, 5) Різниченко, 6) Яницькій, 7) Страдомській, 8) Квятковській, Лучицькій, Андрусов Ник. Ів., Локоть.

ІР НБУВ, ф. І, № 3847, арк. 4–5. Оригінал, рукопис.

№ 2

Протокол засідання зібрання членів Українського наукового товариства у Києві

29 квітня 1907 р.

Присутні були члени:

Д-їйки і д-її К. М. Антонович, Л. М. Черняхівська, С. М. Щербина, В. Б. Антонович, Лучицький Ів. В, В. І. Лучицький, В. Ів. Щербина, Перетц, Науменко, Личков, Василенко, Хв. Вовк, Дурдуковській, Яковлев, О. Черняхівський, Стешенко, Лисенко, Шульгин, Каманін, Квятковський, М. С. Грушевський.

На початку зібрання обрано було Головою його М. С. Грушівського, і секретарем – Стешенка. По промові д. Грушівського, де він привітав нове Київське Товариство од імені Львівського, приступлено було до обговорювання питань, зв'язаних з діяльністю Товариства. Наслідком сього були такі постанови:

1) Все діловодство мусить вестись в мові українській.

2) З приводу мови у виступах і друкованих працях Товариства виникла дискусія за допущення інших мов, а між іншим, російської, промовляли: В. Антонович, Ів. Лучицький, Щербина, Черняхівський, Личков, Стешенко; Перетц вважав ніяковим виступлення українського Товариства з російською мовою; д. Вовк – вважав можливим такі виступи, але не від імені Товариства. Врешт, прийнято було резолюцію: «у всіх виданнях

і виступах Товариства вживається мова українська і тільки, якщо виняток, допускається мова інша; Теж саме і при публікації видань Товариства».

3) Постановили вважати дійсними членами Товариства всіх, хто одержав повістку на дане зібрання і кому воно послано. Крім згаданих вище, повістку послано було ще: В. Карачевському, О. Грушевському, Грінченко, Михальчуку, Єфремову, Ів. С. Левицькому, Є. Тимченку, О. П. Косач, Житецькому П. Г., Ярошевич Ів., К. Чепурковському, Локоть, Каковському.

4) Перед виборами членів Ради установили таку членність її: Голова – один; Товаришів Голови – два; членів Ради – чотири; кандидатів до останніх теж чотири з тих, хто одержав менше голосів. Скарбівничий і секретар Товариства вибираються самою Радою.

5) На зроблених потім виборах Ради, що вважається тимчасовою, обрано було: Головою – Мих. Серг. Грушівський (14 чол.), Тов. Голови – О. І. Левицький (16 чол.), В. П. Науменко (10 чол.); в члени Ради – Стещенко (16 чол.), Шульгін (12 чол.), Щербина (11 чол.), Біляшевський (10 чол.).

Голова зборів М. Грушевський.

Члени: М. Лисенко, Я. Шульгін, В. И. Щербина, Л. Черняхівська,
О. Черняхівський.

Секретар: Ів. Стешенко.

ІР НБУВ., ф. І, № 3847, арк. 1. Оригінал, рукопис.

№ 3

Протокол засідання зібрання членів Українського наукового товариства у Києві

25 травня 1907 р.

Присутні члени 16: Антонович В. Б., Антонович К. М., Василенко, Грушевський О. С., Каманін, Корчак-Чепурковський, Левицький О. І., Лучицький В. І., Науменко, Перетц, Тимченко, Черняхівський О. Г., Черняхівська Л. М., Шульгін, Щербіна.

Головою засідання обрали Черняхівського, секретарем Грушевського.

Шульгін – читає реєстр членів – обраних і намічених, до кого послано заяву про Товариство і хто вже дав відповідь.

Щербіна читає підрахунок – заплачено членських вкладок на 138 карб., з них видано 6 кб. на публікації 12 кб. нотаріусу і 7 кб. за переклад статуту на українську мову.

Далі докладається про пропонованих в члени Джиджору, пропонували – Грушевський М. С. і Біляшевський. Обрано всіма голосами.

Перетц і Антонович В. Б. – пропонують в члени Павлуцького: відкладається до сьлідующого засідання.

Науменко читає надісланий проф. М. С. Грушевським Плян наукової діяльності Товариства. З приводу сього пляна члени обмінюються гадками.

Антонович В. Б. зауважує широкий обсяг географії в звичайнім розумінні [цієї] науки: стосуються вона одною стороною до наук історичних, а другого до наук природознавчих.

Василенко підкреслюючи велике значеніє для сегочасних обставин питань економічних, юридичних і статистичних пропонує закласти окрему економічну секцію.

Науменко підкреслює всяку нелепість щодо взаємних відносин комісій і секцій; при секції – наприклад – або самотійно має існувати комісія мови? хто візьме на себе працю роблення українських підручників? Нарешті висловлюється, чи можливо тільки що заснованому Товариству брати на себе таку широку програму діяльності.

Михальчук підіймає питання, чи мусить Товариство зараз же розпастись на секції чи перший час буде існувати і працювати неподільне, ціле. До того він підкреслює пекучу потребу більш енергійного ширення українознавства в суспільстві, наводячи приклади, як мало расповсюднети найпотрібніші відомості.

Нарешті ухвалено надрукувати і розіслати всім членам доклад М. С. Грушевського і на сьлідучім засіданні почати працю по організації комісій і секцій.

О. Черняхівській, А. Корчак-Чепурківській, К. Михальчук,
Є. Тимченко, М. Василенко, Ор. Левицькій, Я. Шульгін.

№ 4

Протокол загальних зборів Українського наукового товариства у Києві

14 вересня 1907 р.

На загальних зборах були присутні: Біляшевський Н., Грінченко Б., Грушевський А., Грушевський М., Левицький О., Лисенко М., Михальчук К., Перетц В., Стешенко І., Тимченко Е., Черняхівський А., Черняхівська Л., Шульгин Я., Щербина К.

Головою зборів обрано К. Михальчука, секретарем Е. Тимченка.

1) Бальотовано в члени Товариства кандидатів, що пропонувала Рада: В. Доманицького, Г. Берло, А. Руссова, Модзалевського, Сумцова, М. Комарова, А. Колесу, Томашівського, С. Смаль-Стоцького, Павлуцького – всі означені кандидати вибрані одноголосно.

2) М. Грушевський пропонував, уважаючи на тісний фінансовий стан Товариства, членів на засідання Товариства запрошувати не окремими листами, а оповістками в газетах.

Постановлено: запрошення членів на засідання Наукового Товариства oprіч запрошень на загальні збори друкувати в часописі «Рада».

3) Постановлено заложити бібліотеку Товариства і на початок звернутися до членів Т-ва, просячи їх офірувати свої твори на сю бібліотеку. За бібліотекара обрано Н. Біляшевського, на якого адресу в Київський Міський музей і мають адресовані бути книжки.

4) Обговорювано питання про помешкання для зборів Т-ва.

Постановлено: збиратись поки що в помешканні школи д. Лисенка, а тим часом звернутись до д. Науменка з запитанням, чи не могло б Т-во користуватися з його помешкання, в гімназії.

5) Постановлено, щоб до зложення бюджету Рада Т-ва, в міру потреби, користувалася з готівки касової.

6) Читано і затверджено протоколи перших і других загальних зборів Т-ва.

7) Постановлено завести книжку для протоколів.

8) Д. Щербина читав касове справоздання:

9) М. Грушевський перечитував свій доклад що до організації наукової діяльності Т-ва, присланий від його і вже читаний на других загальних зборах, і робив належні пояснення до тих точок докладу, які викли-

кали дискусію на тих зборах; при тому завважав, що його доклад намічає тільки загальний програм діяльності Т-ва, і що до пропонованого поділу наукових сил Т-ва спочатку на три секції: історичну, фільологічну та математично-природничу, то тут малось на оці практика інших аналогічних інституцій, але це не значить, що при розвитку діяльності Т-ва не може бути дальшої диференціації і утворення нових секцій.

По певній дискусії з приводу доклада пр. Грушевського ухвалено: організувати спочатку три секції: історичну, фільольогічну і математично-природничу; нова секція формується тоді, як до неї зголоситься 10 чоловіка, що мають в ній працювати чинно, а поки що ті члени, що працюють в царині тих дисциплін, що можуть бути зарівно застосовані як до історичної так і до природничої секції, працюють в тій, яка їм ближча. Секція складає ся тільки в дійсних членів Т-ва. Хто вступив до секції приймає на себе обовязок працювати в ній. Голова секції входить в Раду Т-ва, яко її член з правом голосу. Подробиці устрою і діяльності секцій мають означити інструкції, що вироблять собі секції і затвердять загальні збори Т-ва. Секції визначають наукові засідання і організують для спеціалізації наукової роботи комісії, яко помічні організаційні органи їх. До комісій можуть належати, окріч членів Т-ва і сторонні особи, що бажають співробити в певній науковій й галузі. Коли член комісії через два роки не приступав до роботи в комісії, то має з неї виступити. Ревізію діяльності комісій робити що-річно.

10) Постановлено, щоб до уконстатування секцій функції їх виконувала Рада, і ті члени, що бажають записатись до секції, повинні про це заявити Раді.

11) Постановлено, щоб видати в 1908 році збірник праць Т-ва.

12) Доручено Раді повідомити членів про плян наукової роботи Т-ва, і просити їх, щоб вони взяли участь в його науковій організації і працях.

О. Черняхівський, М. Грушевський, Ор. Левицькій,
Л. Старицька-Черняхівська, В. Щербина, М. Лисенко, Б. Грінченко,
Ів. Стешенко, Я. Шульгін.

№ 5

Протокол загальних зборів Українського наукового товариства у Києві

1 жовтня 1907 р.

На збір прибули Голова Товариства, проф. М. Грушевський, члени: М. Біляшевський, Б. Грінченко, О. Грушевський, І. Каманін, О. Левицький, М. Лисенко, В. Науменко, І. Стешенко, Е. Тимченко, Л. Черняхівська, О. Черняхівський, Я. Шульгін та В. Щербина.

Головою Збору вибрано Миколу Лисенко, секретарем Бориса Грінченка.

1) Прочитано і затверджено протокол минулого Збору.

2) Таємним голосуванням вибрано в члени: А. М. Качаловського, А. М. Лободу, Н. Ф. Страдомського.

3) Зважаючи на те, що в Раді Товариства є чимало роботи, постановлено вибрати п'ятого члена в Раду. Таємним голосуванням, більшістю 7 голосів проти 6, вибрано членом у Раду Олександра С. Грушевського.

Голова Збору
Секретар Б. Грінченко.

Н. Лисенко, В. Щербина, Я. Шульгін, Черняхівський, Л. Черняхівська, О. Левицький, Ів. Стешенко.

ІР НБУВ, ф. І, № 3847, арк. 18. Оригінал, рукопис.

№ 6

Протокол засідання Українського наукового товариства у Києві

22 жовтня 1907 р.

Засідання відбулося у музично-драматичній школі М. Лисенка, головою було обрано проф. Перетця, секретарем Черняхівського, oprич того на засіданні були: Лисенко, Міхальчук, Шульгін, Лобода, Стешенко, Тимченко, Левицький, Черняхівська, Щербина, Качаловський.

1) З приводу пропозиції д. Гребенюка, який пропонував аби товариство розглянуло зібрані ним пісні і коли можна видало, проф. Перетц сказав, що годилось б такі матеріали передавати в відповідну секцію, а остання в комісію, яка і повинна зробити їм присуд і тільки те що комісія визнає

вартим видрукувати і передовсім заснувати етнографичну комісію. Зібрання згодилося з сим, а що до пропозиції Д. Гребенюка, то доручило раді сповістити останнього, аби прислав свої матеріали до розгляду.

2) З поводу прохання Слухача вищих жіночих Курсів у Петербурзі, які прохали поради їм лектора, зібрання постановило рекомендувати для сеї мети Франка, Арабажіна або Г. Житецького.

3) Чернігівська «Просвіта» звернулась до товариства з проханням допомогти їй улаштувати публічні лекції в Чернігові. Постановлено сповістити «Просвіту», що прочитати на різдвяні Свята згоджуються Грінченко, Перетц, Стешенко, О. Левицький.

4) Чергове засідання призначено на 4 або 18 листопада.

5) На 27 [вересня] призначено екстерне засідання з поводу переходу до товариства редак. «Україна».

6) Одноголосно вибрані членами. Усі поставлені в повістки.

Я. Шульгін, М. Лисенко, Є. Тимченко, Ів. Стешенко.

ІР НБУВ, ф. І, № 3847, арк. 21. Оригінал, рукопис.

№ 7

Протокол зібрання Українського наукового товариства у Києві

27 жовтня 1907 р.

На зібранні були члени Т-ва: Науменко В. П., Черняхівський О. Гр., Щербина Вл. І., Яковлев А. І., Стешенко І. В., Шульгін Як. М., Грінченко Б. Д., Левицький О. І., Косач О. П., Павлуцький Г. Г., Джиджора І. М., Качаловський І., Квятковський Г. І.

Головою зібрання було вибрали д. Черняхівського, секретарем Яковлева.

На обговорювання зібрання було поставлено питання про те, щоб Т-во приняло на себе продовження видання місячника «Україна». Д-ій Науменко подав такі конкретні пропозиції. Чи зможе Т-во видавати далі «Україну» і в якій формі: чи місячником, чи періодичним збірником, чи ще якимось інше?

Після обговорювання пропозицій д. Науменка, зібрання прийшло до того, що вже раніше Товариством було постановлено видавати

Науковий збірник, що мати свій науковий орган для Товариства дуже важно, бо видання органа періодичного, як зауважив д. Стешенко, примує членів Т-ва жваво і інтенсивно працювати, і що справа залежить головним чином від кількості матеріальних засобів, яких потрібно на видання.

Д-ій Науменко підвів рахунок видатків на місячник: На видання місячника, 12 книж. на рік по 10 аркушів друку, 600 примірників потрібно: друкарня – 1680 карб., папір – 500 карб., друк обгортки – 50 карб., папір на обгортку – 30 карб., брошюровка – 264 карб., експедиція – 300 карб., помешкання – 200 карб., секретар – 240 карб., чоловік – 240 карб., кореспонденція і инш. – 150 карб., разом – 3614 карб. Полічивши ще одбитки авторам – 386 карб., всього – 4000 карб. Як що ж видавати 6 книжок на рік, – то видатки зменшаться до 2700 карб.

Прибуток же можна рахувати на 400 передплатників по 8 карб. за 12 книжок – 3200 карб. і по 6 карб. за 6 книжок – 2400 карб.

Обговорено було також ще деякі дрібниці питання: а) на російській мові не можна друкувати, а треба буде статті, написані по російському, перекладати. За переклад визначити плату, примірно по 8 карб. за аркуш (як у «Наукових Записках»); б) Ні історичної, ні всякої іншої белетристики не друкувати у місячнику, яко строго науковому органі; в) Бібліографію, безперечно, треба подавати як найкраще, але за бібліографічні замітки, що будуть замовлені редакцією, треба буде платити; г) Чи видання наукового місячника буде новим ділом, чи це буде продовження виданнів «Кіевская Старина» і «Україна»? З практичного боку, як зауважив д. Науменко, це дуже важно, бо єсть кілька сот (240) передплатників, які по традиції надсилатимуть гроші до редакції «України», як вони надсилали й раніше щороку. Зібрання постановило, що видання наукового органу буде продовженням попередніх виданнів і що окремого оголошення не буде, а в останній книжці «України» треба буде подати звітку про те, що «Україна» переходить до Наукового Т-ва і який вона буде мати характер. З цього боку не варто було б переміняти назвища «Україна».

Нарешті, зібрання ухвалило:

1) Українському Науковому Т-ві потрібно мати свій періодичний орган, що виходив би мінімум 6 раз на рік, але треба ужити всіх заходів до того, щоб можна було видавати цей орган у 12 книжках, зробити його місячником.

2) Орган цей буде продовженням попередніх виданнів: «Кіевская Старина» і «Україна».

- 3) Доручити Раді Т-ва увійти в згоду, на підставі вияснених рахунків, з людьми, які можуть допомогти Т-ву видавати свій орган.
- 4) Доручити Раді виконати, як найскоріше усі формальності і одібрати дозвіл на переміну видавців і редактора міс. «Україна».
- 5) Доручити Раді скласти проект організації видання наукового органа.
- 6) З огляду на лист Голови Тов-ства, де він прохав одложити розв'язання питання до його приїзду, постанови що до видання наукового органа присудити вважати не остаточними.

Б. Грінченко, Л. Черняхівська, О. Косач, А. Качаловський, Яковлев,
Е. Тимченко, Ор. Левицький, О. Чепурківський, Ів. Стешенко.

ІР НБУВ, ф. І, № 3847, арк. 25–26. Оригінал, рукопис.

№ 8

Протокол засідання загальних зборів Українського наукового товариства у Києві

14 грудня 1907 р.

Були присутні: К. Антонович, Джиджора, Стешенко, Щербина, Перетц, Грінченко, Лисенко, Павлуцкий, Косач, Левицький, Каманин, М. Грушевський, Черняхівський, Лобода, Тимченко, Яковлев, Л. Черняхівська.

Головою зборів обрано пр. Лободу, секретарем Тимченка.

Узяли під обрану питання про видання наукового органу, власне; чи журнал мусить бути строго науковим, чи науково-популярним на збір «Кіевской Старины».

Після певних дискусій постановлено одноголосно видавати строго науковий орган, не періодичний; обміркування деталей видавництва доручити раді.

Обрано в дійсні члени Петра Васильовича Петровського.

Б. Грінченко, Ор. Левицький, О. Косач, Л. Черняхівська, Яковлев,
Е. Тимченко, Ол. Грушевський, О. Черняхівський, Ів. Стешенко.

ІР НБУВ, ф. І, № 3847, арк. 28. Оригінал, рукопис.

№ 9

Протокол загальних зборів Українського наукового товариства у Києві

30 грудня 1907 р.

На збори прибули 16 членів Т-ва.

Голова Ради Т-ва проф. М. С. Грушевський подав зборам звідомлення про діяльність ради Т-ва за перший 1907 рік.

Головою зборів вибрано М. П. Василенка, секретарем А. І. Яковлева.

1) Головою Ради Т-ва обібрано одноголосно М. С. Грушевського.

2) Товаришами Голови вибрано двох В. І. Щербину (14 чол.), О. І. Левицького (10 чол.)

3) Членами Ради вибрано: Біляшевського, Стешенка, Шульгина, Грушевського А. С., Лисенка М. В.

4) Кандидатами до членів Ради вибрано 3-х: Черняхівський, (15 чол), Тимченко (10), Яковлев (9).

Постановлено: Предсідателі секцій не рахуються в члені виборних членів ради, через се комітет по статуту остається таким і надалі; Кандидати в члени Ради мають такі ж права, як і члени Ради: вони бувають на зібраннях Ради без права рішучого голоса, але заступають на кожному зібранні тих членів Ради, які не прибудуть, з повними правами цих членів; заступають не прибувших членів Ради по кількості одержаних голосів.

5) Балоторовано нових членів Т-ва: Маслова С. І., Чикаленка Е. Х., Ярошевича А. І і К. Студинського. Всіх вибрано одноголосно.

6) Ревізіонна Комісія вибрана з трьох членів: А. М. Берло, Л. М. Черняхівська, Е. Х. Чикаленко.

7) Постановлено: прийняти участь на Археологічному з'їзді під умовою, що буде дозволено читати реферата на українській мові. Як не буде дозволено, то не прийняти ніякої участі, не зв'язуючи цим поодиноких членів.

8) Скарбник Т-ва д. Щербина повідомив збори про стан фінансів Т-ва.

Василенко, Я. Шульгин, М. Лисенко, А. Яковлев., М. Біляшевський,
Е. Тимченко, Ів. Стешенко.

ІР НБУВ, ф. І, №. 3847, арк. 32–33. Оригінал, рукопис.

Summary

The article reveals the history of Ukrainian Scientific Society in Kyiv, which united scientists in 1907 and aimed to promote the development and popularization of the various fields of science in Ukrainian language. The publication represents the first protocols of general administrative meetings, which reveal the organizational stages of the Society formation.

Key words: Ukrainian Scientific Society in Kyiv, protocols of general administrative meetings of Ukrainian Scientific Society in Kyiv, publication.